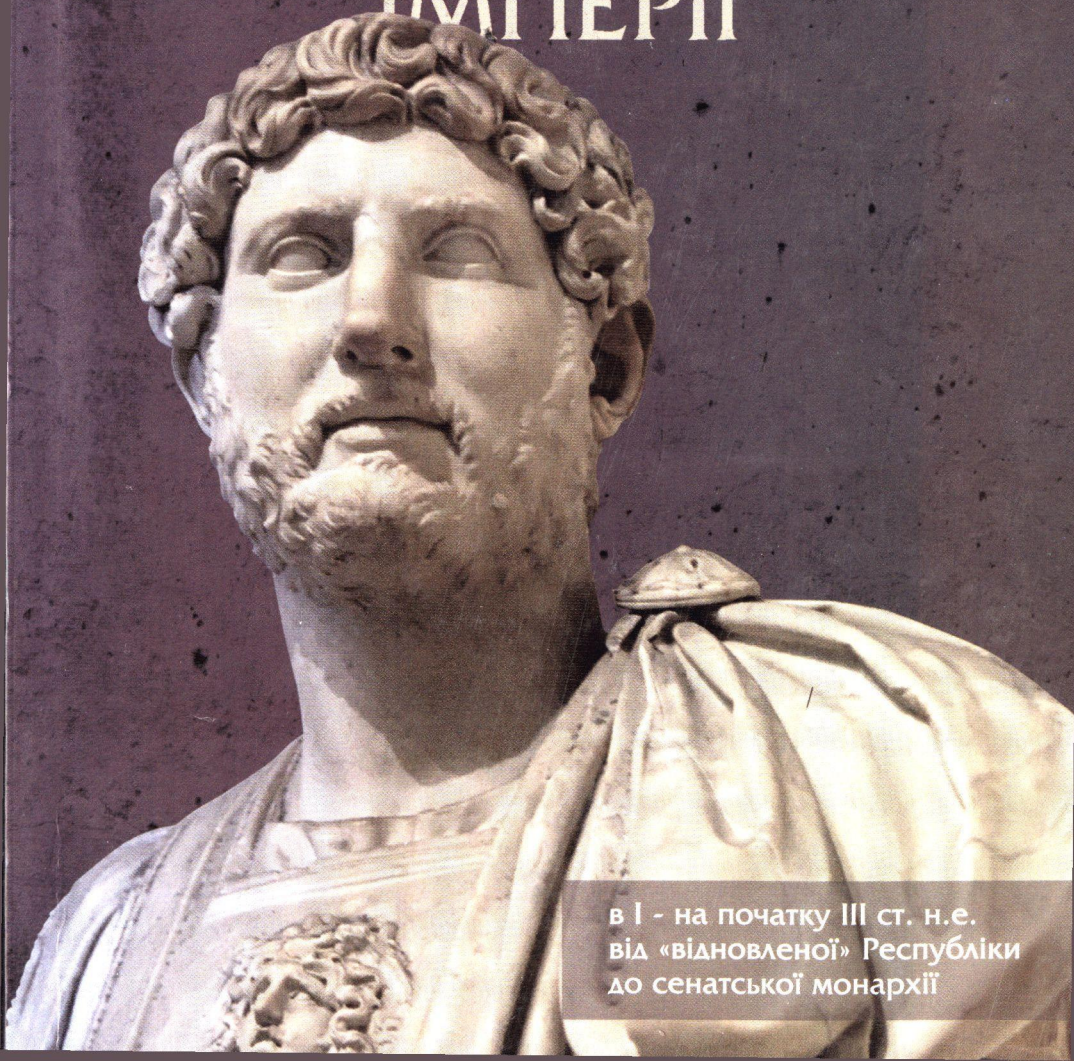

Олег Петречко

СУСПІЛЬНО ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

в I - на початку III ст. н.е.
від «відновленої» Республіки
до сенатської монархії

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОЛЕГ ПЕТРЕЧКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

в I – на поч. III ст. н. е.:

від “відновленої” Республіки до сенатської
монархії

Монографія

Львів

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка

2009

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОЛЕГ ПЕТРЕЧКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
в I – на поч. III ст. н. е.:
від “відновленої” Республіки до сенатської
монархії
Монографія

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2009

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv

OLEH PETRECHKO

**SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT OF
THE ROMAN EMPIRE**

in the first century – at the beginning of the
third century A.D.: from “restored” republic
to the Senate monarchy

Monograph

Lviv

Lviv Ivan Franko National University Publishing Centre

2009

УДК 94:316.323.3(37)

ББК ТЗ(0)323.4,022.1

П-30

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Вячеслав Котигорошко*

доктор історичних наук, професор *Михайло Криль*

доктор історичних наук, професор *Сергій Сорочан*

Науковий редактор

доктор філософських наук, професор *Тетяна Біленко*

З а т в е р д ж е н о

*до друку Вченою Радою Львівського національного університету
імені Івана Франка*

(Протокол № 25/6 від 25.06.2008 р.).

Олег Петречко

П-30

Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від “відновленої” Республіки до сенатської монархії = Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from “restored” Republic to the Senate monarchy: монографія : [для вищ. навч. закл.] / Олег Петречко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.

ISBN 978-966-613-686-5.

У монографії розглядається Римська Імперія доби принципату як суспільно-політичний та культурний (релігійний та ідеологічний) феномен. Простежено еволюцію римського суспільства у взаємозв'язку з політичними інститутами Ранньої Римської Імперії. Проаналізовано процеси трансформації римських політичних та суспільних інститутів, виявлено закономірності функціонування системи принципату, показано особливості ідеологічного обґрунтування політичного режиму на чолі з імператором, з'ясовано вплив держави на еволюцію релігійної свідомості римського суспільства.

This monograph regards the Roman Empire of the age of Principate as a social and political, and cultural (religious and ideological) phenomenon. The evolution of Roman society is being traced in correlation with political institutions of the Early Roman Empire. This monograph analyzes the processes of transformation in the Roman political & social institutions. It also reveals the foundations and way of functioning of the Principate, as well the ideological foundations of the political regime with the Emperor at its head. Finally, this work traces the influence of the state on the religious consciousness evolution of the Roman society.

УДК 94:316.323.3(37)

ББК ТЗ(0)323.4,022.1

© Петречко О., 2009

© Львівський національний

університет імені Івана Франка, 2009

ISBN 978-966-613-686-5

ВСТУП.....	7
Перелік умовних скорочень.....	26
Хронологічна таблиця.....	28
Словник термінів.....	30
Розділ 1. Римське суспільство у період Ранньої Імперії.....	31
1.1. Ordo senatorius (amplissimus).....	37
1.2. Ordo equestris (secundus).....	52
1.3. Солдати.....	65
1.4. Селянство.....	82
1.5. Plebs urbana.....	94
1.6. Раби та лібертини.....	113
Розділ 2. Релігійна свідомість римського суспільства у добу	
принципату.....	125
2.1. Традиційні та чужоземні культу.....	125
2.2. Культ імператора.....	155
2.3. Ludi Saeculares.....	177
2.4. Рим та християнство.....	192
Розділ 3. Система державного ладу Ранньої Римської імперії ...	218
3.1. Державне управління доби принципату. Контроль за	
фінансами.....	219
3.2. Політична пропаганда.....	252
3.3. Політичні репресії.....	270
3.4. Династична політика.....	285
3.5. Зміни у провінційній політиці. Римське громадянство.....	296
ПІСЛЯМОВА.....	322
SUMMARY.....	328
БІБЛІОГРАФІЯ.....	334
Іменний покажчик.....	378
Предметний покажчик.....	386
Сучасні автори.....	393

Contents

Preface	7
List of abbreviations	26
Chronological table.....	28
Term dictionary.....	30
Chapter 1. The Roman society in the period of the Early Empire	31
1.1. <i>Ordo senatorius (amplissimus)</i>	37
1.2. <i>Ordo equestris (secundus)</i>	52
1.3. Soldiers.	65
1.4. Peasantry.....	82
1.5. <i>Plebs urbana</i>	94
1.6. Slaves and libertines.	113
Chapter 2. Religious consciousness of the Roman society in the age of Principate	125
2.1. Traditional and foreign worships.....	125
2.2. The cult of imperator.	155
2.3. <i>Ludi Saeculares</i>	177
2.4. The Roman Empire and Christianity.	192
Chapter 3. The system of state regime of Early Roman Empire.....	218
3.1. The state administration in the age of Principate. The inspection of finances.....	219
3.2. The political propaganda.	252
3.3. Political repressions.....	270
3.4. Dynastic policy.	285
3.5. Changes in the provincial policy. Roman citizenship.	296
EPILOGUE.....	322
SUMMARY.....	328
BIBLIOGRAPHY.....	334
Index of names.....	378
Subject index.....	386
Contemporary authors.....	393

ВСТУП

Римська імперія доби принципату від Августа до Олександра Севера (27 р. до н. е. – 235 р. н. е.) була потужним державним утворенням. Інколи її називають Середземноморською імперією. Проте її володіння в Європі, Азії та Африці простягалися далеко за межі Середземноморського регіону. Наприкінці правління імператора Траяна (98–117 рр. н. е.) територія Римської держави становила близько 5 млн. км² з населенням від 60 до 88 млн. осіб. У межах єдиного правового поля було об'єднано родючі землі та засушливі пустелі, різноманітні мови і діалекти, примітивні суспільства та високорозвинуті культури, номадів та осілих землеробів.

Рим називають “вічним містом” (*urbs aeterna*), проблема дослідження появи та еволюції системи принципату також є “вічною”. Питання співвідношення у цьому процесі факторів правових та ідеологічних, суб'єктивних та об'єктивних були, є і будуть у центрі уваги антикошарівців. Як влучно відзначив О. Єгоров, “принципат немов зітканий із малосумісних чи зовсім несумісних принципів”¹. Термін “принципат” походить від терміну “принцепс”. У період Республіки той, хто займав першу позицію у списку римських сенаторів, мав титул *princeps senatus*. Водночас *принцепс* доби Ранньої Імперії був уже першим громадянином у державі (*princeps civitatis*). Формування нової політичної системи у Римі наприкінці I ст. до н. е. не привело до ліквідації республіканських політичних

¹ Єгоров А. Б. Проблемы титулатуры римских императоров // ВДИ. – 1988. – № 2. – С. 161.

інститутів: сенату, народних зборів, магістратур. Ф. Михайловський справедливо наголошує, що від царського періоду беруть початок і коміції, і сенат, і імперії². Тому й привласнення повноважень республіканських магістратів імператором не виглядало як зміна природи Римської держави. З формальної точки зору, Веллей Патеркул міг говорити про збереження давньої форми правління. Однак твердження історика про те, що сенатові було повернено авторитет (*maiestas*), а влада магістратів відновлена у попередніх обсягах (*imperium magistratum ad pristinum redactum modum*)³, – це лише вияв політичної пропаганди. У Таціта були вагомі підстави твердити, що становище держави зазнало глибоких змін (*verso civitatis statu*). Заперечуючи тезу Веллея, він наголошує: “*nihil usquam prisci et integri moris*”⁴. Діон Кассій говорить про поєднання Августом монархії з демократією (*μοναρχίαν τῆ δημοκρατία μίξας*)⁵. Ці три підходи є основою сучасних концепцій розгляду проведених Августом реформ⁶. У будь-якому разі, принципат – це досить складне суспільно-політичне явище, яке навіть сучасникам було важко вмістити у рамки певної схеми.

Зацікавленість історією та культурою *Стародавнього Риму* як частиною *античної* історії та культури сьогодні надзвичайно велика. Завдяки кінематографу римська історія стала частиною сучасної масової культури. Цей інтерес, окрім певних суб’єктивних факторів, можна пояснити значущістю Римської Імперії для загальноісторичного процесу. Важко перебільшити вплив Римської Імперії на розвиток сучасної цивілізації. Чи не кожен сучасний державний, правовий та суспільний інститут більшою чи меншою мірою зазнав впливу римської традиції.

Свого часу Полібій наголосив: “Ніщо не може бути людям корисніше за знання минулого” (*διὰ τὸ μηδεμίαν ἐπιμοτέραν εἶναι τοῖς ἀνθρώποις διόρθωσιν τῆς τῶν προγεγενημένων πράξεων ἐπιστήμης*)⁷. Ця теза залишається актуальною і сьогодні.

² Михайловский Ф.А. Трибунская власть в политической системе принципата. Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1986. – С. 18.

³ Vell. Pat. II, 89.

⁴ Tac., Ann. I, 4.

⁵ Dio Cass. LVI, 43, 4.

⁶ Ростовцев М. Общество и хозяйство в Римской империи. – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – Т. I. – С. 52.

⁷ Polyb. I, 1.

Утворення у сучасній Європі єдиного економічного, політичного та культурного простору потребує ґрунтовного вивчення античної спадщини загалом та досягнень Римської цивілізації зокрема. Умисно чи мимохіть постають певні аналогії з формуванням федеративних держав у Стародавній Греції, державотворчими процесами доби еллінізму та, зрештою, об'єднанням усього Середземномор'я у межах Римської Імперії. Сучасну єврозону порівнюють із єдиним валютним простором Римської Імперії⁸. Як у Рим у найкращі його роки, так сьогодні в Європу прагнуть потрапити охочі з “периферії” цивілізованого світу. У добу принципату Рим був справжнім мегаполісом зі строкатим етнічним населенням. Ювенал обурений грецьким засиллям Риму (*non possum ferre... Graecam urbem*) і триваючою сирійською експансією: сирійський Оронт уже давно впадає в Тібр (*iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes*), приносячи і свою мову, і звичаї (*et linguam et mores*) etc⁹. Для багатьох мешканців Римської Імперії та навколишніх країн, які багато чули про Рим, але ніколи у ньому не були, це місто перетворюється на свого роду *fata morgana*. Той, хто змушений був у силу певних обставин залишити столицю, прагнув до неї повернутись. Овідій, засланий у Томи, сприймав узбережжя Чорного моря як край землі (*orbis ultimus*)¹⁰ і до самої смерті сподівався отримати дозвіл імператора повернутися у Рим. З проханням “дай мені побачити Рим” (*facias videre Romam*) зверталися до богів¹¹.

Об'єктом дослідження у монографії є Римська Імперія доби принципату як суспільно-політичний і культурний (релігійний та ідеологічний) феномен, предметом дослідження – римське суспільство у взаємозв'язку з політичними інститутами Ранньої Римської Імперії, а метою є виявлення, систематизація та комплексний аналіз закономірностей суспільно-політичного розвитку Римської Імперії у добу принципату.

Структура монографії та дослідницькі завдання зумовлені поставленою метою. У найбільш узагальненому вигляді вони зводяться до 1) вивчення процесів трансформації римських

⁸ Kessler D., Temin P. Money and Prices in the Early Roman Empire // The monetary systems of the Greeks and Romans / ed. by W.V. Harris. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 159.

⁹ Juv. III, 60-65.

¹⁰ Ov., Trist. I, 1, 127-128.

¹¹ ILS 3374.

політичних та суспільних інститутів у їх взаємозв'язку; 2) виявлення закономірностей функціонування системи принципату, показу особливостей ідеологічного обґрунтування політичного режиму на чолі з імператором; 3) з'ясування впливу держави на еволюцію релігійної свідомості римського суспільства; 4) аналізу специфіки системи принципату як особливої форми правління.

Джерельна база для написання монографії представлена такими блоками: твори античних авторів (історичні та художні), епіграфічний та нумізматичний матеріал, витвори мистецтва. Доба принципату добре забезпечена творами античних істориків та біографіями імператорів¹². Найважливішими джерелами є твори сучасників принципату. На жаль, багато що не збереглося. Втрачені праці Азінія Полліона, Кремуція Корда та низки інших авторів. Твори, що дійшли до нас, поділяються на латино- та грекомовні. У латиномовній традиції (Тацит, Веллей Патеркул, Пліній Молодший, Светоній, Сенека Молодший та ін.) було багато спільних рис. Зокрема, всі автори значну увагу приділяли особистим якостям імператорів, а не їхнім політичним пристрастям та вчинкам. Навіть Тацит, що наголошує на своїй об'єктивності і обіцяє викладати історію “без гніву та упередженості” (*sine ira et studio*)¹³, ставить ці особисті риси на перше місце, вважаючи, що пороки правителів розбещують суспільство. Латиномовній традиції протистояло гроно грекомовних авторів (Плутарх, Діон Кассій, Елій Арістід та ін.), які не поділяли негативної оцінки римлянами монархічних принципів. Саме завдяки грецьким авторам до римських джерел проникла ідея висвітлення проблеми “доброго царя” або “ідеального правителя”.

Важливий блок джерел складають епіграфічні матеріали. У роботі використані написи, зібрані у виданнях Г. Дессау, Й. Ореллі, О. Штаерман, *Corpus inscriptionum Latinarum*, тематичні збірки, а також матеріали, що друкуються в *L'Année épigraphique*. Окремі написи, як “*Res gestae divi Augusti*” та “*Lex de imperio Vespasiani*”, своєю цінністю не поступаються творами античних авторів.

Солідну інформацію дають нам нумізматичні джерела та твори мистецтва, особливо щодо релігійного розвитку, політичної пропаганди, династичної політики.

Антична культура стала основою формування сучасної

¹² Damon C. Constructing a Narrative // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 25. Tab. 1.1.

¹³ Tac., Ann. I, 1.

європейської цивілізації. Україна з давніх часів є невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного простору, вона не може стояти осторонь європейської інтеграції. При цьому, "європейськість" визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами – спільністю історичної долі та схожістю історичних альтернатив¹⁴. Індоевропейська мовна сім'я, грецька колонізація Північного Причорномор'я, християнство – неповний, але переконливий перелік чинників, що безпосередньо засвідчують "європейськість" України. Немає сумніву, що сьогодні на часі інтенсифікація досліджень проблем європейської історії. На жаль, коли мова йде про українську історіографію всесвітньої історії, доводиться констатувати, що стан справ тут ще далекий від бажаного. Частково для цього є об'єктивні причини. Національне відродження кінця ХХ ст. супроводжувалося зростанням інтересу до вітчизняної історії як у суспільстві загалом, так і в ідеологічних та наукових інституціях зокрема. Давню історію України сьогодні досліджує велике гроно вітчизняних науковців, антична історія Європи вивчена значно менше.

Утім вивчення проблем античності має давні традиції в Україні. Глибоким знавцем античної історії та літератури був Іван Франко¹⁵. Антична традиція пронизує усі його твори. Тривалий час у Харківському університеті на посаді професора працював академік АН УРСР В. Бузескул (1858 – 1931)¹⁶. Предметом його наукових пошуків була афінська демократія VII – IV ст. до н. е.¹⁷

З Одеським університетом пов'язана творчість видатного дослідника античної історії П. Карішковського (1921 – 1988), який

¹⁴ Ставнюк В. Становлення Афінського поліса. – К.: Аквілон-Плюс, 2005. – С. 3.

¹⁵ Борецький М. Іван Франко і античність // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 107-112.

¹⁶ Ставнюк В.В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1988. – № 2. – С. 163-175.

¹⁷ Бузескул В.П. Афинская полигия Аристотеля, как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. – Харьков: Б. и., 1895. – 484 с.; Бузескул В. П. История афинской демократии / Общая ред. и вступ. ст. Э. Д. Фролова. – СПб.: ИЦ "Гуманитарная Академия", 2003. – 480 с.; Бузескул В.П. Афинская демократия: Общий очерк. – Харьков: Союз, 1920. – 213 с.; Кадеев В.И. В. П. Бузескул как историк // Вестник Харьк. ун-та. – 1983. – № 238: История и культура докапиталистических формаций. – С.108-116.

основну увагу приділив вивченню проблем античної епіграфіки та нумізматики, хоча торкався у своїх дослідженнях також питань античної історії¹⁸. У 1950 – 1952 рр. в Одеському Інституті іноземних мов працював С. Лур'є (1891 – 1964). Од 1953 і до смерті він перебував на посаді професора кафедри класичної філології Львівського університету. С. Лур'є – автор понад 200 наукових робіт, у тому числі низки монографій¹⁹.

Пріоритетними напрямками сучасної української історіографії античності є розмаїті аспекти політичної, соціальної та економічної історії міст-держав Північного Причорномор'я²⁰, досліджуються проблеми історії Стародавньої Греції²¹. Україна має потужну школу класичної філології. Андрій Білецький, Мирон Борецький, Уляна Головач, Олександр Кислюк, Йосип Кобів, Дзвенислава Коваль, Володимир Литвинов, Тарас Лучук, Юрій Мушак, Борис Тен, Андрій Содомора, Віктор Ставнюк здійснили бездоганні переклади багатьох античних творів²².

¹⁸ Карышковский П.О. Восстание Спартака. – М.: Изд-во политической литературы, 1958. – 62 с.; Карышковский П.О. Находки монет Римской империи в Ольвии // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – Вып. 2. – С. 50-75.

¹⁹ Лурье. С.Я. Геродот. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 212 с.; Лурье. С.Я. Архимед. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 272 с.; Лурье С.Я. Язык и культура микенской Греции. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 402 с.; Лурье С.Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования. – Л.: Наука, 1970. – 604 с.

²⁰ Дет. див.: Петrenchко О. Антикознавство в Україні у другій половині ХХ століття (проблематика та огляд публікацій)// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск VII. – Дрогобич, 2003. – С. 434 – 445.

²¹ Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. – К.: Аквілон-Плюс, 2005. – 216 с.

²² Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецької Олександра Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.; Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрецької Віктор Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.; Валерій Бабрій. Байки в перекладах Мирона Борецького (10 байок). Дрогобич, 1992; Геродот / Переклад з давньогрецької А. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.; Гомер. Одиссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків: Фоліо, 2002. – 574 с.; Публій Овідій Назон. Метаморфози. – К.: Дніпро, 1985. – 302 с.; Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецьк. Йосип Кобів, Уляна Головач, Дзвенислава Коваль, Тарас Лучук, Юрій Мушак. – Київ: Основи, 1999. – 395 с.; Платон. Держава / Пер. з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.; Плутарх. Вибрані життєписи / Пер. з давньогрецької Й.Кобіва // Всесвіт. – 1991. – № 10. – С. 112–172; Ціцерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з латини Володимира Литвинова. – К.: Основи, 1998. – 476 с.

Традиційно менший інтерес викликає дослідження історії Стародавнього Риму. Але і тут ми маємо перлини наукового пошуку. Зокрема М. Драгоманов читав лекції з історії стародавнього світу у Київському університеті і присвятив низку досліджень історії Стародавнього Риму: “Імператор Тіберій” (1864), “Державна реформа Діоклетіана та Костянтина Великого” (1865), “Палатинський пагорб за новітніми розкопками” (1872 – 1873)” (1874)²³. Магістерську дисертацію М. Драгоманова “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) В. Кузищин назвав цінним історіографічним дослідженням з ґрунтовним аналізом давніх та новочасних поглядів на Римську імперію²⁴.

Дослідження давньоримської історії в Україні відновлюються після Другої світової війни. Одним із центрів вивчення римської історії стає Запорізький університет, де тривалий час працював О. Мальований²⁵. У Чернівецькому університеті плідними були пошуки О. Дмитрієва. Його докторська дисертація “Соціальні рухи в Римській Імперії” (1949) розкриває народний, а не рабський характер соціальних рухів, їх зв’язок із вторгненням варварів. В Івано-Франківському університеті дослідження історії Стародавнього Риму пов’язані з іменем Я. Заборовського. Його кандидатська дисертація (1967) присвячена аграрній реформі Тіберія Гракха. Досліджував учений також інші проблеми античної історії²⁶. В Ужгородському університеті талановиті науковці вивчають проблеми зовнішньої політики Риму у Карпато-дунайському регіоні²⁷.

²³ Див.: Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 46-54.

²⁴ Историография античной истории / Под ред. В.И.Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – С. 138.

²⁵ Малеваний А.М. История иллирийцев и римской провинции Иллирик. – Запорожье: Б. и., 1997. – 287 с.

²⁶ Заборовский Я.Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н.э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха) / Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1967; Заборовский Я.Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н.э.) // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182-192; Лісовий І.А. Дослідження античної історії і культури на Україні (1917 – 1978) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1980. – Серія іст. – Вип. 16. – С. 82-89.

²⁷ Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с.; Прохненко І.А. Історія

Важливим осередком вивчення античної історії завжди був Львівський державний, а тепер національний, університет імені Івана Франка²⁸. Тривалий час завідував кафедрою історії стародавнього світу, археології та середніх віків І. Вейцківський (1900–1977)²⁹. Його особливо цікавили проблеми соціально-політичного протистояння у Стародавньому Римі II – I ст. до н. е. та боротьба між Римом і Карфагеном за панування у Західному Середземномор'ї у III ст. до н. е. Остання тема була глибоко опрацьована вченим у докторській дисертації “Західне Середземномор'я у III ст. до н. е. (до історії міжнародних відносин в античному світі 282 – 219 рр. до н. е.)”. Цій же проблемі була присвячена і його монографія (1959). Низка статей І. Вейцківського присвячена проблемі соціально-політичної боротьби у Римі II – I ст. до н. е.³⁰

У 1973 р. на кафедру прийшов І. Лісовий. Основним предметом його наукових зацікавлень була історія Херсонеса. Водночас І. Лісовий цікавився історіографією давньоримської історії³¹. Нині

військової справи даків I ст. до н. е. – початку II ст. н. е. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2002. – 17 с.

²⁸ Детальніше див.: Петrenchко О. Антикознавство у Львівському державному університеті ім. І. Франка у другій половині XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск III. – Дрогобич, 1998. – С. 253-258.

²⁹ Лісовий І.А., Пелешин М.А. І. І. Вейцківський – дослідник античної історії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 78-81.

³⁰ Вейцківський І.І. До історії повстання рабів 198 року до н. е. в Лаціумі // Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1946. – Серія іст. Т.1. Вип. 2. – С. 150-151; Вейцківський І.І. До історії спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1969. – Серія іст. Вип. 5. – С. 98-99; Вейцківський І.І. Джерела вивчення історії повстань рабів у другій половині I ст. до н. е. в Сіцилії та Італії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1970. – Серія іст. Вип. 6. – С. 96-103; Вейцківський І.І. До біографії Спартак // Вісник Львівського університету. – Львів, 1971. – Серія іст. Вип. 7. – С. 82-89; Вейцківський І.І. Про стан вивчення джерел Спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1973. – Серія іст. Вип. 9. – С. 132-143.

³¹ Лісовий І.А. Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 96-101; Лісовий І.А. Питання античної історії в історіографії Німецької Демократичної Республіки 70 – 80-х років // Вісник Львівського університету. – Львів, 1983. – Серія іст. Вип. 19. – С. 60-66; Лісовий І.А. Дослідження античної історії в Чехословацькій Соціалістичній Республіці (1945 – 1970) // Вісник Львівського університету. –

дослідження античної історії триває на кафедрі археології та історії стародавнього світу, яку очолює О. Ситник. Проблеми історії Стародавнього Риму вивчає О. Бандровський. Його кандидатська дисертація досліджувала стосунки Римської Імперії з племенами карпатського регіону в I – III ст. н. е.³²; цікавлять його і питання історіографії Стародавнього Риму³³. Тепер наукові інтереси історика зосереджені на проблемах зовнішньої політики доби принципату. Він наголошує, що зовнішня політика за Імперії позбулася рис публічності. Справи розв'язання зовнішньополітичних проблем перейшли від сенату до особистого оточення принцепса. О. Бандровський вважає дещо упередженим твердження Таціта щодо зовнішньої політики Доміціана³⁴.

Потужним центром дослідження античної історії здавна був Харківський університет. У повоєнні роки на кафедрі стародавньої історії працював В. Гольденберг, кандидатська дисертація та монографія якого присвячені громадянським війнам періоду між правлінням династій Юліїв-Клавдіїв та Флавіїв³⁵. Сьогодні вивчення античної історії у Харківському університеті зосереджене на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків, яку очолює С. Сорочан, дослідник ранньосередньовічної Візантії. Біля витоків кафедри стояв В. Кадеєв, наукові зацікавлення якого зосереджуються

Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 58-64; Лісовий І.А., Ревяко К.А. Стародавній Рим найдавнішого (царського) і республіканського періодів у польській історіографії (40 – 70-і роки) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1992. – Серія іст. Вип. 27. – С. 76-84.

³² Бандровський А.Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I-III вв. н.э.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03/ Моск. гос. ун-т. – М., 1988. – 14 с.

³³ Бандровський О.Г. Радянська історична наука про римську експансію і Карпато-Дунайський регіон (I – III ст.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 52-58; Бандровський О., Петrenchко О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1996. – Серія іст. Вип. 31. – С. 3-9.

³⁴ Бандровський О. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н. е. за творами Таціта // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2005. – Історія. Вип. 16. – С. 108-109.

³⁵ Гольденберг В.А. Очерки по истории Римской империи в I веке н.э. Гражданская война 69 года н.э. – Харьков: Изд-во Харьковского государственного университета, 1958. – 119 с.

на проблемах, пов'язаних із соціально-політичною історією та економічним розвитком держав Причорномор'я³⁶. У цьому контексті вчений розглядає різні аспекти історії Римської Імперії³⁷.

На кафедрі працює знаний дослідник римської історії періоду Імперії І. Сергеев. Його кандидатська дисертація 1983 р. – “Громадянська війна 193 – 197 рр. у Римській Імперії” – була присвячена проблемі боротьби за владу у Римі після вбивства Коммода та утвердження династії Северів. Темою докторської дисертації дослідник обрав “Соціально-політичний розвиток Римської Імперії у III ст. н. е.”³⁸. Цю ж тему висвітлює монографічне дослідження, у якому викладено бачення істориком різних аспектів соціально-політичного розвитку Римської Імперії. Тут показана роль сенату та армії у соціально-політичному житті Римської держави у III ст. н. е., досліджується проблема провінційного сепаратизму в Імперії у кризове століття її історії. Відзначено суперечливі тенденції у становленні сенату як державного інституту. З одного боку, роль сенату зростає разом зі зменшенням ролі народних зборів; з іншого – значення сенату в управлінні державою зменшується разом із формуванням імператорського бюрократичного апарату і розширенням компетенції принцепса. Значною мірою роль і місце сенату зумовлювались ставленням до нього чинного імператора³⁹.

Автор по-новому тлумачить проблеми кризи III століття

³⁶ Труды В. И. Кадеева // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков, 1997. – С. 17-25.

³⁷ Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II - III вв. н. э.) // XV Conference interneale d'etudes classique des Pays socialistes “Eirene”: Res. des Communications. – Sofia, 1978. – S. 34-35; Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 55-76; Кадеев В.И. О римском влиянии на материальную культуру Херсонеса в I - III вв. н. э. // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1993. – № 374. – История. Вып. 27. – С. 16-24; Кадеев В.И. К вопросу о культуре римских императоров в Херсонесе // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1992. – № 362. – История. Вып. 25. – С. 86-90; Кадеев В.И., Мартемьянов О.П. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. // Античный мир и археология. – Саратов, 1990. – Вып. 7. – С. 77-86.

³⁸ Сергеев И. П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н. е. // Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02. – Харків: Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2004. – 36 с.

³⁹ Сергеев И.П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков: Майдан, 1999. – С. 42-43.

у Римській Імперії. Тоді зросла роль окремих вершників у політичному житті Римської Імперії, що історик пояснює особливостями внутрішньо- та зовнішньополітичного становища держави. Але не йдеться про посилення політичної ваги та престижу усього вершницького стану⁴⁰. І. Сергеев наголошує на складнощях економічного характеру, змінах у соціальній структурі римського суспільства, ситуації на кордонах Імперії, змінах в ідеології та психології римлян⁴¹. Основними рушіями кризи харківський учений вважає боротьбу між імператорською владою та армією⁴². Він переконаний, що треба розглядати поняття “кризи” з урахуванням позитивного досвіду як історії, так і філософії. Автор упевнений, що майже за сто років римська держава пройшла не одну, а дві кризи. Перша – це громадянська війна 193 – 197 рр., а “справжня” криза почалася у 235 і закінчилася у 284 р. н. е. Він доходить висновку, що ця криза завершилася “поразкою структури системи принципату”⁴³.

Різні аспекти історії Стародавнього Риму досліджують харківські вчені С. Д’ячков, О. Мартем’янов, С. Літовченко, А. Токарев, А. Акімов⁴⁴.

Нині кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського університету – єдиний потужний науковий центр в Україні, де досліджується історія Стародавнього Риму. В інших ВНЗ окремі вчені заявляють про себе цікавими роботами чи виступами на конференціях⁴⁵. Доводиться констатувати, що історія

⁴⁰ Сергеев И.П. Всадничество в политической жизни Римской империи периода кризиса III века // Древности. – Харьков, 2005. – С. 57.

⁴¹ Сергеев И.П. Римская Империя в III веке нашей эры... С. 156.

⁴² Сергеев И. П. К вопросу о движущих силах кризиса III века в Римской империи // Проблемы історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з’їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків, 2003. – С. 62.

⁴³ Сергеев И.П. Римская Империя в III веке нашей эры... С. 159-162, 173.

⁴⁴ Литовченко С.Д. Римская политика в Армении при Августе // Вісник Харківського Університету. – Харків, 1999. – № 441. – Історія. Вип. 31. – С. 55-66; Литовченко С.Д. Армения в восточной политике Марка Антония // Вісник Харківського Університету. – Харків, 2000. – № 485. – Історія. Вип. 32. – С. 21-32; Литовченко С.Д. Армянский поход Гнея Помпея // Древности. – Харьков, 2005. – С. 40-46.

⁴⁵ V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина //

Стародавнього Риму не займає належного місця у наукових студіях сучасних українських істориків, а комплексний аналіз суспільно-політичного розвитку Римської імперії доби принципату в українській історіографії відсутній⁴⁶.

У світовій історіографії принципат – одна з найпопулярніших і водночас найбільш контроверсійних тем досліджень. Перший етап її розвитку тривав до середини XIX століття. Йому властива концепція виникнення в Римі монархії ще од часів Августа та принципової близькості її до європейських монархій середньовіччя і нового часу. Більшість дослідників цього етапу вважали, що республіка та імперія – це зовсім різні системи державного ладу. С. Тіллемон у шеститомній “Історії імператорів” (1637-1698) та Е. Гіббон у семитомній “Історії занепаду та зруйнування Римської імперії” (1776-1788) розглядали принципат як перехідну форму від республіки до монархії. У 1854 році виходить перший том “Римської історії” Т. Моммзена, що відкриває другий період розвитку історіографії проблеми. Німецький учений припускав існування політичної системи діархії, тобто двовладдя імператора та сенату у I ст. н. е. Ця позиція сприяла появі трьох напрямків історіографічних досліджень: “примітивістського” (Ж. Міспуле), “модерністського” (Е. Мейер, Г. Ферреро) та теорії діархії (П. Віллемс). “Примітивісти” наголошували, що у той час закладалися основи абсолютної монархії. “Модерністи” стверджували, що в межах Римської держави сталося “відновлення Республіки”, а принцепс був президентом Республіки⁴⁷. Саме тоді з’явилося і перше вітчизняне дослідження, яке здійснив М. Драгоманов. Воно містить ґрунтовний аналіз стародавніх та новочасних поглядів на Римську імперію⁴⁸.

В історіографії кінця XIX – першої чверті XX ст. переконливими

Древности. – Харьков, 2005. – С. 354-355.

⁴⁶ Детальніше про стан вивчення історії Стародавнього Риму в сучасній українській історіографії див.: Петrenchко О. Дослідження історії Стародавнього Риму в сучасній українській історіографії // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення в 3-х т. Т. 3 / Українське історичне товариство та ін.; ред. Л. Винар та ін. – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 465-470.

⁴⁷ Ferrero G. The greatness and decline of Rome. Vol. IV: Rome and Egypt. – London; Heinemann, 1908. – P. 121-142.

⁴⁸ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит // Университетские известия. – Киев. – 1869. – № 2–3. – С. 1-55; 1-48.

були позиції прихильників монархічного напрямку. Вони спирались на традиційний набір джерел, підкреслювали соціально-політичну суть режиму принципату, особливості культу імператорів. Була висловлена думка, що Август став монархом, навіть не прагнучи цього⁴⁹. Існував також погляд на принципат як на діархію, яка у будь-який момент може стати відвертою монархією⁵⁰. На думку Т. Тейлора, ще за життя Августа діархія перетворювалася на фікцію, а римська конституція від Августа до Веспасіана – це неухильна трансформація формальної діархії у монархію⁵¹.

У 30-х роках ХХ ст. деякі дослідники вважали, що імператор не мав чітко визначеного правового статусу, хоч в умовах принципату він був главою держави. Зокрема цю думку акцентував А. Премерштейн у монографії “Про становлення і сутність принципату” (1937)⁵²; її підтримує сучасний російський дослідник Ф. Михайловський. Він наголошує, що найважливішою рисою правового оформлення влади принцепса стала відмова Августа від чітко визначеного статусу. Принцепс був першим громадянином, першим сенатором, але не був магістратом⁵³. Л. Омо розглядав Імперію як компроміс між старими інститутами та новими потребами. На його думку, управління Римом та Італією теоретично залишалось у руках сенату, народних зборів і магістратів, але імператор, завдяки проконсульському імперію, мав військову, цивільну та судову владу по усій території. Ідея завершеного цезаризму, що прийшла з провінцій, була врешті-решт нав’язана Риму та Італії⁵⁴. Г. Вагенворт розглядав терміни *princeps* та *auctor* (особа

⁴⁹ Shuckburgh E. S. Augustus: the life and times of the founder of the Roman Empire (D.C. 63–A.D. 14). – London; Leipsic: T. Fisher Unwin, 1908. – P. 131.

⁵⁰ Bury J.B. A history of the Roman Empire from its foundation to the death of Marcus Aurelius (27 B.C.–180 A.D.). – New York: Harper & Brothers, 1893. – P. 32.

⁵¹ Taylor T.M. A constitutional and political history of Rome from the earliest times to the reign of Domitian / 2nd ed. – London: Methuen & Co., 1910. – P. 437, 473.

⁵² Premerstein A. Werden und Wesen des Prinzipats. – München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei der C.H. Beck’schen Verlagsbuchhandlung München, 1937. – XII+290 s.

⁵³ Михайловский Ф.А. Трибунская власть в политической системе принципата. Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1986. – С. 44.

⁵⁴ Homo L. Roman political institutions: from city to state. – London: K. Paul, Trench, Trubner & co., 1929. – P. 216-217.

з правом приймати рішення і діяти) як синоніми і порівнював принцепса з “*Führer*” новітнього часу⁵⁵.

Особливе місце в зарубіжній історіографії ХХ ст. належить видатному російському дослідникові М. Ростовцеву, який твердив, що історія принципату має розглядатись у площині розвитку двох форм: полісного ладу та елліністичної монархічної системи. Він пише, що зовнішня форма влади Августа не має вирішального значення. Август не створив нічого нового і цього не прагнув. Він узяв ту форму, яку підготували його попередники – Помпей і Цезар, причому його влада в її офіційному формулюванні за духом була ближчою до влади Помпея, аніж до влади Цезаря. Принципово важливо те, що Август у формулюванні своєї влади уникав усього кричущого та зухвалоного. Він різко відмежувався від титулу диктатора та “начальника звичаїв”. Верховне командування військом він побудував за традицією Помпея. Воно базувалося на тривалій, кожні п’ять чи десять років поновлюваній проконсульській владі, що поширювалась на територію усієї Імперії. Усю сукупність цивільної влади він зумів умістити у даровані йому трибунські повноваження, усе інше, на думку М. Ростовцева, було лише несуттєвими додатками⁵⁶. Позиція М. Ростовцева – це підтвердження висловленої раніше думки, що Август був імператором не більше за Цезаря⁵⁷.

На думку М. Хеммонда, “відновлена республіка” Августа – це, по суті, республіканські інститути плюс монарх, а швидше прем’єр-міністр⁵⁸. Ф. Шахермайр зазначав, що у заснованому Августом ладі співіснували республіканські та монархічні принципи⁵⁹. На думку Е. Лютвака, принципат мав республіканську форму, але самодержавний зміст. Август був лише першим громадянином, але це був громадянин, який контролював вибори усіх магістратів

⁵⁵ Wagenvoort H. *Studies in Roman literature, culture, and religion*. – Leiden: E. J. Brill, 1956. – P. 79.

⁵⁶ Ростовцев М.И. *Рождение Римской империи*. – М.: Книжная находка, 2003. – С. 131.

⁵⁷ Dodge T.A. *Caesar*. – Boston; New York; Cambridge: Houghton, Mifflin & Co.; the Riverside Press, 1900. – P. 738.

⁵⁸ Hammond M. *City-state and World-state in Greek and Roman Political Theory until Augustus*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951. – X+217 p.

⁵⁹ Шахермайр Ф. Александр Македонский. – М.: Наука, 1986. – С. 30.

та командував усією армією⁶⁰. Подібну думку висловив Ф. Марш: "Теоретично не було натяків на монархію чи монарха. Імператор був просто полководцем Республіки, якому на тривалий термін була вручена виняткова влада. Хоча жодні формальні зміни ніколи не були внесені у цю правову теорію, ще до своєї смерті Август став імператором у сучасному розумінні і абсолютним правителем усього римського світу... З точки зору права принцепс був полководцем Республіки, але покладені на нього повноваження були такі широкі, що перетворювали його на партнера сенату, а не на підпорядкованого урядового чиновника. Трансформація принципату на ледь прихований деспотизм викликана багатьма причинами, але серед найважливіших була сильна залежність імператора від республіканського апарату"⁶¹. К. Вержбицький вважає, що Август майстерно замаскував авторитарну сутність системи принципату, хоч вона рельєфно проступила у добу Юліїв-Клавдіїв – республіканізм перетворився на фікцію⁶². В. Еренберг розглядає принципат як монархію у республіканській формі⁶³. Г. Роу вважає, що принципат набув вигляду монархії, в якій імператор був не просто сумою формально переданих йому повноважень. Принципат зберіг республіканські інститути – сенат, народні збори, магістратури та жрецтво, а робочі зв'язки імператора з цими інститутами надали Римській монархії особливого характеру. Кожен імператор відіграв свою роль у розвитку монархічної системи⁶⁴. У 40-60-х роках ХХ ст. формується думка про абсолютну неможливість визначити суть принципату. Її чітко висловив Л. Вікерт у низці статей. Таку ж позицію захищає О. Єгоров: принципат – це унікальна політична

⁶⁰ Luttwak E.N. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third. – Baltimore; London: the Johns Hopkins University Press, 1976. – P. 7.

⁶¹ Marsh F.B. The Founding of the Roman Empire. – Austin: University of Texas Press, 1922. – P. 237, 250.

⁶² Вержбицький К.В. Принципат Юлиев-Клавдиев (14-68 гг.): к проблеме взаимоотношений императорской власти с римским обществом в I в. н.э. // Проблемы истории, филологии, культуры. – Москва; Магнитогорск, 2002. – № 12. – С. 198.

⁶³ Ehrenberg V. Man, state and deity: essays in ancient history. – London: Methuen, 1974. – P. 108.

⁶⁴ Rowe G. The Emergence of monarchy: 44 BCE–96 CE // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 114, 122.

система, яка не підпадає під якусь чітку правову дефініцію⁶⁵. Розбіжності у підходах до визначення суті системи принципату відображають багатогранність проблеми.

У сучасному антикознавстві досліджуються різноманітні аспекти державного управління доби принципату. Новий аналіз функціонування уряду Римської Імперії пропонує Д. Лендон. Він наголошує на важливій ролі понять “*honor*”, “*dignitas*”, “*auctoritas*”, “*τιμή*”, “*δόξα*”, “*ἀξίωμα*”⁶⁶. К. Ніколе вказує, що Рим мав імперію перед тим, як став Імперією, і розмірковує над зв'язком між географією та управлінням⁶⁷. Учений вживає щодо принципату термін “завуальована монархія” (*veiled monarchy*)⁶⁸, який і ми схильні прийняти як найбільш влучний. І. Д'яконов стверджує: найважливішою рисою Римської Імперії було те, що її завоювання здійснені не царями, як у деяких традиційних державах, а самим Римом-полісом (*Urbs*). Головні передумови для трансформації Рима як міста-республіки та залежних від нього територій у Імперію були створені завойовником та диктатором Юлієм Цезарем і його наступником Августом, фактичним засновником Римської Імперії. Обоє вони, як і їхні численні наступники, традиційно вважались республіканськими магістратами. Найважливіші середземноморські країни були завойовані Римом у республіканську добу, і навіть після створення Імперії Цезарем та Августом полісна система залишалась основою їхньої державної структури⁶⁹.

У сучасній історіографії існує також підхід до принципату як до Римської форми монархії, при якій принцепс та сенат роблять вигляд, що монархії немає⁷⁰. На думку Д. Кроссан, Рим, що

⁶⁵ Егоров А.Б. Вопрос о роли римского сената в политической системе принципата в историографии XIX-XX вв. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб.: Центр антиковедения СПбГУ, 2002. – С. 183.

⁶⁶ Lendon J. Empire of Honour. – Oxford: Oxford University press, 2001. – P. 30 ff.

⁶⁷ Nicolet C. Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991. – P. 1, 73-74.

⁶⁸ Nicolet C. Dictatorship in Rome // Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism / Ed. by P. Baer & M. Richter. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 275.

⁶⁹ Diakonoff I.M. The paths of history. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 45.

⁷⁰ Goldsworthy A. Caesar's Civil War 49-44 BC // Rome at war: Caesar and his legacy. – Oxford: Osprey, 2005. – P. 182.

започаткував республіканську форму правління, попереджає нас щодо несумісності демократії та імперії: “Ми можемо мати або демократію, або імперію, але не те й інше водночас – принаймні тривалий час”⁷¹.

Особливістю радянської історіографії було панування марксистсько-ленінської методології, що змушувало розглядати історичний процес через призму догматичних положень, висловлених століття тому⁷². Відомий антикознавець А. Ранович вважав виникнення імперії “переворотом”, який відкинув існуючі правові норми, бо з них його не можна було вивести. А. Ранович не сумнівався, що принципат – це монархія, а збереження республіканських традицій – лише юридична фікція⁷³. Одним із найкращих знавців принципату Августа був М. Машкін. У радянській історіографії переважна більшість досліджень 50-60-х рр. зазнала впливу ідей цього вченого. Лише у 70-х роках С. Утченко поставив під сумнів концепцію цезаризму (військової диктатури) та окремі інші “модерністські” відступи М. Машкіна. Тоді ж більшість радянських дослідників перейшла до традиційного “примітивістського трактування” імперії як військово-бюрократичної монархії. Інший підхід демонстрували В. Сергеев та Г. Кнабе. Останній відстоював ідею про певний компроміс, який полягав у збереженні республіканських політичних форм, з одного боку, та опорі на сили, що виступали як руйнівники традиційних норм, – з другого⁷⁴. Г. Кнабе запропонував розглядати тільки правління перших двох династій як прояв цього компромісу. Але це було сприйнято як прояв лише морально-психологічного фону, а не державницької традиції. В. Сергеев уважав, що за формою державний лад принципату був монархією, але по суті це “олігархічна держава”, де панівне становище належить сенатському стану⁷⁵. Із сучасних

⁷¹ Crossan J.D. *God and Empire: Jesus against Rome, then and now.* – New York: HarperCollins, 2008. – Р. 7.

⁷² Малеваный А.М., Чиглинцев Е.А., Шифман А.С. *Классовая борьба в Древнем Мире.* – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. – С. 6-14.

⁷³ Ранович А. *Восточные провинции Римской империи в I-III вв.* – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 7.

⁷⁴ Кнабе Г.С. *Корнелий Тацит: время, жизнь, книги.* – М.: Наука, 1981. – С. 36-37.

⁷⁵ Сергеев В.С. *Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме // ВДИ.* – 1940. – № 2. – С. 82.

російських дослідників монархічну теорію підтримують О. Єгоров та І. Шифман⁷⁶. Жорстка “монархічна” традиція увійшла в основні університетські підручники та посібники. Лише в ході дискусій 90-х років російська дослідниця О. Штаєрман позбулася одностайного сприйняття принципату як монархічної форми римської державності. Вона справедливо відзначила суперечливість ряду системоутворюючих чинників і попередньо накреслила певні риси нового підходу.

Говорячи про історіографію принципату новітнього часу загалом, треба відзначити, що значною мірою дослідники аналізують правління тих чи інших імператорів, зосереджуючи увагу на окремих аспектах внутрішньої політики⁷⁷. Найбільше уваги приділяється правлінню Октавіана Августа. У німецькій історіографії 30-х років ХХ ст. простежується ідеалізація Августа⁷⁸. Принципату Августа присвячена робота Д. Гейджа⁷⁹, який досліджує так звані ірраціональні моменти правління Октавіана. Л. Шеро, вивчивши найближче оточення Августа, дійшов висновку, що Август був добрим організатором, умів підібрати належних помічників⁸⁰. Такої ж думки дотримується Ле Боек, який вважає за можливе реабілітувати Августа як військового діяча, оскільки той зумів зібрати у своєму

⁷⁶ Єгоров А.Б. Рим на грани епох. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 225 с.; Шифман И.Ш. Цезарь Август. – Л.: Наука, 1990. – 200 с.

⁷⁷ Baker G.P. Tiberius Caesar. – New York: Dodd Mead & Co., 1929. – XI+322 p.; Birley A. Septimius Severus: the African Emperor. – London: Eyre and Spottiswoode, 1971. – XIV+398 p.; Bryant E.E. The reign of Antoninus Pius. – Cambridge: At the University Press, 1895. – XVI+216 p.; Eck W. The Age of Augustus. New Material by Sarolta A. Takács. – Malden; Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – VI+166 p.; Griffin M. Nero: the End of a Dynasty. – New Haven; London: Yale University Press, 1985. – 320 p.; Platnauer M. The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus. – London: Oxford University Press, 1918. – VI+221; Ruth T. The problem of Claudius: some aspects of a character study. – Baltimore: Lord Baltimore Press, 1916. – 138 p.; Seager R. Tiberius / 2nd ed. – Madlen; Oxford: Blackwell, 2005. – XVIII+310 p.; Shotton D. Nero / 2nd ed. – London: Routledge, 2005. – X+117 p.; Tarver J.C. Tiberius the tyrant. – Westminster: Archibald Constable & Co., 1902. – 450 p.

⁷⁸ Фролов Э. Д. Немецкая буржуазная историография античности новейшего времени (1917-1975) // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 153.

⁷⁹ Gage J. De Caesar à Auguste. Ou est le probleme des origines du principat? // Revue historique. – Т. 177. – Paris. – 1936. – P. 279-342.

⁸⁰ Shero L.R. Augustus and his Associates// CJ. – XXXVII. – 1941. – № 2. – P. 87-94.

оточенні кращі воєнні кадри свого часу⁸¹.

На початку 90-х років вийшло друге видання книги “Римська Імперія” професора університету Сан-Антоніо (Техас, США) К. Уеллса, автора відомої в 70-ті роки монографії “Германська політика Августа”⁸². Вона символізує загальні риси розвитку сучасної історичної науки в питаннях вивчення принципату. Ця тенденція характеризується з одного боку відходом від традиційного описового методу, типового для робіт 60-70-х рр., коли в усіх дослідженнях історія Імперії підмінялась історією імператорів. Натомість автор пропонує два стилі, розриваючи виклад на дві лінії. З одного боку, йде мова про політику, а з другого – в парних розділах додається характеристика соціально-політичних та господарських інститутів. К. Уеллс зображує Августа реформатором, який, на його думку, “свідомо прагнув створити новий порядок та увічнити його інституційно і династично”⁸³. Слабким місцем роботи є постійне акцентування уваги на занепаді та приниженні сенату в добу перших імператорів⁸⁴. Але висновки про повну деградацію цього інституту занадто упереджені.

Такі основні риси має історіографія проблеми. Мабуть, є підстави вважати, що в певних деталях намітилось деяке зближення поглядів представників різних шкіл, а це обґрунтовує сподівання на появу нових оригінальних досліджень цієї проблематики.

⁸¹ Le Bohec Y. La troisième légion Auguste. – Paris: CNRS, 1989. – 632 p.

⁸² Wells C.M. The German policy of Augustus: an examination of the archaeological evidence. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XXIV+337 p.

⁸³ Wells C. The Roman Empire / 2nd ed. – London: Fontana Press, 1992. – P. 90.

⁸⁴ Wells C. The Roman Empire.... P. 122, 159, 260, 268.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АМА – Античный мир и археология
ВДИ – Вестник Древней Истории
ВИ – Вопросы истории
УІЖ – Український історичний журнал
АЕ – L'Année épigraphique
АЖА – American Journal of Archaeology
АЖФ – American Journal of Philology
ВМСРЕ I – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, I: Augustus to Vitellius.
ВМСРЕ II – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, II: Vespasian to Domitian.
ВМСРЕ III – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, III: Nerva to Hadrian.
ВМСРЕ IV – H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum, IV: Antoninus Pius to Commodus.
САН – Cambridge Ancient History
САН² – Cambridge Ancient History. Ed. 2
СЖ – The Classical Journal
СІЛ – Corpus Inscriptionum Latinarum
СН – Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero. Collected by M. P. Charlesworth
Сохен – Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales
СФ – Classical Philology
СЧ – Classical Quarterly
СР – Classical Review
СРЕ – Carson R. A. G. Coins of the Roman Empire
ЕЖ – Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius. Collected by V. Ehrenberg and A. H. M. Jones.
ГР – Greece & Rome
ЖС – Journal of Hellenic Studies
ЖРА – Journal of Roman Archaeology
ЖРС – The Journal of Roman Studies
НССФ – Harvard Studies in Classical Philology

- IG, II² – Inscriptiones graecae Ed. 2
- ILS – Inscriptiones Latinae selectae. Ed. H. Dessau
- ILSAC (Orelli) – Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collection
- MHIR – The medallic history of Imperial Rome: W. Cooke
- RIC – The Roman Imperial Coinage: H. Mattingly, E. A. Sydenham
- RICH – Herbert K. Roman Imperial coins
- RMBM – Grueber H.A. Roman medallions in the British Museum
- RSC – Seaby H.A. Roman silver coins
- SC – Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute
- SG – Smallwood E.M. Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero
- SGP – Selections from the Greek papyri / ed. G. Milligan.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
- Zwicker – Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg

Хронологічна таблиця

44 (15 березня)	Убивство Цезаря.
43	Обожнення Цезаря, триумвірат Антонія, Лепіда та Октавіана.
38	Октавіан одружується з Лівією.
36	Октавіан отримує недоторканність народного трибуна.
30	Октавіану надано пожиттєву трибунську владу.
27	Встановлення принципату. Надання Октавіану імені “Август”. Поділ провінцій на імператорські та сенатські.
24	Август отримує звільнення від усіх обмежень законів.
23	Завершення конституційного оформлення системи принципату. Август відмовляється від консулату, отримує <i>tribunicia potestas</i> і <i>proconsulare imperium maius</i> .
18	<i>lex Julia de maritandis ordinibus, lex Julia de adulteriis</i> .
17	Святкування <i>Ludi Saeculares</i> .
12	Август стає <i>Pontifex Maximus</i> .
2	Август проголошений <i>Pater Patriae</i> .
	Наша ера
6	Створено <i>aerarium militare</i> .
9	<i>lex Papia Poppaea</i> .
14-37	Принципат Тіберія.
31	Змова Сеяна.
37-41	Принципат Гая Цезаря (Калігули).
41	Вбивство Гая Калігули.
41-54	Принципат Клавдія.
47	Святкування <i>Ludi Saeculares</i> .
54	Отруєння Клавдія.
54-68	Принципат Нерона.
64	Пожежа у Римі. Переслідування християн.
65	Змова Пізона.
68	Кінець правління династії Юлів-Клавдіїв.
68-69	Громадянська війна. Принципат Гальби, Отона, Вітеллія.
69-79	Принципат Веспасіана.
69-96	Правління династії Флавіїв.
70	Тіт захоплює Єрусалим.
79-81	Принципат Тіта.
79	Виверження Везувію.
81-96	Принципат Доміціана.
88	Святкування <i>Ludi Saeculares</i> .

96	Вбивство Доміціана. Кінець правління династії Флавіїв. Початок принципату Нерви.
96-192	Правління династії Антонінів.
98-117	Принципат Траяна.
117-138	Принципат Адріана.
138-161	Принципат Антоніна Пія.
161-180	Принципат Марка Аврелія.
175	Повстання Авідія Кассія.
180-192	Принципат Коммода.
192	Вбивство Коммода.
193-211	Септімій Север.
193-235	Династія Северів.
211-217	Принципат Аврелія Антоніна (Каракалли). <i>Constitutio Antoniniana</i> .
218-222	Принципат Елагабала.
222-235	Принципат Олександра Севера.

Словник термінів

- ауспіцій (*auspicium*) – влада; знамення, отримане при спостереженнях за птахами.
- декуріон (*decurio*) – обраний довічно член муніципального сенату.
- децимація (*decimatio*) – військове покарання, страта кожного десятого воїна.
- донатива (*donativum*) – грошовий подарунок, що видавався імператором кожному воїну з нагоди державного свята.
- ерарій (*aerarium*) – державна скарбниця, розташована у храмі Сатурна.
- імперій (*imperium*) – влада, повнота влади, право віддавати накази.
- колонія (*colonia Romana*) – поселення римських громадян на чужій території, з обмеженою автономією. *Colonia Latina* – колонія з латинським правом.
- коміції (*comitia*) – народні збори.
- Курульні магістрати (*curules*) – вищі посадовці (*tergemi honores* – консули, претори та курульні едили), що мали право на курульне крісло (*sella curulis*).
- лібертин (*libertinus*) – відпущений на волю; той, що належить до суспільної верстви лібертинів.
- муніципій (*municipium*) – місто з правом самоуправління, жителі якого мають права римського громадянства.
- префект (*praefectus*) – намісник у невеликих імператорських провінціях та у Єгипті; посадова особа.
- провінція (*provincia*) – адміністративна одиниця поза Італією під прямим управлінням римського намісника.
- прокуратор (*procurator*) – особа, відповідальна за доходи імператора у провінції; намісник невеликих імператорських провінцій; посадова особа на чолі відомства в імперській адміністрації.
- проскрипції (*proscriptio*) – оголошення римських громадян поза законом, з конфіскацією майна.
- сенатусконсульт (*senatus consultum*) – постанова сенату.
- фіск (*fiscus*) – імператорська скарбниця.
- ценз (*census*) – оцінка майна римського громадянина; майновий стан; необхідна майнова передумова для досягнення певного політичного та соціального статусу.
- цензор (*ensor*) – один з двох магістратів, що проводили ценз римських громадян.
- *familia* – домогосподарство; усі особи, що підлягають владі *pater familias*: родичі, лібертини та раби.
- *ordo* – суспільна верства, стан, група людей з однаковим суспільним та політичним статусом.
- *potestas* – влада, володіння чи панування над особами чи речами.

Римське суспільство у період Ранньої Імперії

Дослідження будь-якої проблеми античної історії ускладнюється відсутністю однозначного трактування окремих фундаментальних понять, наприклад, “рабовласницьке суспільство”, “*Augustus*”, “*auctoritas*” etc. Такі об’єктивні труднощі існують і при вивченні римського суспільства, окремі інститути якого – скажімо, *ordo*, *census* – невідомі у сучасному світі. Окрім того, античні історики приділяли порівняно небагато уваги питанням соціального розвитку, зосереджуючись на військових, політичних та державних справах¹.

Значною мірою вектор соціального розвитку Римської держави доби Імперії був з’ясований у попередній період. Як пише Г. Альфельді, лише два нові фактори були пов’язані із соціальним розвитком. Вони зародились за Пізньої Республіки, а не виникли разом із Августом. Перший – це встановлення імперської монархії як найбільш відповідної політичної форми для римського суспільства. Другий виходив від інтеграції провінцій та провінціалів у систему Римської держави та римського суспільства. Соціальна структура Ранньої Імперії відображала економічну структуру і залежала від соціальних, політичних та правових факторів, які не були безпосередньо пов’язані з економікою².

Римське суспільство доби принципату складалося з різних груп населення, які відрізнялись правовим становищем, майновим критерієм, політичним статусом та ін. Суспільство було мобільнішим порівняно з періодом Республіки. Імператор міг посприяти зміні соціального статусу особи, надавши громадянство, доступ до певної

¹ Grant M. Greek and Roman historians. Information and misinformation. – London; New York: Routledge, 1995. – P. 55.

² Alföldy G. The Social History of Rome / Transl. from Ger. – London: Croom Helm, 1985. – P. 94, 98.

посади, грошову субсидію для досягнення певного майнового цензу тощо. Здобути вищий соціальний щабель можна було і відслуживши належним чином у римській армії. Од середини II ст. н. е. виразно окреслюється поділ вільного населення на *honestiores* і *humiliores*. Представники першої групи мали вищий соціальний, економічний та політичний статус, їм була доступна адміністративна кар'єра. До *honestiores* зараховували сенаторів, вершників, командний склад армії, ветеранів та декуріонів. Решта суспільства належала до другої групи. Значення поділу на *honestiores* та *humiliores* зростає од часу едикту Каракалли (*Constitutio Antoniniana*), яким права римського громадянства були поширені майже на все вільне населення Римської Імперії.

Велику роль у справі піднесення Риму і трансформацію його у найпотужніше державне утворення стародавнього світу відіграла римська сім'я з її стандартами моралі. Найвищою оцінкою прожитого римлянкою життя була епітафія: "Оберігала дім, пряла вовну" (*domum servavit lanam fecit*)³. Проте римська сім'я зазнала серйозних випробувань, коли Рим почав успішно воювати з сусідами, особливо з елліністичними державами, багатства яких невпинно випробовували римську мораль. Не можна сказати, що римська сім'я була зруйнована зовнішніми впливами, але вона переживала значні труднощі. Перехід до принципату, окрім усього іншого, ознаменувався намаганням уряду відновити традиційні цінності римської сім'ї.

Сім'я (*familia, domus*) у Римі була основним соціальним інститутом⁴. Саме через сім'ю успадковувався суспільний статус та майно. У ранньому Римі практика та закон давали абсолютну владу над сім'єю *pater familias*, батькові чи главі сім'ї. Його суспільний статус визначався позицією воїна та власника певного майна. Лише *pater familias* був у повному сенсі громадянином. Приватний статус *pater familias* визначався його владою над дружиною, дітьми та рабами – *patria potestas*. Усі члени сім'ї були об'єктами влади *pater familias*⁵. Теоретично *pater familias* володів усім, що належало

³ ILS 8403.

⁴ Аналіз *familia* та *domus* див.: Saller R.P. *Patriarchy, property and death in the Roman family*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 74-101.

⁵ Frier B.W., McGinn Th.A.J. *A Casebook on Roman Family Law*. – New York: Oxford University Press, 2004. – P. 19.

його сім'ї, і навіть мав право вбити своїх дітей, дружину та рабів (декілька таких випадків задокументовано). Право діяти у будь-якій сфері було визначальною рисою повноцінного чоловіка. На практиці абсолютна влада батька була різним чином обмежена. Діти і навіть окремі раби могли набувати власність. Ідеологія звеличення сім'ї сприяла формуванню культу римських матрон, жінок, що народжували сміливих синів та прищеплювали їм римські цінності. Хоча римлянки не мали права голосу у народних зборах, не могли обіймати магістратури, окремі з них мали високий авторитет у суспільстві. Такий авторитет був можливим тому, що, на відміну від грекинь, римські жінки не були ізольовані, вони брали участь у трапезах та громадських справах. Наприкінці Республіки Корнелій Непот ставив запитання, на яке годі було дати позитивну відповідь: "Хто з римлян засоромиться привести на учту дружину (*Quem enim Romanorum pudet, uxorem ducere in convivium*)? Або чия мати сімейства не посідає почесного місця у домі і не буває у товаристві (*aut cujus mater-familias non primum locum tenet aedium, atque in celebritate versatur*)⁶?"

Великі зміни у римських сімейних традиціях відбулися, коли Рим перетворився на Імперію, а Республіка на принціпат. Для римлянок тепер з'явилися більші можливості досягнення вищого становища у суспільстві. Сприяло цьому зростання розмірів та ресурсів держави. Управління Імперією та її багатствами, захист її кордонів змушували багатьох чоловіків на тривалий час покидати сім'ї, залишаючи своїх жінок на чолі сімейної справи та домогосподарства. Завоювання забезпечили достатню кількість рабів, щоб виконувати рутинні справи в оселі, що давало жінкам можливість займатися власними справами та діяльністю поза домом⁷. Значний політичний вплив жінок стає майже усталеною практикою⁸. І хоча вони не могли зайняти магістратуру особисто, але могли впливати на вибір тієї чи іншої кандидатури на найвищі посади. Важко сказати, чи був би імператором Тіберій без Лівії, Нерон без Агріппіни та Адріан без Помпеї Плотіни. Посилення впливу жінок імператорського дому на кадрові питання, отже і на політику держави, зумовлювалося

⁶ Nep., Vita, Praef. 6.

⁷ Burns J. Great women of Imperial Rome: mothers and wives of the Caesar. – London: Routledge, 2007. – P. 3.

⁸ Barret A.A. Agrippina. Sex, power, and politics in the Early Empire. – London: Routledge, 1999. – P. 9.

династичним характером передачі влади. Впливовість Лівії, матері імператора Тіберія, засвідчує її спроможність забезпечити від судового переслідування свою подругу Планціну, дружину Гнея Кальпурнія Пізона⁹. Державна пропаганда зображає Лівію і дочку Августа Юлію взірцем притаманних подружжю чеснот, але водночас звинувачує їх у надмірному політичному впливі¹⁰.

Римське суспільство зазнало суттєвих змін в умовах, коли Рим як місто перетворюється на велелюдну полікультурну метрополію. Приватне життя зазнає втручання імператорського законодавства, спрямованого на регулювання суспільної моралі. Найбільші зміни відбуваються у шлюбному житті. Деталі цих змін не зовсім з'ясовані, проте шлюб *cum manu*, що домінував у попередній період, з останнього століття Республіки поступається шлюбу *sine manu*. За умов цього шлюбу чоловік не отримує над жінкою повної влади (*manus*). Жінка зберігає правову незалежність у справах власності. За цих обставин, з переходом до принципату жінки імущих прошарків отримали майже повну свободу у справах шлюбу та власності¹¹. Д. Гарднер зауважує, що нелегко визначити, наскільки розлучення було поширене у римському суспільстві¹². Однак джерела свідчать, що у добу принципату розлучення перетворюється на буденну справу для жінок вищих прошарків. Вістілія була одружена шість разів і мала семеро дітей. Найбільш відома її дочка – Цезонія, дружина імператора Калігули¹³. Телесілла брала законний шлюб десять разів. Марціал називає це узаконеним блудом: “*adultera lege est*”¹⁴.

Й. Покровський доводив, що римська сім'я пережила гостру кризу наприкінці періоду Республіки. На його думку, розбещення поза сім'єю та у сім'ї досягло значних масштабів, сімейні стосунки стали суцільно потворними, чоловіки та жінки намагались уникнути народження дітей, свободою розлучень почали зловживати,

⁹ Takács S.A. Vestal virgins, sibyls, and matrons: women in Roman religion. – Austin: University of Texas Press, 2008. – P. 22.

¹⁰ Wyke M. The Roman mistress: ancient and modern representations. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 216.

¹¹ Halsall P. Early Western Civilization Under the Sign of Gender: Europe and the Mediterranean // A Companion to Gender History. – Malden; Oxford; Melbourne: Blackwell Publishing, 2004. – P. 294-295.

¹² Gardner J.F. Women in Roman law and society. – Bloomington: Indiana University Press, 1991. – P. 261.

¹³ Plin. HN, VII (V) 39.

¹⁴ Mart. VI, 7, 5. Див. також: Mart. V, 75; VI, 22.

переслідуючи корисливі цілі. Для боротьби з цими вадами імператор Август запровадив кілька досить радикальних законів¹⁵, зокрема *lex Julia de maritandis ordinibus* (18 р. до н. е.) та *lex Papia Poppaea* (9 р. н. е.). Було встановлено, що шлюб є обов'язком для чоловіків віком від 25 до 60 і жінок від 20 до 50 років. Після розлучення чи смерті чоловіка треба було одружитися з іншим. *Lex Julia* давав розлученим на це 6 місяців, а вдовам – рік. *Lex Papia Poppaea* збільшив термін для перших до 18 місяців, а для інших – до 2-х років¹⁶. Того ж року, що й *Lex Julia de maritandis ordinibus*, було прийнято *Lex Iulia de adulteriis*, що встановлював покарання за перелюб¹⁷. Покаранню підлягали не лише безпосередні винуватці, але й потурачі. Такими вважали чоловіка та батька винної дружини, якщо вони не вдаються до переслідування¹⁸. Винна у цьому злочині втрачала половину посагу, третину майна, її висилали, забороняли повторно вийти заміж. Якщо до перелюбу був причетний військовий, на нього чекало розжалування і навіть заслання – саме так за Траяна було покарано якогось центуріона¹⁹. Законодавство забезпечувало покарання за перелюб (*stuprum* чи *adulterium*), вчинений з вільнонародженими римлянками (за винятком власної дружини), навіть і незаміжними, вдовами, хлопчиками чи дівчатами. Чоловік міг убити коханця дружини, якщо коханець мав нижчий соціальний статус²⁰. Ці закони, незалежно від справжніх мотивів законодавця, вкладали до рук імператора додаткові інструменти контролю за представниками вищих верств римського суспільства.

Законодавче заохочення до укладання нового шлюбу сприяло тому, що така практика стає нормою²¹. Наступні імператори вносили

¹⁵ Покровский И.А. История Римского права. – Минск: Харвест, 2002. – С. 428.

¹⁶ Last H.M. The social policy of Augustus // CAH. – Cambridge: At the university press, 1934. – V. X. – P. 448-456; Long G. Lex Julia et Papia Poppaea // Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. – London: John Murray, 1875. – P. 691-692.

¹⁷ Dig. IV, 4, 37; Inst. IV, 18, 4.

¹⁸ Покровский И.А. История Римского права... С. 428.

¹⁹ Plin., Ep. VI, 31, 4-6.

²⁰ Langlands R. Sexual morality in ancient Rome. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 20.

²¹ Parkin T. Out of Sight, Out of Mind: Elderly Members of the Roman Family // The Roman family in Italy: Status, Sentiment, Space / Ed. B. Rawson, P. Weaver. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 136.

у ці закони окремі зміни, які не впливали на їхню суть²². Одружені та багатодітні претенденти на управління сенатськими провінціями мали переваги перед своїми неодруженими колегами²³. Привілеї, пов'язані з наявністю трьох синів, з ласки імператора надавались і бездітним. Зокрема, після письмового прохання Плінія Молодшого такий привілеї одержав від імператора Траяна Гай Светоній Транквілл, автор життєписів XII Цезарів²⁴. Це не єдиний протезе Плінія, що отримав таку ласку²⁵. Однак здобути такий привілеї – *jus trium liberorum* – було нелегко, доводилось довго просити про це імператора²⁶. Деякі претенденти на посади намагались обійти закон, вдавшись до фіктивних усиновлень²⁷.

Отже, римська сім'я у добу принципату існувала в умовах посиленого контролю з боку уряду. Заходи, спрямовані на зміцнення сім'ї та відродження моралі, були одночасно і заходами, що посилювали урядовий контроль за суспільством загалом.

²² Suet., Claud. 23.

²³ Dio Cass. LIII, 13, 2.

²⁴ Plin., Ep. X, 94; 95.

²⁵ Ibid. II, 13.

²⁶ Mart. II, 91, 6; 92.

²⁷ Tac., Ann. XV, 19.

1.1. *Ordo senatorius (amplissimus)*

За Ранньої Імперії сенат залишався потенційним противником імператорської влади. Однак він не був небезпечним противником¹. Причини цього треба шукати не лише у формі та змісті системи принципату, однією зі складових якої був сенат, але й у тих процесах, які відбувалися в *ordo senatorius*.

Останнім часом оприлюднено багато цікавих досліджень соціального розвитку Римської Імперії². Проте, не зважаючи на тривалий інтерес до питань соціальної структури римського суспільства загалом та *ordo senatorius* зокрема, залишається дискусійною низка аспектів, пов'язаних із еволюцією сенаторського стану доби принципату. Досить назвати проблеми спадкування сенаторського звання³.

Сенат відіграв важливу роль у політичній системі римської Республіки, а сенатори були провідною верствою римського суспільства та займали ключові позиції у державному управлінні. Термін "сенатор", імовірно, походить від *senex* – старійшина, *senectutes* – старійшини. За свідченнями античних авторів, сенат був заснований Ромулом як дорадчий орган царя, і до нього увійшли найстарші представники родів – глави великих патріархальних сімей. Діонісій з Галікарнасу та Плутарх називають сенат радою старійшин – *συνέδριον*⁴, *γερονσία*⁵. За Республіки сенат поповнюється особами, що проходять так звані курульні магістратури. За законом Овінія (*lex Ovinia* – IV ст. до н. е.) входження до складу сенату залежало від

¹ Dill S. Roman Society. From Nero to Marcus Aurelius. – New York: Meridian books, 1956. – P. 39.

² Boren H.C. Roman society: a social, economic and cultural history. – Lexington; Toronto: Heath and Company, 1992. – XXIII+338 p.; Dudley D. Roman society. – Harmondsworth: Penguin books, 1975. – XXVI+330 p.; Parkin T.G. Demography and Roman Society. – Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1992. – XVI+225 p.; Schlinkert D. Ordo senatorius und nobilitas: die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike. – Stuttgart: Franz Steiner, 1996. – VIII+311 p.

³ Див. про це: Балахванцев А.С. К вопросу о наследовании сенаторского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев // *Ius Antiquum*. – 1996. – № 1. – С. 167 – 172.

⁴ Dion. Hal. II, 13.

⁵ Dion. Hal. II, 12; Plut., Rom. 13.

цензорів⁶. Авл Геллій пише, що виконувачі курульних магістратур, ще не введені до сенату цензорами, сенаторами не були. Вони не могли брати участь у голосуванні, хоча були присутні на засіданні сенату⁷. Після голосування вони могли *підійти* і приєднатися до тієї чи тієї групи, тому їх називали *senatores pedarii* – сенатори, що голосують ногами⁸.

Сенатори відрізнялись від решти громадян одягом та способом життя. Їхня туніка була оздоблена широкою пурпурною облямівкою – *clavus latus*, котру було видно з-під тоги. Вони повинні були носити відповідне взуття, жити у належному помешканні і т. д. Сенатори володіли значними матеріальними ресурсами, основою яких були прибутки від земель. У I ст. до н. е. частина senatorів – представників знаменитих колись родів – бідніє (переважно через проскрипції Сулли) та втрачає доступ до вищих магістратур. Натомість зростає роль інших, які завдячували цим військовій реформі Марія. За рахунок військової здобичі збагачувалася скарбниця, легіонери та полководці. Луція Лукулла, що керував римським військом у війні проти Мітрідата, називали “Ксероксом у тозі” (*Ξέρξην αὐτὸν ἐκ τηβέννου*)⁹. Красс нажив величезний маєток у період проскрипцій Сулли і не вважав заможним того, хто не може утримати на свої кошти легіон (*στράτοπεδον*)¹⁰.

Майновій диференціації senatorів сприяло також управління провінціями, яке давало можливість набути величезних статків, але, як і консулат та претура, було доступне лише частині з них. Гай Юлій Цезар після претури отримав в управління провінцію *Hispania Ulterior* і, щоб відбутися за призначенням, змушений був шукати поручителя перед своїми кредиторами¹¹, але повернувся звідти багатою людиною¹².

Важливим джерелом збагачення деяких senatorів у Римі була практика заповітів. З одного боку, це сприяло справжньому

⁶ Zoll F. O składzie senatu Rzymskiego na zasadzie ustawy Ovinia. – Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1885. – S. 4.

⁷ Gell., NA. III, 18, 6.

⁸ Schmitz L. *Senatus* // Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Ed. William Smith. – London: John Murray, 1875. – P. 1018.

⁹ Plut., Luc. 39.

¹⁰ Plut., Crass. 2.

¹¹ Plut., Caes. 11; Suet., Iul. 18.

¹² Plut., Caes. 12.

полюванню за бездітними багатіями, з іншого – люди небагаті та незнатні прагнули залишити щось у дарунок знаковим особам того часу. Цими дарунками дуже збільшувалися маєтки і без того багатих сенаторів. Але заповідач міг тепер розраховувати на протекцію з боку впливової особи, а також мав підстави пишатися з того, що його дарунок був прийнятий представником знаті. Ціцерон разом з Клодієм стали спадкоємцями якогось Кіра, що залишив їм своє майно. Обидва вони були присутні при запечатуванні заповіту¹³.

Уже зазначалось, що за Республіки сенатором був лише той, кого цензори внесли до списку (*lectio senatus*) після виконання ним курульної магістратури. Додатковою умовою, ймовірно, була наявність відповідного майнового цензу, як про це можна судити на основі свідчень Лівія¹⁴. Однак Діон Кассій твердить, що майновий ценз для сенаторів (*βουλευτικὸν τίμημα*) був запроваджений лише Августом і складав спершу 400 000 сестерцій, а згодом був збільшений до мільйона¹⁵. Светоній пише, що Август збільшив майновий ценз з 800 000 до 1 200 000 сестерцій¹⁶. З посиленням на Таціта, деякі науковці вважають, що Тіберій зменшив ценз до 1 млн.¹⁷ На наш погляд, треба погодитися із Г. Джоунсом, який приймає свідчення Діона Кассія з цього приводу¹⁸. Опосередковано це підтверджує Тацит, вказуючи, що саме мільйон Август видав Горталу, онуку оратора Квінта Гортензія, а Тіберій – одному з колишніх преторів, який зубожів і тому міг втратити статус сенатора¹⁹. Водночас Август і Тіберій у подібних випадках могли видавати саме стільки, скільки не вистачало певним особам до встановленого майнового цензу. Імператор Нерон видавав щорічну допомогу сенаторам, які потрапили у матеріальну скруту, але належали до знатних родів. Інколи ця допомога сягала 500 000 сестерцій²⁰. Зауважимо, що допомога ставила одержувача у певну залежність від імператора. Між сторонами виникав зв'язок, схожий

¹³ Cic., Pro Mil. XVIII, 48.

¹⁴ Liv. XXIV, 11.

¹⁵ Dio Cass. LIV, 17; 26.

¹⁶ Suet., Aug. 41.

¹⁷ Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры... 1999. – С. 42.

¹⁸ Jones H.S. *Senatus Populusque Romanus* / САН. – Cambridge: University Press, 1934. Vol. X. – P. 165.

¹⁹ Tac., Ann. I, 75; II, 37.

²⁰ Suet., Nero 10.

на зв'язок патрона і клієнта.

На нашу думку, майновий ценз для сенаторів існував уже за Республіки: це не стільки дискримінація, скільки необхідність. Адже римський магістрат, виконуючи свої посадові обов'язки, був змушений до суттєвих видатків. Облаштування ігор поглинало сотні тисяч сестерцій, часто підриваючи тим самим сімейний бюджет. Марціал свідчить, що дружина, рятуючись від майнових негараздів, інколи розлучалася з чоловіком, який досягнув претури²¹. Недарма багаті сенатори чи навіть імператори подекуди допомагали магістратам при виконанні їхніх посадових обов'язків²². Підтвердженням існування майнового цензу для сенаторів ще до встановлення Імперії є лист Ціцерона до Квінта Валерія від 45 р. до н. е. Ціцерон протегує Гаю Курцію, якого Цезар обрав до сенату. Як зазначено у листі, у його протезе є масток, втративши який йому буде важко залишатись у сенаторському стані²³.

У добу Республіки син сенатора не входив автоматично до *ordo senatorius*. Ситуація змінюється зі встановленням принципату. У сучасному антикознавстві домінує думка, що утвердження системи принципату супроводжувалося включенням синів сенаторів до сенаторського стану. Це відображено у довідковій літературі. Стверджується, що од часу Августа до *ordo senatorius* належали члени сенату та їхні нащадки чоловічої статі разом з дружинами, а також особи, яким імператор дарував сенаторське звання²⁴. На думку Г. Альфельді, останній штрих у відокремленні сенаторів від вершників зробив Калігула у 38 р. н. е.²⁵. Проте такий підхід наражається на обґрунтовану критику²⁶. На нашу думку, аргументовано можна стверджувати, що од часу Августа приналежність до *ordo amplissimus* глави сім'ї (*pater familias*) гарантувала той самий суспільний старт і його синам. Щоб сини сенаторів раніше знайомились із державними справами, Август дозволив одразу після досягнення ними повноліття

²¹ Mart. X, 41.

²² HA, Ant. Pius, VIII, 4.

²³ Cic., Fam. XIII, 5.

²⁴ Berger A. Encyclopedic dictionary of Roman law // Transactions of the American Philosophical Society; new ser., V. 43. P. II. – Clark: The Lawbook Exchange, 2004. – P. 613.

²⁵ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 115-116.

²⁶ Балахванцев А.С. К вопросу о наследовании сенаторского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев... С. 172.

(*a virili*), тобто віку 16 років, одягати сенаторську тогу і відвідувати засідання сенату²⁷. Дебют їхньої службової кар'єри починався у віці 18–20 років у вігінтівіраті (*vigintiviratus*) – колегії двадцяти, до складу якої входило чотири самостійні колегії²⁸. Одна з них, у складі трьох осіб, відповідала за карбування монети (*triumviri monetales*). Інша стежила за виконанням кримінальних вироків (*triumviri capitales*). Четверо осіб входили до складу колегії, що займалась будівництвом та підтриманням у належному стані доріг (*quattuorviri viarum curandarum*). Нарешті, ще десять складала судову колегію, яка відала питаннями звільнення та записами актів цивільного стану (*decemviri stlitibus judicandis*). У вігінтівіраті починалася кар'єра багатьох політиків Римської Імперії, зокрема імператора Веспасіана²⁹. Просуватися службовою драбиною, оминувши працю у вігінтівіраті, можна було на особисте клопотання імператора³⁰. Окрім того, треба було щонайменше рік прослужити військовим трибуном – *tribunus* (*χιλίαρχος*) *militum laticlavius*. Ця служба могла проходити як до, так і після вігінтівірату³¹. Додатково були запроваджені абсолютно формальні посади для молодих сенаторів: щороку один міг бути “префектом на час Латинського свята” (*praefectus feriarum Latinarum*), а шестеро очолювали одну з вершницьких турм (*sevir equitum Romanorum*) під час щорічного огляду римських вершників (*transvectio*)³².

Посади військового трибуна та префекта кінноти (*praefectus equitum*) були доступні для *ordo equestris*. Щоб кожен мав можливість скуштувати табірне життя, Август допускав двох осіб до керування відповідними підрозділами³³. Для наступної ланки – квестури – треба було досягти 25-річного віку, що давало, нарешті, можливість стати членом сенату. При цьому переваги мали одружені претенденти. Імператор Тіберій позбавив якогось сенатора

²⁷ Suet., Aug. 38.

²⁸ Dio Cass. LIV, 26.

²⁹ Harlow M., Laurence R. Growing up and growing old in Ancient Rome: a life course approach. – London: Routledge, 2002. – P. 115-116.

³⁰ Tac., Ann. III, 29.

³¹ Egbert J.C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions. – New York; Cincinnati; Chicago: American book Company, 1923. – P. 166.

³² Birley A.R. The Roman Government of Britain. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 5.

³³ Suet., Aug. 38.

квестури після того, як стало відомо, що він одружився напередодні розподілу посад і розлучився наступного дня³⁴. Колишні квестори могли претендувати на посаду плебейського трибуна та едила. Тридцятирічний вік давав підстави одержати претуру.

Після квестури чи претури сенатор міг командувати легіоном. Це було не нововведенням доби принципату, а лише стабілізацією практики, звичної в арміях Помпея та Цезаря, що поширилась у період громадянських чи, за Р. Саймом, – революційних війн³⁵. Командир легіону (*legatus legionis*), як правило, був у віці тридцяти і старший. Вершину кар'єри – консулат – могла досягти обмежена кількість сенаторів, хоча й більше, ніж за Республіки. Нерівність доступу до консулату проявлялась теж у віці, в якому сенаторам вдавалось стати консулами. Представники давніх патриціанських родів могли сподіватися стати консулами у віці тридцяти двох – тридцяти трьох років. Натомість сенатори у першому поколінні досягали консулату у віці сорока двох – сорока чотирьох років³⁶. Визначений Августом порядок проходження служби (*cursus honorum*) сенаторами та вершниками зберігався протягом I – II ст. н. е.

Ф. Марш, проаналізувавши фасти, дійшов висновку, що уже в період другого тріумвірату серед консулів домінують “нові люди”³⁷. Консулами ставали зазвичай у віці 40–43 років. Протягом року обиралось кілька пар консулів. У 155 р. н. е. таких пар було чотири³⁸. Колишні консули могли обіймати низку посад у Римі, Італії та провінціях³⁹. Якщо це була імператорська провінція, проконсул командував кількома легіонами. Якщо у провінції планувались чи передбачались бойові дії, управління доручалось умілому полководцю; якщо був час миру та адміністративних дій, – людині з правовими та діловими здібностями. Хибною була оцінка ситуації у провінції, яку допустив Август, помилково вважаючи Германію готовою до управління і сприйняття римських законів, призначив

³⁴ Suet., Tib. 35, 2.

³⁵ Syme R. The Roman revolution. – Oxford: At the Clarendon Press, 2002. – P. 396.

³⁶ Harlow M., Laurence R. Growing up and growing old in Ancient Rome: a life course approach... P. 115.

³⁷ Marsh F.B. The Founding of the Roman Empire... P. 247.

³⁸ Klein I. Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani. – Lipsiae: Teubneri, 1881. – P. 73.

³⁹ Birley A.R. The Roman Government of Britain... P. 7.

правителем її видатного юриста та адміністратора Квінтілія Вара; це призвело до катастрофи у Тевтобурзькому лісі⁴⁰. У сучасній історіографії немає єдиної точки зору щодо впливу цієї поразки на зовнішню політику Риму⁴¹. Однак перемога германців над римлянами у 9 р. до н. е. зробила чимало для формування німецької нації. У 1875 р. на честь Армінія, командувача загонами германців у цій битві, у Тевтобурзькому лісі було зведено пам'ятник, відомий як *Hermannsdenkmal*⁴².

За Імперії сенатори були важливою складовою управлінського апарату, хранителями колективного управлінського досвіду, накопиченого римською олігархією за довгі століття її панування⁴³. Як твердив М. Ростовцев, Август зумів зберегти віковий набуток державного управління, нагромаджений сенатом, поставити його на службу новому ладу, водночас підпорядкувати усі дії сенату та членів сенаторського стану своєму верховному контролю та нагляду⁴⁴.

Потребуючи управлінського досвіду senatorів, Август дозволив їм зберегти усі почесті та привілеї. Лише представникам сенаторського стану були доступні найвищі військові та цивільні посади: *praefectus urbi*, *praefectus aerarii*, *legati iuridici*, лише вони могли командувати легіонами та управляти провінціями (за винятком Єгипту). За словами Р. Меллора, Август був зацікавлений не стільки у сенаті, скільки в окремих сенаторах, які були політичними консультантами, провінційними намісниками, військовими командирами та вищими посадовцями⁴⁵. Така політика тривала і за наступних правителів.

⁴⁰ Southern P. The Roman army. A social and institutional history. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 292; Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. – Totowa: Barnes & Noble Books, 1985. – P. 112. n. 2.

⁴¹ Див.: Бандровський О., Петречко О. Зовнішня політика Августа та Тиберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівського університету. – Серія історична, 1996. – Вип. 31. – С. 6-8.

⁴² Grosby S. Nationalism. A very short introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 76.

⁴³ Вержицкий К.В. Принципат Юлиев-Клавдиев (14-68 гг.): к проблеме взаимоотношений императорской власти с римским обществом в 1 в. н.э... С. 196.

⁴⁴ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 122.

⁴⁵ Mellor R. Augustus and the Creation of the Roman Empire. A Brief History with Documents. – Boston; New York: Bedford; St. Martin's, 2006. – P. 23.

Імператор Траян надавав нащадкам знатних родів почесні посади навіть раніше визначеного часу⁴⁶. Державна діяльність senatorів за принципату набуває нового характеру: служба державі поступово перетворюється на службу імператорові⁴⁷. Август увів низку нових посад. Окремі урядовці відповідали за суспільні споруди (*curam operum publicorum*), дороги, забезпечення водою, русло Тібри, розподіл хліба народу. Було запроваджено міську префектуру (*praefecturam Urbis*) та збільшено число преторів. За словами Светонія, це було зроблено з метою збільшити кількість тих, що беруть участь в управлінні державою (*Quoque plures partem administrandae reipublicae caperent*)⁴⁸. У I ст. н. е. звична кар'єра вершника чи сенатора могла бути як у цивільній, так і у військовій сфері, але од часів Адріана можна було обирати лише щось одне⁴⁹. Без попередньої військової служби важко було отримати призначення на посаду, що передбачала керівництво військом. Чимало вищих посадовців розпочинали свою кар'єру з командування невеликим військовим підрозділом⁵⁰.

Водночас потрапляння у сенат не гарантувало довічної приналежності до *ordo amplissimus*. Передовсім, сенатор повинен був зберігати встановлений розмір майна. Нагадаймо, що Август збільшив майновий ценз до 1 млн. сестерцій. Сенаторам, у кого на цей момент належного майна не було, він особисто його поповнив⁵¹. Зменшення необхідного розміру майна тягло за собою позбавлення звання сенатора. Імператор Тіберій усунув зі складу сенату низку осіб, які втратили майно через марнотратство чи розпусту (*ita prodigos et ob flagitia egentis*)⁵². На тій же підставі імператор Клавдій усунув декого зі складу сенату⁵³. Римляни засуджували тих, що втратили майно через неналежний спосіб життя і ще більше ганьбили себе негідною поведінкою. Це стосується Луція Сергія Катіліни,

⁴⁶ Plin., Pan. 69.

⁴⁷ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 102.

⁴⁸ Suet., Aug. 37.

⁴⁹ Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D... P. 273.

⁵⁰ Brunt P.A. Princes and Equites // JRS. – 1983. – Vol. 73. – P. 49.

⁵¹ Suet., Aug. 41.

⁵² Tac., Ann. II, 48.

⁵³ Ibid. XII, 52.

який в останнє століття Республіки, під тиском зuboжіння⁵⁴, прагнув досягти вищих державних посад. Натомість римляни співчутливо ставились до тих, що потрапили у скрутне матеріальне становище через незалежні від них обставини. Проперцій Целер, за правління Тіберія, сам просив виключити його із сенаторського стану через бідність (*ob paupertatem*). Однак імператор, переконавшись, що злидні успадковані ним від батька, видав йому грошову допомогу⁵⁵.

Сенаторів, що не мали високих моральних якостей, теж могли вивести зі складу цього органу. За Августа окремі сенатори під загрозою втрати свого статусу під час цензу, коли проводилася оцінка їх моральності та майнового стану, добровільно відмовилися від сенаторського звання⁵⁶. Цю політику продовжували і наступні імператори. Веспасіан провів ценз і виключив недостойних, на його думку, зі складу сенату⁵⁷. За надмірну прихильність до пантоміми і танцю (*gesticulandi saltandique*) Доміціан вигнав із сенату (*movit senatu*) колишнього квестора⁵⁸. Втратити звання сенатора можна було й через неналежне виконання своїх службових обов'язків. За Клавдія Умбоній Сіло, що управляв Бетікою, був виключений зі складу сенату за недостатнє забезпечення війська хлібом⁵⁹. Імператор Тіберій наказав стерти зі списку сенаторів (*albo senatorio erasit*) ім'я Апідія Мерула, який не присягнув на вірність розпорядженням божественного Августа (*in acta divi Augusti non iuraverat*)⁶⁰. Той же Тіберій позбавив звання сенатора, який залишив на певний час Рим, щоб згодом винайняти будинок за нижчу ціну⁶¹.

Однак не лише ці фактори визначили якісно інший склад сенату доби принципату порівняно з часом Республіки. Тепер серед сенаторів не було представників багатьох знаменитих родів, яким у минулому належала важлива роль у політичному житті Римської держави. За свідченням Аппіана, лише під час проскрипцій тріумвірів

⁵⁴ Sall., Cat. 5, 7.

⁵⁵ Tac., Ann. I, 75.

⁵⁶ Suet., Aug. 35.

⁵⁷ Suet., Vesp. 9.

⁵⁸ Suet., Domit. 8, 3.

⁵⁹ Dio Cass. LX, 24.

⁶⁰ Tac., Ann. IV, 42.

⁶¹ Suet., Tib. 35, 2.

у 43 р. до н. е. було страчено 300 senatorів та конфісковано їхнє майно⁶². Політичні репресії, жертвами яких часто ставали senatorи, продовжувалися і в добу принципату. Наприкінці Республіки число senatorів досягло однієї тисячі. Август зменшив його до шестисот⁶³.

Ми вже зазначали, що система принципату встановлювалась водночас із перетворенням senatorів на певною мірою замкнену спадкову групу. Посади, що давали доступ до сенату, обіймають здебільшого представники тих самих сімей. Водночас імператори, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість заповнити вакантні у сенаті місця на свій розсуд, беручи до уваги лояльність претендента до режиму. З усієї Італії багато представників місцевої знаті увійшли до сенату за Августа. Громадяни невеличких італійських міст пишалися своїми земляками, присвячуючи їм написи за громадські кошти. Зокрема, такий напис було зроблено на честь Квінта Варія Геміна, який першим із пелігніанців став senatorом (*is primus omnium Paelign. senator factus est et eos honores gessit*)⁶⁴.

Були серед нових senatorів такі, що не мали жодних підстав пишатися своїм родоводом. Курцій Руф, про походження якого, на думку Тацита, соромно сказати правду, не лише став senatorом, а ще й досяг консулату⁶⁵. На думку А. Мерфі, припущення, що тут ідеться про автора “Історії Олександра Македонського”, – необґрунтоване⁶⁶. Клавдій надав звання senatorа сину лібертина (*etiam libertini filio tribuit*)⁶⁷. Як свідчить Тацит, за Нерона чимало senatorів були нащадками лібертинів⁶⁸. На початку II ст. н. е. серед senatorів був навіть син раба – якийсь Ларцій Македон, що досягнув посади претора⁶⁹. У 175 р. н. е. Публій Гельвій Пертінакс, син лібертина, став консулом⁷⁰. За Коммода лібертини ставали senatorами і навіть входили до числа патриціїв за протекцією Клеандра – імператорського

⁶² App., B.C. IV, 5.

⁶³ Dio Cass. LIV, 14; Suet., Aug. 35.

⁶⁴ EJ, 205.

⁶⁵ Tac., Ann. XI. 21.

⁶⁶ Tacitus Cornelius. The Works. With an Essay on his Life and Genius. Notes, Supplements by Arthur Murphy. – Philadelphia: Thomas Wardle, 1842. – P. 189. n. 7.

⁶⁷ Suet., Claud. 24.

⁶⁸ Tac., Ann. XI, 27.

⁶⁹ Plin., Ep. III, 14.

⁷⁰ HA, Pert. I; III, 2.

улюбленця⁷¹. Елагабал призначав лібертинів намісниками, легатами та консулами⁷².

Частина майбутніх сенаторів розпочинала свою кар'єру з найнижчих посад у легіонах. Марк Руф піднявся службовою драбиною від центуріона до префекта преторіанської гвардії та консула за Марка Аврелія⁷³. Намісник Сирії Песценній Нігер, що наприкінці II ст. н. е. боровся за верховну владу з Септімієм Севером, теж був звичайним центуріоном⁷⁴. Більшість центуріонів розпочинали службу рядовими легіонерами, утім навіть вершники інколи зростали у військовій кар'єрі з центуріонів⁷⁵.

У сенат усе частіше потрапляли люди з муніципій, колоній і навіть провінцій⁷⁶. У 48 р. н. е. едуї, що сдиці з галлів імегувались братами римського народу, отримали право ставати сенаторами⁷⁷. Ще раніше право бути сенаторами мали жителі Вієнни – головного міста аллоброгів у Нарбонській Галлії. У промові імператора Клавдія до сенату, яка збереглася на знайдений у 1528 р. у Лугдуні (суч. *Льон*) бронзовій табличці, сказано, що Август та Тіберій хотіли мати у сенаті *усіх найкращих* із колоній та муніципій (*omnem florem ubique coloniarum et municipiorum*). Визнаючи за італійськими сенаторами першість щодо провінціалів, імператор наголошує, що останніх не можна відкидати, якщо вони можуть бути цінними для сенату⁷⁸. Після Клавдія процес наповнення сенату провінціалами продовжувався. За словами Таціта, Веспасіан призначив новими членами сенату здебільшого людей гідних, проте траплялись і такі, яким випадок допоміг більше за їх власні чесноти⁷⁹. Сенаторське звання вони отримували як винагороду за свою відданість імператору⁸⁰. За Веспасіана 16,8% усіх сенаторів, чие походження нам відоме, складала провінціали, а 83,2% – італіки; за Доміціана їх

⁷¹ HA, Comm. VI, 9.

⁷² HA, Heliogab. XI.

⁷³ ILS 1326.

⁷⁴ HA, Pesc. Nig. I, 5.

⁷⁵ Stevenson G.H. The Army and Navy // CAH. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 228.

⁷⁶ Suet., Vesp. 9; Tac., Ann. III, 55.

⁷⁷ Tac., Ann. XI. 25.

⁷⁸ SG 369.

⁷⁹ Tac., Hist. II, 82.

⁸⁰ Griffin M. The Flavians / CAH². – Cambridge: University Press, 2000. – Vol. XI. – P. 35.

стало відповідно 23,4 і 76,6%, за Траяна – 34,2 і 65,8%, за Адріана – 43,6 і 56,4%⁸¹. Од часу Флавіїв провінціали, особливо з Іспанії та південної Галлії, були дуже впливовим угрупованням серед сенаторів⁸². Врешті-решт, на початку III ст. н. е. італійці втратили свою абсолютну перевагу в *ordines amplissimi* і становили близько третини від загального числа сенаторів.⁸³ Однак це не привело до якісних змін ні в *ordo senatorius*, ні в *ordo equestris*, де також зростає питома вага провінціалів. Ідеї та економічні інтереси останніх були такими ж, як і в їхніх колег італійського походження, з якими вони швидко злилися⁸⁴.

Водночас імператори вдаються до заходів, спрямованих на півеловання відмішностей всередині *ordo senatorius*, намагаючись зберегти його *de facto* як *ordo* Італії. Імператор Траян зобов'язав кандидатів на вищі державні посади вкладати третину своїх капіталів у нерухомість Італії⁸⁵. За Марка Аврелія сенатори-провінціали повинні були мати в Італії не менше чверті свого майна⁸⁶. Вони були звільнені від обов'язків перед общиною, з якої походили⁸⁷. Отже, вищі верстви Імперії більше не ідентифікуються з вищими верствами Італії, як це було ще наприкінці Республіки: до їх складу усе більше входять представники провінційної знаті. У 98 р. н. е. імператором став Траян, представник сім'ї італійських колоністів із провінції Бетіка. Іспанського походження були імператори Адріан та Марк Аврелій, сім'я Антоніна Пія була родом із Галлії, а династія Северів походила з Великого Лептіса (*Leptis Magna*) в Африці.

Як бачимо, з одного боку *ordo senatorius* доби принципату – це замкнута суспільна група, з іншого – ця група досить активно поповнюється ззовні. Окрім суб'єктивних причин, про які вже мовилося, цей процес був детермінований і об'єктивними

⁸¹ Кнабе Г.С. Корнелий Тацит... С. 14-15.

⁸² Alföldy G. The Social History of Rome... P. 103.

⁸³ Garnsey P., Saller R. The Roman Empire: economy, society and culture. – Berkeley: University of California Press, 1987. – P. 9; Mullens H.G. The revolt of the civilians // GR. – 1948. – Vol. 17. – P. 66.

⁸⁴ Brunt P.A. The fall of the Roman republic: and related essays. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – P. 3.

⁸⁵ Plin., Ep. VI, 19.

⁸⁶ HA, Marc. XI, 8.

⁸⁷ Dig., L, 22, 5-6.

факторами. У римських аристократичних родин зазвичай було менше трьох дітей. Разом із високою смертністю це призводило – на думку демографів – до зменшення чисельності еліт. Щоб забезпечити їх відтворення, римська аристократична сім'я повинна була мати 5 – 6 дітей⁸⁸. Імператор Август намагався виправити негативну тенденцію у демографії законодавчими актами, однак безрезультатно⁸⁹. Багато сенаторських сімей були взагалі бездітними. Поставали вакантні місця серед старої аристократії, що сприяло соціальній мобільності римського суспільства⁹⁰. За Антонінів лише один із двох сенаторів-консулярів мав дорослого сина, який міг піти слідами батька. Це означає, що із сенаторських сімей того часу лише близько половини існуватимуть поколінням пізніше⁹¹. Більшість сенаторів були для політичної аристократії новими людьми. Багато римських політиків походили з сімей, представлених у політиці тільки одним поколінням. Лише дехто з численної групи великих провінційних землевласників час від часу посилав сина у велику політику. Три чверті усіх консулів за період 18 – 235 рр. н. е. не мали у наступні три покоління жодного консула серед прямих нащадків⁹². Та й не усі діти сенаторів прагнули увійти до курії. Марк Вініцій, батько та дід якого були консулами, залишався вершником, як і решта їхньої сім'ї⁹³.

Ми вже зазначали, що виконання обов'язків магістрата потребувало матеріальних видатків. Од часів Республіки сенатори не мали права на комерційну діяльність. Для недопущення цього у 218 р. до н. е. було навіть прийнято закон, запропонований народним трибуном Гаєм Клавдієм (*Lex Claudia*), за яким сенатору заборонялося мати у власності корабель, що може перевозити більше трьохсот амфор (вісім тонн). Вважалося, що цього достатньо

⁸⁸ Suder W. Moralność i płodność. Kryzys demograficzny arystokracji rzymskiej na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. // Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. Kryzysy państwa rzymskiego: republika i cesarstwo / pod redakcją Tadeusza Kotuli i Andrzeja Ładomirskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 101.

⁸⁹ Tac., Ann. III. 25.

⁹⁰ Hopkins K. Elite mobility in the Roman Empire // Past and Present. – 1965. – Vol. 32. – P. 26.

⁹¹ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 118.

⁹² Hopkins K. Death and renewal. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 124.

⁹³ Tac., Ann. VI, 15.

для перевезення у Рим припасів із сільських маєтків для особистих потреб. Сенатор повинен перейматися державними справами.

За пропущене засідання сенату треба було давати пояснення⁹⁴. Торгівля вважалася для сенаторів ганебною⁹⁵. Однак за Імперії сенатори починають більше перейматися комерційними справами, бо від реального розв'язання політичних питань вони були усунуті. Як у середині V ст. до н. е. децемвіри⁹⁶, так тепер імператори змушують сенаторів відвідувати курію під загрозою грошового покарання. Імператор Август підвищив штрафи (*τὰς ζημίας*) за спізнення на засідання сенату без поважної причини⁹⁷. Зменшення зацікавленості знаті політичним життям проявлялось у байдужості нижчих магістратів до виконання обов'язків. Август і його наступники мали певні труднощі у заповненні вігінтіварата, а за вищі магістратури точилася гостра боротьба між претендентами⁹⁸.

Протягом тривалого часу у розвитку римського суспільства тривала наступність. За зовнішніми ознаками *ordo senatorius* доби принципату зберігав традиції періоду Республіки. Сенатори залишались найвпливовішою частиною римського суспільства. Проте якісний склад сенату зазнав суттєвих змін: місце представників багатьох знаменитих родів зайняли вихідці з провінцій, інколи – з низів. *Ordo senatorius* перетворюється на загальнодержавну вищу верству. Поповнення сенату значною мірою контролювалось імператорами, котрі, користуючись своїми цензорськими повноваженнями, мали можливість на свій розсуд заповнити ваканті у сенаті місця. Сенат та магістрати втрачають можливість реально впливати на формування політичного курсу держави. Участь сенату в управлінні державою визначалась, в основному, характером правління того чи іншого імператора. Одні імператори, яким просенатська історіографія дає негативну характеристику, прагнули необмеженої влади, інші, з позитивною оцінкою, допускали видимість свободи (*Quomodo pessimis imperatoribus sine*

⁹⁴ Cic., Leg. III (IV), 11.

⁹⁵ Liv. XXI, 63, 3-4.

⁹⁶ Liv. III, 38, 11-12.

⁹⁷ Dio Cass. LIV, 18.

⁹⁸ Levick B. The Politics of the Early Principate // Roman Political Life 90 B.C. – A.D. 69. – Exeter studies in history. – № 7 / Ed. by T. P. Wiseman. – Exeter: University of Exeter, 1985. – P. 60.

fine dominationem, ita quamvis egregiis modum libertatis placere)⁹⁹. За “доброго” імператора сенат задовольнявся формальною причетністю до справи державного управління, за “поганого” – чекав кінця його правління і сподівався, що наступний буде “добрим”. Врешті-решт це призводить до наростання серед senatorів політичної апатії.

⁹⁹ Tac., Hist. IV, 8.

1.2. *Ordo equestris (secundus)*

Терміном “*equites*” – “вершники” – спершу у Римі позначали не суспільний прошарок (*ordo*), а військову кавалерію. Однак уже в період Гракхів вершники перетворюються на окремий клас громадян, до рук якого Гай Гракх передає справи судочинства¹. Наприкінці Республіки існують три судові декурії: сенатська, вершницька та декурія ерарних трибунів. Остання була скасована Юлієм Цезарем (*iudicia ad duo genera iudicum redegit, equestris ordinis ac senatorii: tribunos aerearios, quod erat tertium, sustulit*)². Вершники, разом із сенаторами, формують два вищі *ordines* римського суспільства – *ordines amplissimi*. Вершники прийняли сенаторську ідеологію, закодовану у словах *foedus* (союз), *amicitia* (дружба), *fides* (добросовісність) та *negotium* (діяльність). У традиційному сенсі ці терміни стосувалися головним чином політичних та соціальних зв'язків між членами сімей двох вищих прошарків римського суспільства, а не особистих почуттів³. Вершників та сенаторів єднали узи дружби та родинні зв'язки. За словами Светонія, вони розрізняються не так своїми привілеями, як своєю гідністю (*non tam libertate inter se quam dignitate*)⁴. Провінціалів, зарахованих до *ordo equestris*, особливо шанували у їхніх містах. Цензорін, звертаючись у творі “*De die natalie*” (238 р. н. е.) до Цереллія, говорить, що останній перевершив блиском вершницького стану становище (*gradum*) провінціалів⁵. У добу принципату потенційних спадкоємців імператорської влади (Гай і Луцій Цезарі⁶, Тіберій Гемел⁷, Коммод та ін⁸) проголошували *principes juventutis (equestris ordinis princeps)* – першими серед вершників. Водночас було зрозуміло, що вершники за статусом розташовані на другій позиції, після сенаторів. У

¹ App., Bell. Civ. I, 22; Plut., C. Gracch. 5; Tac., Ann. XII, 60.

² Suet., Iul. 41.

³ Miller P.A. Lyric texts and lyric consciousness. The birth of a genre from Archaic Greece to Augustan Rome. – London; New York: Routledge, 1994. – P. 127.

⁴ Suet., Vesp. 9.

⁵ Censorinus, DN, XV, 4.

⁶ RG XIV; Tac., Ann. I, 3.

⁷ Suet., Calig. 15, 2.

⁸ HA, Comm. II, 1.

Марціала читаємо: “*Plebs et minor ordo maximusque*”⁹, де “*minor*” (нижче) *ordo* стосується, безумовно, вершників, а “*maximus*” (найвище) – сенаторів¹⁰.

У добу Августа вершники чисельно переважали сенаторів – близько 20 000¹¹. *Ordo equestris* не було таким закритим, як *ordo senatorius*. Необхідною умовою приналежності до *ordo equestris* був майновий ценз. Натомість військова служба у добу принципату не була обов’язковою – наприкінці Республіки римська кавалерія комплектувалась майже повністю з негромадян. Із суто військового інституту *ordo equestris* поступово перетворюється на державний¹². Але часто у вершників не було тих політичних амбіцій, які мали сенатори. Ілюстрацією цього можуть бути слова Овідія, який у своїй адміністративній кар’єрі пройшов через вігінтівірат. Перед ним відкривалась можливість стати сенатором. Він каже: “*Curia restabat*”. Однак поет “уникав тривожного домагання державних посад” (*sollicitaeque fugax ambitionis eram*)¹³. Те саме можна сказати про Мецената і Саллюстія Кріспа¹⁴. Секстій не прийняв від Юлія Цезаря запропонованого сенаторського звання¹⁵. Адріан Матур залишався вершником, хоча легко міг досягти вищого¹⁶. Пліній Молодший і Тацит пояснювали цю політичну апатію небажанням змінювати відносно спокійне становище вершника на сповнене неспокою життя сенатора. За словами Плінія, Мініцій Макрін, славетний вершник (*equestris ordinis princeps*), віддавав перевагу спокою перед боротьбою за магістратури¹⁷. Теренцій Юніор обирав спокійне дозвілля (*tranquillissimum otium praetulit*) замість передбачених для

⁹ Mart. IV, 2, 3.

¹⁰ Т. Лопoszко помилково читав це як “*plebs est minor ordo maximusque*” (plebs jest to warstwa najniższa i najliczniejsza): Łoposzko T. Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego. – Lublin: UMCS, 1989. – S. 33.

¹¹ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 122.

¹² Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1914. – С. 140.

¹³ Ov., Tr. IV, 10, 33-38.

¹⁴ Tac., Ann. III, 30.

¹⁵ Sen., Ep. XCVIII, 13.

¹⁶ Plin., Ep. III, 2, 4.

¹⁷ Ibid. I, 14, 5.

нього почетомей¹⁸. Тацит зауважує, що Корнелій Фуск, прагнучи спокою, залишив *ordo senatorius* (*quietis cupidine senatorium ordinem exuerat*)¹⁹.

На відміну від сенаторів, вершники мали можливість активно займатись лихварством²⁰, комерцією²¹, а сенатори вважали це принизливим. Великі прибутки давала їм практика відкупу у держави мит і податків із провінцій²². Об'єднавшись у товариства *societates equitum Romanorum*, вершники займались також постачанням хліба²³. Римський вершник Корнелій Сенеціон, почавши з нічого, досягнув великих статків, і гроші його працювали на морі та суходолі (*mari et terra pecuniam agitabat*)²⁴. Частина коштів вершники вкладали у розширення своєї справи, частину – у землю та нерухомість. Значні матеріальні ресурси давали їм змогу активно боротися з сенатом, захищаючи свої корпоративні інтереси. У датованому 60 р. до н. е. листі Ціцерон говорить про “війну” вершників із сенатом (*equites curiae bellum*), викликану притягненням одного з них до відповідальності за зловживання у судовому процесі²⁵. Г. Сальвіолі називав вершників потужним класом ділків, що керували політичним життям в епоху Ціцерона²⁶. Проте у період Імперії лихварство та брудні грошові операції поступово зосереджуються в руках багатих лібертинів²⁷. Натомість вершники усе активніше залучаються до адміністративної служби.

До *ordo equestris* належала муніципальна аристократія. Дуже багато вершників, особливо тих, хто не домагались кар'єри на державній службі чи не мали можливості її зробити, обіймали посади в муніципіях і належали одночасно до *ordo equester* і до *ordo decurionum* у одному чи навіть у кількох містах воднораз²⁸.

¹⁸ Plin., Ep. VII, 25, 2.

¹⁹ Tac., Hist. II, 86.

²⁰ Suet., Aug. 39.

²¹ Plin., Ep. CXIX, 5.

²² Tac., Ann. IV, 6; XIII, 50.

²³ Ibid. IV, 6.

²⁴ Sen., Ep. CI, 1-4.

²⁵ Cic., Att. II, 1.

²⁶ Сальвіолі Г. Капіталізм в античному мирі. – Катеринослав: Р. В. Ц Катеринослав, 1922. – С. 25.

²⁷ Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 115.

²⁸ Alföldy G. The Social History of Rome... – P. 123.

Вершники відрізнялись від решти населення зовнішніми атрибутами: володіли конем, власним чи наданим державою, мали золотий перстень та вузьку пурпурову смугу на туніці (*clavus angustus*), на відміну від широкої пурпурової смуги (*clavus latus*) у сенаторів. Як зазначає Пліній Старший, звання “*eques*” походить від володіння військовим конем, а “персні, безумовно, відрізняють третю і проміжну верству між плебсом та сенаторами” (*anuli plane tertium ordinem mediumque plebei et patribus inseruere*)²⁹. У даному разі щодо *ordo equestris* вжито порядковий числівник “*третій*”. Під час урочистостей вершники одягали трабею – офіційний білий плащ із пурпуровими смугами, який носили також авгури. Одягнуті у трабеї вершники проходили перед цензорами³⁰. Вигадуючи нові почесті Доміціану, сенат пропонував запровадити почесний ескорт імператора вершниками, одягнутими у трабеї³¹. Відвідуючи театральні вистави, вершники сиділи окремо від плебсу. На основі закону Росція (*lex Roscia theatralis*) за ними були зарезервовані перші чотирнадцять рядів³². Як свідчать джерела, дотримання цього привілею суворо контролювалось³³. У Римі був культ Фортуни вершників³⁴.

Діти сенаторів гарантовано входили до *ordo senatorius*, а діти вершників вважались частиною плебсу, оскільки звання вершника не передавалось у спадок. Горацій іронізує з цього приводу:

“Нехай ти розумний, моральний, чесний та красномовний,
але до чотирьохсот тисяч шести чи семи ще бракує:
будеш плебеєм (*Est animus tibi, sunt mores et lingua fidesque,
sed quadringentis sex septem milia desunt:
plebs eris*)”³⁵.

²⁹ Plin., HN, XXXIII (VII) 29.

³⁰ Pers. III, 29.

³¹ Suet., Domit. 14, 3.

³² Liv., Per. 99.

³³ Mart., V, 8; 14.

³⁴ Tac., Ann. III, 71.

³⁵ Hor., Epist. I, 1, 59-60. Детальніше про відображення соціальних процесів у творах Горація див.: Петrenchко О. Поетичне мистецтво Горація в контексті соціальних процесів Риму // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. Матеріали людинознавчих філософських читань. – Вип. IV. – Львів, 1997. – С. 228-235.

Саме 400 000 сестерцій складав вершницький ценз. Водночас *ordo equestris* не був однорідною масою. У його складі були і ті, що займали високі офіційні посади, походили з сенаторських сімей, володіли майном, достатнім для сенаторського цензу. Це була проміжна ланка між *ordo equestris* та *ordo senatorius*. Тацит вживає до цієї групи терміни *illustres* (видатні), *nobilitas equestris* (вершницька знать), *equites Romani dignitate senatoria* (римські вершники з сенаторським достоїнством)³⁶. Коли Гай Калігула став імператором, він узяв собі товаришем по консулату свого дядька, майбутнього імператора Клавдія, який на той час був ще римським вершником (*equitem Romanum ad id tempus*)³⁷. Обидва діди Гнея Юлія Агріколи були вершниками і виконували функції прокураторів імператора. Однак уже його батько, Юлій Грецин, належав до сенаторського стану³⁸. Імператор Септімій Север походив із вершницької сім'ї³⁹. Поряд із цими вершниками, багатими та знатними, були й такі, що потрапили до *ordo equestris* випадково, не могли пишатися своїми предками і заледве назбирували необхідний майновий ценз. Деякі були змушені їсти висівки (*apludam*) та пити вино з осадом (*flores*)⁴⁰.

У добу принципату відбувається подальше оформлення *ordo equestris*. Після тривалої перерви Август відновлює практику огляду римських вершників цензорами (*transvectio*)⁴¹. За імператора Тіберія було встановлено, що носити золотий перстень вершника може лише той, чиї батько та дід були вільнонародженими (*ingeniuis ipse, patre, avo paterno*)⁴². Безпідставне використання атрибутів вершницького звання тягло за собою судове переслідування. Один із таких звинувачених змушений був переховуватися від правосуддя на Сицилії⁴³. Імператор Клавдій позбавляв майна лібертинів, які видавали себе за римських вершників⁴⁴. Водночас імператори могли дарувати вершницьке звання навіть лібертинам. Зокрема лібертин

³⁶ Tac., Agr. 4; Ann. VI, 18.

³⁷ Suet., Calig. 15.

³⁸ Tac., Agr. 4.

³⁹ HA, Sev. I, 2.

⁴⁰ Gell., NA, XI, 7.

⁴¹ Suet., Aug. 38.

⁴² Plin., HN, XXXIII (VIII) 32.

⁴³ Mart. VII, 64.

⁴⁴ Suet., Claud. 25, 1.

(ἀπελεύθερος), Антоній Муза отримав від Августа та сенату великі гроші, привілеї та вершницьке звання за успішне лікування імператора від тяжкої хвороби⁴⁵. Вершником став Ікел – лібертин (*libertus*) імператора Гальби, що мав на нього неабиякий вплив⁴⁶. Вітеллій, ставши імператором, зробив вершником свого лібертина Азіатика, як говорить Тацит, “вшанував Азіатика перснями” (*honoravitque Asiaticum anulis*)⁴⁷. До складу *ordo equestris* був зарахований Горм, лібертин Веспасіана (*Hormo dignitas equestris data*)⁴⁸.

Оскільки число римських вершників зменшилось після репресій Тіберія, його наступник Гай Калігула зібрав визначних громадян із заможних сімей з цілої імперії, тобто навіть з-поза меж Італії, і зарахував їх до *ordo equestris*. Деяким із них він навіть дозволив носити сенаторський одяг до того, як вони пройшли якусь із магістратур, що давало право входження до сенату⁴⁹. Списки вершників він ретельно перевіряв⁵⁰. Активно залучаючи на службу іноземців, римський уряд зваблював їх не лише римським громадянством, а й можливістю отримати вершницьке звання. Воно було досяжним лише для представників родової знаті. Зокрема, римськими вершниками були командири допоміжних підрозділів, які згодом очолили антиримські повстання: Арміній – син вождя германського племені херусків⁵¹, Цівіліс – вождь племені батавів⁵². Прийнятий до складу *ordo equestris* чи, як говорилося у написах, “нагороджений державним конем” (*EQ. P. EXORN = equo publico exornatus*)⁵³, вважав це високим дарунком імператора.

Зі встановленням нового режиму для представників вершницького стану виникає більше можливостей досягти вищого соціального становища, ніж це було за Республіки. М. Машкін дійшов висновку, що вершники надають новому режиму більшу

⁴⁵ Dio Cass. LIII, 30, 3.

⁴⁶ Suet., Galb. 14, 2.

⁴⁷ Tac., Hist. II, 57.

⁴⁸ Ibid. IV, 39.

⁴⁹ Dio Cass. LIX, 9, 5.

⁵⁰ Suet., Calig. 16, 2.

⁵¹ Vell. Pat. CXVIII, 2.

⁵² Tac., Hist. IV, 16.

⁵³ ILSAC (Orelli) 3457.

підтримку, ніж сенатори⁵⁴. Цю тезу можна підтвердити фактом активного залучення представників *ordo equestris* до роботи в імперській адміністрації. Вони служать префектами, прокураторами та на нижчих адміністративних посадах. Як зазначає Тацит, у період громадянських воєн Август довірив управління Римом і всією Італією вершнику Цільнію Меценату⁵⁵. Сталося це у 36 р. до н. е. При цьому Меценат не обіймав офіційно посаду *praefectus urbis*⁵⁶. Після ліквідації царської влади (30 р. до н. е.) адміністрацію Єгипту очолював префект із вершників, що здійснював правосуддя та командував дислокованими там підрозділами. Як пояснює Тацит, імператори прагнули особисто контролювати цю провінцію, що не знала законів та державного управління (*insciam legum, ignaram magistratum*)⁵⁷. У 6 р. н. е. вводиться посада префекта аннони, в обов'язки якого входить контроль за постачанням продовольства до Рима. На цю посаду призначається вершник Гай Турраній, котрий обіймав її понад 40 років⁵⁸. Найвищою для кар'єри вершника була посада преторіанського префекта (*praefectus praetorio*). Імператор особисто призначав на цей пост. Саме з цієї посади "могутній Сеян" (*ingens Seianus*)⁵⁹ загрожував перервати династію Юліїв-Клавдіїв ще за Тіберія. З цієї ж посади імператором був проголошений Опелій Макрін. За Антонінів склалась традиція надавати префектам преторія, під час їх відставки, членство в *ordo senatorius*⁶⁰. Олександр Север надав діючим префектам преторія сенаторське звання (*Praefectis praetorii suis senatoriam addidit dignitatem*)⁶¹. Відтоді ця посада стала доступна не лише вершникам, але й сенаторам.

За Антоніна Пія було близько 550 вершницьких військових посад⁶². П. Брант припускає, що за Августа лише біля 300 цих посад займали справжні римляни. У допоміжних загонах решту обіймали вожді союзних племен, які отримували за службу римське

⁵⁴ Машкин Н.А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – С. 448.

⁵⁵ Тас., Ann. VI, 11.

⁵⁶ Tacitus. The Annals. Books I-VI / Ed. By W. F. Allen. – Boston; London: Ginn & Co., 1899. – P. 308. Note 3.

⁵⁷ Тас., Ann. XII, 60; Hist. I, 11.

⁵⁸ Тас., Ann. I, 7; XI, 31.

⁵⁹ Juv. X, 62-63.

⁶⁰ HA, Hadr., VIII, 7; Comm., IV, 7.

⁶¹ HA, Alex. Sev. XXI, 3.

⁶² Alföldy G. The Social History of Rome... P. 126.

громадянство і вершницький статус⁶³. Просування вершницькою кар'єрою не було так чітко окреслено як сенаторський *cursus honorum*. Імператори часто сприяли просуванню на вищий щабель наближених до себе вершників, порушуючи усталений порядок. Як передає Светоній, імператор Клавдій визначив проходження військової служби вершниками: спершу вони командували когортою, згодом кінним загоном – алою (*post cohortem alam*), після чого обіймали посаду трибуна легіону (*post alam tribunatum legionis*)⁶⁴. Однак епіграфічний матеріал засвідчує, що ці *tres militiae equestres* не стали узвичасними шаблями кар'єри аж до початку другого століття н. е. Звичним був, наприклад, пропуск *praefectura alae*. Від часів Септімія Севера першою військовою посадою вершника стає центуріонат (*centurionatus*)⁶⁵. Успішне просування військовими посадами мало за мету прокураторство та претуру. Вершник Гай Бебій Аттік завершував свою кар'єру прокуратором імператора Тіберія у Норіку: “*C. Baebio... Attico...primopil. leg. V Macedonic... t[r.] mil. coh. VIII pr. primopil. iter. procurator. Ti. Claudii Caesaris Aug. Germanici in Norico...*”⁶⁶ Секст Афраній Бурр дослужився до префекта преторіанської гвардії за Клавдія та Нерона: “*Sex. Afranio... Burro trib. mil. proc. Augustae proc. Ti. Caesar. proc. Divi Claudii praef. pra[e]tori...*”⁶⁷. Гай Велий Руф був прокуратором імператора Доміціана в Паннонії, Далмації та Реції з “правом життя і смерті” (*ius gladii*)⁶⁸. Гней Октавій Тіціній Капітон пройшов через командування когортою, військовий трибунат і згодом, за Доміціана та Нерви, очолював імператорську канцелярію, відповідав за імператорське майно та командував нічною сторожею: “*Cn[aeus] Octavius Titinius Capito praefectus cohortis trib[unus] milit[um]... proc[urator] ab epistulis et a patrimonio iterum ab epistulis divi Nervae... ab epistulis tertio Imp[eratoris] Nervae Caesar[is] Traiani Aug[usti] Ger[manici] praefectus vigilum*”⁶⁹. Марк Бассей Руф за Марка Аврелія зробив кар'єру від центуріона до префекта преторіанської гвардії. У написі, що дійшов до нас, його посади

⁶³ Brunt P.A. *Princes and Equites...* P. 52.

⁶⁴ Suet., *Claud.* 25.

⁶⁵ Egbert J.C. *Introduction to the Study of Latin Inscriptions...* P. 173.

⁶⁶ ILS 1349.

⁶⁷ ILS 1321.

⁶⁸ ILS 9200.

⁶⁹ ILS 1448.

перелічуються у зворотному порядку, починаючи з його префектури та консульських відзнак (*M[arco] Bassaeo M[arci]... Rufo pr[ae]fecto pr[ae]torio... [c]onsularibus ornamentis honorato*), через прокуратури, аж до чисельних військових посад⁷⁰.

Поза межами *ordo equestris* не було можливості зробити кар'єру ні у цивільній сфері (за винятком муніципальних посад), ні у військовій (де доводилось обмежуватися посадою центуріона). Вершники, які не перебували на дійсній військовій службі, були зобов'язані жити у Римі, де виконували обов'язки нижчих магістратів⁷¹. Імператор Адріан визнав цивільну службу еквівалентною військовій. Отже ті, що служили при імператорській скарбниці (*advocati fisci, sexagenarii a consiliis sacris, consilarii Augustorum, ab commentariis praefecti praetorio*) та на нижчих адміністративних посадах (нагляд за дорогами, податками та ін.), могли отримати прокуратуру чи префектуру без військової служби⁷².

Вершники поступово відтісняли сенаторів у виконанні командних, адміністративних та судових функцій. Август зняв із сенаторів обов'язок брати участь у суді присяжних, заповнивши вершниками три перші судові декурії (по 1000 в кожній). Крім того, для участі у дрібних цивільних процесах він утворив четверту декурію з осіб, що володіли половиною цензу вершників. Зусиллями Калігули постала ще п'ята декурія. Присяжні повинні були мати не менше тридцяти (згодом двадцяти п'яти) років, у декурії допускались лише італіки (пізніше і провінціали, але майже винятково з латинської частини держави). Присяжними могли бути лише особи, які мали право громадянства за народженням⁷³. Клавдій провів постанову сенату, за якою судові рішення, прийняті прокураторами з вершницького стану, мають виконуватися так само неухильно, як його власні. Судова влада, через яку у Римській державі неодноразово виникали конфлікти (наприклад, війна Марія і Сулли), була повністю передана до рук вершників⁷⁴. Нововведення Клавдія стосувалося судових справ, пов'язаних із майном імператора, яким керували його прокуратори. Ця практика призвела до зловживань

⁷⁰ ILS 1326.

⁷¹ Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Ed. W. Smith. – Boston: Little, Brown and Co., 1865. – P. 475.

⁷² Egbert J.C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions... P. 174.

⁷³ Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима... С. 143.

⁷⁴ Тас., Ann. XII, 60.

за Доміціана. Імператор Траян провів реформу, запровадивши для таких справ вибір суддів за жеребом⁷⁵.

Роль вершників у державі посилюється з падінням дому Юлів-Клавдіїв. Переглянувши склад *ordo equestris*, Веспасіан вилучив недостойних і поповнив його найбільш гідними з числа італіків та провінціалів (*summotis indignissimis et honestissimo quoque Italicorum ac provincialium allecto*)⁷⁶. Протягом усього I ст. н. е. зростає питома вага провінціалів у *ordo equestris*. Так, серед військових трибунів (вершників) пропорція італійців до провінціалів, за свідченнями джерел, складала 90 до 29 у період від Августа до Калігули, 25 до 20 за Клавдія та Нерона, 21 до 30 за Флавіїв і 117 до 143 у другому столітті⁷⁷. Вітеллій започаткував, Флавії і Траян продовжили, імператор Адріан утвердив практику заміни лібертинів імператора вершниками на посадах у канцелярії імператора⁷⁸. На думку А. Дафа, перехід посад лібертинів до вершників означав визнання принципата деспотією⁷⁹. За Траяна, одним із перших вершників на важливих посадах – *a rationibus*, *procurator monetae*, *procurator a loricata* – був Луцій Вібій Лентул⁸⁰. Реформи Адріана привели до збільшення числа чиновників. Тому довелося зменшити вимоги до претендентів на вершницьку кар'єру. Утверджується практика адміністративної служби безвідносно до військової, і формується прошарок чиновників з досвідом та знанням справи. Вони були на нижчих посадах у відомстві освіти, в управлінні продовольчими справами, дорогами, податками на спадщину, набором рекрутів, публічними бібліотеками у Римі, імператорськими фехтувальними школами. При просуванні по службі великого значення набуває юридична освіта. І прокуратура, і префектура були пов'язані з широкою судовою діяльністю. На вищих вершницьких посадах опиняються знамениті юристи⁸¹. Неухильно зростає кількість прокураторських посад. За Адріана

⁷⁵ Plin., Pan. 36.

⁷⁶ Suet., Vesp. 9, 2.

⁷⁷ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 125.

⁷⁸ НА., Hadr. XXII, 8; Тас., Hist. I, 58.

⁷⁹ Duff A.M. Freedmen in the early Roman Empire. – Oxford: Clarendon Press, 1928. – P. 202.

⁸⁰ Longden R.P. Nerva and Trajan // САН. – Cambridge: At the university press, 1936. – V. XI. – P. 220.

⁸¹ Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима... С. 145.

їх було 104, за Коммода – 136. За період між 197 та 211 роками н. е. було введено 50 нових посад⁸². У добу Антонінів склалася чотириступенева система посадової винагороди прокураторів-вершників залежно від рангу урядової ієрархії: *sexagenarii* – 60 тисяч сестерцій на рік, *centenarii* – 100 тис., *ducenarii* – 200 тис., *trecenarii* – 300 тис. Серед прокураторів особливе становище мав *procurator patrimonii*, що належав до *centenarii* і відповідав за майно імператора та членів його родини. Після вбивства імператора Коммода, саме *procurator patrimonii* видав його тіло для поховання⁸³. Окремі посади з часом могли змінювати свій статус. Наприклад, *procurator bibliothecarum* спершу належав до рангу *centenarii*, а з II ст. н. е. – до *sexagenarii*⁸⁴.

Схема імператорських префектур виглядає так: *praefectus classis* (командуючий флотом), *praefectus vigilum* (командуючий нічною сторожею), *praefectus annonae* (завідувач продовольчим забезпеченням міста Рима), *praefectus Aegypti* та *praefectus praetorio*. Простий, на перший погляд, порядок, залишає низку запитань. Так, в одному з написів поруч із посадою префекта *vigilum* стоїть цифра 13: “*Laco praefectus] vig[ilum] XIII*”⁸⁵. Можливо, йдеться про один із регіонів Рима; можлива й інша інтерпретація. Засадою владних повноважень прокураторів та префектів було те, що вони репрезентують імператора. Прокуратор Азії Луцілій Капітон був засуджений сенатом, позаяк з’ясувалося, що він узурпував додаткові повноваження, які не були делеговані йому імператором⁸⁶.

Сьогодні загальновизнано, що правління Септімія Севера було одним із головних етапів еволюції *ordo equestris* у адміністративній структурі Імперії. Значно зростає чисельність вершників завдяки зарахуванню до їх складу центуріонів та їхніх синів. Септімії Север створив багато вершницьких посад, відповідно до адміністративних потреб імператорської бюрократії. Призначаються два префекта преторія, один із яких – знаменитий юрист Емілій Папініан. Розширюється компетенція цих посадовців, зокрема за

⁸² Lo Cascio E. The age of the Severans // САН². – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 149.

⁸³ НА, Comm. XX.

⁸⁴ Egbert J.C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions... P. 175-176.

⁸⁵ ILS 1337.

⁸⁶ Tac., Ann. IV, 15.

відсутності імператора префект преторія головує на засіданні *consilium principis*⁸⁷.

Водночас число вершницьких посад неухильно зростає за Антонінів. Новітні підрахунки свідчать, що за Траяна було 84 прокуратори, за Адріана – 103, у 193 р. н. е. – 134, а за Септімія Севера їх кількість досягла 170, адже було утворено 36 нових прокуратур. При цьому 10 із них були *procuratores trecenarii*⁸⁸. Водночас наведені цифри свідчать, що далеко не всі вершники могли працювати в імперській адміністрації. Визначальним фактором для успішного просування по службі вершника, як і для *cursus honorum* сенатора, була підтримка імператора. Успішна кар'єра Луція Волузія Меціана, який у 161 р. н. е. дослужився до посади префекта Єгипту, зумовлена передовсім тим, що він був учителем права Марка Аврелія, а не його компетентністю у галузі юриспруденції⁸⁹.

Вершники-урядовці мають почесні титули: “муж високоповажний” (*vir egregius, ἀνὴρ κράτιστος*) – прокуратори, “муж найдосконаліший” (*vir perfectissimus, ἀνὴρ διασημότετος*) – прокуратори найвищого рангу та префекти, “муж найвидатніший” (*vir eminentissimus, ἀνὴρ ἔξοχώτατος*) – префекти преторія. Вершники, які не були магістратами і не могли отримати згадані титули, можливо, іменувались *splendidus* (славний) *eques Romanus*. Волею імператора прокуратори вищого рангу могли бути зараховані до сенаторського стану і посісти вакантне місце у сенаті⁹⁰.

Основна маса вершництва безумовно підтримувала новий режим. Проте верхівка – *primores equitum* – займала позицію, близьку до позиції сенаторів. Тацит, розповідаючи про реакцію суспільства на смерть Нерона, наголошує, що *primores equitum* раділи майже так, як сенатори⁹¹. Не дарма видане Августом таємне розпорядження щодо заборони вільного відвідування Єгипту стосувалося і сенаторів,

⁸⁷ Platnauer M. The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus... P. 175-176.

⁸⁸ Kotula T. Septymiesz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna. – Wrocław: Ossolineum, 1987. – S. 96.

⁸⁹ Eck W. The emperor and his advisers // САН². – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 213; Ibbetson D. High classical law // САН². – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 184.

⁹⁰ Egbert J.C. Introduction to the Study of Latin Inscriptions... P. 177-178.

⁹¹ Tac., Hist. 4.

і найбільш знатних вершників (*equites inlustres*)⁹². Треба пригадати конфлікт Августа з вершником Корнелієм Галлом, який закінчився самогубством останнього. Вже після того, як *Lex Julia* був пом'якшений *Lex Papia Poppaea*, на всенародних іграх вершники наполегливо вимагали від Августа скасування цих законодавчих актів⁹³. За Тіберія вершник Помпей вперто не погоджувався з якимсь питанням у сенаті, врешті-решт імператор пригрозив йому в'язницею⁹⁴. П. Брант дійшов висновку, що у ставленні до принципату не було різниці між вершниками та сенаторами⁹⁵. На нашу думку, це твердження справедливе, коли йдеться про верхівку вершництва, а не *ordo equestris* загалом.

Отже, вершники займали важливі військові та адміністративні посади і в цілому підтримували режим принципату. Кар'єра вершника, як і кар'єра сенатора, значною мірою залежала від наявності чи відсутності підтримки імператора.

⁹² Tac., Ann. II, 59.

⁹³ Suet., Aug. 34, 2.

⁹⁴ Suet., Tib. 57, 2.

⁹⁵ Brunt P.A. *Princes and Equites...* P. 63-66.

1.3. Солдати

Одним із найпопулярніших об'єктів дослідження сучасних істориків є римська армія. При цьому суттєво відрізняються оцінки рівня її боєздатності, спроможності висувати власні політичні вимоги, зрештою навіть чисельності. К. Кріст вважає, що римські легіони, допоміжні з'єднання та флот у I – II ст. н. е. були високоефективною воєнною машиною з необхідним для найважчих військових операцій комплексним інструментарієм¹. Натомість Е. Лютвак твердить, що римська армія, порівняно з арміями, що їй протистояли, не відзначалася кращою тактикою на полі бою, талантом полководців чи досконалішим озброєнням. На його думку, римська тактика була правильною, але не бездоганною. Римський воїн доби принципату не відзначався завзятістю – він прагнув відповідної винагороди після завершення служби, а не героїчної смерті. Озброєння римлян часто якісно поступалося озброєнню тих, кого Імперія регулярно перемагала², а тилове забезпечення супроводжувалося зловживаннями³.

Передовсім на армію звертають увагу, коли намагаються зрозуміти, які фактори сприяли тому, що Рим, будучи на периферії цивілізованого світу, за короткий термін зумів підкорити усе Середземномор'я. Для формування Римської Імперії, як і будь-якої іншої, важливе значення мала організація військової справи. Армія була важливим елементом політичної структури Римської держави та інструментом влади і необхідним компонентом системи управління, що склалась у Римі. Є думка, що у період Імперії армія була єдиною реальною основою, на якій базувалася влада⁴. Низка дослідників схиляється до того, що двома основними опорами імператорської влади були армія

¹ Кріст К. История времен римских императоров от Августа до Константина // Историческая библиотека Бека. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – Том 1. – С. 558.

² Luttwak E.N. The Grand Strategy of the Roman Empire... P. 1-2.

³ Roth. J. P. The Logistics of the Roman Army at War (264 BC – AD 235). – Leiden: Brill, 1998. – P. 275.

⁴ A companion to Latin studies / Ed. by J. E. Sandys. – Cambridge: Cambridge University Press, 1913. – P. 292.

та великі фінансові ресурси⁵. На думку М. Машкіна, принципат був свого роду військовою диктатурою. Він виник у результаті громадянських воєн, Август переміг, спираючись на військо, яке залишалось головною опорою і його влади⁶. Е. Берлі вважає, що розданий Октавіаном у 43 р. до н. е. солдатам грошовий подарунок, який більш як удесятеро перевищив отримуване ними за рік, став основною інвестицією для заснування принципату⁷. Проте створена Августом система управління не витримала б випробування часом, коли б опиралась лише на грубу силу. Безпідставно пояснювати тільки військовим фактором феномен Римської Імперії. На думку Ф. Грейнджера, секрет успіху Августа полягає у тому, що він зумів примирити потреби Імперії з потребами її підданих⁸.

Більшість сучасних досліджень щодо римської армії (наприклад, роботи А. Голдсуорсі) спрямовані на вивчення різних аспектів функціонування цього інституту виключно як військового інструменту Римської держави⁹. Але римська армія – це не лише машина для ведення бойових дій. Її треба розглядати і як важливу складову римського суспільства, економіки та політики. З одного боку, зміни у римському суспільстві суттєво впливали на римську армію. З іншого, армія сама була визначальним фактором змін¹⁰. Армія – це передовсім люди, а командний склад – сенатори та вершники. У цій площині проблема римської армії вивчена недостатньо.

Римська армія значною мірою сприяла поширенню римської культури, якій багато чим завдячує сучасна Європа. Не один культурний центр сьогодення веде свій початок від табору

⁵ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 131-132; Тома Э. Римъ и имперія въ первые два вѣка новой эры / Пер. с фр. – СПб: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1899. – С. 74.

⁶ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 507.

⁷ Birley A.R. Making Emperors. Imperial Instrument or Independent Force? // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford, 2007. – P. 380.

⁸ Granger F. The Worship of the Romans viewed in Relation to the Roman Temperament. – London: Methuen & Co, 1895. – P. 24.

⁹ Goldsworthy A. K. The Roman Army at War 100 BC–AD 200. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – XIV + 311 p.; Goldsworthy A.K. The Complete Roman Army. – London: Thames and Hudson, 2003. – 224 p.

¹⁰ Erdkamp P. Introduction // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 1.

римського легіону: Відень (*Vindobona*), Страсбург (*Argentoratus*)... Як і римське суспільство загалом, армія суттєво змінилась у період громадянських воєн I ст. до н. е. Вона розділилась на ворожі одне одному угруповання. Громадяни протистояли громадянам, одні римські легіони – іншим. Теоретично легіони комплектувалися лише римськими громадянами – безземельним італійським пролетаріатом, за М. Ростовцевим. Проте протягом громадянських воєн багато негромадян поповнило їх склад¹¹. Залучення до війська жителів західних і східних провінцій розпочали уже Помпей та Цезар. Останній набрав цілий легіон трансальпійських галлів і назвав його “*Alauda*” (Жайворонок)¹². Це створило принципово нову ситуацію у римській армії і безпосередньо вплинуло на розвиток римського суспільства. Римський легіонер доби принципату, зображений Тацитом, часто на першому плані важливих подій. Цим він відрізняється від легіонера доби республіки, що був для Лівія лише тлом історичної картини. Р. Лонгден вважає солдат разом із сенаторами найважливішими категоріями населення у Римі¹³.

У загальному складі населення Імперії – від 60 до 80 млн. осіб – військові склали незначну меншість, приблизно 300 000, половина з яких, за словами Таціта, служили у допоміжних підрозділах (*auxilia*)¹⁴. Але вплив цієї групи населення на політичний та суспільний розвиток Риму був значно вищий за її питому вагу. У 43 р. до н. е. делегація від легіонів Октавіана вимагала у сенаті консульства для свого командувача. Зіткнувшись із небажанням сенаторів виконувати їхні вимоги, воїни перейшли до відкритих погроз¹⁵. Завдяки своїм легіонам Октавіан врешті-решт став консулом. Імператор Клавдій саме воїнам завдячує своєю посадою – у цьому разі преторіанцям. За словами Таціта, після смерті Нерона стало очевидним, що легіони можуть висувати свої вимоги щодо кандидатури нового імператора (*imperatorem alium*) і, зрештою, принцепс може бути обраний військом (*posse ab exercitu principem*

¹¹ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 119; Penrose J. Rome and her enemies: an Empire created and destroyed by war. – London: Osprey Publishing, 2005. – P. 156-157.

¹² Suet., Jul. 24.

¹³ Longden R.P. Nerva and Trajan... P. 203.

¹⁴ Tac., Ann. IV, 5.

¹⁵ App., B.C. III, 88; Dio Cass. XLVI, 43.

feri)¹⁶. Нарешті саме заколот легіонерів поклав край правлінню Олександра Севера, а імператором став Максимін, що розпочинав військову кар'єру звичайним солдатом у кінному загоні¹⁷. Це знаменувало початок серйозної політичної кризи.

Визначаючи питому вагу воїнів у римському суспільстві, треба брати до уваги також ветеранів – тих, що відслужили встановлений термін та отримали почесну відставку. У період Республіки, коли армія формувалась на інших засадах, такої категорії не було. Загальна чисельність цієї групи населення складала від 100 000 до 120 000 осіб¹⁸. Після відставки вони отримували земельний наділ чи грошову винагороду – 20 000 сестерцій преторіанці та 12 000 легіонери¹⁹, суттєво збільшену імператором Каракаллою²⁰. Часто ветерани були організовані у з'єднаннях легіону на чолі з *curator veteranorum* зі своїми власними штандартами та центуріонами. Про такий підрозділ ветеранів (*vexillum veteranorum*), числом не більше 500 осіб, говорить Тацит²¹. Але згодом у одне поселення потрапляють ветерани з різних підрозділів, без керівника та взаємних зв'язків²². Після відставки ветерани переважно залишалися жити у місцях дислокації своїх підрозділів або поверталися до рідних домівок, за тисячі кілометрів від місця служби. Звичклі до важкої праці, володіючи матеріальними засобами, вони знаходили достойне місце у цивільному житті. Здобуті під час служби навички дозволяли їм ставати кравцями²³, будувати кораблі²⁴ та ін. Отже, армія як інститут та воїни як частина суспільства були важливим фактором політичного і суспільного життя Римської держави.

Треба розрізнити роль командного та рядового складу армії у римському суспільстві у період Імперії. Перший формувався з римських юнаків, що належали до вершницького та сенаторського стану, і мав військову службу за явище тимчасове. Водночас вона

¹⁶ Tac., Hist. I, 12; II, 76.

¹⁷ Herodian VI, 8-9; HA, Max. II.

¹⁸ Scheidel W. Marriage, Families, and Survival: Demographic Aspects // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 432.

¹⁹ Dio Cass. LV, 23.

²⁰ Ibid. LXXVIII, 24.

²¹ Tac., Ann. III, 21.

²² Ibid. XIV, 27.

²³ ILS 3120.

²⁴ AE 1911, 225.

була для них обов'язковою і тривала не менше року. Один із римських вершників відрубав своїм синам великі пальці рук (*pollices*), щоб вони могли уникнути армії²⁵! Імператор Клавдій намагався запровадити для вершників умовну службу – “*supra numerum*”²⁶, але це нововведення не прижилося. Протягом I ст. н. е. військова служба була необхідною сходинкою на шляху до наступних посад.

У Римі не було військових академій, досвід здобувався безпосередньо у військах. Було багато сенаторів, і серед них Пліній Молодший, чия служба військовим трибуном була короткою та побіжною і не завершувалась командною посадою в легіоні. Інші, натомість, могли пройти тривалий шлях військового вишколу. Саме на посаді воєнного трибуна набував знання військової справи майбутній імператор Траян.

Рядовий та нижчий командний склад армії – центуріони – формували цілком самостійну групу населення, значною мірою втрачаючи попередні соціальні зв'язки. Зовні це проявилось у відокремленні – уже Августом – на видовищах солдат від решти народу: *militem secrevit a populo*²⁷. Свого часу солдати Цезаря сприйняли як приниження звертання полководця до них “*quirites*” – громадяни, замість звичного “*milites*” – воїни²⁸.

Протягом I – II ст. н. е. відбулася поступова зміна у способі набору війська. Хоча формально не було скасовано обов'язок військової служби для римських громадян, воїни тепер набираються з добровольців-громадян та осіб, які, вступаючи на військову службу, розраховували таке громадянство отримати. Галли згадуваного уже нами легіону “*Alauda*” отримали римське громадянство²⁹. Коли ситуація склалась загрозливо для держави, імператор Август залучив до військової служби лібертинів (*ἐξελευθέρους*), у тому числі й тих, кого він щойно звільнив із рабства³⁰. Вони формували підрозділи під окремим прапором, мали відмітне озброєння і не змішувались із вільнонародженими (*neque aut commixtos cum ingenuis*)³¹. Проте у звичайній ситуації служба у легіонах та преторіанській гвардії

²⁵ Suet., Aug. 24.

²⁶ Suet., Claud. 25.

²⁷ Suet., Aug. 44.

²⁸ Suet., Jul. 70.

²⁹ Ibid. 24.

³⁰ Dio Cass. LV, 31.

³¹ Suet., Aug. 25.

була привілеєм лише римських громадян. Частина рекрутів мала обмежені права римського громадянства, і служба у легіонах давала їм можливість позбутися цих обмежень³². Допоміжні підрозділи та флот були доступні усім вільнонародженим чоловікам. За Августа *auxilia* були повністю реорганізовані і отримали регулярний статус³³. Протягом I ст. н. е. відмінності між легіонерами та воїнами допоміжних загонів поступово зменшуються³⁴. Перед зарахуванням у підрозділ потрібно було пройти певне випробування – *probatio*: підтвердити свій правовий статус, а також, виконавши певну вправу, – фізичну придатність для військової служби³⁵.

Існування військового обов'язку для римських громадян давало підстави імператорам застосовувати в окремих ситуаціях примусовий набір у військо. Так вчинив Август після поразки Вара³⁶. Примусовим був набір нового легіону з італійців, що провів Нерон³⁷. Траян у одному з листів до Плінія однозначно засвідчує, що у римському війську служили добровольці (*voluntarii*) та по набору (*lecti*). Уникнути військової служби можна було відповідною заміною. Траян говорить і про поставлених на заміну (*vicarii*)³⁸.

Практично усі імператори ще за життя чи після смерті зображались так, щоб підкреслити їхній зв'язок із армією: чи то в одязі воєначальника – знаменита статуя Августа із Пріма Порта, чи в оточенні воїнів – як на колоні Марка Аврелія чи кубку з Боскореале³⁹. Неминуче покарання у разі викриття чекало на того, хто намагався стати легіонером, приховавши своє походження.

³² Gilliver K., Goldsworthy A., Whitby M. *Rome at War: Caesar and his Legacy*. – Oxford: Osprey, 2005. – P. 81.

³³ Fields N. *Roman auxiliary cavalry, AD 14–193*. – Oxford: Osprey, 2006. – P. 4.

³⁴ Alston R. *The military and politics* // *The Cambridge history of Greek and Roman warfare* / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 194.

³⁵ Veg., *Mil.* I, 8.

³⁶ Dio Cass. LVI, 23.

³⁷ Suet., *Nero* 19, 2.

³⁸ Plin., *Ep.* X. 30.

³⁹ Sidebottom H. *International relations* // *The Cambridge history of Greek and Roman warfare* / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 17. Fig. I. 2; Strong A. *Roman sculpture from Augustus to Constantine*. – London: Duckworth & Co; New York: Charles scribner's sons, 1907. – Pl. III; LXXXV.

Траплялося, що сито, через яке просіювались новобранці, давало збої. Пліній Молодший у листі до імператора Траяна повідомляє, що серед новобранців виявлено двох рабів, які уже склали присягу – “*dixerant sacramento*”⁴⁰.

Залишити військову службу можна було лише після законної відставки. У 13 р. до н. е. було визначено такі терміни служби: 12 років для преторіанців та 16 для легіонерів⁴¹. У 5 р. н. е. термін служби було збільшено до 16 років для преторіанців та 20 для легіонерів⁴². Відслуживши 16 років, легіонери отримували значні привілеї: вони звільнялись від усіх обов’язків, окрім одного – участі у бойових діях⁴³. Тривалий термін служби сприяв відокремленості воїнів як соціальної групи. Якщо за Республіки майже кожен римський громадянин міг за певних умов опинитись у війську, то за Імперії лише незначний відсоток чоловіків проходив через військову службу. У звичайних умовах армія потребувала від 7 500 до 10 000 новобранців щороку⁴⁴. Водночас можна припустити, що армія не могла бути забезпечена добровольцями лише з числа синів солдатів, тому вона не змогла стати “закритим інститутом”⁴⁵.

Перехід до тривалих термінів служби створював труднощі для реалізації воїнами свого прагнення створити сім’ю. Від часу Августа воїни не могли вступати у легально визнаний шлюб. Лише Септімій Север, окрім інших привілеїв, дав їм право одружуватися: “жити разом із жінками” (*γυναιξί τε συνοικεῖν*)⁴⁶. Звісно, і раніше не було можливості не допустити формування у воїнів сталих стосунків із жінками. Немає свідчень про якісь покарання за такого роду зв’язки. Однак діти, народжені у період перебування батьків на військовій службі, вважались незаконнонародженими, незалежно від того, чи їхні батьки були римськими громадянами; не мало значення, служили вони у легіонах чи допоміжних підрозділах. Такі діти не могли претендувати на майно своїх батьків, якщо у батьківських заповітах вони не були

⁴⁰ Plin., Ep. X, 29-30.

⁴¹ Dio Cass. LIV, 25.

⁴² Ibid. LV, 23.

⁴³ Tac., Ann. I, 36.

⁴⁴ Herz P. Finances and Costs of the Roman Army // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 308.

⁴⁵ Scheidel W. Marriage, Families, and Survival: Demographic Aspects... P. 432.

⁴⁶ Herodian III, 8, 5.

названі спадкоємцями. До речі, уже за Антонінів військові, на відміну від цивільних, мали право призначати своїми спадкоємцями іноземців та латинських громадян (*peregrinos et Latinos*)⁴⁷. Зазвичай римські солдати мали зв'язки з жінками з провінцій; вони не були римськими громадянками, тому їхні діти теж не були римлянами. Жінки не могли домагатися повернення посагів, переданих у межах такого *quasi* шлюбу. Але подарунки між солдатами та їхніми *de facto* дружинами, які римське право забороняло для звичайних подружніх пар, були дозволені у цій ситуації і не підлягали поверненню⁴⁸. Масовість порушень заборони на сімейне життя для воїнів змусила імператора Адріана засвідчити за дітьми, яких воїни визнали своїми, привілей претендувати на батьківське майно на тих же підставах, що й кровні родичі – когнати (*ex qua etiam genere cognatis datur*)⁴⁹.

Після звільнення ветеран отримував невелику особисту бронзову копію офіційного документа, диплом – дві бронзові таблички з отворами, через які вони були з'єднані дротом. Печатки свідків захищала металева палітурка. М. Щетинін, посилаючись на непрямі докази, стверджує існування таких дипломів уже за Августа⁵⁰. Можливо, їх почали видавати з часу правління імператора Клавдія, спершу тим, що служили у допоміжних з'єднаннях, згодом і іншим⁵¹. Не зберігся жоден диплом, датований принципатом Августа, Тіберія чи Калігули. У дипломі зазначались дата і місце вручення, місце зберігання оригіналу та фіксувались привілеї, які поширювались на його власника. Зокрема, як видно з одного диплома, після виходу у відставку ветеран мав право взяти перший шлюб з негромадянкою: *siqui eorum feminam peregrinam / duxerit dumtaxat singuli singulas quas / primo duxerint cum iis habeant conubium*⁵². Другий законний шлюб міг бути укладений лише з громадянкою. Едиктом від 87/88 р. н. е. імператор Доміціан звільнив ветеранів від усіх державних

⁴⁷ Gai., Inst. II. 110.

⁴⁸ Scheidel W. Marriage, Families, and Survival... P. 418.

⁴⁹ Johnson A.C., Coleman-Norton P.R., Borne F.C. Ancient roman statutes. – Austin: University of Texas press, 1961. – P. 179-180. № 236.

⁵⁰ Щетинин М.Н. Император Август и распространение римского гражданства в провинциях // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Под ред. Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2003. – Выпуск 3. – С. 299.

⁵¹ Campbel B.J. The Roman Army, 31 BC – AD 337 a sourcebook. – London: Routledge, 1994. – P. 193-194. Pl. 13-18.

⁵² ILS 1994.

податків та торгових мит (*omnibus vectigalib[us] / portitoribus publicis liberati immunes esse debean[t]*). Крім того, вони самі, їхні дружини і діти, навіть батьки тих, із ким вони візьмуть шлюб, могли стати повноправними римськими громадянами. На підтвердження прав дітей ветерана робили виписки з оригіналу, де вказувалось, що вони народилися у час перебування їхнього батька на військовій службі (*in militia*), їхні імена були вирізані на бронзовій дошці (*in aere*) і вони отримали таке ж римське громадянство, як і їхній батько⁵³.

Од часу Адріана ветеранів зараховують до *honestiores* поряд із римськими сенаторами, вершниками (*equites Romani*) та місцевими елітами (*decuriones*)⁵⁴. Сьогодні висловлено думку, що декуріони, яких юристи визнавали приналежними до *honestiores*, насправді не користувалися їхніми правами та привілеями⁵⁵. А ветерани – як *honestiores* – були звільнені від принизливих форм покарання, ветеран не може бути кинутий диким звірам чи побитий палками (*Nec ad bestias itaque veteranus datur nec fustibus caeditur*)⁵⁶. Ці привілеї поширювались також на їхніх дітей. Ветерани та їхні діти не можуть бути засуджені ні до роботи в копальнях (*igitur nec in metallum damnabuntur*), ні до громадської роботи (*nec in opus publicum*)⁵⁷. Ветерани звільнялись також від повинності будівництва кораблів (*a navium fabrica excusari*)⁵⁸. Місцева влада була зацікавлена у тому, щоб зменшити чисельність привілейованої групи населення, і ветерани були змушені постійно підтверджувати свої права⁵⁹. Втім ветерани не були однорідною масою. Серед них виділялися *primipilares* – колишні центуріони першої центурії першого маніпула першої когорти. Вони становили окрему групу з певними привілеями: доступ до вищих посад та вершницького стану.

З утвердженням Імперії починають набирати в Італії та на латинському Заході рекрутів для західних легіонів, а для легіонів,

⁵³ AE 1910, 75.

⁵⁴ Wesch-Klein G. *Recruits and Veterans // A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 447.

⁵⁵ Carrié J.M. *Developments in provincial and local administration // CAH²*. – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 273. N. 13.

⁵⁶ Dig. XLIX, 18, 1.

⁵⁷ Ibid. 18, 3.

⁵⁸ Ibid. 18, 5.

⁵⁹ Alston R. *Soldier and society in Roman Egypt*. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 66.

дислокованих на Сході, – на грецьких землях. Була поширена думка, що провінціали – надійніша, сильніша частина війська⁶⁰. Од часу Флавіїв у легіонах неухильно зменшувалося число вихідців з Італії. Наприкінці I ст. н. е. лише 20 відсотків рекрутів походили з Італії, а за імператора Адріана італійці фактично не служать у війську. У II ст. н. е. щорічно на службу приходило від 4 000 до 5 000 осіб⁶¹. Новобранцям часто давали римське громадянство при зарахуванні на військову службу⁶². Елій Арістід говорить, що, ставши римськими громадянами, солдати соромляться сказати, звідки вони родом⁶³.

Набір у військо провінціалів став можливим лише після відмови від республіканського трактування їх як безправних підданих та ставлення до них лише як до джерсла збагачення. Показовою є відповідь імператора Тіберія намісникам провінцій, які радили запровадити нові податки: “Добрий пастух стриже овець, а не здирає з них шкіру” (*boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere*)⁶⁴. Звісно, провінції витрачали багато коштів на утримання розквартированих на їхній території військ. Мешканці територій, якими просувались загоны римської армії, були зобов’язані виконувати певні роботи для їх підтримки, виявляти до них гостинність (*hospitium cogantur dare*)⁶⁵. Адміністрації доводилось боротися зі зловживаннями солдатів і забороняти їм вимагати від провінціалів послуг (*servicia*), окрім тих, які визначені законом (*praeterquam quod lege statutum est*)⁶⁶. Зі слів Ювенала відомо, що цивільне населення зазнавало образ від військових, маючи при цьому незначні шанси на справедливий суд у разі подачі позову. Серед суддів буде центуріон, і його розгляд справи, як передає з іронією поет, буде найсправедливішим: *Justissima centurionum cognitio est igitur de milite*⁶⁷. Апулей говорить про властиве воїнам нахабство⁶⁸.

⁶⁰ Tac., Ann. III, 40.

⁶¹ Campbell J.B. War and society in Imperial Rome, 31 BC–AD 284. – London: Routledge, 2002. – P. 26.

⁶² Stevenson G.H. The Army and Navy... P. 226.

⁶³ Aelius Aristides XIV, 218 (Εἰς Ῥώμην 75).

⁶⁴ Suet., Tib. 32.

⁶⁵ AE 1929, 61.

⁶⁶ Штаерман Е.М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 207. № 998.

⁶⁷ Juv. XVI, 17-18.

⁶⁸ Apul., Met. IX, 39.

Флот завжди відігравав менш значну роль у системі римської військової політики. Як і допоміжні сухопутні підрозділи, команди військових кораблів формувалися з перегринів і перебували під командуванням префектів-вершників. Відслуживши 26 років (28 – в останні роки правління Септімія Севера⁶⁹), вони отримували громадянство, а їхні діти могли служити у легіонах⁷⁰. Дехто з колишніх військових моряків повертались знаменитими у свої рідні поселення, інші осідали поблизу місць базування їхніх кораблів. Ветеран-моряк (*classarius*) був повністю інтегрований у римське суспільство⁷¹.

Тривалий час зберігалась республіканська практика: легіонери мали бути чужими для того легіону, частиною якого вони були. Яскраво це видно на прикладі легіону, дислокованого у провінції Африка, який складали переважно вихідці з Галлії та західних областей. У африканську армію рекрути набираються переважно зі Сходу, і все більше легіони поповнюються місцевим контингентом, у тому числі воїнами, які народилися у самому таборі легіону. Од періоду правління Адріана нова система була поширена у всіх провінціях⁷². Починають карбуватися монети, присвячені провінційним арміям, з легендами: *EXERCITVS BRITANNICVS (CAPPADOCICVS, DACICVS, GERMANICVS, HISPANICVS, MAVRETANICVS, MOESI(A)CVS, NORICUS, RAETICVS, SYRIACVS)*⁷³. М. Абрамзон із посиланням на Г. Маттінглі⁷⁴ вказує, що карбувались монети з легендою “*Exercitus Parthicus*”. Проте Г. Маттінглі твердить протилежне⁷⁵.

У період принципату між провінціями та дислокованими в них військами встановлюються тісні зв'язки⁷⁶. За Августа та Тіберія окремі легіони переводилися з Рейнського кордону на Схід чи ще кудись. Для невеликих військових підрозділів ця практика

⁶⁹ Wesch-Klein G. Recruits and Veterans... P. 439.

⁷⁰ Stevenson G.H. The Army and Navy... P. 237.

⁷¹ Saddington D.B. Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 216.

⁷² Тома Э. Римъ и имперія въ первые два вѣка новой эры... С. 257-258.

⁷³ BMCRE III, P. 498-504, № 1672-1691, Pl. 93, № 1-14.

⁷⁴ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. – М.: Изд-во Магнитогорского дома печати, 1995. – С. 150.

⁷⁵ BMCRE III, P. CLXXIII, 502.

⁷⁶ Tac., Ann. II, 80.

зберігалася упродовж усього принципату. Проте у I ст. н. е. для легіонів поступово утверджується практика тривалої дислокації на одному місці. Легіон *III Augusta* залишався в Африці з 31 р. до н. е. до 238 р. н. е., рідко залучаючись до чогось більшого, аніж підтримання порядку⁷⁷. У підрозділах, дислокованих у різних провінціях, до певної міри формується розуміння відмінності своїх інтересів. Це стало підґрунтям для висування у внутрішніх конфліктах різними військовими угрупованнями власних претендентів на верховну владу. До того ж зменшується різниця між легіонами та допоміжними військами. Асиміляція регулярних допоміжних підрозділів легіонами досягла апогею наприкінці II ст. н. е., після чого бойової відмінності між двома категоріями військ практично не було⁷⁸. Римська армія, що колись набиралася з громадян Рима та Італії для захисту їхніх володінь у світі, стала тепер імперською армією вздовж імперських кордонів і повинна була захищати інтереси неозброєного населення Імперії проти зовнішніх та внутрішніх ворогів⁷⁹.

На вершині військової піраміди стояла преторіанська гвардія – еліта армії, що комплектувалася виключно з громадян італійського походження. У 193 р. н. е. Септімій Север розпустив римсько-італійську гвардію і замінив її підрозділами, сформованими з провінційних армій. За словами Діона Кассія, цим він зіпсував молодь Італії, що вдалася до розбою та гладіаторських боїв (*πρὸς ληστείας καὶ μονομαχίας*) замість колишньої служби в армії⁸⁰. Один із легіонів, а саме *II Parthica*, було дислоковано в Італії, за 20 км. від Рима⁸¹. На думку В. Вебера, останнє, що залишалось від римського характеру, було тоді вилучено з *exercitus Romanus*, і були остаточно завершені провінціалізація армії та переозброєння провінцій⁸².

Римська армія базувалась на строгому дотриманні дисципліни

⁷⁷ Goodman M. *The Roman World. 44 BC–AD 180.* – London: Routledge, 1997. – P. 117.

⁷⁸ Strobel K. *Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp.* – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 278.

⁷⁹ Weber W. *Hadrian // CAH.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 311.

⁸⁰ Dio Cass. LXXIV, 2.

⁸¹ Gilliver K. *The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp.* – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 195.

⁸² Weber W. *Hadrian...* P. 312.

та беззастережному виконанні наказів командирів. Жодне порушення не залишалося без покарання. Об'єктом покарань міг стати як окремих воїн, так і цілий підрозділ. За брак дисципліни Август зганьбив Десятий легіон і розпустив його (*cum ignominia totam dimisit*). Когорти, що відступили перед ворогом, він покарав децимацією, а решту годував ячменем (*decimatas hordeo pavit*)⁸³. Але в армії практикувались і розмаїті матеріальні та моральні заохочення. Найвищою нагородою вважався вінок із дубового листа – *corona civica*, заслужити який можна було, врятувавши життя громадянина на війні⁸⁴. Зі встановленням тривалого миру на тих чи інших рубежах Імперії окремі воїни могли прослужити повний термін, жодного разу не вступивши у реальну битву з ворогом. На відміну від армії часу Республіки, яка переважно перебувала у бойових походах, легіони доби принципату в основному залишалися в таборах та укріпленнях. Це не сприяло підтриманню належної боєздатності та дисципліни⁸⁵.

Ми вже наводили тезу Е. Лютвака, що римський воїн доби принципату прагнув не героїчної смерті, а відповідної винагороди після завершення служби. Мабуть, загалом це правда, однак далеко не усім вдавалося досягти цієї мети. Звісно, військова катастрофа 9 р. н. е. у Германії, коли Рим втратив три легіони разом з полководцем, легатами та допоміжними загонами, а останки римських легіонерів ще довго лежали непохованими у Тевтобурзькому лісі⁸⁶, була винятком. Проте аналіз епітафій свідчить, що серед цивільних превалюють посвяти чоловіків жінкам, серед військових – навпаки⁸⁷.

Привабливість військової служби зумовлювалась, окрім іншого, можливістю зробити кар'єру і досягнути високооплачуваних командних посад. Юст Катоній був центуріоном за Тіберія⁸⁸, а за Клавдія дослужився до префекта преторіанської гвардії⁸⁹. Цю ж

⁸³ Suet., Aug. 24.

⁸⁴ Gell., NA. V, 6.

⁸⁵ Plin., Ep. VIII, 14, 7; Tac., Ann. XIII, 35.

⁸⁶ Dio Cass. LVI, 18-24; Flor. II, 30 [IV, 12], 31-38; Suet., Aug. 23; Tac., Ann. I, 60; Vell. Pat. II, 117-119.

⁸⁷ Scheidel W. Marriage, Families, and Survival... P. 419-420. Table 23.1.

⁸⁸ Tac., Ann. I, 29.

⁸⁹ Dio Cass. LX, 18.

посаду обійняв за Вітеллія центуріон Юлій Пріск⁹⁰. Авідій Север розпочинав центуріоном (*ordines duxerat*) і досягнув найвищих посад (*ad summas dignitates pervenerat*)⁹¹. Бассієн Руф, людина вкрай бідна (*mendicum et pauperem*), розпочинав свою кар'єру з найнижчих посад і дослужився до префекта преторіанців⁹², сенаторського звання та консульських відзнак (*consularibus ornamentis honorato*)⁹³. Гельвій Пертінакс, що свого часу отримав посаду центуріона завдяки протекції патрона його батька, дослужився до сенаторського звання і зрештою став імператором⁹⁴. Песценній Нігер, якого сирійські війська проголосили імператором, тривалий час служив центуріоном⁹⁵. Оклатиній Адвент розпочинав службу звичайним солдатом і став зрештою консулом⁹⁶.

Усі воїни, де б вони не служили, отримували визначені винагороди та премії (*stipendiorum praemiorumque*)⁹⁷. Легіонер мав 225 денаріїв на рік⁹⁸ – суму, встановив Гай Юлій Цезар⁹⁹. Це була добра платня для некваліфікованого працівника, до того ж регулярна. Крім того, легіонери отримували ще й подарунки. Значення і розміри таких подарунків зростали у період смут. Ця практика утвердилася ще у період громадянських воєн. Зокрема, члени другого тріумвірату передбачили надати своїм воїнам, окрім інших подарунків, вісімнадцять особливо багатих італійських міст для поселення¹⁰⁰. Винагорода центуріона була вдвічі вищою за винагороду рядового легіонера¹⁰¹. Боротьба між Октавіаном та приближеними Антонія за прихильність армії вилилась у

⁹⁰ Tac., Hist. II, 92.

⁹¹ HA, Avid. Cass. I.

⁹² Dio Cass. LXXI, 5; HA, Avid. Cass. XIV, 8.

⁹³ ILSAC (Orelli) 3574.

⁹⁴ HA, Pert. I-II.

⁹⁵ HA, Pesc. Nig. I-II.

⁹⁶ Dio Cass. LXXIX, 14.

⁹⁷ Suet., Aug. 49.

⁹⁸ Gilliver K. The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army...

P. 186.

⁹⁹ Suet., Jul. 26.

¹⁰⁰ App., Bel. Civ. IV, 3.

¹⁰¹ Rathbone D. Military finance and supply // The Cambridge history of Greek and Roman warfare / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 161.

“змагання” в щедрості за рахунок жителів Італії, землі якої виділялись воїнам¹⁰².

Імператор Доміціан збільшив на чверть розмір оплати легіонера¹⁰³. Такі виплати зберігались аж до часу Септімія Севера, а потім знову були збільшені. Септімії Север перед смертю радив своїм синам: “Живіть у злагоді, збагачуйте воїнів, а усіма іншими нехтуйте” (*ἄμωνοεῖτε, τοὺς στρατιώτας πλουτίζετε, τῶν ἄλλων πάντων καταφρονεῖτε*)¹⁰⁴. Не завжди цей принцип себе виправдовував. Свого часу так діяв імператор Доміціан: він здобув прихильність війська, але його політика щодо інших категорій населення держави розбалансувала імперську адміністративну систему¹⁰⁵.

Економічне становище воїна у добу принципату визначити нелегко¹⁰⁶. Можна стверджувати, що заробітна плата воїнів була основою їхньої заможності. Родичі воїнів домагаються, щоб їх не забули згадати у заповіті. Ювенал змальовує одного батька, який доглядає за своїм сином-солдатом саме з таких міркувань¹⁰⁷. Воїни допоміжних загонів отримували значно менше – 1/6 платні легіонера у період Ранньої Імперії¹⁰⁸. Ветерани одержували або земельні наділи, або їх еквівалент у грошах. Август, перелічуючи місця, куди він вивів колонії ветеранів, зазначає, що, окрім провінцій, 28 колоній були виведені в Італію¹⁰⁹. При цьому землю у попередніх власників не відбирали, а купували¹¹⁰. Через обмеженість земельних ресурсів превальювали грошові виплати ветеранам. Хоча не можна сказати, скільки конкретна військова кампанія чи війна коштувала для державної скарбниці¹¹¹, Р. Дункан-Джонс підрахував, що у добу принципату держава видавала на армію три чверті усіх коштів¹¹². У 6 р. н. е. за ініціативи імператора для виплат ветеранам було

¹⁰² App., *Bel. Civ.* V, 13-14.

¹⁰³ Suet., *Dom.* 7.

¹⁰⁴ Dio Cass. LXXVI, 15, 2.

¹⁰⁵ Longden R.P. *Nerva and Trajan...* P. 190.

¹⁰⁶ Rathbone D. *Military finance and supply...* P. 163.

¹⁰⁷ Juv. XVI, 55-56.

¹⁰⁸ Herz P. *Finances and Costs of the Roman Army...* P. 308.

¹⁰⁹ RG 28.

¹¹⁰ RG 16.

¹¹¹ Finley M.I. *Ancient history: evidence and models.* – London: Chatto & Windus, 1985. – P. 80.

¹¹² Duncan-Jones R. *Money and government in the Roman Empire.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 45.

створено військовий ерарій (*aerarium militare*), куди Август передав 170 мільйонів сестерцій¹¹³. Для регулярного наповнення цієї скарбниці було запроваджено п'ятивідсотковий податок на спадщину¹¹⁴.

Не усі кошти, які отримували воїни під час служби, були їм однаково доступні для застосування. Половина з отриманих донатив зберігалась у касі підрозділу (*dimidia pars sequestraretur apud signa*)¹¹⁵. Ці заощадження були для воїна вагомим стимулом належно виконувати свої обов'язки, не дезертирувати і не брати участі у заколотах.

Командування армією створювало легітимну базу під владними повноваженнями принцепса. Усі державні інститути Римської Республіки були мілітарними за своїм характером та функціями. Імператор лише сконцентрував у своїх руках ці мілітарні функції. Для стабільного функціонування системи принципату надзвичайно важливим було забезпечити тісний зв'язок між армією та її головнокомандувачем – імператором. На зміцнення цього зв'язку уряд спрямовував усі зусилля.

Звісно, провінційні намісники турбувалися станом справ у гарнізонах, дислокованих на підпорядкованій їм території. Зокрема Арріан, намісник Каппадокії за Адріана, під час відвідин одного з гарнізонів перевіряв стан озброєння, фортифікаційних споруд, а також медичне обслуговування та випічку хліба¹¹⁶. Усе це робилося від імені імператора. Саме від імператора воїни отримували підвищення по службі, подарунки та привілеї у відставці. Коли сенатор Юній Галліон запропонував надати преторіанцям, що відслужили встановлений термін, привілеї займати місця вершників при відвідуванні ігор, імператор Тіберій покарав його вигнанням, “бо здалося, що він переконує їх (преторіанців) бути більш відданими державі, ніж йому (Тіберію)” (*ὅτι σφᾶς ἀναπειθεῖν ἐδόκει τῷ κοινῷ μᾶλλον ἢ ἑαυτῷ εὐνοεῖν*)¹¹⁷. Правильною є характеристика взаємин між імператором та військом як зв'язку типу патронату-

¹¹³ RG 17–18; Suet., Aug. 49.

¹¹⁴ Dio Cass. LL, 25.

¹¹⁵ Veg., Mil. II, 20.

¹¹⁶ Antologia listu antycznego / Oprac. Jerzy Schnayder. – Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – S. 44.

¹¹⁷ Dio Cass. LVIII, 18.

клієнти¹¹⁸. У жодному разі не можна говорити про їх рівноправне партнерство.

Щоб посилити свій зв'язок із військом, імператори намагалися особисто керувати військовими операціями. Однак, якщо у Тіберія чи Траяна був необхідний для цього військовий досвід, то в інших його не було. Тому зростає роль призначених імператором легатів, яким інколи підпорядковувались декілька легіонів. Завдання імператорської влади полягало в убезпеченні від зловживання владою військових командирів, особливо у період смут. Проте солдатські маси могли висувати і власні вимоги та відстоювати свої інтереси. Ми підтримуємо тезу О. Махлаюка про існування специфічних професійно-корпоративних інтересів армії¹¹⁹. Промовистим прикладом цього є так званий Рейнський заколот 14 р. н. е.¹²⁰. Одним із проявів зв'язку армії та принцепса був також культ імператора, який у структурі релігії армії посідав провідне місце.

Отже, армія як інститут та воїни як частина суспільства – важливий фактор політичного і суспільного життя Римської держави доби принципату. Зі встановленням Імперії було розірвано той примарний зв'язок, що ще залишався у добу пізньої Республіки між політичною активністю та військовою службою римських громадян, які могли впливати на розв'язання важливих політичних питань через голосування у центуріатних коміціях. Хоча військові не становили окремої суспільної верстви, вони були виразно окресленою професійною групою, об'єднаною низкою спільних інтересів, що суттєво впливала на розвиток римського суспільства. Попри посилення зв'язків між військовими підрозділами та провінціями, де вони дислокувались, армія залишалась єдиним цілим. Ветерани формували особливу суспільну групу, яка була важливим інструментом романізації у провінціях, відрізнялася від решти населення суттєвими привілеями, переважно кращим матеріальним становищем та римським громадянством (до едикту Каракалли). Престиж військової служби був значним, а воїни та ветерани мали високий авторитет у суспільстві.

¹¹⁸ Махлаюк А.В. Войсковая клиентела в позднереспубликанском и раннеимперском Риме // ВДИ. – 2005. – № 3. – С. 56.

¹¹⁹ Махлаюк А.В. Политические последствия военных реформ Септимия Севера // Из истории античного общества: Межвузовский сборник / Под ред. С. К. Сизова. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1991. – С. 70.

¹²⁰ Malloch S.J.V. The end of the Rhine mutiny in Tacitus, Suetonius, and Dio // CQ. – 2004. – № 1. – Vol. 54. – P. 210.

1.4. Селянство

У сучасному антикознавстві значна увага приділяється розвитку римського суспільства доби принципату, але увага зосереджується, переважно, на вищих верствах – сенаторах і вершниках – та армії. Досліджень, присвячених плебсу, особливо сільському, значно менше. О. Штаерман слушно зазначила: є необґрунтоване судження, ніби селянство виникає лише в епоху феодалізму. Прихильники такої концепції вважають, що стосовно попередніх періодів можна говорити про дрібних землеробів, землевласників, але не про селянство та селян¹. Однак світогляд селянської общини багато в чому визначив основи ідеології римської *civitas*. У своєму класичному аспекті вона передбачала рівність громадян та привілеї – пошану і славу – лише тим, хто їх заслужив подвигами на хвалу римського народу. Селянські чесноти – суворі мужність, працелюбність, простота вдачі та способу життя, вміння добре виховувати дітей і бажання залишити їм добрий спадок – стали набором чеснот громадянина. Можливості та захищеність селянства у I ст. н. е., порівняно з попереднім століттям, значно зросли. Остаточне утвердження принципу професійного війська з певним терміном служби, в основному на кордонах Імперії, зруйнувало нерозривний раніше зв'язок селянина з військовою службою, що на перших порах було для нього чималою перевагою. У період правління імператора Августа була відновлена економічна рівновага між сільським господарством і ремеслом, порушена кризою римської громадянської общини². Ф. Ертель наголошує, що інтенсивний економічний розвиток у період принципату був обмежений аграрним характером та непрогресивним капіталізмом. Протягом I ст. н. е. відбувається повільне утвердження державного соціалізму, який автор розуміє як орієнтацію соціальної та економічної системи на інтереси держави, а не особи³.

¹ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме. – М.: Наука, 1996. – С. 21.

² Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 108, 181.

³ Oertel F. The economic life of the Empire // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 232-233.

М. Ростовцев, один із провідних дослідників соціально-економічної історії Стародавнього Риму, стверджував, що громадянські війни наприкінці Республіки не вплинули суттєво на розвиток сільського господарства в Італії. Після їх завершення аграрні відносини залишились попередніми, але стали стабільнішими. Утворювались нові великі маєтки, причому в основному за рахунок селянських садіб. Поряд із великими господарствами дещо зростає значення середніх та дрібних. Цей процес значною мірою був пов'язаний із роздачею ветеранам земель конфіскованих великих маєтків. Загальною рисою великих та середніх маєтків було те, що господарство в них велось на капіталістичній основі, а їх власники жили не в селі, а в містах. До цього класу належали майже усі ветерани, що отримали землю від Сулли, Помпея, Цезаря та Августа⁴.

На думку В. Кузіщина, клас безпосередніх виробників, передовсім античних селян, був не другорядним, внутрішньо несамостійним класом, а таким же основним, як і класи рабів та рабовласників, і відігравав в історії античних суспільств важливу роль, маючи власні задачі та вимоги. У виробництві та суспільстві він протистояв як класові рабовласників, так і класові рабів, займав особливе місце у системі суспільного виробництва з власними інтересами щодо збереження у своїх руках землі, засобів виробництва, забезпечення свого становища у суспільстві та своїх політичних прав в управлінні, головним чином, обцинними справами⁵.

Сьогодні дискусійними залишаються окремі аспекти розвитку римського селянства та сільського господарства загалом. Немає однозначного підходу до проблеми колонату, функціонування сільської общини та ін. Ми не знаємо величини податку, який брали з сільського господарства. Дослідження римського селянства ускладнюється тим, що усі наші джерела стосовно селянства написані не селянами: це твори античних авторів та епіграфічний матеріал, який відображує реалії міського життя.

Плебс був найчисельнішою групою римського суспільства. Внутрішня політика римського уряду доби принципату значною

⁴ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи... Т. I. – С. 72.

⁵ Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система... С. 137, 142.

мірою орієнтувалася саме на встановлення дієвого контролю над цією верствою. Нижчі верстви римського суспільства не мали такого чіткого ієрархічного поділу, як вищі. Виразний поділ був не по горизонталі, як між сенаторами, вершниками та декуріонами без вершницького звання, а по вертикалі. Передовсім, це був поділ між плебсом міським (*plebs urbana*) та сільським (*plebs rustica*), що базувався на відмінностях у місці проживання, професійній діяльності, економічній активності, способі життя, доступності освіти, культурі, традиціях та звичаях. Страбон поділяв населення на жителів сільських (*ἀγροίκων*) і цивілізованих (*πολιτικῶν*) та виділяв ще проміжну категорію (*μεσαγροίκων*)⁶.

Селяни складали переважно більшість населення Римської Імперії – до 90%⁷. Античні історики приділяли селянам недостатньо уваги, проте населені селянами села та паги часто згадуються у написах і літературних творах перших століть нашої ери. Мова йде про власників та орендарів дрібних і середніх аграрних господарств, а також про найманих працівників на селі. Вироблений ними продукт частково споживався ними, частково потрапляв на ринок. Роль селянства у виробництві не можна вважати незначною⁸.

Інтеграційні процеси суспільних верств Римської Імперії торкнулися також і нижчих прошарків. Однак вони ніколи не заходили так далеко, як у вищих ешелонах римського суспільства, особливо у сільській місцевості. Існували певні відмінності розвитку селянства у різних частинах Римської Імперії. Зокрема, сільське населення Італії все ще включало багато рабів, у Африці воно значною мірою складалося з колонів, а у Паннонії, натомість, формувалось переважно з незалежного селянства⁹.

У давнину римляни шанобливо ставились до сільськогосподарської праці. Найвищою похвалою вважалося назвати громадянина добрим землеробом та добрим селянином. Найбільш почесними були сільські триби, що складались із землеробів, а перевід у міські вважався ганьбою (*ignominia*)¹⁰.

⁶ Strabo XIII, I, 25.

⁷ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи... Т. I. – С. 180; Alföldy G. The Social History of Rome... P. 98, 142.

⁸ Штаерман Е.М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 90.

⁹ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 137.

¹⁰ Plin., NH, XVIII, (III) 11; 13.

Особисто обробляли свої земельні ділянки військові та політичні діячі IV – III ст. до н. е. Гай Фабріцій та Курій Дентат, патрицій V ст. до н. е. Квінтії Цінціннат. Згодом ситуація змінюється і наприкінці Республіки та у період Ранньої Імперії значна частина жителів міста зневажливо ставиться до селян, яких називали *pagani* чи *rustici*. Сільськогосподарська праця перестає бути престижною, вона не може забезпечити належний дохід, щоб задовольнити потреби римлян, які відчували смак розкошів та дозвілля. За словами Колумелли, землероби залишили серп та плуг і попрямували у Рим, щоб працювати руками у цирках та театрах, а не на нивах та у виноградниках (*in circis potius ac theatris quam in segetibus ac vinetis manus movemus*)¹¹.

Падіння Республіки супроводжувалось наділенням землею значної кількості ветеранів. Сам Август говорить, що понад 300 000 ветеранів були поселені у тих колоніях чи муніципіях, з яких вони походили. Їм були виділені земельні ділянки та гроші. Август видав по 1000 сестерцій кожному із 120 000 поселених у колоніях ветеранів. Він відшкодував муніципіям вартість землі, на яку були розселені ветерани¹². Імператор Тіберій продовжував політику Августа, спрямовану на піднесення сільського господарства¹³. Нові рішення сенату зобов'язували кредиторів вкладати кошти в землю. Землевласникам надавались безвідсоткові кредити на три роки¹⁴. Встановивши фіксовані ціни на хліб, Тіберій компенсував збитки хліботорговцям¹⁵. О. Штаерман називає низку заходів імператорів першого століття, спрямованих на підтримку селянства¹⁶.

Наступники Августа продовжують наділення ветеранів землею. Нерон поселив ветеранів у Капуї та Нуцерії¹⁷. За цього імператора на поселення виводились не легіони у повному складі, зі своїми центуріонами та трибунами, як це було раніше, а воїни, зібрані з різних підрозділів. Як зазначає Тацит, між ними не було взаємної прихильності, це швидше був якийсь натовп, а не колонія (*numerus*

¹¹ Columella, Rust., Praef. 13-15.

¹² RG 3; 15-16.

¹³ Сергеев В.С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме... С. 92.

¹⁴ Suet., Tib. 48; Tac., Ann. VI, 17.

¹⁵ Tac., Ann. II, 87.

¹⁶ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 130-131.

¹⁷ Tac., Ann. XIII, 31.

magis quam colonia)¹⁸. Така політика вела до зростання числа дрібних та середніх власників. Одні з тих, хто отримав земельний наділ, збільшували його розмір купівлею, інші – зменшували продажем. Від самого початку наділи не були однакові. Офіцери отримували вдвоє більше за простих солдат. До уваги бралася також якість ґрунту: землі з кращим ґрунтом давали менше, з гіршим – більше¹⁹.

Імператори I ст. н. е. підтримували селянство не лише роздачею конфіскованих земель. По усій Імперії складались нові земельні кадастри і захоплені общинні землі повертались їхнім колективним власникам. Окрім того, упорядковувались межі між общинами для попередження нових захоплень земель сіл, пагів та обцин, що мали лише спільні межі без внутрішнього оформлення офіційного розмежування. Розмежувальні знаки відновлювались на основі документів (*secundum acta*)²⁰. Уточнювались кадастри для міських територій з чіткою вказівкою, які ділянки належать приватним особам, які залишені місту як цілому (без права їх продажу чи здачі у оренду), які землі виділені колективу громадян для спільного користування чи здачі в оренду, які із суспільних земель і кому здані у оренду, які виділені як спільні пасовища груп сусідів²¹.

Імператори II ст. н. е. також вдаються до заходів на відродження селянства. Закон Адріана наказував обробляти в імператорських доменах землі, придатні для вирощування маслин, винограду та зерна і навіть надавав право кожному займати ті ділянки, які були здані в оренду, але не оброблялися орендарем (*sunt nec a conductoribus ex[er]/centur*)²². За Марка Аврелія відправляли для покарання у Рим тих, хто вимагав від будь-кого будь-що понад встановлені виплати (*qui ultra vectigalia quicquam ab aliquo exegissent*)²³. Те, що такі зловживання були, підтверджують написи. В одному з них ідеться про факти збільшення прокураторами імператорського мастрку повинностей для колонів, що суперечило закону²⁴.

¹⁸ Тас., *Ann.* XIV, 27.

¹⁹ Грацианский Н.П. Система полей у римлян по трактатам землемеров // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 56-57, 60-61.

²⁰ АЕ 1907, 5.

²¹ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 128-129.

²² CIL VIII, 26416.

²³ НА, М. Ant. Philos. 11, 9.

²⁴ ILS 6870.

Важливою складовою внутрішньої політики доби принципату була політична пропаганда. Одним із її напрямків стала пропаганда збереження звичаїв предків, їхніх чеснот, зміцнення сім'ї, відродження релігійних культів. Усе це тісно перепліталось із відродженням селянства, чесноти якого були основою римських моральних засад, адже аграрні культи – основа римської релігії. У цьому контексті треба розглядати відновлення значення колегії арвальських братів, що підкреслювало сільськогосподарський бік римського життя та зв'язок сім'ї імператора із сільським населенням²⁵. Показово, що римська релігія зберігалася на селі тоді, коли у місті уже повністю панувало християнство. Вергілій у “Буколіках” та “Георгіках”, Овідій у “Фастах”, Тібулл, Проперцій, Горацій – усі вони оспівують принади сільського життя, на противагу труднощам проживання у Римі. Марціал їздить спати на віллу, туди, де, на противагу Риму, міцний сон (*in profundo somnus*)²⁶.

Аналізуючи результати аграрної політики тріумвірів та Августа, О. Штаерман виділила таке: 1) конфіскація та дроблення величезних володінь, що виникли після проскрипцій Сулли; 2) утворення нових володінь найближчих прихильників та соратників Августа, що стали ядром латифундій, які розвивались за Імперії; 3) зростання кількості маєтків у 100 – 150 югерів, які роздавали центуріонам та вершникам; 4) збільшення числа господарств менш заможних селян, розміром від 10 до 40 югерів, за рахунок роздач земель ветеранам; 5) збереження без змін селянських ділянок в общинах пагів та сіл. Оцінюючи значення аграрних заходів тріумвірів та Августа, автор не сумнівається, що, як і мир, яким завершилися громадянські війни, вони благотворно вплинули на італійське сільське господарство, зокрема на становище селян різних категорій і різного майнового цензу²⁷.

Разом з тим, твори авторів періоду Імперії містять відомості про поглинання дрібних та середніх господарств великими латифундіями. Апулей, Гігін, Горацій, Колумелла, Пліній, Ювенал говорять про зростання великого землеволодіння та утиски дрібних земельних власників з боку багатіїв. У “Сатириконі” Петронія читаємо, що

²⁵ Carter J.B. The religious of Numa and other essays on the religion of Ancient Rome. – London: Macmillan & Co., 1906. – P. 157.

²⁶ Mart. XII, 57, 24-28.

²⁷ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 101-102, 108.

Трімальхіон має землі стільки, що й соколам не облетіти (*quantum milvi volant*)²⁸. Колумелла пише про багатіїв, які володіють цілими країнами (*possident fines gentium*)²⁹. Пліній Старший переказує, що за Нерона шестеро власників володіли половиною Африки. За словами Плінія, латифундії занапали Італію та провінції (*latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias*)³⁰. У часи Плінія Молодшого триває розорення середніх і дрібних селянських господарств³¹. Багатій не зупиняється перед потребою поля бідняка, яке останній відмовляється продати³².

М. Ростовцев вважає, що згадана теза Плінія Старшого про негативний вплив латифундій на Італію та провінції або відповідає дійсності, або дещо перебільшена³³. Натомість М. Машкін розглядає її лише як риторичний вираз. Він твердить, що великі маєтки характерні особливо для південної Італії, де домінувало скотарство. Запустіння цієї частини півострова почалося ще у часи Республіки, не настали зміни і в наступний період. Проте загалом в Італії ситуація не була такою сумною. Конфіскації та роздачі земель періоду, що передувало встановленню принципату, привели до того, що хоча б на деякий час зросла питома вага середнього і дрібного землеволодіння. Античні автори свідчать про високий рівень сільського господарства Італії у I ст. н. е.³⁴.

Дані археологічних досліджень ставлять під сумнів відомості античних авторів про катастрофічне поширення латифундій, що “занапали Італію”. На думку О. Штаерман, агітація проти латифундій значно перебільшувала їх число та роль. Це мало виправдати заходи імператорів проти частини найбагатших сенаторів і закликати уряд виступити на захист селянства – опори та носія “звичаїв предків”. Цим задовольнялась мода засуджувати багатство і прославляти бідність, яка все більше поширювалася у різних колах. Бідність мовби дає незалежність (у крайньому разі духовну) від сенаторів та панів, які мають владу купувати

²⁸ Petron., Sat. 37.

²⁹ Columella, Rust. I, 3, 12.

³⁰ Plin., NH, XVIII (VII), 35.

³¹ Plin., Ep. III, 19, 6.

³² Juv. XIV, 141-149.

³³ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи... Т. I. – С. 103, 185.

³⁴ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 459-462.

покору людей, даруючи їм матеріальні блага чи погрожуючи їх відібрати³⁵.

Отже, поширення тенденції до концентрації землі не означає зникнення верстви дрібних землеробів чи навіть істотного зменшення їх чисельності. М. Машкін вважав, що перехід до Імперії хоча й не привів до скасування умов концентрації земельної власності, однак в епоху Августа та його ближчих наступників дрібні землевласники відігравали більшу роль, ніж наприкінці попередньої епохи³⁶. В. Сергєєв звертає увагу на те, що більшу частину відомостей про зростання латифундій та розорення дрібних виробників ми отримуємо з творів філософів, риторів, поетів та сатириків, схильних до узагальнень і перебільшень. При уважнішому читанні тих творів бачимо не таку схематичну та трагічну картину. На думку В. Сергєєва, можна обґрунтовано заперечити те, що в імператорський період латифундії та сальтуси абсолютно поглинули середнє і дрібне селянство. Середні та дрібні господарства існували протягом усієї римської історії, то занепадаючи, то знову відроджуючись³⁷. Горацій, Вергілій, Фронтон та інші автори стверджують наявність великої кількості подібних господарств у різних районах Італії. Особливо чисельними були дрібні селянські господарства у прирейнських та придунайських провінціях, у Греції та Малій Азії. В Єгипті, поруч із чисельними дуже дрібними селянськими господарствами були і великі земельні володіння, що оброблялись найманими робітниками та невільниками. Навіть у тих провінціях, де бурхливо розвивалось велике земельне володіння, проживало багато дрібних земельних власників³⁸.

Частина дрібних земельних власників володіла своїми наділами у межах общини. І. Свенціцька, аналізуючи ситуацію в Азії та Кілікії, зазначає, що до складу підконтрольних містам земель поряд із приватними володіннями входили і землі, що оброблялись залежними общинниками. Деякі общини були самостійними адміністративними та фіскальними одиницями. Автор припускає, що у період Римської

³⁵ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 125, 127.

³⁶ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 462.

³⁷ Сергеев В.С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 125.

³⁸ Łoposzko T. Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego... S. 72-73.

Імперії у зв'язку з падінням економічного і політичного значення міст багато сільських общин звільнялося від міського підпорядкування. На думку І. Свенціцької, ділянки всередині общини розподілялись поміж її членами і могли передаватися з рук у руки, причому частина врожаю йшла до загального фонду общини³⁹. Проживання в общині давало селянину певну стабільність. Тут був сильнішим принцип сусідської взаємодопомоги, надійніший захист суспільних утідь від загарбання. Селяни мали спільні святилища, спільно посвячували дари богам, мали своїх виборних посадових осіб⁴⁰.

У період Ранньої Імперії у сільському господарстві поширюється нове явище – колонат. Термін колон (лат. *colonus*, гр. *γεωργός*) стосувався як дрібного та середнього селянина-орендаря, так і селянина-землевласника. Яким було співвідношення цих категорій селян, зараз сказати важко. З часом термін *колон* вживають переважно щодо орендаря земельної ділянки. Більшість колонів були вільними, інколи лібертинами. Але у системі оренди використовувались навіть раби: мінімум з I ст. н. е. *quasi coloni* жили практично на тих же умовах, що й “справжні” колони. Однак номінально “вільні” колони часто оселялись у дещо кращих місцях, ніж раби. Очевидно, у добу Ранньої Імперії раби та колони становили меншість сільського населення⁴¹.

Найбільшого поширення колонат набуває у маєтках імператора. О. Мартем'янов припускає, що переважно на відносинах оренди базувалася організація господарської діяльності у східно-балканських маєтках імператора і праця особисто вільних землеробів домінувала над рабською⁴². Майно імператора було спершу приватною власністю Августа. Анексії, конфіскації та успадкування перетворили імператора на найбільшого власника у державі. Нерон, що успадкував усі володіння Юліїв-Клавдіїв, конфіскував маєтки багатьох магнатів, у тому числі й згаданих нами шести землевласників Африки. Зі смертю Нерона приватні володіння

³⁹ Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 23-24.

⁴⁰ Штаерман Е. М. История крестьянства в древнем Риме... С. 142-143.

⁴¹ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 144-145.

⁴² Мартемьянов А. П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация, управляющий и рабочий персонал // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 128.

Юліїв-Клавдіїв були перетворені на *patrimonium principis*, що не стільки був приватною власністю принцепса, скільки став відтоді долучений до формально визнаної посади принцепса. Імператор Веспасіан перейняв контроль над накопиченими багатствами усього дому Юліїв-Клавдіїв, а також власністю Гальби, Отона та Вітеллія⁴³. За Флавіїв та Антонінів завершилася організація імператорського патримонію, який увібрав у себе залишки *ager publicus*.

Імператорські маєтки (сальтуси) були у всіх провінціях Імперії. Особливістю імператорських сальтусів була юридична незалежність від сусідніх муніципіїв. Сальтуси були самостійними соціально-економічними одиницями, на зразок муніципіїв⁴⁴. Величезні земельні володіння імператора були джерелом поповнення імператорської скарбниці та постачання дешевого збіжжя. Якщо у Єгипті був неврожай, імператор не лише забезпечував потреби держави у хлібі з інших джерел, але мав можливість допомогти і цій провінції, що була однією з житниць Імперії⁴⁵.

Немає єдиної точки зору на джерела колонату та причини його поширення. М. Ростовцев пояснював тенденцію до здачі землі в оренду неухильним погіршенням збуту продукції, що було викликано економічним розвитком західних провінцій⁴⁶. Є думка, що поширення колонату пов'язане з небажанням землевласників стежити за веденням господарства. Вказують також на низьку продуктивність праці рабів, що змушувало великих землевласників шукати ефективніших форм господарювання. Оскільки раб, як видавалося, не зацікавлений у результатах своєї праці, то й працює без ентузіазму. Натомість колон, який натурою чи грошима віддає певну частину врожаю, зацікавлений у його збільшенні. К. Квіглі говорить про неефективність римської аграрної системи, навіть виходячи з наявного рівня технічних знань. На його думку, реформи у цій сфері мали б вести до скасування рабства та поділу великих маєтків⁴⁷. Самі римляни розуміли різницю між працею вільної

⁴³ Erdkamp P. The grain market in the Roman Empire: a social, political and economic study. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 221.

⁴⁴ Сергеев В.С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи... С. 129-130.

⁴⁵ Plin., Pan. 31.

⁴⁶ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи... Т. I. – С. 103.

⁴⁷ Quigley C. The evolution of civilizations: an introduction to historical analysis. – Indianapolis: Liberty Press, 1979. – P. 117.

людини та раба. Пліній Старший вважає, що не треба дивуватися нижчій продуктивності праці невільників⁴⁸. Однак дрібне господарство вільних селян чи залежних колонів, незважаючи на вищу індивідуальну продуктивність, менш рентабельне за централізовану обробку землі рабами. Рабська праця за рівнем своєї кваліфікації не поступається вільній. У великих господарствах вигідніше застосовувати складні механізми, які використовували у римському сільському господарстві у I ст. н. е. Є можливість знизити затрати на засоби виробництва. Селянин, що має 20 югерів землі, не може обійтися без пари волів та плуга. У маєтку, де обробляють 200 югерів ріллі, можна обійтися двома парами волів та двома плугами⁴⁹. Як бачимо, вільним дрібним та середнім виробникам було важко конкурувати з великими маєтками. Пліній Молодший, описуючи зростання заборгованості своїх колонів, зовсім цим не здивований⁵⁰.

Отже, виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів не обов'язково вело до зростання продуктивності праці. Проте виникала можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили. Це було особливо важливо за умови, коли зменшився приплив рабів через припинення нових завоювань: раб та рабська праця ставали дорожчими. Окрім того, власник землі витрачав значно менше часу на організаційні проблеми. У I ст. н. е. колони не були зобов'язані щось відробляти, але у другій половині II ст. юристи уже враховують обов'язки колонів виконувати у встановлені дні визначені роботи. Інвентар колона спершу не належав до маєтку, а тепер є його складовою і передається разом з колоном. Майно колона ототожнюється з пекулієм раба як власність пана, який відповідає за угоди та борги раба. Взаємини пана і колона, як і взаємини патрона та клієнта, уже визначались тим, що перший приймав другого під своє заступництво⁵¹.

У період Ранньої Імперії рівень життя селян був невисокий. Поряд із дрібними власниками було багато безземельних селян. Вони були і джерелом поповнення числа колонів, і джерелом найманої робочої сили, яку використовували великі, а інколи й дрібні земельні власники. Такі наймані робітники претендували

⁴⁸ Plin., NH, XVIII (IV), 21.

⁴⁹ Кузищин В.И. Античное классическое рабство... 181, 183, 215.

⁵⁰ Plin., Ep. IX, 37.

⁵¹ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 157.

на будь-яку роботу на полі чи у господарстві. За своїм соціальним статусом безземельні та малоземельні селяни, як і колони, перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. Од правління Адріана, разом із рабами, вони увійшли до категорії низьких людей (*humiliores*) на протигагу людям достойним (*honestiores*)⁵². Значення цього поділу зросло ще більше після того, як імператор Каракалла поширив римське громадянство на усіх вільнонароджених жителів Імперії, видавши у 212 р. н. е. едикт (*Constitutio Antoniniana*). Щодо *humiliores* вживаються більш жорстокі покарання, застосовуються тортури. Римський селянин, що уже з початку Імперії практично не був учасником військової та політичної організації, втратив тепер громадянську рівноправність, гарантії своєї особистої свободи. За Северів починається юридичне закріплення розділення міського та сільського плебсу, що остаточно оформилось у IV ст. Так було порушено єдність античної громадянської общини (*civitas*) та її території, з якої вилучались землі сенаторів і їх нащадків та змлі сільських общин. Септімій Север конфіскував багато великих маєтків у своїх противників з числа провінційної та італійської знаті і не роздав конфісковані землі дрібним власникам, а залишив їх за державою⁵³.

Отже, встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства. Особливу активність у цьому напрямку проявляли імператори I ст. н. е. Хоча концентрація землі у період принципату триває, дрібне та середнє селянське господарство зберігається. Протягом усього періоду принципату у сільському господарстві домінує праця вільного селянина. Проте зростає питома вага тих, хто працює на земельній ділянці як орендар, а не як власник. Колонат, що особливо активно запроваджувався у маєтках імператора, сприяв розширенню бази робочої сили на селі. З II ст. н. е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії призвела до пониження його соціального статусу.

⁵² Osborne R. Introduction: Roman poverty in context / Poverty in the Roman world. Ed. by Margaret Atkins and Robin Osborne. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. – P. 10.

⁵³ Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме... С. 159-160, 165.

1. 5. *Plebs urbana*

У сучасній історіографії міський плебс переважно розглядають під кутом його взаємин з імператором та Імперією. За словами Т. Лопозко, політика імператорів щодо міського плебсу була двоякою: з одного боку – задоволення життєвих потреб непрацюючого плебсу, з іншого – готовність негайно вжити силу у разі зухвалих дій та непокори з його боку. Тобто це була політика “батоба і пряника”, яка дала очікуваний ефект¹. На думку М. Машкіна, внутрішня та зовнішня політика Августа здійснювалась на догоду класу рабовласників. Водночас автор вважає, що принципату доводилось маневрувати між різними групами рабовласницького суспільства, хоча жодна з цих груп не може вважатись єдиною соціальною опорою принципату². На відміну від М. Машкіна, Г. Ферреро вважав, що Август багато зробив для римського плебсу, а римській аристократії та середнім класам не дав нічого³. За твердженням Р. Сайма, римський плебс, як і римська армія, підтримував монархію⁴. Такої ж думки дотримується Ц. Явец, стверджуючи, що принципат не був важким тягарем для мас, які прийняли новий режим не через брак вибору, а як щось пристрасно жадане⁵.

Історичні праці у Римі створювали або безпосередньо сенатори, або люди, близькі за світоглядом до *ordo senatorius*. Численні джерела, що використані при написанні історичних творів, повністю контролювались правлячим класом. Тому у центрі історичних творів був здебільшого сенат, сенатори та проблеми, які хвилювали римську аристократію. Римські автори не були схильні писати історію плебсу⁶. Римський плебс перебував на маргінесі творів античних істориків, що не відображало його місця у структурі римського суспільства.

¹ Łoposzko T. *Zarys dziejów...* S. 71.

² Машкин Н.А. *Принципат Августа...* С. 605.

³ Ferrero G. *The greatness and decline of Rome. Vol. V: The Republic of Augustus.* – London: William Heinemann, 1909. – P. 52.

⁴ Syme R. *The Roman Revolution...* P. 478.

⁵ Yavetz Z. *Plebs and princeps.* – New Brunswick; Oxford: Transaction books, 1988. – P. 105.

⁶ Potter D.S. *Literary texts and the Roman historian.* – London; New York: Routledge, 1999. – P. 156.

Римська Імперія досягла високого рівня урбанізації. Інколи її називають Імперією міст⁷. Елій Арістиду середині II ст. н. е. риторично запитував: “Чи було колись на суші і на морі стільки міст, і чи були вони настільки чудові?” (πότε γὰρ πόλεις τοσαῦται κατὰ ἤπειρον καὶ κατὰ θάλατταν, ἢ πότε οὕτω διὰ πάντων ἐκοσμήθησαν);⁸. Лише у XIX ст. н. е. було перевершено рівень урбанізації *Pax Romana*⁹. Як зазначав М. Ростовцев, урбанізація Імперії, тобто урбанізація східних і західних провінцій, була важливим завданням імператорів. Процес урбанізації був цілком природним – провінціалів приваблювала вища форма організації життя в міських умовах. Під пильним контролем римської влади перебували як заснування нових міст, так і зміна статусу уже існуючих. Існував тісний зв'язок між урбанізацією та римським імперіалізмом¹⁰. На перших порах міста, що не були римськими чи латинськими колоніями, мусили задовольнятися другорядним статусом “союзницьких” чи підданих Риму міст, однак уже за Флавіїв щодо старих і нових міст Імперії була проведена зрівняльна політика¹¹.

Як і в період Республіки, до плебсу зараховували усіх римських громадян, що не входили до *ordo senatorius* та *ordo equestris*. Свідчення Горация з цього приводу однозначні: якщо не вистачає хоч трохи до майнового цензу вершника, “будеш плебеєм” (*plebs eris*)¹². Однак у період принципату термін *plebs* застосовували часто не до всієї цієї соціальної групи, а лише до найубогішої її частини. Тацит розповідає, що Август за заповітом залишив велику суму “народу та плебсу” (*populo et plebi*)¹³. Зовні приналежність до плебсу визначалася відсутністю золотого персня. За словами Плінія Старшого, “персні відрізняють вершників від плебеїв” (*Anuli distinguere alterum ordinem a plebe*)¹⁴.

⁷ Gagos T., Potter D.S. Documents // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 45.

⁸ Aelius Aristides XIV, 223 (Εἰς Ῥώμην 93).

⁹ Mead R.D. Hellas and Rome. The story of Greco-Roman Civilization. – New York: New American Library, 1972. – P. 99.

¹⁰ Lomas K. Roman imperialism and the city in Italy // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 64.

¹¹ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи... Т. I. – С. 90-91.

¹² Hor., Epist. I, 1, 60.

¹³ Tac., Ann. I, 8.

¹⁴ Plin., HN, XXXIII (VII) 29.

Рівень диференціації нижчих верств міста був менший за рівень диференціації нижчих верств села. У них були кращі, ніж на селі, перспективи здобути роботу. У малих містах частина плебсу працювала у навколишніх сільськогосподарських маєтках, а у великих їхня економічна діяльність зводилась до ремесла та торгівлі. Крім того, робочі місця створювала державна служба, зокрема з плебсу набирались ліктори та *ассенсі* – чиновники при магістратах. Гораций розповідає про окличника, якому було подаровано клаптик землі і можливість займатися сільським господарством. Він завзято розпочав справу, але важка праця невдовзі змусила його жадати повернення до попереднього стану¹⁵.

Великі шанси заробити кошти надавала будівельна програма імператорів. Зі встановленням принципату розгортається будівництво в Італії, особливо у заснованих Августом та тріумвірами колоніях. Будуються та ремонтуються дороги і гавані. Якісні дороги створювали образ ідеального принцепса¹⁶. Будівельний бум у I ст. н. е. приводить до зміни зовнішнього вигляду багатьох італійських міст. У містах Венафр, Бріксія (суч. Брешиа), Капуя, Бононія (суч. Болонья) зводяться акведуки. Ця тенденція зберігається і в II ст. н. е.¹⁷. Саме у добу принципату працювала низка чудових архітекторів, найзнаменитіший серед них – Вітрувій. До складу *plebs urbana* входили також і представники інтелектуальних професій – філософи, педагоги, лікарі, музиканти та ін. Багато з них були не лише заможними, але й знаменитими, наприклад лікарі, про яких розповідає Пліній Старший у V главі XXIX книги. Водночас наголосимо, що в Римі не було систематичної медичної освіти, контролюючого органу та загальновизнаних вимог щодо практичного досвіду, тож не було потреби складати іспити, підтверджувати медичну кваліфікацію¹⁸. Тому кваліфікаційний рівень багатьох

¹⁵ Hor., Epist. I, 7, 55-95.

¹⁶ Laurence R. The roads of Roman Italy: mobility and cultural change. – London: Routledge, 1999. – P. 56.

¹⁷ Lomas K., Comell T. Introduction: patronage and benefaction in ancient Italy // "Bread and circuses". Euergetism and municipal patronage in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Comell. – London: Routledge, 2003. – P. 4; Patterson J.R. Settlement, city and elite in Samnium and Lycia // City and country in the Ancient World / Ed. by J. Rich & A. Wallace-Hadrill. – London; New York: Routledge, 1992. – P. 155.

¹⁸ Jackson R. Holding on to health? Bone surgery and instrumentation in the Roman Empire // Health in antiquity / Ed. by H. King. – London: Routledge, 2005. – P. 97.

римських лікарів був невисокий. Успіх лікування часто залежав не так від умінь лікаря, як від особливостей організму хворого. Невдовзі після успішного лікування імператора Августа, Антоній Муза застосував ту ж методику для лікування його племінника Марцелла, але хворий помер¹⁹. До плебсу належали і юристи: різного роду писарі і секретарі (*scribae*), нотаріуси, адвокати. Щоб здобути цю професію, потрібне було довготривале навчання. Тому така кар'єра була доступна лише найзаможнішій частині цієї групи населення.

У місті було більше можливості змінити місце проживання, брати участь у громадському житті, об'єднуватися в колегії, насолоджуватися розвагами, відвідувати борделі, яких лише в Помпеях засвідчено²⁸. Колегії (*collegia*), що перебували під контролем держави, брали до свого складу простолюдинів, навіть рабів, і були професійними (наприклад – ремісників) або об'єднаннями для вшанування якогось божества. Члени цих колегій мали можливість отримати певну матеріальну допомогу, були впевнені, що після смерті будуть належно вшановані при похованні²⁰. Це сприяло згуртованості міського плебсу та його готовності відстоювати свої інтереси. У містах можна було відвідувати терми, хоча важко сказати про доступність цієї послуги для найбідніших. У Римі терми могли прийняти одночасно лише кілька тисяч відвідувачів, тобто невелику частину населення. Крім того, була дорогою олія для купання²¹.

Верхівка міського плебсу була заможною. Ювенал згадує якогось цирульника, який своїм мастком міг рівнятися з патриціями²². Можливість організувати ігри на власні кошти, за словами Марціала, мав швець, а також якийсь сукновал та шинкар²³. Багато фінансистів, що мали високий дохід, були представниками плебсу. Афер, приятель Марціала, займався фінансовими операціями; він ціліснітькими днями (*totis diebus*) розповідає про своїх боржників: Коран винен йому 100 000 сестерцій, Манцін – 200 000, Тіцій – 300 000, Альбін – 600 000, а Сабін та Серран – по мільйону кожен²⁴.

¹⁹ Dio Cass. LIII, 30.

²⁰ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 135-137.

²¹ Crowther N.B. Sport in Ancient times. – Westport; London: Praeger, 2007. – P. 90.

²² Juv. I, 24-25; X, 226.

²³ Mart. III, 16; 59.

²⁴ Mart. IV, 37.

Мабуть, до таких багатіїв у суспільстві ставилися упереджено. Вкрай негативно Ювенал відгукується про тих, кого Фортуна, заради забави, підняла із самих низів до великих справ²⁵. Марціал гірко нарікає на свою долю: батьки навчили його грамоти, однак йому немає користі від граматиків та риторів, натомість швець, який звик зубами розтягувати стару шкіру (*dentibus antiquas solitus producere pelles*), наповнює дорогим фалернським вином кришталеві чаші²⁶. На відміну від знавців грамоти, музиканти та актори мали високі заробітки. Луп запитує Марціала: якому вчителю довірити навчання сина? Той радить уникати усіх граматиків та риторів: “*Omnes grammaticosque rhetorasque devites moneo*”. “Якщо ж він хоче вивчати мистецтво, що дає великі доходи (*vult pecuniosas*), – вивчи його (*fac discat*) на кіфареда або флейтиста, що акомпанує хору (*citharoedus aut choraules*)”²⁷. Імператор Веспасіан заплатив актору-трагіку Аpellу за один виступ 400 000 сестерцій, кіфаредам Терпну і Діодору – по 200 000 кожному, кільком – по 100 000, найменшою була сума 40 000²⁸.

Порівняно велика група міського населення займалася високоспеціалізованим ремеслом, а також дрібною торгівлею. Античні автори часто говорять про ремісників, ремеслу присвячено численний епіграфічний матеріал. У Римі було кілька десятків вулиць, площ та навіть кварталів, назви яких пов’язані з ремеслом і торгівлею. До заняття ремеслом, як і до торгівлі, у Римі ставилися упереджено. Посилаючись на Посідонія, Сенека говорить про чотири види професій. Ті, які ґрунтуються на ручній праці, – звичайні та низькі (*volgares et sordidae*). В них немає нічого гарного чи такого, що заслуговує на повагу (*in quibus nulla decoris, nulla honesti simulatio est*)²⁹. Щодо торговців вважалося, що заради зиску вони підуть на все: “Запах прибутку добрий від будь-якої речі” (*lucri bonus est odor ex re qualibet*), – говорить Ювенал³⁰. Загальне економічне піднесення у добу принципату привело до покращення становища і ремісників, і дрібних торговців. Дрібна спеціалізація торгівлі³¹:

²⁵ Juv. III, 31-40.

²⁶ Mart. IX, 73.

²⁷ Mart. V, 56.

²⁸ Suet., Vesp. 19.

²⁹ Sen., Ep. LXXXVIII, 21.

³⁰ Juv. XIV, 204-205.

³¹ Brewster E. H. Roman craftsmen and tradesmen of the Early Empire. – New York: B. Franklin, 1972. – P. 60-61.

засвідчує розвиток ремесла та крамарства, що супроводжують зростання добробуту населення.

Найчисельніша частина міського плебсу була пролетаріатом, тобто не мала жодного майна. Єдиним їхнім “багатством” були нащадки – “*proles*”. За приблизними підрахунками, римський пролетаріат складав до двох третин усіх мешканців, тобто близько 600 – 650 тис³².

З одного боку, пролетаріат жив за рахунок праці інших суспільних груп, або зовсім не працюючи, або працюючи так мало, що це не могло забезпечити прожиття. Те, що пролетаріат споживав, вироблялося провінціалами, невільниками та іншою частиною римського плебсу – селянами і ремісниками. З іншого, пролетаріат не мав жодних інструментів примусу, щоб забезпечити перерозподіл благ створених іншими суспільними групами. Цей перерозподіл забезпечувався виключно імператорською владою, яка потребувала підтримки плебсу.

Число пролетарів поповнювалося тими, що втратили засоби до існування і замість життя з праці своїх рук задовольнялись існуванням коштом держави чи приватних осіб. Усі вони стікалися до Рима, де була доступна така допомога. Марціал описує злиденні умови проживання міських низів: холодні та низькі помешкання, зайти у які можна було лише зігнувшись, ліжка з блощицями, кухоль без ручки, груба їжа робітників (*fabrorum*) – чорний хліб, боби та капуста (*faba... prototomique*), буряк *etc*³³. Персій називає буряк “плебейським” (*plebeia beta*)³⁴. Напевно, не дуже втішала цих бідняків “мудрість” Сенеки: “Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне” (*Non qui parum habet, sed qui plus cupit, pauper est*)³⁵. Вода, страва з ячмінної крупи та шматок ячмінного хліба (*aqua et polenta aut frustum hordeacei panis*) – це те, що за будь-яких обставин у них не відніме Фортуна³⁶.

У період Імперії плебс значною мірою втратив своє політичне значення. Відійшли у минуле вибори магістратів народними зборами, кандидати позбулись необхідності принизливо запобігати перед потенційними виборцями. Імператор Калігула пробував повернути

³² Łoposzko T. Zarys dziejów... S. 62.

³³ Mart. II, 53; X, 48; XI, 32; 56; XIII, 13.

³⁴ Pers. III, 114.

³⁵ Sen., Ep. II, 6.

³⁶ Ibid. XVIII, 10.

народу вибори посадових осіб, проте змушений був відмовитись від свого задуму через політичну індиферентність плебсу. Тацит пояснював це так: “Нас завойовує привабливість лінощів і бездіяльність, спершу осоружна, врешті-решт стає нам мила” (*subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo, et invisа primo desidia postremo amatur*)³⁷. Республіканські ростри, з яких до народу звертались діячі давньої Республіки, були замінені новими, збудованими, ймовірно, у період другого тріумвірату³⁸. У добу Імперії з них не лунали запальні промови плебейських трибунів на захист плебсу.

Водночас чисельність плебсу та його концентрація у містах, особливо у столиці Імперії, змушували уряд ретельно стежити за його бажаннями та брати до уваги його потреби. За словами М. Ростовцева, римський пролетаріат, розпорошений по провінціях, та романізований пролетаріат провінцій були важливим фактором стабільності чи навпаки – дестабілізації становища у державі. Організований у формі постійного війська, пролетаріат був могутнім та вирішальним засобом у руках тієї влади, яка могла цю масу дисциплінувати та використати не лише для своїх особистих цілей, а і для цілей державних³⁹. Те, що уряд зважав на плебс, яскраво ілюструє такий приклад: імператор Тіберій настільки сподобав собі статую роботи Лісіппа – “*Ἀποξυόμενος*”, що забрав її з громадського місця (біля терм Агріппи) і поставив у своїй спочивальні. Хоча на місце цієї статуї було поставлено іншу, народне незадоволення змусило його відновити *status quo*⁴⁰.

Важливим завданням уряду було забезпечення достатньої кількості хліба та доступності його ціни. Нестача продовольства могла призвести до народних заворушень⁴¹. Щоб цього не сталося, уряд вдавався до енергійних заходів. Коли плебс скаржився на високу ціну хліба, імператор Тіберій встановив фіксовану роздрібну ціну, а щоб торговці хлібом не зазнавали збитків, доплачував їм зі своїх коштів⁴². Імператору Клавдію довелося на собі відчути незадоволення голодного натовпу, коли посеред форуму він зазнав словесних образ та

³⁷ Тас., Agr. 3.

³⁸ Око J. Mownica rzymska (Rostra romana). – Wilno: skład Gł. w księgarni sw. Wojciecha, 1926. – S. 16.

³⁹ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 119.

⁴⁰ Plin., NH, XXXIV, (XIX), 62.

⁴¹ Тас., Ann. VI, 13.

⁴² Ibid. II, 87.

був закиданий недоїдками. Клавдій пильно стежив за доставкою хліба, стимулював будівництво торгових кораблів, число яких зменшилось внаслідок нерозважливої політики імператора Калігули. Клавдій відшкодував торговцям їхні збитки від морських катастроф⁴³. Щоб краще контролювати постачання хліба, імператор Клавдій заснував у Палестині колонію, розбудував порт Остію⁴⁴.

Запити плебсу визначалися низьким культурним та соціальним рівнем більшої його частини. Недарма античні автори ставилися до римських низів украй зневажливо. За словами Лукана, Рим наповнений покидьками зі всього світу (*mundi faeca repletam*)⁴⁵. Тацит говорить, що до Рима звідусіль пливе усе підле та мерзенне (*atrocia aut pudenda*)⁴⁶. Розбійники збігаються у Рим як у звіриниць (*ad vivaria*)⁴⁷. За таких обставин прогулянка нічним містом була дуже небезпечною⁴⁸. Про обмеженість потреб римського плебсу свідчить znana теза: “Хліба і видовищ” (*panem et circenses*)⁴⁹.

Res Gestae розповідають про дії божественного Августа, якими він підкорив світ (*orbis terrarum*) волі римського народу (*populi Romani*), а також про видатки на користь держави та римського народу (*in rem publicam populumque Romanum*). Плебс (*plebs*) – римський (*plebs Romana*) та міський (*plebs urbana*) – згадується тут у контексті роздач⁵⁰. *Plebs urbana* отримував хліб у Римі переважно від імператора, а в інших містах – від багатих приватних осіб.

Ще не маючи жодних владних повноважень, Октавіан використав роздачі, щоб купити прихильність плебсу. Прибувши до Рима після вбивства Цезаря, він спробував забрати гроші покійного диктатора, передбачені для роздач римлянам; всупереч заповіту, ними розпоряджався Антоній. Останній відмовив йому і порадив забути про це. Тоді Октавіан продав своє майно, виконав волю покійного і прихилив цим громадян на свій бік⁵¹. Переконавшись у дієвості цієї практики, Октавіан ніколи не легковажив таким примітивним,

⁴³ Aur. Vict., Caes. IV, 3; Dio Cass. LX, 11; Suet., Claud. 18, 2.

⁴⁴ Suet., Claud. 20, 3.

⁴⁵ Lucan. VII, 405.

⁴⁶ Tac., Ann. XV, 44.

⁴⁷ Juv. III, 305-308.

⁴⁸ Ibid. 269-307.

⁴⁹ Ibid. X, 80.

⁵⁰ RG 15.

⁵¹ Plut., Apophth. reg. et imp., Aug. 1 (Mor. 207).

але ефективним способом заохочення низів римського суспільства. Август наголошує, що, починаючи з 18 р. до н. е., у разі нестачі податкових надходжень, він видавав зі своїх складів хліб та гроші, інколи ста тисячам, а інколи значно більшої кількості людей⁵².

Щоб отримувати хліб під час роздач, потрібна була реєстрація. Ім'я конкретної особи вносили до списку тих, що не мають роботи та інших засобів до існування. Їм видавали свинцеві чи бронзові тессери з викарбуваним іменем; тих, що отримують хліб, називали *incisi*⁵³. До списків вносили хлопчиків від одинадцяти років⁵⁴. За Августа число внесених у списки було обмежене 200 000 осіб⁵⁵.

В організації роздач доби принципату можна виділити три періоди. Перший – від Августа до Клавдія, коли хлібну роздачу (*frumentatio*) здійснював спеціальний чиновник – *curator frumenti ex s.c.*, а згодом – *praefectus frumenti dandi ex s.c.* Роздача тривала один день, раз на місяць⁵⁶, не завжди в одному місці, за допомогою спеціальних квитків (*tesserae nummariae*), що видавались на кожну роздачу. Другий період – від Клавдія до Севера, коли фрументатії тимчасово перейшли у відання префекта аннони (до Траяна), проводились протягом усього чи більшої частини місяця у визначеному місці – портику Мінуція. Хліб отримував той, хто мав спадковий документ – *tessera frumentaria*, що встановлював раз і назавжди його право на хліб. Імовірно, зберігаються ще і *tesserae nummariae*, які видаються на кожну окрему фрументатію. Третій період починається від Севера, коли роздачі із щомісячних поступово перетворюються на щоденні, роль портика Мінуція втрачається, а роздачі провадяться спершу на хлібних складах – *horrea*, а згодом на особливих, пов'язаних із хлібопекарнями, трибунах – *tribunalia, gradus, ἐρκάνη*⁵⁷.

Окрім хлібних роздач, існували також і *congiaria*. *Congius* (міра рідини, $\approx 3,3$ літра) зображений на медальйоні імператора Клавдія⁵⁸.

⁵² RG 18.

⁵³ Hout M. A commentary on the letters of M. Cornelius Fronto. – Leiden; Boston: Brill, 1999. – P. 486.

⁵⁴ Suet., Aug. 41, 2.

⁵⁵ Dio Cass. LL, 10.

⁵⁶ Suet., Aug. 40, 2.

⁵⁷ Ростовцевъ М. Римскія свинцовыя тессеры. – С.–Петербургъ: типографія И.Н.Скороходова, 1903. – С. 44.

⁵⁸ MHR I, P. 448-449, Pl. XVII, № 7.

У період Республіки це була роздача олії, вина *etc.* Пізніше, важко сказати, коли, переходять до роздач грошей. Під час процедури імператор у курульному кріслі сидів на високій платформі, на іншій платформі сидів чиновник, який видавав відповідні тессери. Саме така сцена зображена на монетах імператора Нерона з написами типу “*CONG II DAT POP R S C*”⁵⁹, Нерви – “*CONGIAR PR S C*”⁶⁰ та ін. На монетах імператора Веспасіана зображено сцену роздачі грошей його сином Тітом. При цьому чиновник, що роздає тессери громадянам, стоїть перед імператором⁶¹. Право отримувати гроші мали ті ж особи, що отримували хліб. Роздачі грошей були нерегулярними і лише доповнювали фрументації. Якщо роздача була у цього імператора уже не першою, монети показують, якою вона є за порядком⁶². На відміну від роздач хліба, які здійснювались від імені держави, роздачі грошей здійснювали від імені імператора – сам імператор або хтось із його сім’ї. Принциповим було те, що плебс отримує тепер не частину доходів Республіки, на яку має повне право, а подарунок від імператора, який залежить лише від доброї волі правителя.

Говорячи про роздачі, треба визнати їх глибший зміст, ніж це закладено у формулі “хліба і видовищ”, їх треба розглядати, до певної міри, як добродійність. У цьому ж контексті стоїть і державна допомога дітям. Допомога від імператора поширювалася лише на Італію, а приватна – на цілу Імперію. Розмір цієї допомоги коливався у межах від 10 до 30 сестерцій на місяць для хлопців та від 8 до 40 сестерцій для дівчат⁶³. Така політика уряду привертала плебс до імператорської влади. Когномен “батько батьківщини” (*Patris patriae cognomen*) був запропонований уже Августу за ініціативи плебсу, однак імператор від нього відмовився⁶⁴. Такої ж честі удостоївся імператор Тіберій за турботу про забезпечення плебсу дешевим хлібом, однак запропонованого титулу – *parentis patriae*⁶⁵ – теж не прийняв. Як бачимо, для плебса імператорська влада – це

⁵⁹ BMCRE I, P. 224-225, № 136-141, Pl. 42, № 1-2.

⁶⁰ BMCRE III, P. 14, № 87; 17, № 97.

⁶¹ BMCRE II, P. 139, № 629.

⁶² BMCRE III, P. 161, № 767; 162, № 769.

⁶³ Mrozek S. Prix et remuneration dans l'occident romain. 31 av. n.è. – 250 de n.è. – Gdańsk: Gdańskie towarzystwo naukowe, 1975. – P. 135.

⁶⁴ Suet., Aug. 58.

⁶⁵ Tac., Ann. II, 87.

певна гарантія забезпечення його прав та інтересів. Після вбивства Калігули сенатори прагнули повернути собі попередню владу. Натомість плебс підтримував проголошення Клавдія імператором⁶⁶. Становище імператора як захисника інтересів плебсу визначалося його трибунськими повноваженнями, якими були наділені імператори, починаючи Августом. Той же Клавдій, політику якого Б. Левік назвала популістською⁶⁷, отримав трибунські повноваження 25 січня 41 р. н. е. і поновлював їх щороку, цього числа, протягом усього правління.

Фронтон, сучасник Антонінів, говорить, що політична мудрість імператора полягає у тому, щоб не нехтувати навіть акторами та іншими виконавцями сцени, цирку, арени, знаючи, що утримувати римський народ найкраще двома речами – хлібом та видовищами (*annona et spectaculis*). Успіх управління залежить від ігор не менше, ніж від серйозних справ (*imperium non minus ludicris quam seriis probari*). Нехтування серйозними справами тягне за собою більші втрати, нехтування видовищами – більше невдоволення. Роздачі менш бажані за видовища (*minus acribus stimulis congiaria quam spectacula expeti*). Роздачі грошей та хліба задовольняють лише частину народу, а видовища – весь народ (*spectaculis universum populum conciliari*)⁶⁸. При цьому треба взяти до уваги, що Фронтон був вихователем майбутніх імператорів Марка Аврелія та Луція Вера.

Видовища як важливий компонент підтримання стану рівноваги у суспільстві спершу супроводжували релігійні свята, надаючи їм більшої урочистості. Поступово релігійна складова відходить на другий план, а видовища стають елементом масової культури. У добу принципату організація та проведення видовищ повністю переходять під контроль імператора та його службовців. Нагадаємо, що у цьому бізнесі був високий рівень оплати. У добу принципату влада використовує видовища як інструмент контролю за народними масами. Саме тут виливалась зайва енергія плебсу. За словами Тертуліана, у цирку панує божевілля (*furor*)⁶⁹. Коли Август дорікнув танцівнику Піладу з приводу його конфлікту з колегою по цеху Батіллом, улюбленцем Мецената, то почув у відповідь: “Тобі

⁶⁶ Joseph., AJ, XIX, 3 (228), 3.

⁶⁷ Levick B. Claudius. – New Haven; London: Yale University Press, 1990. – P. 107.

⁶⁸ Fronto, Princ. hist. 17 (Ambr. 260).

⁶⁹ Tert., De spect. 16.

вигідно, Цезар, що народ віддає свій вільний час нам” (*συμφέρει σοι, Καῖσαρ, περὶ ἡμᾶς τὸν δῆμον ἀποδιατρίβεσθαι*)⁷⁰.

Усі імператори, починаючи Августом, змушені були витрачати великі кошти як на роздачі, так і на видовища. Август тричі давав гладіаторські ігри від свого імені і п'ять разів від імені своїх синів та онуків. Неодноразово влаштовував він змагання атлетів та цькування африканських звірів (*venationes bestiarum Africanarum*). При цьому було вбито 3 500 тварин⁷¹. Август підтримував кулачні бої, спостерігаючи не лише за поединками заїжджих атлетів у Великому цирку (*circus Maximus*), але й також місцевих римських бійців та груп городян, що билися “вуличним стилем” у провулках⁷².

Веспасіан, що у своєму побуті обмежувався найнеобхіднішим, на видовища витрачав великі кошти⁷³. Цей ощадливий імператор збудував величний амфітеатр, відомий сьогодні як Колізей, фундамент якого було закладено, можливо, ще за Нерона⁷⁴. Грандіозна споруда вражала не лише тих, хто її бачив особисто, але й кожного, хто чув про неї та тримав у руках монету з її зображенням⁷⁵. Марціал говорить, що піраміди і гробниця Мавсола, як і інші чудеса, поступаються Амфітеатру Цезаря (*omnis Caesareo cedit labor Amphitheatro*)⁷⁶. Це був найбільший кам'яний амфітеатр у світі⁷⁷. У цьому Веспасіан та інші правителі Риму наслідував Августа. Саме Август свого часу перевершив усіх систематичністю, різноманітністю та пишністю своїх видовищ (*spectaculorum et assiduitate et varietate et magnificentia omnes antecessit*)⁷⁸. Видовища підкреслювали всевладдя імператора⁷⁹, його право карати і милувати. Окрім великих

⁷⁰ Dio Cass. LIV, 17.

⁷¹ RG 22.

⁷² Crowther N.B. Sport in Ancient times... P. 83.

⁷³ Dio Cass. LVI, 10.

⁷⁴ Parker J.H. The Archaeology of Rome. Part VII. The Flavian Amphitheatre, commonly called the Colosseum. – Oxford; London: James Parker and Co; John Murray, 1876. – P. 1.

⁷⁵ BMCRE II, Pl. 50, № 2; 69, № 8.

⁷⁶ Mart., Spect. I.

⁷⁷ Bomgardner D.L. The story of the Roman amphitheatre. – London: Routledge, 2000. – P. 2.

⁷⁸ Suet., Aug. 43.

⁷⁹ Connors C. Politics and spectacles // The Cambridge companion to the Greek and Roman novel / Ed. by T. Whitmarsh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 173.

коштів, видовища потребували значної організаційної роботи. Різні секції у театрі та амфітеатрі були визначені для різних соціальних груп⁸⁰. Аудиторія відображала римське суспільство та ієрархічне місце у ньому кожної групи населення. Організатори повинні були забезпечити кожному доступ у відведений йому сектор та можливість вільно залишити споруду після закінчення видовища.

Порівняно з попереднім періодом у добу принципату зростає число видовищ. Спершу цей процес проходив скромно. До 4 р. н. е. додалося лише одинадцятиденне свято на честь Венери-матері (20-30 липня, з яких 4 дні тривали циркові ігри) та одноденне свято Марса (12 травня), також віддане цирковим іграм. Згодом, за Августа, було встановлено ще друге одноденне циркове свято Марса (1 серпня). За Тіберія було запроваджено восьмиденне, згодом десятиденне свято на честь Августа (3-12 жовтня). Число святкових днів, сповнених іграми, досягло за Тіберія 87, а згодом дуже зросло через святкування перемог, освячення храмів, відзначення народження імператорів *etc*⁸¹. При освяченні амфітеатру (згодом відомого як Колізей) та збудованих поблизу терм імператор Тіт “влаштував гладіаторський бій, найпишніший та найкоштовніший” (*munus edidit apparatusissimum largissimumque*)⁸². Під час цих видовищ глядачі побачили також тисячі диких звірів, приміром битву між журавлями, між чотирма слонами (*γέρανοι τε γὰρ ἀλλήλοις ἐμαχέσαντο καὶ ἐλέφαντες τέσσαρες*)⁸³. Звірів готували до битви (зокрема на монетах Тіта зображено слона у панцирі⁸⁴). Видовища відбувались не лише у Римі, але й у муніципіях. На основі епіграфічного матеріалу з Помпей можна стверджувати, що типова вистава у муніципальному амфітеатрі тривала від двох до чотирьох днів і складалася з боїв гладіаторів – зазвичай виступало 20 пар – та цькування звірів (*venatio*)⁸⁵. Запровадження гладіаторських

⁸⁰ Packer J.E., Burge J., Gagliardo M.C. Looking again at Pompey's Theater: the 2005 excavation season // *AJA*. – Boston, 2007. – Vol. 111. – № 3. – P. 517.

⁸¹ Фридлендер Л. Картины из бытовой истории Рима... С. 494-495.

⁸² Suet., Tit. 7, 3.

⁸³ Dio Cass. LXVI, 25.

⁸⁴ Cardwell E. Lectures on the coinage of the Greeks and Romans. – Oxford: J. Murray, 1832. – P. 214.

⁸⁵ Łoś A. “Dobrze Urodzeni” i “Dorobkiewiczze”: Studium socjologiczne elit miast Kampańskich od Augusta do Domicjana. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – S. 64.

боїв (*munera*) у провінціях пов'язане із дислокацією там римського війська та заснуванням колоній. Легіонери як римські громадяни прагнули наголосити (для себе і для інших) свою приналежність до римської культури. У найвіддаленіших куточках Римської Імперії амфітеатри підбадьорювали римських воїнів та поселених у колоніях ветеранів, підтверджуючи те, що вони є частиною римської спільноти⁸⁶. Відомо, що амфітеатр у Сіракузах належав колонії, заснованій для ветеранів Августа⁸⁷.

На видовищах дозволялось те, за що у іншому місці та в інший час можна було зазнати переслідувань. Навіть суворий Тіберій на влаштованих одним із магістратів іграх змушений був, на вимогу натовпу, звільнити з рабства (*manumittere*) комедійного актора Акція⁸⁸. Саме у цирку та театрі, як говорить Тацит, проявляється свавілля натовпу (*vulgi licentia*). Інколи доходило до заворушень і виступів проти магістратів⁸⁹. На циркових іграх натовп навмисно підтримував партію, що протистояла улюбленцям Калігули. Саме тоді роздратований імператор вигукнув: “Я б хотів, щоб римський народ мав лише одну шию” (*utinam p. R. unam ceruicem haberet*)⁹⁰! За словами Йосифа Флавія, римляни любили видовища тому, що на них вони мали змогу звернутися до імператора з проханнями щодо своїх потреб. Імператор не вважав за можливе їм відмовляти⁹¹. Хоча випадок з Калігулою, який, застосувавши силу, змусив незадоволений натовп зберігати тишу⁹², продемонстрував готовність влади вдатися до сили. Під час таких заворушень серед постраждалих бували і преторіанці⁹³.

Тацит в одному творі висловлює вкрай негативне ставлення до видовищ. Він вказує, що поширені та характерні для Риму вади (*vitia*) – це жага до вистав, гладіаторських ігор та кінних перегонів

⁸⁶ Wiedemann T. *Emperors and gladiators*. – London; New York: Routledge, 1995. – P. 45.

⁸⁷ Torelli M. *Studies in the Romanization of Italy* / ed. H. Fracchia and M. Gualtieri. – Edmonton: University of Alberta Press, 1995. – P. 227.

⁸⁸ Suet., Tib. 47.

⁸⁹ Tac., Hist. I, 72; 77.

⁹⁰ Suet., Calig. 30, 2.

⁹¹ Joseph., AJ, XIX (24), 4.

⁹² Dio Cass. LIX, 28.

⁹³ Tac., Ann. I, 77.

(*histrionalis favor et gladiatorum equorumque studia*), які, на його думку, зароджуються ще в утробі матері (*in utero matris*)⁹⁴. Однак таке бачення було притаманне лише вузькому колу інтелектуалів. Насправді не лише плебс цікавився видовищами. Вищі верстви римського суспільства теж поділяли це захоплення. Представники *ordo equestris* залишались на видовищах протягом усієї вистави і навіть боялись відійти на короткий час, щоб не втратити своє місце. Якийсь римський вершник пив під час видовища, і Август зробив йому зауваження: “Якщо я хочу снідати, я йду додому” (*Ego si prandere volo, domum eo*). На це повчання імператор отримав дотепну відповідь: “Так, але ти не боїшся, що втрапиш своє місце” (*Tu enim... non times, ne locum perdas*)⁹⁵. Цей епізод підтверджує свідчення Цельса, що глядач проводить на іграх цілий день (*toto die... in spectaculis sedit*)⁹⁶. Під час святкування Флоралій, за Тіберія, видовища затягнулись до ночі і Сеян наказав п’яти тисячам молодих рабів освітлювати глядачам шлях додому⁹⁷. Інколи й самі видовища відбувались так пізно, що доводилось освітлювати арену⁹⁸. Калігула влаштовував театральні вистави у різних місцях, інколи й уночі, запалюючи по усьому місту смолоскипи (*accensis tota Urbe luminibus*)⁹⁹. Тривалість видовищ змушувала організаторів думати також про частування гостей. Під час одного спектаклю, влаштованого імператором Доміціаном, ошатно одягнуті імператорські слуги, що числом не поступалися присутнім глядачам, розносили між рядами вишукану їжу та напої¹⁰⁰. Серед охочих поласувати за копhti імператора були і представники вищих верств. Одному римському вершнику, який під час такого частування сидів навпроти Калігули та з’ято смакував, імператор послав свою порцію, а якогось сенатора, за схожих обставин, позачергово (*extra ordinem*) призначив претором¹⁰¹. На святі Семи Пагорбів (*Septimontium*) Доміціан роздав кошики з частуванням: сенаторам та вершникам – великі, плебсу – менші¹⁰².

⁹⁴ Tac., Dial. 29.

⁹⁵ Quint., Inst. VI, 3, 63.

⁹⁶ Celsus, Med. I, 3, 12.

⁹⁷ Dio Cass. LVIII, 19.

⁹⁸ Stat., Silv. I, 6; Suet., Domit. 4; Tac., Ann. XIV, 21.

⁹⁹ Suet., Calig. 18.

¹⁰⁰ Stat., Silv. I, 6.

¹⁰¹ Suet., Calig. 18.

¹⁰² Suet., Domit. 4, 5.

І вершники, і сенатори, і навіть імператори вболівали разом з усіма за ту чи іншу партію. За партію “зелених” (*factio prasinae*) на циркових змаганнях вболівали імператори Калігула, Нерон та Коммод¹⁰³. Імператор Доміціан на гладіаторських іграх вболівав за мурміллонів. Люди припускали, що результати боїв наперед визначені, виходячи з уподобань принцепса. Доміціан жорстоко покарав якогось домовласника (*patrem familias*), що озвучив ці підозри такою фразою: “Фракієць суперник мурміллону, але не може рівнятися з тим, хто влаштовує ігри” (*Thraecem murmilloni parem, munerario imparem*)¹⁰⁴. За словами Плінія Молодшого, Доміціан твердив: “Ми зневажаємо та ображаємо його, якщо не шануємо його гладіаторів” (*ac se despici et contemni, nisi etiam gladiatores eius veneraremur*)¹⁰⁵.

Видовищами та роздачами найлегше було завоювати прихильність плебсу. Чи не найбільшою популярністю у цієї частини суспільства тішилися імператори Калігула та Нерон, які не шкодували грошей на ці потреби. Як говорить Йосиф Флавій, особливо не бажали смерті Калігули жінки, молодь, багато рабів та окремі воїни (*γύναϊα δ’ ἦν ταῦτα καὶ παῖδες ὁπόσοι τε δοῦλοι καὶ τινες τοῦ στρατιωτικῆς*). Жінки та молодь захоплювались видовищами і гладіаторськими боями¹⁰⁶. Після вбивства Калігули, сенатори лише формально розшукували вбивць, тоді як народ взявся за цю справу цілком серйозно¹⁰⁷. Діон Хрисостом характеризував Нерона як унікальну людину: він однаково радо давав і брав гроші (*μόνος γὰρ δὴ οὐδένα τρόπον ἐφείδετο χρημάτων, οὔτε δίδους οὔτε λαμβάνων*)¹⁰⁸. За словами Тацита, смерть Нерона викликала радість серед сенаторів. Майже так само раділа верхівка *ordo equestris* – *primores equitum*. Натомість “підлий плебс” (*plebs sordida*), що звик до цирків та театрів (*et circo ac theatris sueta*), впав у депресію¹⁰⁹. Сучасні автори теж наголошують на тому, що “непопулярність” Нерона була далеко не загальною¹¹⁰.

¹⁰³ Dio Cass. LXXIV, 4; Suet., Calig. 55, 2; Nero 22.

¹⁰⁴ Suet., Domit. 10.

¹⁰⁵ Plin., Pan. 33.

¹⁰⁶ Joseph., AJ, XIX, 1 (129-130), 16.

¹⁰⁷ Ibid. (160), 19.

¹⁰⁸ Dio Chrys., Or. XXI, 9.

¹⁰⁹ Tac., Hist. I, 4.

¹¹⁰ Shotter D. Nero... P. 87; детальніше див.: Петrenchко О. Імператор Нерон очима його сучасників // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2004. – Випуск чотирнадцятий. Історія. – С. 125 – 135.

Видовища були зручним місцем для поширення різноманітної інформації. Авл Геллій, з посиланням на александрійця Апіона, розповідає про унікальний випадок. Серед засуджених до бою зі звірами був раб на ім'я Андрокл, що намагався утекти від свого пана, але був спійманий. На арені склалась ситуація, коли здавалось, що у нього уже не залишається шансу для порятунку. Однак його упізнав лев, якому він свого часу витягнув скалку з лапи. Звір почав ластитися до нього, немов собака. Це усе було записано і з таблички оголошено народу (*omnia scripta circumlataque tabula populo declarata*)¹¹¹. Імовірно, була звичною практика поширення інформації через дощечку (*πίνακιον*) – своєрідний бюлетень¹¹². Поширювалася інформація також усно, через окличника¹¹³. На особливо пишні видовища глядачі прибували з найвіддаленіших куточків Імперії. Серед присутніх на іграх були сабеї, араби, ефіопи та багато інших¹¹⁴.

Деякі імператори намагались обмежити видатки на видовища. Зокрема прихильник стоїчної філософії Марк Аврелій лімітував витрати на гладіаторські видовища (*gladiatorii muneris sumptus modum fecit*)¹¹⁵. Однак той же імператор стежив за тим, щоб видовища не припинялись навіть коли його не було у Римі. За його наказом ігри (*voluptates*) у цьому разі влаштовували найбагатші люди¹¹⁶. Єдиним імператором, який жодного разу не влаштував від власного імені видовища (*neque spectacula omnino edidit*), був Тіберій¹¹⁷. Він не поділяв захоплення натовпу видовищами¹¹⁸ і відкрито демонстрував свою повну зневагу до плебсу, хоча, як ми уже зазначали, змушений був брати до уваги його інтереси. Для репутації імператора важливо було відвідувати видовища та показувати свою зацікавленість ними¹¹⁹. Однак після того, як Тіберій залишив Рим і тривалий час перебував на острові Капрі, він втратив навіть теоретичну можливість

¹¹¹ Gell., NA, V, 14.

¹¹² Dio Cass. LXIX, 16, 3.

¹¹³ Ibid. LXIX, 6.

¹¹⁴ Mart., Spect. III.

¹¹⁵ HA, Marc. XXVII, 6.

¹¹⁶ Ibid. XXIII, 4.

¹¹⁷ Suet., Tib. 43.

¹¹⁸ Tac., Ann. I, 54; 76.

¹¹⁹ Hope V.M. Negotiating identity and status: the gladiators of Roman Nomes // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 191.

розділити з плебсом його розваги. Це була чи не основна причина його невисокої популярності у народі.

Не лише Тіберій, але й інші імператори не були схильні потурати усім забаганкам плебсу. Август різко відкинув скарги плебсу на брак вина та високі ціни на нього¹²⁰. Ми уже згадували про готовність уряду застосувати силу для придушення заворушень плебсу. Свого часу імператор Август провів адміністративну реформу, розділивши Рим на регіони та вулиці (*regiones vicosque*). Імовірно, регіонів було 14, а *vici* – 265. Станом регіонів дбали обрані за жеребом (*sortito*) магістрати поточного року, а на чолі *vici* були начальники з плебсу (*magistri e plebe*)¹²¹. Діон Кассій говорить, що “вулички були віддані під опіку обраних із народу наглядачів, яких ми називаємо начальниками вулиць” (*οἱ δὲ δὴ στενωποὶ, ἐπιμελητῶν τιτῶν ἐκ τοῦ δήμου, οὗς καὶ στενωπάρχους καλοῦμεν*)¹²². До компетенції начальників вулиць, як це можна припустити з наведеного свідчення Діона Кассія, входили і питання забезпечення громадського спокою. Ця реформа, що збереглася до часів Діона Кассія, сприяла посиленню контролю за міським плебсом. Про її ефективність свідчить те, що саме *vici* були основою при проведенні перепису населення¹²³.

Римському плебсу було притаманне почуття справедливості. Саме це ілюструє випадок із рабами префекта Рима Педанія Секунда. Його вбив власний раб, і решта рабів була приречена на страту. Плебс вдався до спроби перешкодити цій страті і лише за допомогою військ вдалося виконати вирок сенату. Озброєні воїни забезпечували порядок уздовж всього шляху до місця страти¹²⁴. Плебс виказував негативне ставлення до негожих імператорів. Так, Дідій Юліан, що купив імператорське звання, не міг навіть вільно пересуватися містом. Дійшло до того, що, проводячи його вулицями Рима, преторіанці просувалися зімкнутими лавами, оточивши імператора з усіх боків. Під час усіх його виходів плебс образливо насміхався з нього¹²⁵. Натомість, коли окремі сенатори, щоб догодити імператору Тіберію, готували репресії проти його невістки Агріппіни та її сина Нерона, плебс оточив курію з їхніми

¹²⁰ Suet., Aug. 42.

¹²¹ Plin., HN, III (V) 66; Suet., Aug. 30, 1.

¹²² Dio Cass. LL, 8.

¹²³ Suet., Aug. 40, 2.

¹²⁴ Tac., Ann. XIV, 42-45.

¹²⁵ Herodian II, 7-8.

портретами і вигуками демонстрував їм свою підтримку. Через це не було ухвалено жодного рішення¹²⁶.

Отже, римський плебс – унікальна в умовах стародавнього світу група населення, що у добу принципату втратила своє політичне значення, проте посідала важливе місце у соціальній структурі римського суспільства. Плебс рішуче підтримував новий режим, вважаючи імператора протиположністю аристократії та захисником своїх інтересів. Міський плебс був одним із компонентів, що забезпечував стабільність існуючої системи. Контроль над плебсом з боку уряду здійснювався за допомогою політики “батого і пряника”, в якій важливе місце належало роздачам та видовищам.

¹²⁶ Тас., *Ann.* V, 4.

1.6. Раби та лібертини

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору на розвиток інституту рабства та становище рабів у період Ранньої Імперії. Деякі автори говорять про початок кризи італійського рабовласницького суспільства, датуючи його серединою чи початком II ст. н. е., а навіть кінцем I ст. н. е. Інші, навпаки, твердять про розквіт доби Антонінів, а зменшення ролі праці невольників датують лише рубежем II–III ст. н. е., пов'язуючи цей процес із великими епідеміями часу Марка Аврелія та Коммода¹.

Немає сумніву, що раби були важливою складовою римського суспільства. Вони становили третину усього населення, принаймні у містах². Однак значення рабської праці для римської економіки суттєво перевищувало їхню питому вагу у суспільстві. Рабовласник не мав бажання та потреби утримувати непрацездатного раба. Кожен раб, на відміну від римського пролетаря, повинен був заробити на своє прожиття власною працею.

Встановлення системи принципату супроводжувалося змінами у становищі рабів та лібертинів. Ці зміни не були пов'язані із зменшенням чисельності рабів, на що свого часу звернула увагу О. Штаерман³. Водночас втрачають значення деякі джерела рабства. Зокрема контроль Риму над Середземномор'ям підірвав поставки піратами рабів на ринок. Рідкісними стають завойовницькі війни, які на перших порах ще давали суттєвий приплив рабів. Повстань проти римського панування, придушення яких супроводжується продажем переможених у рабство, майже не було. Зберігається торгівля рабами з окремими сусідніми народами, але її масштаби стають незначними. Не могли задовольнити потреби ринку і раби, народжені у домі свого пана, – *verna*, *οἰκογενής*. Марціан, юрист

¹ Див. огляд історіографії: Łoś A. Czy II w. n.e. był początkiem kryzysu Rzymskiego społeczeństwa niewolniczego? // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1682. – Antiquitas. – № XXI. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 65-69.

² Klauck H.J. The Roman Empire // The Cambridge History of Christianity. Vol. I: Origins to Constantine / Ed. by M. M. Mitchell & F. M. Young. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 75.

³ Штаерман Е.М. Проблема падения рабовладельческого строя // ВДИ. – 1953. – № 2. – С. 57.

часу Северів, згадує самопродаж як джерело рабства: якщо особа досягла 20-річного віку і дозволила себе продати, щоб отримати частину ціни, – вона потрапляє під владу пана на основі цивільного права (*iure civili, si quis se maior viginti annis ad pretium participandum venire passus est*)⁴. Проте більшого значення, порівняно з попереднім періодом, набуває інше джерело рабства. З листування Плінія і Траяна дізнаємося, що майже для усіх провінцій Римської Імперії була характерна практика підкидання бідняками своїх дітей, яких вони не могли прогодувати. Такі діти виховувались у рабстві тими, хто їх знаходив⁵. Навіть у самому Римі, куди стікалися багатства з усієї Імперії, найбідніші змушені були жебракувати. За свідченням Сенеки, жебраки збиралися під збудованим Анком Марцієм мостом – *Pons Sublicius*, що з'єднував Янікульський пагорб із Римом⁶. Імовірно, число підкинутих бідняками і вихованих у рабстві дітей дозволяло до певної міри компенсувати нестачу рабів. У будь-якому разі, ціни на рабів у добу принципату залипались стабільними: протягом I–II ст. н. е. – від 1 000 до 4 000 сестерцій⁷. За підрахунками Г. Альфельді, у II ст. н. е. ціни в основному не виходили за межі 800 – 2 500 сестерцій⁸. Уряд не вдавався до жодних адміністративних важелів для стримування цін. Ціноутворення на цей, як і на інші товари, складалось на основі попиту і пропозиції.

Як аргументовано довів П. Темін, економіка Ранньої Римської Імперії була ринковою. Не було єдиного імперського ринку для усіх видів товару, але Середземномор'я пов'язувало місцеві ринки⁹. Водночас на початку III ст. н. е. інфляційні процеси стають досить відчутними. Денарій Северів зберігав лише половину срібного вмісту у порівнянні із часом Нерона¹⁰.

Раби у римському суспільстві не були однорідною масою. Значна їх кількість була зайнята на важких фізичних роботах, не потребувала освіти і не мала її. Однак серед рабів були й

⁴ Dig. I, 5, 5, 1.

⁵ Plin., Ep. X, 65-66.

⁶ Sen., de Vita beata XXV.

⁷ Mrozek S. Prix et remuneration dans l'occident romain. 31 av. n.è. – 250 de n.è... P. 134.

⁸ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 137.

⁹ Temin P. A market economy in the Early Roman Empire // JRS. – 2001. – Vol. 91. – P. 181.

¹⁰ Oertel F. The economic life of the Empire... P. 262.

високоосвічені проєктанти будинків та акведуків¹¹. Найбільша відмінність була між рабами сільськими та міськими. Перші важко працювали, не маючи ніякої надії на покращення свого становища. Міські раби, натомість, жили в умовах міської цивілізації, з усіма її принадами, до яких вони більшою чи меншою мірою мали доступ, як про це говорить Колумелла¹². Перебуваючи поруч зі своїм паном, вони могли швидше сподіватися на якісь преференції з його боку, аж до відпуску на волю. Хоча від окремих панів рабам треба було триматися подалі. Про одного з таких рабовласників розповідає Пліній Молодший. Ларцій Македон був паном зарозумілим та лютим (*superbus alioqui dominus et saevus*) і врешті-решт загинув внаслідок замаху, організованого його власними рабами¹³.

З переходом до принципату посилюється вплив держави на усі сфери життя римського суспільства, у тому числі й на взаємини між панами та рабами. Відтепер закон держави мав стати для раба вищим за наказ пана. Цю думку висловив юрист Альфен Вар – сучасник Августа: “Раб не у всьому може безкарно (*sine poena*) слухатись пана, наприклад, якщо пан накаже йому вбити людину чи здійснити крадіжку (*hominem occidere aut furtum*)”¹⁴. Юристи III ст. н. е. говорять про право раба доносити на свого пана щодо певних злочинів¹⁵. Отже, вдавалися до заходів, спрямованих на включення рабів до державної сфери¹⁶. Певною мірою такий стан справ стимулювався зростанням ролі лібертинів та рабів імператора. Особливого розмаху цей процес набрав за Клавдія, який створив власний секретаріат, залучаючи своїх лібертинів та рабів до роботи службовцями. Впливові лібертини Нарцис, Полібій, Паллант керували Римом та імператором¹⁷. З іронією мали б сприймати римляни слова Таціта про те, що у народів, якими правлять царі

¹¹ Russo L. The Forgotten Revolution: how science was born in 300 BC and why it had to be reborn. – Berlin: Springer, 2004. – P. 239.

¹² Columella, Rust. I, 8, 2.

¹³ Plin., Ep. III, 14, 1-3.

¹⁴ Dig. XLIV, 7, 20.

¹⁵ Ibid. 4, 7, 2; 12, 1.

¹⁶ Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). – М.: Наука, 1971. – С. 195.

¹⁷ Abbot F.F. A history and description of Roman political institutions / 3rd ed. – Boston: Ginn, 1911. – P. 293.

(*quae regnantur*), лібертини звеличуються і над вільнонародженими, і над знатними (*super ingenios et super nobiles ascendunt*)¹⁸.

У I ст. до н. е. значного поширення набув відпуск рабів на волю. Раба могли звільнити на знак подяки за його заслуги або щоб підняти свій престиж, бо той, хто відпускав на волю багато рабів, вважався заможним. Рабам дозволялося самим викупити себе, а за ці гроші пан міг купити собі нових, молодих рабів¹⁹. Римське право передбачало, що звільнені отримують громадянство людини, яка їх звільнила. Масовий відпуск рабів на волю змушував тривожитись за “чистоту” римського громадянства. Август ініціює низку законів на призупинення цього процесу. У 2 р. до н. е. було прийнято *Lex Fufia Caninia*, а у 4 р. н. е. – *Lex Aelia Sentia*. Перший із цих законів обмежував кількість рабів, яку міг відпустити на волю рабовласник за заповітом, максимально – 100 чоловік (для власників понад 500 рабів)²⁰. *Lex Aelia Sentia* обмежував звільнення (*manumissio*) раба за життя рабовласника²¹. Відпуск рабів на волю стримувався і за допомогою податків. З напису із Рима, який датується 43/44 р. н. е. дізнаємось, що податок на звільнення рабів був більшим за податок на продаж рабів – 1/20 і 1/25 відповідно (*XX libertatis et XXV venal[ium]*)²². Про цей же податок говорить напис із Верони, з якого зрозуміло, що займались цим спеціальні відомства, які мали скарбника та приписаних до них рабів: “Місце поховання фамілії (рабів при відомстві), стягування податку в 1/20 від (вартості) звільнених рабів Транспаданської округи...” (*Loc[us] sepulturae / familiae XX lib[ertorum] / reg[ionis] Transpad[anae]*)²³.

Частина звільнених рабів отримувала римське, частина – латинське громадянство²⁴. Одні ставали справді вільними, інші ж, набувши фактичну свободу, залишалися залежними від свого пана²⁵ чи муніципія (коли йдеться про міських рабів)²⁶. Щодо

¹⁸ Тас., Germ. 25.

¹⁹ Каутский К. Происхождение христианства. – М.: Изд-во политической л-ры, 1990. – С. 155.

²⁰ Gaius I, 42-43.

²¹ Gaius I, 13; 15; 18-20; 27; 29; 31; 38.

²² ILS 203.

²³ ILS 1870.

²⁴ Gai., Inst. I, 16.

²⁵ Тас., Ann. XIII, 27.

²⁶ Спиченко Н.К. Правовое положение городского вольноотпущенника в эпоху Римской Империи // ВДИ. – 2006. – № 3. – С. 23-39.

лібертинів були певні обмеження у правовій та політичній сфері. Це стосувалося, наприклад, заповітів²⁷ і доступу у сенат²⁸.

Лібертини, обмежені у політичних правах, більшість своєї енергії скеровували на збагачення, часто серез торгівлю. Ювенал говорить про лібертина, який зі своїх п'яти таверн отримує дохід 400 000 сестерцій (*quinque tabernae quadringenta parant*)²⁹ – майновий ценз римського вершника. Як видно з твору Петронія, деякі лібертини володіли майном у 800 000 та навіть 1 000 000 сестерцій, що дорівнювало сенаторському цензу³⁰. Марціал описує лібертина, який під “мушками” (*splenia*) приховує тавро, одержане, ймовірно, ще рабом. Він сидить у перших рядах театру Марцелла, прикрашена сардоніксом рука сяє здалску (*cuius et hinc lucet sardonychata manus*), плащ насичений тірським пурпуром, білосніжна тога, дороге взуття³¹ – це опис надзвичайно заможної людини із високим статусом у суспільстві. Лібертин Зоїл, якого неодноразово висміює Марціал, протягом обіду одинадцять разів переодягався (*Undecies una surrexti, Zoile, cena, et mutata tibi est synthesis undecies*)³².

Римське суспільство відрізнялося від інших суспільств античності, зокрема, місцем та значенням у ньому лібертинів. Вони складали чималу частину плебсу. Окремі лібертини досягали високого становища у суспільстві. У багатьох вершників та сенаторів предки були лібертинами³³. Часто злет лібертина відбувся завдяки підтримці, в тому числі і матеріальній, з боку його патрона. Ювенал говорить про якогось Гістра, що заповів усе майно своєму лібертину³⁴. Петроній вкладає в уста Трімальхіона оповідь, що пан зробив його спадкоємцем разом з імператором (*coheredem me Caesari fecit*) і заповів йому сенаторський маєток (*patrimonium laticlavium*)³⁵. Один із написів від імені Зосіма, лібертина Котти Максима (консула 20 р. н. е.)³⁶, повідомляє, що Котта надав йому ценз вершника (*mihi*

²⁷ Gai., Inst. I, 23.

²⁸ Suet., Nero, 15, 2.

²⁹ Juv. I, 105-106.

³⁰ Petron., Sat. XXXVIII, 14; 23.

³¹ Mart. II, 29.

³² Mart. V, 79, 1-2.

³³ Tac., Ann. XIII, 27.

³⁴ Juv. II, 58-59.

³⁵ Petron., Sat. LXXVI, 3-4.

³⁶ Klein I. Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium

Diocletiani... P. 23.

saepe libens census donavit equestris), наділив його дітей посагом, а сину Коттану дав звання трибуна (*dotavit natus ut pater ipse meas, Cottanumque meum produxit honore tribuni*)³⁷. Однак у 23 р. н. е. було видано *senatus consultum*, що забороняв приймати в *ordo equestris* осіб, які не мали вільнонароджених двох поколінь предків, незалежно від того, чи володіли вони майновим цензом вершника³⁸.

Для позиції лібертина у суспільстві часто визначальним було становище його колишнього власника, особливо виділялися лібертини імператора. Вони відігравали велику роль в управлінні майном імператора та Імперією у цілому. П. Брант вважає справжніми службовцями лише рабів та лібертинів імператора³⁹. За різних правителів значення імператорських лібертинів було різним. Однак навіть тоді, коли їхній вплив був обмежений, як це було за Августа, Тіберія, Веспасіана чи Траяна, перед ними запобігали, шукали їхньої прихильності, обдаровували грошима. Майбутній іудейський правитель Ірод Агріппа витратив усі свої заощадження, щоб здобути прихильність лібертинів імператора Тіберія. Не маючи можливості виплатити борги кредиторам, він у відчаї навіть хотів укоротити собі віку (*ἐν περινοίᾳ τοῦ μεταστήσοντος αὐτὸν ἧν*)⁴⁰. Калліст, лібертин імператора Калігули, досягнув великої могутності (*μέγιστον δυνάμεως*) та величезного багатства⁴¹. Колишнього господаря, у якого він був рабом ще до Калігули і який виставив свого часу оголошення про його продаж, Калліст довго протримав перед порогом і не пустив у дім⁴². Лібертини Клавдія роздавали посади, нагороди та покарання, зазвичай без відома імператора⁴³. Маєток одного з них Ювенал прирівнює до маєтків Креза та перських царів⁴⁴, багатства іншого оцінювали в 300 млн. сестерцій⁴⁵. Імператор Нерон відправив Полікліта, свого лібертина, до Британії, щоб вивчити там стан справ (*ad spectandum Britanniae statum*). Подорожуючи, Полікліт вразив Італію та Галлію розкішшю та чисельністю свого

37 ILS 1949.

38 Plin., NH, XXXIII, 32.

39 Brunt P.A. *Princes and Equites*... P. 51.

40 Joseph., AJ, XVIII (143-147), 6, 1-2.

41 Ibid. XIX (64), 1, 10.

42 Sen., Ep. XLVII, 9.

43 Suet., Claud. 29.

44 Juv., XIV, 328-329.

45 Tac., Ann. 53.

супроводу, а в самій Британії викликав страх у римського війська⁴⁶. На час подорожі Грецією Нерон передав владу над Римом та Італією лібертину Гелію. Останній міг проводити конфіскації, засуджувати до вигнання, страти (*ὄστε καὶ δημεύειν καὶ φυγαδεύειν καὶ ἀποκτινύναι*) як звичайних громадян, так і вершників та сенаторів (*καὶ ἰδιώτας ὁμοίως καὶ ἱππέας καὶ βουλευτάς*) ще до того, як повідомить Нерона (*καὶ πρὶν δηλώσαι τῷ Νέρωνι*)⁴⁷. Лібертин імператора Гальби Ікел, що отримав вершницьке звання, мав на Гальбу неабиякий вплив⁴⁸. Отон доручив своєму лібертину Моску наглядати за лояльністю знаті (*ad observandam honestiorum fidem immutatus*)⁴⁹. Елагабал робив своїх лібертинів намісниками, легатами, консулами та воєначальниками (*Fecit libertos praesides, legatos, consules, duces*)⁵⁰. Отже, лібертини могли стати впливовішими за тих, перед ким вони мали поступатися, якщо теоретично виходити зі структури римського суспільства⁵¹.

Правління Августа стало рубсжем як для правового визначення зв'язків між патроном та лібертином, так і для статусу лібертина у суспільстві загалом⁵². Мабуть, Пліній мав підстави стверджувати, що багато принцепсів, будучи панами (*domini*) над громадянами, були рабами своїх лібертинів (*libertorum erant servi*), у яких випрошувались претури, жрецькі посади та консульства⁵³. За Траяна, якого вихваляє Пліній у “Панегірику”, лібертини імператора зберігали свою силу. Можливо, чутки про підкуп Адріаном лібертинів Траяна не мали під собою реального підґрунтя, однак промовистим є сам факт, що про це говорили та у це вірили: “*Opinio multa firmavit*”⁵⁴.

Аналізуючи зміну ставлення до рабів у період принципату, треба мати на увазі, що, на відміну від періоду Республіки, багато вільних готові були толерувати поведінку, яка, як вважалось раніше, була властива лише рабам. Запобігання перед людиною,

⁴⁶ Tac. Ann., XIV, 39.

⁴⁷ Dio Cass. LXII, 12.

⁴⁸ Suet., Galb. 14, 2.

⁴⁹ Tac., Hist. I, 87.

⁵⁰ HA, Heliogab, XI, 1.

⁵¹ Alston R. Aspects of Roman history, AD 14–117. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 159.

⁵² Gardner J.F. Being a Roman Citizen. – London; New York: Routledge, 1993. – P. 39.

⁵³ Plin., Pan. 88.

⁵⁴ HA, Hadr. IV, 5.

яка може бути корисною, лицемірство стали звичними явищами в римському суспільстві⁵⁵. Поширилась практика підкупу виборців: лише для задоволення своєї пихи окремі кандидати витрачають із цією метою цілі маєтки⁵⁶, влаштовують роздачі дешевої їжі, прагнуть влаштувати найпишніші святкування⁵⁷. Август змушений був вводити нові закони про підкуп, розкіш та ін.⁵⁸, маючи на меті досягти позитивних зрушень у цій сфері. Утім хоча верхівка лібертинів, як і вільнонароджені плебеї, за Імперії посилено залучаються до офіційного суспільного життя через участь у схвалених урядом культурах, проте раби та пересічні лібертини від такої участі усувались рішучіше, ніж в останні століття Республіки⁵⁹.

Після правління Калігули імператор Клавдій відновив курс на співпрацю з сенатом, започаткував створення нового бюрократичного апарату управління з лібертинів імператорської канцелярії. Вони були радниками імператора з різних питань і, ймовірно, мали штат помічників-рабів, як це було при відомствах стягування податків чи мит⁶⁰. Полібій був радником Клавдія з наукових справ (*a studiis*); Нарцис виконував по суті роль секретаря (*ab epistulis*) і, як твердив Светоній, був радником "*a libellis*". Радником з фінансових питань "*a rationibus*" був Паллант⁶¹. Саме за Клавдія дальшого розвитку набуває концентрація фінансів у руках імператора. Написи показують, що прокуратори імператора контролювали збір податку на спадщину в розмірі 1/20 (*vicesima hereditatum*) навіть у сенатських провінціях, а податок на звільнення з рабства, теж у розмірі 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), який раніше надходив до ерарію, тепер поповнював імператорську скарбницю⁶². Наскільки сильними були позиції цих лібертинів, видно з того, що Нарцису

⁵⁵ Hor., Epist. I, 6, 50-64.

⁵⁶ Hor., Sat. II, 3, 180-184.

⁵⁷ Persius, Sat. V, 176-179.

⁵⁸ Suet., Aug. 34, 1.

⁵⁹ Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и западные провинции). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 75.

⁶⁰ AE 1991, № +1731; ILS 1870.

⁶¹ Suet., Claud. 28.

⁶² CIL VI, 8450a; 8451; ILS 1546; Charlesworth M.P. Gaius and Claudius // САН. – Cambridge: At the University Press, 1934. – V. X. – P. 687.

сенат подарував квесторські відзнаки⁶³, а Палланту – відзнаки претора⁶⁴. Палланту, крім того, сенат хотів видати нагороду у розмірі 15 млн. сестерцій за вірність принцепсу⁶⁵.

Лібертини Клавдія і його дружини мали над ним велику владу, втім до лібертинів загалом, як і до рабів, Клавдій ставився жорстоко. Він ненавидів тих, хто за правління Тіберія та Гая робив замах на своїх панів, давав проти інших неправдиву інформацію. Частина з них сам принцепс покарав різними способами, частину передав для покарання їхнім панам. Число страчених публічно було таке значне, що статую Августа з місця езекуції доводилось переносити, або вкривати, щоб вона не була свідком кровопролиття⁶⁶. Якщо якийсь лібертин видавав себе за римського вершника, його позбавляли майна⁶⁷. У 52 р. н. е. Клавдій запропонував у сенаті карати жінок за співжиття з рабами. Сенат ухвалив: якщо вони здійснили це без відома власника раба, їх треба вважати рабнями, якщо за його згоди – лібертинками⁶⁸.

Жорсткою була політика Нерона щодо лібертинів. Він довго не приймав до сенату синів лібертинів, а прийнятих його попередниками не допускав до вищих посад⁶⁹. Коли якийсь із могутніх лібертинів викликав незадоволення принцепса, той не зупинявся перед фізичною розправою, як це мало місце з Доріфором і Паллантом⁷⁰. Але коли у сенаті запропонували надати патрону право позбавляти свободи лібертинів за провину, Нерон не пішов на це⁷¹. Не погодився він і з пропозицією Цингонія Варрона вислати лібертинів убитого власним рабом Педанія Секунда, що жили з ним під одним дахом⁷². За Доміціана лібертини були допущені до деяких важливих посад⁷³. У II ст. н. е., коли гуманне законодавство

⁶³ Тас., Ann. XI, 38.

⁶⁴ Plin., Epist. VIII, 6, 1.

⁶⁵ Ibid. 6, 10.

⁶⁶ Dio Cass. LX, 13, 1-3.

⁶⁷ Ibid. 28, 1; Suet., Claud. 25, 1.

⁶⁸ Тас., Ann. XII, 53.

⁶⁹ Suet., Nero 15, 2.

⁷⁰ Тас., Ann. XIV, 65.

⁷¹ Тас., Ann. XIII, 26-27. Щодо проблеми інтерпретації цього місця у Таціта див.: Lynch С.А. Tacitus Annals, XIII, 26 // CPh. – XL. – 1945. – № 4. – Р. 250.

⁷² Тас., Ann. XIV, 45.

⁷³ Suet., Domit. 7, 2.

поступово визнавало права раба, імператори Адріан і Антонін Пій були незмінно консервативними у своєму ставленні до лібертинів, невдячних до своїх колишніх панів⁷⁴.

У період принципату простежуються дві тенденції щодо зміни становища рабів. З одного боку, – мислителі того часу, погляди яких еволюціонували у напрямку визнання за рабами певних прав; з іншого, – політика держави. Мислителі бачили у невольниках передовсім людей. В одному з листів до Луцілія Сенека писав: “Вони раби” (*Servi sunt*). Але ж люди (*Immo homines*). “Вони раби”. Але співмешканці (*Immo contubernales*). “Вони раби”. Але й скромні друзі (*Immo humiles amici*). “Вони раби”. Але товариші по рабству (*conservi*), якщо зважиш на те, що фортуна має рівні права над рабами і над вільними”⁷⁵. Сенека стверджує, що тіло може бути продане та куплене, але дух не піддається неволі: “Тіла покірні володарям, розум, однак, завжди незалежний” (*Corpora obnoxia sunt, et adscripta dominis: mens quidem sui iuris*)⁷⁶. Те ж у Петронія: “Раби – також люди” (*servi homines sunt*)⁷⁷. Пліній Молодший розповідає про дозвіл своїм рабам заповідати якісь речі на власний розсуд, але у межах його домогосподарства (*intra domum*)⁷⁸.

Однак широкий загал не читав Сенеку і, ймовірно, суспільна думка в цілому не схвалювала такого підходу. Зміни у державній політиці щодо рабів відбувалися вкрай повільно. За законом, якщо було вбито пана, то страті підлягають раби убитого. Якщо це відбулося в дорозі (*in itinere*), треба покарати тих, що його супроводжували⁷⁹. Коли Сенека проголошував свої гуманістичні принципи, сенат видав указ, за яким, у разі вбивства пана власними рабами, підлягали страті ті раби, які мали стати вільними за його заповітом⁸⁰. Така доля спіткала рабів уже згаданого Педанія Секунда.

Але хоч і повільно, ставлення держави до рабів поступово пом'якшується. Імператор Клавдій заборонив панам убивати хворих рабів. Недужого чи виснаженого раба треба було або лікувати,

⁷⁴ Duff A.M. Freedmen in the early Roman Empire... P. 189.

⁷⁵ Sen., Ep. 47, 1.

⁷⁶ Sen., De benefic. III, 20.

⁷⁷ Petron., Sat. LXXI, 2.

⁷⁸ Plin., Ep. VIII. 16, 2.

⁷⁹ Dig. XXIX, 5, 1.

⁸⁰ Tac., Ann. XIII, 32.

або залишити на так званому острові Ескулапа, посеред Тібру. Таких рабів оголошували вільними і, якщо вони одужували, то не повинні були повертатися під владу пана (*nec redire in dicionem domini*)⁸¹. Імператор Адріан заборонив панам убивати рабів, що завинили (*servos a dominis occidi vetuit*), і наказав передавати справи щодо їх покарання на розгляд суду. Він заборонив продавати раба чи служницю без пояснення причини звіднику чи власнику гладіаторської школи (*lenoni et lanistae*)⁸². Правління Марка Аврелія стало продовженням започаткованої імператором Антоніном тенденції пом'якшення становища рабів. Панам було заборонено вбивати раба⁸³. Ніхто не мав права жорстоко ставитись до своїх рабів без достатніх підстав. Відповідальність за безпричинне вбивство свого раба передбачалась така ж, як за вбивство чужого⁸⁴. За певних умов Марк Аврелій визнає за рабами права на майно пана. Якщо ніхто не з'явиться для отримання спадку спадкодавця, раби можуть вимагати закріплення майна за ними⁸⁵. Хоча рабам за будь-яких обставин було заборонено позиватися до своїх панів, у рескрипті від імені Марка Аврелія та Коммода їм дозволялося виступати із звинуваченнями, якщо приховано чи змінено заповіт, за яким вони мали отримати свободу⁸⁶.

Як уже зазначалося, імператор Адріан утвердив започатковану Вітеллієм практику використання на посадах у імператорському домі вершників замість лібертинів. Останні змушені були задовольнятися другорядними посадами. Але і після цього лібертини імператора часто були досить могутніми, хоча характер їхньої могутності змінився. У першому столітті н. е. вона до певної міри базувалась на важливості посади, яку вони обіймали; у другому і третьому – на їх уявному чи справжньому впливі при дворі. Лібертини, що правили від імені Клавдія, управляли імператорськими фінансами, секретаріатом та відомством прохань і скарг; всемогутні лібертини при дворі Коммода були камердинерами⁸⁷. Послаблення значення

⁸¹ Suet., Claud. 25, 2.

⁸² HA, Hadr. XVIII, 7-8.

⁸³ Ibid. XVIII, 7.

⁸⁴ Gai., Inst. 53.

⁸⁵ Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Репринтное воспроизведение издания Н.Глаголева. – Б.м., 1991. – С. 22.

⁸⁶ Dig. XLVIII, 10, 7.

⁸⁷ Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима... С. 34.

лібертинів у II ст. н. е. підтверджується і даними епіграфіки – зменшується число написів, у яких згадуються лібертини⁸⁸.

Як бачимо, у добу принципату змінюється становище у римському суспільстві як рабів, так і лібертинів. На відміну від періоду Республіки, у I – II ст. н. е. багато нащадків рабів уже в другому чи третьому поколінні отримують вершницьке звання та відповідні посади. Проте в II ст. н. е. зменшується політична роль імператорських лібертинів, що свідчить, з одного боку, про зменшення мобільності всередині суспільства, з іншого, – про зменшення потреби імператорської влади звертатися за підтримкою до цієї соціальної групи.

⁸⁸ Łoś A. Czy II w. n.e. był początkiem kryzysu Rzymskiego społeczeństwa niewolniczego... S. 72-73.

Релігійна свідомість римського суспільства у добу принципату

2.1. Традиційні та чужоземні культури

Римська релігія була важливою складовою античної культури. При усій відмінності між християнством та античною релігією, багато сучасних релігійних термінів використовувалися ще римлянами: релігія (*religio*), понтифік (*pontifex*), вівтар (*altaria*). Значно більше таких термінів збереглося у романських мовах: *dio, dios, dieu, deus (deus), tempio, templo, temple (templum)*... Окремі храми римських богів стали згодом християнськими святинями. У 609 р. н. е. Папа Боніфаций IV освятив Пантеон, збудований у 27 р. до н. е. Марком Віпсанієм Агриппою і реставрований згодом імператором Адріаном, як християнську церкву на честь усіх мучеників під ім'ям *S. Maria ad Martyres* (сьогодні *S. Maria Rotonda*). Цей храм християни використовували для богослужінь понад тринадцять століть¹. Частина збудованого Тіберієм храму Августа була перед VI ст. перетворена на церкву *Sancta Maria Antiqua*, після землетрусу 847 р. на її місці була заснована церква *S. Maria Nuova*². Нині висловлюються міркування про наступність християнства та античної релігії. На думку Д. Елснера, священні зображення Візантії і середньовічного заходу були ближчими до мистецтва античного політеїзму, аніж це визнавали Отці Церкви чи антиквари доби Відродження³. Ще у V ст. н. е. християнські мислителі, які гаряче

¹ Laing G.J. *Survivals of Roman religion*. – London: Harrap, 1931. – P. 236.

² Platner S.B. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome / Completed and revised by T. Ashby*. – London: Oxford University Press, 1929. – P. 64.

³ Elsner J. *Image and Ritual: reflections on the Religious Appreciation of Classical Art // CQ*. – 1996. – № 2. – New Series. Vol. 46. – P. 531.

захищали монотеїзм, не могли позбутися натовпу “язичницьких” богів: вони їх висміювали, але розміщували серед демонів⁴.

Серед сучасних дослідників немає однастайності не лише щодо окремих аспектів розвитку римської релігії, але й щодо розуміння її генези та еволюції. Дискусійним є сприйняття того чи того феномену як приватного або суспільного у римській релігійності. Приватне чи суспільне було квінтесенцією римської релігії⁵? Говорячи про римську релігію періоду Імперії, одні автори визнають її виродження, ослаблення зв'язку з рідними богами, поширення східної філософії та східних культів, нездатність римської релігії задовольнити релігійні почуття та потреби; інші вважають такий підхід однобоким. М. Корелін наполягає, що основною причиною занепаду римської релігії став її тісний зв'язок із політикою⁶. На думку Р. Гейнзе, твердження про занепад римської релігії наприкінці Республіки правильне лише частково. Головним для сприйняття римської культури є розуміння того, що культ приватний і культ державний у Римі існували окремо як *res private* і *res publica*. Незліченні вотивні написи свідчать, що за часів Августа і значно пізніше населення сіл та містечок Італії дотримувалося давніх релігійних практик. Натомість державний культ по суті був у занепаді або близький до занепаду. Ритуали та культу, святині та вівтарі були занедбані, ніхто не вважав за потрібне потурбуватися про їх утримання⁷.

А. Нок визнає, що стан почуттів народних мас наприкінці Республіки навряд чи можна оцінити. З творів Ціцерона та Варрона складається враження, що люди навколо них були схильні або до забобону (*superstitio*), або до руйнівного скептицизму⁸. Г. Буасьє вважає, що спроби релігійного відродження Августа не можна відділяти від його реформ моралі. Релігійні і моральні реформи, які себе взаємно підтримували, були спрямовані на те, щоб повернути

⁴ Шайд Д. Религия римлян. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 156.

⁵ Feeney D. Literature and religion at Rome: cultures, context and beliefs. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 6.

⁶ Корелин М.С. Падение античного мирозозерцания: (культур. кризис в Рим. империи) / 2-е изд. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1901. – С. 14.

⁷ Heinze R. Kultura Augustowska / Przekł. z niem. – Lwów: Uniwersytet, b. r. – S. 49–53.

⁸ Nock A.D. Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 468.

римлянам попередні звичаї та вірування. Август піклувався не про релігію загалом, а лише про релігію Риму і зробив лише те, що можна було зробити, – відновив культ, який був для неї усім. Римська релігія, яка наприкінці Республіки, здавалось, була на межі загибелі, за Імперії значно зміцніла. Протягом перших двох століть у Римі об'єднались усі релігії стародавнього світу. Це змішування вірувань відповідало взаємному зближенню народів. Східні культури сприяли оновленню римської релігії і не лише не прискорили її смерть, а ще й додали їй кілька століть життя⁹.

Ф. Альтгейм вважає найважливішими релігійними принципами часу Августа негативне ставлення до богів Сходу та велику прихильність до чудових досягнень грецької і римської релігій. Він наголошує, що у період правління Августа було зупинено просування іноземних культів і визначено ставлення до них протягом наступних двох століть; римська офіційна релігія була здатна захищати себе у своїх традиційних формах. Лише за Северів виникли нові можливості для богів Сходу¹⁰. В. Грін стверджує, що від початків Імперії за Августа римську державну релігію використовували для підтримки імператора. З цією метою Юлій Цезар, Август та наступні імператори були обожені після смерті. Ще за життя правителів їм будували храми, якими опікувалися жерці, встановлювали розмаїті божественні почесні. Богів державної релігії поєднали з особою імператора та навіть підпорядкували їй¹¹.

М. Машкін стверджує, що відродження римської релігії за Августа могло мати значення лише для Рима та Італії. Основний зміст політичної трансформації полягав у тому, що місто-державу поступалося місцем світовій монархії. Життя поліса було пов'язане із прадавньою національною релігією, Імперія теж повинна була отримати якусь релігійну санкцію. Єдиній Імперії потрібен єдиний культ, що і втілюється спершу у культі Цезаря, а згодом – Августа¹². На думку А. Хаса, від битви біля мису Акцій (31 р. до н. е.) до заборони поганської релігії Феодосієм (392 р. н. е.) визначальними

⁹ Буассье Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов / Пер. с фр. – Москва: К.Н. Николаев, 1914. – С. 84–85, 298, 301, 367–368.

¹⁰ Altheim F. A History of Roman Religion / Transl. from Germ. – London: Methuen, 1938. – P. 350, 455.

¹¹ Green W. Notes on the Augustan Deities // CJ. – 1927. – Vol. 23. – №. 2. – P. 86.

¹² Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 563–564.

рисами релігійного розвитку були такі: єдність Імперії; велика кількість культів, доктрин та божеств, що співіснували один з одним чи боролись за домінування; зростання християнства спершу повільне, а потім швидко¹³. О. Штаерман, опираючись на епіграфічний матеріал, вказує, що при всіх локальних варіантах релігія в основному залишалася римською, а коли йдеться про широкі народні маси, навряд чи можна говорити про її занепад¹⁴.

Сучасна історіографія розглядає різні аспекти римської релігії. Книга А. Стаплс присвячена участі у ній жінок. Автор досліджує, як римські культу і ритуали формували і відображали сприйняття суспільством жінок, що були однією з його складових. Вона пропонує розглядати римську релігію як систему взаємопов'язаних культів¹⁵.

Д. Норт вважає головними римськими богами Юпітера, Юнону, Марса та Аполлона. Водночас він звертає увагу на труднощі поділу богів на головних та другорядних. На його думку, центральну роль координатора у римській релігії відігравав сенат. Важливим фактом Д. Норт вважає те, що релігійна влада була розпорошена серед правлячої еліти: магістратів, жерців та senatorів¹⁶. На думку Д. Фіні, римська релігія наприкінці Республіки та у період Ранньої Імперії перебувала у занепаді. Він стверджує, що сприйняття релігії різними соціальними групами римського суспільства не було однаковим. Аналізуючи ставлення еліти до римської релігії, він наголошує її нещирість. На його думку, еліта підтримувала релігійні традиції лише для політичних цілей, щоб перехитрити своїх опонентів та одурити плебс¹⁷. Д. Норт не заперечує факту поширення серед окремих представників еліти певних філософських систем з критичним ставленням до релігії, однак вважає безпідставним висновок щодо наукового раціоналізму усїєї еліти, яка експлуатує темні маси¹⁸. Французький учений Д. Шайд погоджується з тим,

¹³ Hus A. Greek and Roman Religion / Transl. from Fr. – New York: Hawthorn Books, 1962. – P. 141.

¹⁴ Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М.: Наука, 1987. – С. 209.

¹⁵ Staples A. From good goddess to vestal virgins: sex and category in Roman religion. – London: Routledge, 1998. – P. 157.

¹⁶ North J.A. Roman Religion. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 28, 35.

¹⁷ Feeney D.C. Literature and Religion at Rome... P. 3, 173.

¹⁸ North J.A. Roman Religion... P. 31.

що еліта маніпулювала ірраціональними страхами простого народу, щоб краще підкорити його своїй волі, але це, на його думку, можна сказати про всі релігії¹⁹. На основі нумізматичного матеріалу М. Абрамзон доходить висновку, що основу консервативної релігійної політики Августа складала перш за все його *pietas* щодо Юлія Цезаря. Август, як і його супротивники, намагався підкреслити свою злитість із державною релігією, продемонструвати свою повагу до “звичаїв предків”. Основою релігійної політики імператорів I – II ст. була опора на традиційну римську релігію та імператорський культ. Проте од Флавіїв монети відображають появу східних культів²⁰.

Досліджуючи розвиток релігії у зв'язку із римською армією, Я. Хайнес доходить висновку, що релігійні зобов'язання – *sacramentum* (військова присяга), шанування імператора та, меншою мірою, *feriae publicae* (державні свята) – відігравали життєво важливу роль у Римській Імперії як доказ вірності. Солдати брали участь у цих ритуалах інтенсивніше за звичайних провінціалів²¹. О. Стол наголошує, що релігія римської армії – складна структура. По-перше, це регламентована офіційна релігія римської армії, яка включає культ імператора, єдиний по всій Імперії та обов'язковий для усіх підрозділів, і культ державних богів. По-друге, це приватний культ солдатів (рідні боги з місць набору чи боги з колишніх або поточних місць дислокації), здійснюваний групами чи окремими військовослужбовцями, які прагнули здобути протекцію богів²². Б. Севері звертає увагу на те, що Август (він очолив колегію понтифіків у 12 р. н. е.), підкреслюючи свою відповідальність за зв'язок Риму з богами, використовує як аналогію роль батька у сім'ї, що є посередником між сім'єю та богами. Він був першим, хто підкреслив бачення держави, у якій влада і відповідальність лягають на одну людину²³.

¹⁹ Шайд Д. Религия римлян... С. 156.

²⁰ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи... С. 367, 421.

²¹ Haynes I. Military service and cultural identity in the auxilia / The Roman army as a community including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997 // JRA. – 1999. – Supplementary series, № 34. – P. 165-174.

²² Stoll O. The Religions of the Armies // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 452.

²³ Severy B. Augustus and the family at the birth of the Roman Empire. – New York; London: Routledge, 2003. – P. 97–99, 138.

Навіть самі римляни не були одностайними щодо етимології терміна *religio*. Одні схилилися до того, що суть релігії полягає в старанному дотриманні ритуалу, інші – що у тісному зв'язку з богами, коли людина бере на себе певні зобов'язання щодо них. У латинській та грецькій мові дохристиянського періоду не було терміну для “релігії” у нашому розумінні слова. Нема теологічного догмату римської релігії, віри у безсмертя, спасіння душі тощо. За своєю суттю римська релігія є політеїстичним культом, спрямованим на забезпечення прихильності богів. Саме від цього, як вірили римляни, залежав їхній добробут та безпека. Твори історика Валерія Максима (перша половина I ст. н. е.) засвідчують, що автор – віруюча людина – не сумнівається в існуванні та силі традиційних римських богів, які втручаються у світські справи та вимагають від людей високоморальної поведінки²⁴. Ціцерон говорив, що релігія полягає у благочестивому поклонінні богам: “*Deorum cultu pio continetur*”²⁵. Іменник *cultus* пов'язаний із дієсловом *colere*, що має різні значення: обробляти землю, піклуватись, шанувати, поважати, поклонятися. Вважалося, що боги захищають особу чи державу, якщо їхній культ шанобливо дотримується. В оді, написаній у 28 р. до н. е., після завершення чергового періоду громадянських воєн, Горацій, звертаючись до римлян, говорить про покаяння за гріхи їхніх батьків, доки не будуть відбудовані усі храми: “*Donec templa refeceris aedesque*”²⁶.

Отже, традиційна римська релігія була по суті прагматичним договірним зв'язком, що базувався на принципі *do ut des* (даю, щоб ти дав). До богів звертались із проханнями і сподівались на сприятливу відповідь²⁷. Іноді греко-римську релігію сприймають як обмін між божественною та людською сферою: боги благословляють, а люди поклоняються та приносять жертви²⁸. При цьому самі римляни,

²⁴ Mueller H.F. Roman religion in Valerius Maximus. – London: Routledge, 2002. – P. 181.

²⁵ Cic., Nat. D. I, 117.

²⁶ Hor., Od. III, 6, 2–3.

²⁷ Warrior V.M. Roman Religion. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 6.

²⁸ Muir S. C. “Look How They Love One Another”: Early Christian and Pagan Care for the Sick and Other Charity // Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity / Ed. L. E. Vaage. – Studies in Christianity and Judaism: Wilfrid Laurier University Press, 2006. – P. 218.

мабуть, не знали точної кількості своїх богів. Частина з них мала свій культ у Римі з найдавніших часів, частина була долучена до римського пантеону пізніше.

Для римлян не було виразної різниці між релігією і політикою. Діяльність римських магістратів супроводжувалася чітко визначеними релігійними церемоніями. У Римі релігія та політика формували по суті єдиний культурний інститут²⁹. Влада вищих магістратів сприймалася римлянами як нерозривна єдність політичних та релігійних повноважень, імперія та ауспіцій. Про це свідчить зокрема можливість використання кожного з двох термінів для позначення вищої влади загалом³⁰. Римські боги не були гарантами чинної політичної системи, однак встановлення належних стосунків із ними ставало важливим завданням органів влади, перш за все сенату та консулів. Саме вони, а не жерці, несли головну відповідальність за підтримання миру з богами (*pax deorum*)³¹. Римське право детально визначало, що повинно, а що не повинно вважатись священним³². Державні ритуали проводились для людей за державні кошти і державними посадовими особами. Держава (чи її офіційні представники) стояла між особою та надприродним, як глава сім'ї завжди стояв між членами сім'ї та богами³³. У Римі жерці не були окремою суспільною верствою. Одні з них опікувалися культом усіх богів, інші – конкретного божества³⁴. Жрецькі посади часто обіймали політично активні громадяни. Багато жерців, як колишні магістрати, були членами сенату, що регулярно розглядав питання релігії. Мабуть, жодна інша державна релігія, за винятком релігій у теократичних державах, не була до такого рівня частиною держави, як релігія римська³⁵. За дотриманням культу завжди пильно наглядала держава. Перехід до принципату сприяв посиленню нагляду уряду за релігійним життям суспільства.

²⁹ Staples A. From good goddess to vestal virgins... P. 3.

³⁰ Liv. IV, 20, 6; XXVIII, 9, 10; Tac., Ann. II, 41, 1; Suet., Aug. 21.

³¹ Сморчков А.М. Сакральные ограничения консульского империя // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 154.

³² Stewart P. Statues in roman society: representation and response. – Oxford, 2003. – P. 206.

³³ Nock A.D. Religious developments... P. 465.

³⁴ Adam A. Roman antiquities: or an account of the manners and customs of the Romans. – Glasgow: Blackie & Son, 1835. – P. 234.

³⁵ Carter J.B. The religious of Numa and other essays on the religion of Ancient Rome... P. 146.

Октавіан, переможно завершивши громадянські війни, розпочав свою діяльність у релігійній сфері з того, до чого закликав римлян Гораций у згадуваній нами оді. Він спорудив (*feci*) та відновив (*refeci*) низку храмів: Аполлона, божественного Юлія, кілька храмів Юпітера (*Iovis Feretri, Iovis Tonantis, Iovis Libertatis*), Квірина, Мінерви, Юнони (*Iunonis Reginae*), ларів, богів-пенатів (*deum Penatium*), Юності (*Iuventatis*), Великої Матері (*Matris Magnae*), Марса Месника (*Martis Ultoris*). Імовірно, він збудував монументальний вхід у *Lupercal* – печеру біля підніжжя Палатинського пагорба, де, за переказами, вовчиця годувала Ромула та Рема. Як зазначає Август, у 28 р. до н. е. за дорученням сенату він відновив 82 храми³⁶. Діон Кассій вносить уточнення: храми, споруджені приватними особами, він наказав реставрувати їхнім дітям та нащадкам (*τοῖς τε παισὶν αὐτῶν καὶ τοῖς ἐκύονοις*), якщо вони були живі, а решту відновив сам³⁷.

Наприкінці Республіки значна кількість храмів потребувала ремонту. Деякі з них, за словами Лівія, розвалювалися від старості, як храм Юпітера Переможного (*aedem Feretri Iovis quam vetustate dilapsam*)³⁸. Від старості та недбалості (*vetustate atque incuria*), додає Корнелій Непот. За його словами, на необхідність реставрації цього храму, заснованого ще Ромулом, звернув увагу Августа Аттік³⁹. Светоній вказує, що Август відбудував (*refecit*) храми (*aedes sacras*), зруйновані від старості чи знищені пожежами (*vetustate conlapsas aut incendio absumptas*)⁴⁰. Зокрема у 31 р. до н. е. пожежа знищила храми Церери і Надії⁴¹. Лівій та Овідій мали підстави називати Августа засновником і реставратором храмів: "*templorum omnium conditorem aut restitutorem*"⁴² та "*templorum positor, templorum sancte repostor*"⁴³. Отже, з переходом до принципату можна вести мову про активні заходи уряду, спрямовані на відновлення культових споруд.

Наступники Августа продовжили його політику щодо підтримання храмів у належному стані. Тіберій освятив храми

³⁶ RG 19-21.

³⁷ Dio Cass. LIII, 2, 4.

³⁸ Liv. IV, 20, 7.

³⁹ Nep., Att. 20.

⁴⁰ Suet., Aug. 30, 2.

⁴¹ Dio Cass. L, 10, 3.

⁴² Liv. IV, 20, 7.

⁴³ Ov., Fast. II, 63.

Флори, Януса, Надії (*Spei*), реставрація яких була розпочата Августом, а також храм Лібера, Лібери та Церери⁴⁴. Він узяв на себе турботу про відновлення храму богині Венери на горі Ерік (*Erycus*), коли до нього звернулися з проханням про це жителі Сегести, що на заході Сицилії⁴⁵. Проте відбудувувати святиню довелося Клавдію, який виділив на ці потреби кошти із державної скарбниці⁴⁶. Імператор Калігула відновив храми богів у Сіракузах. Він мав намір закінчити спорудження храму Аполлона у Мілеті⁴⁷. Цей храм, зведений близько 300 р. до н. е. на місці спаленого Ксерксом, до того часу стояв без даху через свої величезні розміри⁴⁸.

Імператор Веспасіан відбудував Капітолій, що постраждав під час громадянської війни, і пильно стежив за ретельним дотриманням традиційних релігійних церемоній. Жерці дозволили змінити лише висоту храму – новий храм був вищим за попередній⁴⁹. Імператор особисто брав участь у роботах⁵⁰. Жрецька колегія *sodales Titii* присвятила Веспасіану напис, знайдений у XV ст. на камені поблизу Капітолію. У написі йдеться про збереження цим імператором державних церемоній та відновлення священних храмів: “*conservatori caerimoniarum / publicarum et / restitutori aedium sacrarum*”⁵¹.

Святилища богів отримували від імператорів щедрі дарунки. Август обдарував храм Юпітера Капітолійського золотом, перлами та коштовним камінням⁵². За рахунок воєнної здобичі (*ex manibiis*) Августа, на 100 мільйонів сестерцій отримали дарунки римські храми Марса Месника, Вести, божественного Юлія (*divi Iuli*), Аполлона і той же храм Юпітера на Капітолії⁵³.

Реставруючи храм, Август та його наступники робили це так, щоб річниця нового освячення збігалася з особистою датою, наприклад, днем народження Августа (23 вересня), надаючи традиційному

⁴⁴ Tac., Ann. II, 49.

⁴⁵ Ibid. IV, 43.

⁴⁶ Suet., Claud. 25.

⁴⁷ Ibid., Calig. 21.

⁴⁸ Strabo XIV, 1, 5.

⁴⁹ Tac., Hist. IV, 53.

⁵⁰ Suet., Vesp. 8, 5.

⁵¹ ILS 252.

⁵² Suet., Aug. 30, 2.

⁵³ RG 21.

святу божества політичне значення. Зокрема, 23 вересня стало за Августа днем освячення шести храмів, розташованих у довкіллі цирку Фламінія⁵⁴. Описуючи потрійний тріумф Октавіана у 29 р. до н. е., Вергілій говорить про його обітницю італійським богам освятити у Римі триста величних храмів: “*Dis Italis votum immortale sacrabat, maxima ter centum totam delubra per urbem*”⁵⁵.

Будуючи та реставруючи храми, Август турбувався також про відновлення діяльності традиційних жрецьких колегій. Окремі з них не функціонували наприкінці Республіки. Зміст та функції деяких колегій, наприклад, *sodales Titii*, були повністю втрачені⁵⁶, зате відновлено давно забуту церемонію *augurium salutis*⁵⁷, обрано жерців Юпітера (*Diale flamonium*). Август відновив релігійні ігри: Луперкалії, Столітні та Компіталії – щорічне свято на честь ларів, богів-охоронців, що проводилось на перехрестях (*sacrum Lupercale, ludos Saeculares et Compitalicios*)⁵⁸.

Велике значення релігійних колегій зумовлене складністю ритуалів у римській релігії, суть яких не повністю розуміли самі тогочасні римляни. Під час обрядів виголошувалися сталі формули, у них не можна було припускатись найменших неточностей під загрозою накликати на себе гнів божества. Звісно, не кожен міг виконати належним чином обряд, присвячений вшануванню того чи іншого бога. Тому на допомогу приходили жерці, об’єднані у релігійні колегії. Не було жодного репресивного механізму, що дозволяв би жерцям покарати якогось громадянина за недотримання процедури релігійного обряду. Проте вплив жерців базувався на тому, що громадяни самі хотіли дотримувати обряди, не прагнучи опинитись віч-на-віч із розгніваним божеством.

В епоху Імперії діють ті самі жрецькі колегії, що й за Республіки. Практично не змінюється кількість жерців у колегіях. Збільшення відбувається лише як виняток, на одну чи дві одиниці. До колегії понтифіків, імовірно, були зараховані фламینی Цезаря, Августа та інших обожнених імператорів. Престижність головних жрецьких посад зростає, як наслідок – посилюється відбір⁵⁹. У 12 р. до н. е.

⁵⁴ Шайд Д. Религия римлян... С. 44.

⁵⁵ Verg., Aen. VIII, 714–716.

⁵⁶ Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима... С. 167.

⁵⁷ Dio Cass. LI, 20, 4.

⁵⁸ Suet., Aug. 30, 4.

⁵⁹ Шайд Д. Религия римлян... С. 139–143.

після смерті Лепіда, Август очолив найбільш авторитетну жрецьку колегію – понтифіків⁶⁰. Римські імператори утримували титул *Pontifex Maximus* аж до кінця IV ст. н. е. Лише імператор Граціан (367 – 383 рр. н. е.) відмовився від нього. Саме главою колегії понтифіків зображений Август на знаменитому Вівтарі Миру⁶¹. Зазвичай не практикувалось поєднання членства у різних колегіях однією особою⁶², проте Август був членом багатьох колегій: авгурів, квіндецемвірів (*XV virum sacris faciundis*), септемвірів (*VII virum epulonum*), арвальських братів, *sodalis Titius*, феціалів⁶³.

З одного боку, членство імператора у жрецьких колегіях було почесною формальністю. З іншого, – він отримував додаткові підстави законного обґрунтування того чи іншого рішення, виходячи з компетенції конкретної колегії. Кожна колегія відповідала за певну сферу сакрального права. Зокрема, члени колегії авгурів провіщали майбутнє за різними знаменнями: громом та блискавкою, поведінкою та летом птахів. Ціцерон стверджує, що їхні рішення повинні бути виконані безумовно: “Що б авгури не оголосили незаконним (*injusta*), нечестивим (*nefasta*), таким, що суперечить ауспіціям (*vitiosa*), зловісним (*dira*), хай це не буде виконане та звершене; хто ж не послухається, хай буде покараний смертю (*capital esto*)”⁶⁴. Проте трактат Ціцерона описує не реальну ситуацію того часу. Насправді авгури могли лише рекомендувати сенату, і тільки сенат міг проголосити закон недійсним⁶⁵.

Квіндецемвіри, яких фактично могло бути більше, ніж 15⁶⁶, відповідали за збереження Сівіллиних книг (*libri Sibyllini*) та тлумачили пророцтва, що у них містилися. Вони зверталися за консультаціями до компетентних у цих питаннях осіб – магістрів. Септемвіри контролювали бенкети на честь капітолійських богів – Юпітера, Юнони і Мінерви. Колегія арвальських братів молилася за успішне дозрівання врожаю. Феціали стежили за дотриманням принципів міжнародного права: оголошення війни, укладання договору. Особа феціала вважалась недоторканною. Функції *sodalis*

⁶⁰ Dio Cass. LIV, 27; RG 10; Suet., Aug. 31.

⁶¹ Strong A. Roman sculpture from Augustus to Constantine... P. 47.

⁶² North J.A. Roman Religion... P. 26.

⁶³ RG 7.

⁶⁴ Cic., Leg. II, 21.

⁶⁵ North J.A. Roman Religion... P. 25.

⁶⁶ ILS 5050, 150-152.

Titius були пов'язані із здійсненням культу підкорених римлянами общин.

Вищим контрольним органом щодо усіх релігійних питань була колегія понтифіків. До її компетенції належали складання календаря, обряди, жертвоприношення, сакральне право та ін. Тому понтифіки могли суттєво впливати і на політичне життя держави. У календарі фіксувалися дні, коли дозволено було вести справи та навіть збиратись для їх обговорення, і дні, коли все це заборонялось. Понтифіки давали рекомендації магістратам, сенату та іншим колегіям щодо питань, пов'язаних із релігією. Імператор як глава колегії понтифіків мав вирішальне слово. Лише після тлумачень імператора сенат приймав рішення. Ця процедура була застосована за правління Тіберія при розгляді питання щодо можливості фламінором Юпітера відлучатися з Рима та управляти провінціями⁶⁷.

За Тіберія та наступних імператорів посилюється політика престижу жрецьких колегій. Жриця богині Вести Корнелія, що змінила у 23 р. н. е. Скантию, отримала грошову винагороду – два мільйони сестерцій. Було прийнято рішення, що Лівія, вдова Августа та мати Тіберія, яка після смерті чоловіка отримала ім'я “Августа”, відвідуючи театр, буде сидіти серед весталок⁶⁸. Імператор Клавдій присягався (*iuratus*) щодо кожного імені, пропонуючи нових членів для вступу до колегії жерців⁶⁹. Марк Аврелій був членом колегії саліїв од восьмого року життя⁷⁰.

Водночас, колегії стають слухняним знаряддям у руках імператора. Це проявилось у святкуванні *Ludi Saeculares*. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що опікувалася цим питанням, дозволили обґрунтувати дату їх проведення 17 р. до н. е. У 47 р. н. е. *Ludi Saeculares* провели під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно (*nec legitimo tempori reservatos*), хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне⁷¹. У 88 р. н. е. знову проводять столітні ігри, беручи за точку відліку не останнє святкування, за Клавдія, а попереднє, за Августа, як це було зручно імператору Доміціану⁷².

⁶⁷ Тас., Ann. III, 58–59; 71.

⁶⁸ Тас., Ann. I, 8; IV, 16.

⁶⁹ Suet., Claud. 22.

⁷⁰ HA, Marc. IV, 2–4.

⁷¹ Suet., Claud. 21, 2.

⁷² Ibid., Domit. 4, 3.

Зі Столітніми іграми пов'язане посилення ролі культу Аполлона у Римі. Ще одним богом, культ якого став надзвичайно популярним за Августа, був Марс Месник (*Mars Ultor*). У період Республіки культ Марса як бога переможної війни був у тіні культу Геркулеса Непереможного (*Hercules Invictus*). Однак Геркулес – улюблений бог Антонія, а тому не міг бути підтриманий принцепсом. Під час філіппійської війни Август дав обітницю (*voverat*) збудувати храм Марсу Меснику. Він був споруджений на Капітолії і освячений 12 травня 20 р. до н. е. Саме цьому храму Август передав повернуті парфянами знамена (*σημείων ἀνάθεσιν*)⁷³. Згодом вони були перенесені в освячений у 2 р. до н. е. храм Марсу Меснику на форумі Августа. Монети Августа зображають цей храм круглою куполоподібною конструкцією на високому подіумі з чотирма чи шістьма колонами. Всередині храму проглядається фігура Гермеса зі знаменами. На деяких монетах видно лише знамена⁷⁴. Освячення цього храму супроводжувалося помпезними гладіаторськими іграми та виставою морського бою (*naumachia*)⁷⁵. У цьому храмі зберігався меч Юлія Цезаря⁷⁶. Тут Август змушував деяких вождів варварів (*barbarorum principes*) присягати на вірність миру. Саме тут сенат відтепер виносив рішення щодо війни та тріумфів. Щорічно за постановою сенату та законом консули проводили (*s.c. et lege fecerunt consules*)⁷⁷ ігри на честь Марса (*Ludi Martiales*), започатковані у 2 р. до н. е. Августом. Октавіан посвятив Нептуну та Марсу місце, де стояв його табір напередодні битви біля мису Актії⁷⁸. В. Мюррей, аналізуючи напис, відкритий на кам'яних блоках під час дослідження пам'ятника на місці табору Октавіана, та текст Светонія (*locum castrorum, quibus fuerat usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno ac Marti consecravit*), доходить висновку, що історик мав копію тексту-посвяти з того знаменитого пам'ятника, або знав цей текст зі спогадів Августа⁷⁹. Культ Марса Месника став логічним продовженням культу Юлія Цезаря, якого обожнили у 42 р. до н. е., а храм йому освятили 18 серпня 29 р. до н. е.

⁷³ Dio Cass. LIV, 8.

⁷⁴ Cohen I, P. 89–91. № 189–205; 101–102. № 278–282.

⁷⁵ Vell. Pat. II, 100, 2.

⁷⁶ Suet., Vit. 8.

⁷⁷ RG 22.

⁷⁸ Suet., Aug. 18, 2; 21; 29, 2.

⁷⁹ Murray W.M. Octavian's campsite memorial for the Actian War. – Philadelphia: American Philosophical Society, 1989. – P. 71.

На монетах намісника Лугдунської Галлії Віндекса, що виступив проти Нерона, карбується зображення Марса з написом "MARS VLTOR"⁸⁰. Тут тема використовується для пропаганди повстання проти влади імператора як помсти за його злочини. Імператор Траян посвятив у Нижній Мезії пам'ятник Марсу Меснику (*Ma[rti] Vltori*) на знак помсти дакам за важкі втрати римлян у період правління Доміціана⁸¹. Легенда *MARTI VLTORI* карбується на монетах Коммода⁸².

Третім культом, якому Август приділяв велику увагу, був культ Венери Родоначалниці (*Venus Genetrix*). У 46 р. до н. е. Юлій Цезар освятив чудовий храм цій богині на своєму новому форумі (*Ἀνέσθησε καὶ τῇ Γενετείρᾳ τὸν νεών*)⁸³. Саме від Венери походив рід Юліїв, до якого після всиновлення належав Октавіан. Отже, і Венера, і Марс, і Аполлон як божества, пов'язані з родом Юліїв, здобувають більше уваги з боку держави і особисто Августа. За Адріана у Римі було споруджено та освячено храм Венері та Ромі⁸⁴. Це був найбільший та, як вважають, найгарніший храм Стародавнього Рима. На монетах Антоніна Пія зображено цей храм із написами *ROMAE AETERNAE, VENERI FELICIS*⁸⁵.

Джерела зафіксували од 195 р. до н. е. поклоніння неримлян богині Ромі. На якісно новий рівень її культ піднімається за принципату⁸⁶. Це було пов'язано з об'єднанням поклоніння богині та культу імператора. Зводяться спільні храми для Роми та Августа, їхній культ відправляють спільні жерці. Разом із тим, дозволяючи споруджувати спільні храми собі та Ромі у провінціях, Август заборонив робити це у Римі⁸⁷.

Серед богів, які особливо пропагувались із встановленням принципату, була богиня миру – *Pax*. За Августа її звеличення зумовлене тим, що "Мир" став одним із гасел політичної пропаганди нового режиму. Для римлян мир (*pax*) був чимсь цілком відмінним від сучасних концепцій. Римляни розуміли його як

⁸⁰ BMCRE I, P. 299. № 38.

⁸¹ AE 1996, 1355.

⁸² Cohen III, P. 273. № 347.

⁸³ App., Bel. Civ. II, 102.

⁸⁴ Dio Cass. LXIX, 4.

⁸⁵ Cohen II, P. 340. № 698–703; 374. № 1074.

⁸⁶ Nock A.D. Religious developments... P. 485.

⁸⁷ Suet., Aug. 52.

результат звитяжної війни, щось нав'язане переможеним, наслідок капітуляції, приниження ворога та злам його духу⁸⁸. Мир (*pax*) для римлян міг бути формою справедливості чи милосердя⁸⁹. У 13 р. до н. е. сенат прийняв рішення про спорудження на Марсовому полі (*campus Martius*) вівтаря Миру Августа (*ara Pacis Augustae*), який був освячений 30 січня 9 р. до н. е.⁹⁰. Саме під 30 січня Овідій згадує вівтар Миру⁹¹. Щорічно магістрати, жерці та весталки здійснювали на ньому жертвоприношення (*anniversarium sacrificium facere*)⁹². На зображення цього вівтаря натрапляємо на монетах Нерона та Доміціана з написами “*ARA PACIS S.C.*” та “*PACIS. S.C.*”⁹³. Як свідчить Овідій, *ara Pacis Augustae* був не єдиним вівтарем богині Миру⁹⁴. Діон Кассій розповідає, що Август встановив срібні статуї богинь Здоров'я (*Υγιείας*), Згоди (*Ομονοίας*) і Миру (*Ειρήνης*)⁹⁵.

Імператор Веспасіан, як і Август, прийшов до влади після періоду громадянських війн і збудував храм богині Миру (*templum Pacis*) поблизу форуму (*foro proximum*)⁹⁶. Храм освятили у 75 р. н. е.⁹⁷. За описом Йосифа Флавія, це була чудова споруда, що перевершувала будь-які людські сподівання: “*πάσης ἀνθρωπίνης κρείττον ἐπινοίας ἐτετελείωτο*”⁹⁸. Наприкінці правління Коммода храм був знищений вогнем⁹⁹, але згодом відновлений.

Богиня Миру трапляється на монетах імператорів усіх династій доби принципату. Її зображали у вигляді жінки, яка стоїть або сидить. Серед атрибутів – оливкова гілка, скипетр, жезл (*caduceus*), ріг достатку (*cornu copiosum*). Зображення супроводжуються

⁸⁸ Rosenstein N. War and Peace, Fear and Reconciliation at Rome // War and Peace in the Ancient World / Ed. K. A. Raafaub. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 227.

⁸⁹ Barton C.A. The Price of Peace in Ancient Rome // War and Peace in the Ancient World / Ed. K. A. Raafaub. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 245.

⁹⁰ Platner S.B. A Topographical Dictionary... P. 30–31.

⁹¹ Ov., Fast. I, 709.

⁹² RG 12.

⁹³ Cohen I, P. 280. № 27; 500. № 338.

⁹⁴ Ov., Fast. III, 882.

⁹⁵ Dio Cass. LIV, 35.

⁹⁶ Suet., Vesp. 9.

⁹⁷ Dio Cass. LXV, 15.

⁹⁸ Joseph., BJ. VII (158), 5, 7.

⁹⁹ Herodian I, 14, 2.

легендами: *PAX*, *PAX AVGVST.*, *PAX ORBIS TERRARVM*, *PACI AVGVG*¹⁰⁰. На монеті Тіберія зображено Лівію як *Pax*¹⁰¹.

Римська релігія не була системою, закритою для зовнішнього впливу. У разі потреби римляни могли просити допомоги і в чужого бога. С. Айрленд стверджує, що римляни-політеїсти не переймалися встановленням верхньої межі чисельності існуючих богів. Виявлених у провінції богів вони прирівнювали до відомих їм раніше. Водночас їхнє догматичне ставлення до власних богів могло легко перерости в контроль за виявом політичної лояльності серед населення провінцій. На думку вченого, римляни не толерували лише монотеїстичні системи та релігії, на кшталт друїдизму, чії ритуали вважалися небезпечними для громадського порядку та панування римського права¹⁰². Але й інші іноземні культу, що не входять до названих С. Айрлендом груп, стикалися з протидією римської держави. У 213 р. до н. е. міський претор, за дорученням сенату, заборонив здійснювати нові чи чужоземні (*novo aut externo*) обряди¹⁰³. На думку Діона Кассія, через запровадження чужоземних божеств виникають змови (*συμμοσία*), зборища (*συστάσεις*), ватаги (*ἐταρείαι*)¹⁰⁴. За словами Д. Шоттера, Горацій у “Римських Одах” (*Odes* III. 1 – 6) перелічує важливі складові, що сформували Республіку, серед них – дотримання традиційної релігії¹⁰⁵. Консерватизм релігійної сфери виявляється зокрема в тому, що деякі ритуали, запроваджені ще у VI ст. до н. е., здійснювалися і в I ст. до н. е.¹⁰⁶. Проте уряд не міг повністю контролювати цю сферу. Наприкінці Республіки Ціцерон знову закликає шанувати лише визнаних державою богів¹⁰⁷.

У релігії найвиразніше проявилось протистояння греко-східного та латинського світів. У Західній частині Імперії релігія

¹⁰⁰ Cohen I, P. 328. № 149; 352. № 2; 361. № 67; 390–391. № 300, 302, 304, 313; 500. № 339, 340, 347, 350; Cohen II, P. 11. № 123–126; 60. № 406; 201. № 1140–1144; 327–328. № 573–576, 584, 588; 364. № 979; Cohen IV, P. 335. № 120; 433. № 318; RSC I, P. 144, № 218.

¹⁰¹ Cohen I, P. 191. № 15.

¹⁰² Ireland S. Roman Britain. A sourcebook / 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2008. – P. 167.

¹⁰³ Liv. IV, 25; 29; XXV, 1; 12.

¹⁰⁴ Dio Cass. LII, 36.

¹⁰⁵ Shotter D. Augustus Caesar. – London: Routledge, 1991. – P. 3.

¹⁰⁶ North J. A. Roman Religion... P. 13.

¹⁰⁷ Cic., Leg. II, 19.

майже повністю була латинською. На Сході, окрім грецької, використовували різні діалекти¹⁰⁸. Імператори неоднаково ставились до дотримання традицій та проникнення у Рим орієнтальних культур. Август і Тіберій діяли послідовно. Светоній передає, що Август шанував стародавні чужоземні ритуали, інші – зневажав (*contemptui habuit*). Ще у 43 р. до н. е. Октавіан, будучи у складі тріумвірату, прагнув збудувати у Римі храм Ізіді та Серапісу¹⁰⁹. Проте згодом він змінив своє ставлення до східних богів. Перебуваючи в Єгипті, він відкинув пропозицію подивитися на Апіса¹¹⁰. Як передає Діон Кассій, Октавіан відповів, що звик шанувати богів, а не биків: “Θεοὺς ἀλλ’ οὐχὶ βοῦς προσκυνεῖν εἰθίσθαι”. У самому Римі він заборонив єгипетські священні обряди (τὰ μὲν ἱερὰ τὰ Αἰγύπτια)¹¹¹. Те саме Август зробив із культом галльських друїдів (*Druidarum religionem apud Gallos*). Очоливши колегію понтифіків, він наказав зібрати і спалити усі грецькі та латинські книги з пророцтвами (*fatidicorum*), за винятком кількох, які, ймовірно, не заважали його задумам¹¹².

Але Август не міг викоринити в Римі всі іноземні культу. Уже у I ст. до н. е. Рим був справжнім мегаполісом, унікальним містом із майже мільйонним населенням¹¹³. Це водночас був релігійний, політичний та торговельний центр. Храми, люди і багатства були зосереджені в одному місці¹¹⁴. “Прибуваю у це святе місто” (*sacrosanctam istam civitatem accedo*) – говорить герой Апулея¹¹⁵. Термін “святе місто” (*urbs sacra*) щодо Рима входить у вжиток за Адріана і стає офіційним од часу Септімія Севера. Використання терміну “святий” у контексті, що стосується імператора, підкреслювало зв’язок між імператором та Римом¹¹⁶.

¹⁰⁸ Cumont F. *The Oriental Religions in Roman Paganism*. – Chicago: The Open Court Publishing Company, 1911. – P. 20-21.

¹⁰⁹ Dio Cass. XLVII, 15, 4.

¹¹⁰ Suet., Aug. 93.

¹¹¹ Dio Cass. LI, 2; 16.

¹¹² Suet., Aug. 31; Claud. 25, 5.

¹¹³ За деякими підрахунками загальна чисельність населення Рима того часу, з рабами та іноземцями, могла досягати 2,5 млн. чол.: Story W.W. *Roba di Roma*. – London: Chapman and Hall, 1866. – Vol II. – P. 297.

¹¹⁴ Dupont F. *Daily Life in Ancient Rome* / Transl. from Fr. – Oxford: Blackwell, 2001. – P. 78, 137.

¹¹⁵ Apul., Met. XI, 26.

¹¹⁶ Robinson O.F. *Ancient Rome. City planning and administration*. – London; New York: Routledge, 1992. – P. 20.

Вихідці з різних країн шанували своїх богів, відмінних від римських, яким було збудовано багато храмів. Етнічна різноманітність зумовлювалася не так імміграцією, як зростанням чисельності римського плебсу за рахунок звільнених рабів. Ні викоринити цих богів, ні вигнати цих людей було неможливим. За деякими підрахунками, серед постійних жителів Рима близько 90 відсотків були іноземного походження¹¹⁷. Як свідчить Овідій, священнодійства на честь Ізиди, особливо популярні серед жінок, у Римі були звичним явищем¹¹⁸. Коли за наказом сенату з Капітолію прибрали вівтарі Серапіса, Ізиди, Арпократа та Анубіса, народ силою домігся їх відновлення¹¹⁹. Більше того, за порадою оракула римляни змушені були дозволити деякі іноземні культу.

Уже було наведено приклад “проникнення” у Рим Аполлона: Схожим був шлях у Рим грецького бога Асклепія. У 293 р. до н. е. у Лації поширилась чума (*lues*). Римляни звернулись за порадою до Дельфійського оракула, як говорить Овідій, або до Сівіллиних книг, за версією Лівія. Обидва автори передають, що порятунок римляни повинні були шукати у Асклепія, центром шанування якого було місто Епідавр, у Арголіді¹²⁰. Для Ескулапа (а саме так Асклепія називали у Римі) було збудовано храм на острові посеред Тібру, який відтоді називали іменем цього бога¹²¹.

Те саме можна сказати про фригійську богиню Кібелу, чи “Велику Матір”. За вказівкою Сівіллиних книг, після 204 р. до н. е. з Пессінунта (*Pessinus* – місто в Галатії) було привезено священний чорний камінь, символ Кібели, що повинно було вигнати з Італії Ганнібала. Під час транспортування цієї святині сталося “чудо”: зрушити корабель, що раптово зупинився посеред Тібру, змогла лише весталка Клавдія після молитви до богині¹²². Жерцями та жрицями богині були лише фригійці (*Ιερᾶται δὲ αὐτῆς ἀνὴρ Φρὺξ καὶ γυνὴ Φρυγία*); вони несли її зображення у процесії через місто, згідно зі

¹¹⁷ Frank T. An economic history of Rome: to the end of the Republic. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1920. – P. 159-160.

¹¹⁸ Ov., *Ars am.* III, 635 (Овідій вживає поетичну форму “*Pharia juventa*”).

¹¹⁹ Tert., *Ad Nationes*, I, 10.

¹²⁰ Liv. X, 47, 6; Ov., *Met.* XV, 626–643.

¹²¹ Suet., *Claud.* 25, 2.

¹²² Amm. Marc. XXII, 9, 5; Aur. Vict., *De vir. ill.* XLVI; Liv. XXIX, 37, 2; XXXVI, 36.

своїми традиціями випрошували подаяння. Законом та постановою сенату (*κατὰ νόμον καὶ ψήφισμα βουλῆς*) корінним римлянам було заборонено виконувати ці церемонії¹²³. Перші римські імператори, що належали до роду Юліїв і походили від Енея, могли вважати богиню з Троянської землі родовим божеством¹²⁴. На медальйоні часу Марка Аврелія була зображена Кібела на леві¹²⁵.

Схожий шлях до визнання у Римі пройшла італійська богиня Церера (*Ceres*). У 496 р. до н. е., за вказівкою Сівіллиних книг, диктатор Авл Постумій дав обітницю збудувати храм Церері, Ліберу та Лібері, щоб відвернути голод, який загрожував римлянам під час війни з латинянами¹²⁶. Загальноприйнята дата освячення цього храму – 19 квітня 493 р. до н. е. Ритуал культу Церери був грецьким і її жриці були грекинями¹²⁷. Закон дозволяв римлянам брати участь у церемоніях, присвячених цій богині¹²⁸. Посвячення у містерії Церери проводилося за римським ритуалом (*initienturque eo ritu Cereri quo Romae initiantur*)¹²⁹.

На відміну від культів Кібели і Церери, культу Ізиди, Серапіса, Мітри та ін. не були включені у державне життя, були справою приватної посвяти у таїнство та віри¹³⁰. Тіберій боровся зі східними кльтами і пильно стежив за дотриманням давніх звичаїв. Він суворо докоряв квіндецемвіру Канінію Галлу за їх порушення¹³¹. Тіберій заборонив чужоземні релігійні церемонії (*externas caerimonias*), єгипетські та іудейські ритуали, змусив прихильників цих ритуалів (*superstitionem*) спалити одяг і предмети, які вони використовували під час обрядів. Іудеї були вигнані з Риму під загрозою покарання довічним рабством за непокору. За постановою сенату, чотири тисячі лібертинів (*libertini*) відповідного віку, прихильників іудаїзму, під виглядом військової служби (*per speciem sacramenti*) були вислані на Сардинію для боротьби з розбійниками. Тоді

¹²³ Dion. Hal., Ant. Rom. II, 19.

¹²⁴ Scramuzza V.M. The emperor Claudius. – Cambridge; London: Harvard University Press; H. Milford, 1940. – P. 152.

¹²⁵ RMBM, P. 19, № 2, Pl. XXVI, fig. 2

¹²⁶ Dion. Hal., Ant. Rom. VI, 17.

¹²⁷ Cic., Pro Balbo 55.

¹²⁸ Cic., Leg. II, 21.

¹²⁹ Ibid. II, 37.

¹³⁰ Lomas K. Roman Italy, 338 BC–AD 200: a sourcebook. – London: UCL Press, 1996. – P. 174.

¹³¹ Tac., Ann. VI, 12.

вважали, що клімат Сардинії шкідливий для здоров'я (*gravitas*)¹³². Ще більшу кількість тих, що відмовились від військової служби через заборону іудейськими законами, було страчено (*πλείστους δὲ ἐκόλασαν μὴ θέλοντας στρατεύεσθαι διὰ φυλακὴν τῶν πατριῶν νόμων*)¹³³.

За свідченням Йосифа Флавія, іудеї постраждали через кількох шахраїв, що привласнили собі золото та пурпур, пожертвувані знатною римлянкою ерусалимському храму¹³⁴. Ювенал насміхається з легковірності тих, що масним гусаком (*ansere magno*) купують у Озіріса відпущення гріхів¹³⁵. Тіт Лівій мав вагомі підстави розцінювати нетрадиційні культу як звичайне джерело доходів (*quaestus*)¹³⁶.

Переслідування прихильників Ізиди було викликане участю жерців цієї богині у злочині щодо римлянки на ім'я Пауліна. За грошову винагороду вони організували римському вершнику Децію Мунду можливість оволодіти Пауліною під виглядом бога Анубіса. Після ретельного розслідування винуватці були розп'яті на хресті. Храм Ізиди, збудований тріумвірами, Тіберій наказав зруйнувати, а її зображення кинути у Тібр¹³⁷. Овідій, що написав твір, присвячений мистецтву кохання, перелічує місця, де це кохання треба шукати: поруч із портиками, театрами та цирком, радить не проминути і храми, у тому числі східних богів. Поет говорить про святкування сьомого дня євреїв, оплакування Адоніса у храмі Венери, храм мемфіської молодої телички (*Memphitica templa iuvencae*) – Ізиди¹³⁸. Ювенал називає Ізиду звідницею і пропонує призначати побачення біля її храму (*apud Isiacae potius sacraria lenae*)¹³⁹. Храм Ізиди, про який веде мову Ювенал, був споруджений, імовірно, за Калігули.

Однак у східних релігіях були і благочестя, і чиста віра та каяття за вчинені злочини. На думку Д. Даффа, у східних культурах моральні почуття відповідали ідеям очищення від провини, їм був притаманний тісніший зв'язок із божеством, аскетичні самозречення та оцінка

¹³² Suet., Tib. 36; Tac., Ann. II, 85.

¹³³ Joseph., AJ. XVIII (3, 5) 84.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Juv. VI, 540–541.

¹³⁶ Liv. IV, 9.

¹³⁷ Joseph., AJ. XVIII (3, 4) 65–80.

¹³⁸ Ov., Ars am. I, 75–77.

¹³⁹ Juv. VI, 489.

людського життя за вчинками. Східні культу давали значно більше духовної підтримки, ніж гетерогенний римський політеїзм¹⁴⁰. До нас дійшов текст обряду, що відбувався у храмі богині Агдістіс, яку ототожнювали з Кібелою. У храмі, розташованому у Філадельфії, що у Лідії, збудованому не пізніше I ст. до н. е., були також вівтарі інших богів. Обряд передбачав зокрема таке: чоловіки та жінки, вільні чи невільники, зайшовши у цю святиню, присягають усіма богами, що вони не прагнуть скоїти зумисне зло чи згубну отруту проти чоловіка чи жінки; що вони не даватимуть рекомендацій застосовувати любовні чари, робити аборти, використовувати контрацептиви чи вчиняти грабежі та вбивства¹⁴¹. Овідій змальовує картину чийогось щирого каяття та усвідомлення своєї провини перед Ізідю: "*Vidi ego linigerae numen violasse fatentem Isidis Isiacos ante sedere focos*"¹⁴².

Гай Калігула відмовився від політики своїх попередників щодо східних культів. За його правління у Римі було започатковано святкування на честь Ізиди¹⁴³. Судячи зі свідчень Йосифа Флавія, Гай сам міг бути учасником і навіть засновником цих містерій (*μυστηρίων*). Імператор одягав жіночі шати, вигадував химерну зачіску, надавав собі зовнішності жінки¹⁴⁴, взував жіночі сандалії (*soccus muliebris*), інколи виходив у одязі Венери¹⁴⁵.

Щоб бути схожим на богів, Гай часто з'являвся з позолоченою бородою, тримаючи у руці знаки богів: блискавку, тризубець, жезл¹⁴⁶. Він наказав привезти з Греції зображення богів, у тому числі навіть знамениту статую Зевса Олімпійського роботи Фідія, щоб зняти з них голови і замінити зображенням своєї. Палатинський палац він продовжив до самого форуму, а храм Кастора і Поллукса перетворив на його вестибюль. Часто він стояв між статуями близнюків, приймаючи божеські почесті від відвідувачів. Його почали називати Юпітером Латинським (*Latiarem Iovem*).

¹⁴⁰ Duff J.W. *Social life in Rome and Italy* // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 773.

¹⁴¹ Nock A.D. *Religious developments...* P. 507.

¹⁴² Ov., ex Ponto, I, 1, 51–52.

¹⁴³ Nock A.D. *Religious developments...* P. 496.

¹⁴⁴ Joseph., AJ. XIX (1, 5) 30.

¹⁴⁵ Suet., Calig. 52.

¹⁴⁶ Dio Cass. LIX, 26; Suet., Calig. 52.

Врешті-решт дійшло до того, що Калігула уявив себе богом. Якщо Август та Тіберій до культу імператора ставилися скептично, то Гай посвятив храм собі як божеству. Були призначені жерці, передбачені вишукані жертви. У храмі він поставив свою статую на повний зріст і одягнув на неї власний одяг. Посаду головного жерця (*magisteria sacerdotii*) обіймали почергово найбагатші громадяни, сперечались за це і платили за таку честь по 10 мільйонів сестерцій. Психічно хворий імператор посвятив себе служити своєму власному культу і призначив свого коня собі колегою у цій справі (*τὸν ἵππον συνιερέα ἀπέφαινε*)¹⁴⁷. Гай наказав поставити свою статую в Єрусалимському храмі, що викликало гостру реакцію іудеїв¹⁴⁸.

Імператор Клавдій повернувся до релігійної політики Августа і Тіберія. Він ретельно дотримувався усіх обрядів. Якщо траплялися несприятливі знамення, Клавдій організовував моління до богів (*obsecratio*) і сам їх очолював як *pontifex maximus*. Укладаючи міжнародні договори, імператор приносив жертву і виголошував традиційну ритуальну форму феціалів. Він покінчив з культом друїдів, вигнав з Риму іудеїв, постійно підбурюваних “Хрестом” (*Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit*)¹⁴⁹. Светоній має на увазі християн. Однак і те, що він не розрізняє християн та іудеїв, і те, що Христа називає Хрестом, свідчить про недостатню обізнаність римського суспільства з християнством у першій чверті II ст. н. е. У виступі перед сенатом Клавдій, вказуючи на необхідність запровадження колегії гаруспиків, констатує розповсюдження чужоземних забобонів, однак не пропонує жодних заходів, спрямованих на їх обмеження¹⁵⁰. Імператор Нерон якийсь час шанував лише сірійську богиню Атаргатіс¹⁵¹.

Правителі династії Флавіїв уважно стежили за дотриманням усіх релігійних церемоній. Ми вже згадували у цьому зв'язку Веспасіана. Ще більше старання у боротьбі за дотримання релігійних норм продемонстрував Доміціан. Він жорстоко покарав злочинні зв'язки жриць богині Вести (*incesta Vestalium virginum*), яким навіть Веспасіан і Тіт не приділяли уваги. Декому він дав змогу самим вкоротити собі віку. Але старшу весталку (*maximam*)

¹⁴⁷ Dio Cass. LIX, 28; Suet., Calig. 22, 2–3; 57, 1.

¹⁴⁸ Joseph., BJ. II (10, 1) 185; Tac., Hist. V, 9.

¹⁴⁹ Suet., Claud. 22; 25, 4–5.

¹⁵⁰ Tac., Ann. XI, 15.

¹⁵¹ Suet., Nero 56.

Корнелію, в минулому вже притягнуту до карної відповідальності за такий же злочин, хоч тоді виправдану, він наказав закопати (*defodi imperavit*)¹⁵². Пліній Молодший, описуючи в одному з листів страту Корнелії, висловлює сумнів щодо її провини і говорить, що вона йшла на страту “як невинна” (*tamquam innocens*)¹⁵³. Гробницю (*monimentum*), яку лібертин (*libertus*) Доміціана збудував для свого сина з каміння, призначеного для храму Юпітера Капітолійського (*templo Capitolini Iovis destinatis*), імператор наказав зруйнувати, а останки, що були у ній, втопити в морі¹⁵⁴.

Хоча Флавії були прихильниками релігійної традиції, період їх правління став часом нових можливостей для релігій Сходу. Веспасіан та Тіт Флавії вважали за можливе вночі відпочивати у храмі Ізиди¹⁵⁵. Веспасіан розпочав боротьбу за імператорську владу і, перебуваючи в Єгипті, відвідав храм Серапіса та вдався до ворожби (*auspicium*), щоб дізнатися про свої перспективи. У нього були підстави вірити у прихильність до нього цього єгипетського бога. Якось, коли він розбирав судові справи, до нього підійшли два простолюдина – сліпий та кульгавий. Вони просили зцілити їх, як їм вказав у сні Серапіс. Не вірячи в успіх, після довгих вмовлянь та перед великим натовпом Веспасіан здійснив ці зцілення¹⁵⁶.

Релігійну практику у провінціях можна проілюструвати на прикладі Римської Британії. По-перше, там існували обов’язкові у романізованих общинах культу імператора та Юпітера. По-друге, інколи вшановували богів традиційного Олімпійського пантеону як богів-захисників, поєднуючи їх із відповідними богами кельтського пантеону. По-третє, космополітична природа суспільства Римської Британії проявилась у запровадженні низки “таємних” культів із різних частин Імперії, які мали тимчасове політичне чи соціальне значення і в основному апелювали до окремих груп людей. По-четверте, окремо треба розглядати християнство. Хоча його можна зарахувати до “таємних” культів, воно від них відрізнялося, бо до четвертого століття було переслідуваною релігією¹⁵⁷. Схожою була ситуація і в інших провінціях.

¹⁵² Suet., Domit. 8, 3–4.

¹⁵³ Plin. IV, 11.

¹⁵⁴ Suet., Domit. 8, 5.

¹⁵⁵ Joseph., BJ. VII (5, 4) 123.

¹⁵⁶ Suet., Vesp. VII, 2.

¹⁵⁷ Shotton D. Roman Britain. – London: Routledge, 1998. – P. 56.

Важливим фактором зміцнення позицій традиційної римської релігії у провінціях була армія. Солдати та ветерани, які після відставки часто залишалися у провінції, де проходила їхня служба, жертвували римським божествам значні суми. Так, ветеран Першого Італійського легіону (*Legio I Italica*) пожертвував вівтар Юпітеру Найкращому, Найбільшому та Юноні Цариці: *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / Iunoni Reg(inae) / C(aius) Caeselliu[s] / Vitalis vet(eranus) / leg(ionis) I Ital(icae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*¹⁵⁸.

Водночас важливу роль у процесі проникнення іноземних культів у Рим відіграло військо, на що звернув увагу Г. Буассьє. Залишаючись тривалий час у тій самій країні, солдати охоче переймали і забирали із собою її вірування, коли їх переводили в іншу місцевість¹⁵⁹. Під час битви під Кремоною між прихильниками Веспасіана та Вітеллія (29 жовтня 69 р. н. е.) солдати Третього легіону вигуками привітали схід сонця – звичай, який вони перейняли у Сирії (*undique clamor, et orientem solem (ita in Syria mos est) tertiani salutavere*)¹⁶⁰.

Вагомим фактором поширення чужоземних культів була сама природа політеїстичної римської релігії. Багато хто вважав, що не завадить звернутися за допомогою одразу до кількох богів, у тому числі й до чужих. Трапляються спільні посвяти Ліберу, Сільвану та Геркулесу (*LIBERO SILVANO HERCULI*)¹⁶¹, Ізіді, Серапісу, Ліберу та Лібері (*ISIDI. SERAPI. LIBER || LIBERAE*)¹⁶², Солу, Серапісу, Юпітеру, Ліберу Батьку, Меркурію та Сільвану (*SOLI. SERAPI. IOVI || LIBERO PATRI || ET MERCURIO || ET SILVAN*)¹⁶³, Діспатеру та Геркулесу (*DITI / PATRI // HERCULI*)¹⁶⁴ та ін.

У 80 р. н. е. храми Серапіса, Ізіді, Юпітера Капітолійського, Нептуна та низка інших споруд були знищені пожежею¹⁶⁵. Доміціан, проводячи активні будівельні роботи у Римі, відбудував також і храм Ізіді¹⁶⁶. Прихильно ставилися до цієї богині і наступні

¹⁵⁸ АЕ 1998, 1136.

¹⁵⁹ Буассьє Г. Римская религия от времен Августа до Антонинов... С. 362–363.

¹⁶⁰ Тас., Hist. III, 24.

¹⁶¹ ILSAC (Orelli) 1612.

¹⁶² Ibid. 1889.

¹⁶³ Ibid. 1893.

¹⁶⁴ АЕ 2000, +00132.

¹⁶⁵ Dio Cass. LXVI, 24, 2.

¹⁶⁶ Eutr. VII, 23, 6.

правителі. Шанувальником Ізиди, Анубіса та Мітри був Коммод¹⁶⁷. Він зображений на монетах разом з богами Вікторією, Серапісом та Ізідою¹⁶⁸. Ізіда і Серапіс товаришують на монетах Адріану¹⁶⁹. На монетах Каракалли зображено сцену отримання імператором хлібних колосків від Ізиди¹⁷⁰. Олександр Север прикрасив храми Ізиди та Серапіса усім необхідним для містичних ритуалів¹⁷¹. На вівтарі, посвяченому Ізиді (*Isidi sacr[um]*)¹⁷², зображено єгипетських богів Анубіса і Гора¹⁷³. Пишними та багатолюдними були ритуальні дійства на честь Ізиди, детально описані Апулеєм¹⁷⁴.

Ми вже зазначали, що на початку Імперії природженим римлянам забороняли брати участь у обрядах на честь богині Кібели. Згодом на цю заборону перестають зважати. Геродіан розповідає про підготовку замаху на Коммода, який планували здійснити під час ритуальної процесії, присвяченої цій богині. Матерн, що очолював змову, вважав сприятливими обставинами велелюдність та карнавальний характер дійства. За словами Геродіана, саме римляни брали участь у сакральній ході, присвяченій Матері богів: “μητρι θεῶν πομπήν τελοῦσι Ῥωμαῖοι”¹⁷⁵.

Під впливом чужоземних традицій відбувалась трансформація у сприйнятті римлянами власних богів. І навпаки, змінювалося сприйняття богів чужих під дією римських звичаїв. Після громадянських війн наприкінці Республіки зростає значення культу Фортуни, елліністичної Тіхе – богині щастя та долі, посвяти і зображення якої починають домінувати. Її природа зростає до всезагальної і вбирає у себе культ та атрибути більшості інших богів греко-римського Пантеона. Переважна більшість прихильників Фортуни на римському ґрунті уявляє її передовсім носієм матеріального успіху та матеріальної удачі, фортуни (*fortune*) в тривіальному значенні цього слова. Її поетичний та дещо містичний

¹⁶⁷ НА, Comm. IX, 4–6.

¹⁶⁸ Akerman J.Y. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. – London: E. Wilson, 1834. – Vol. I. – P. 304. № 11; 322. № 40.

¹⁶⁹ Ibid., P. 230. № 4; 239. № 5.

¹⁷⁰ Ibid., P. 379. № 71; 387. № 26; Cohen IV, P. 177. № 319.

¹⁷¹ НА, Alex. Sev. XXVI, 8.

¹⁷² АЕ 2003, +00012.

¹⁷³ Bowerman H.C. Roman sacrificial altars. An archaeological study of monuments in Rome. – Lancaster: The New Era Printing Company, 1913. – P. 36–37.

¹⁷⁴ Apul., Met. XI, 8–17.

¹⁷⁵ Herodian I, 10, 5.

елліно-східний образ значно спрощується та понижується. З богині тиранів, царів, династій, політичних честолюбців вона перетворюється на богиню мас, що прагнуть спокою та матеріального достатку. Її супутником стає Меркурій, що поділяє її успіх. Не грецький Гермес, із його багатогранним та багатоликим обличчям, а римський Меркурій, що прийняв лише зовнішній образ еллінського бога, бога вигоди, успіху в торгівлі, господарстві, розмаїтих чистих та нечистих комерційних операціях¹⁷⁶.

Звісно, сприйняття релігії різними верствами римського суспільства було неоднаковим. Серед освічених римлян поширюється вчення стоїків. Уже Сенека вказував, що справжнє шанування богів полягає не у запалюванні суботніх світильників, а у правильному їх розумінні: “Достатньо їх шанує всякий, хто їх наслідує” (*Satis illos coluit quisquis imitatus est*)¹⁷⁷. Проте Марк Аврелій, один із найосвіченіших імператорів у історії Риму, вважав несумлінне виконання релігійного культу причиною епідемії чуми¹⁷⁸. Водночас серед вищих верств суспільства вельми популярною була астрологія. Хоча важко оцінити роль придворних астрологів¹⁷⁹, щодо їхнього впливу на окремі справи ми маємо переконливі свідчення. Тіберій вигнав із Рима астрологів (*mathematicos*), а сам займався астрологією і дослухався до порад професійних астрологів¹⁸⁰. Серед наблизених Нерона був астролог Балбілл (*Balbillus*), якого ототожнюють із префектом Єгипту Тіберієм Клавдієм Балбіллом¹⁸¹. Він консультував імператора, наляканого тим, що кілька ночей у небі стояла комета (*stella crinita*). Це вважалось несприятливим знаменням для правителів. Астролог порадив Нерону відвернути лихо від себе стратою когось із вельмож. За словами Светонія, Нерон зневажав релігію і врешті-решт почав ушановувати фігурку дівчини, яку він отримав від якогось плебея, вірячи, що вона порятує його від усіх підступів. Її він шанував понад усіх богів (*pro summo*

¹⁷⁶ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 107.

¹⁷⁷ Sen., Ep. XCV, 47–50.

¹⁷⁸ HA, Marc. XXI, 6.

¹⁷⁹ Barton T. Ancient astrology. – London; New York: Routledge, 1994. – P. 49.

¹⁸⁰ Suet., Tib. 36.

¹⁸¹ Momigliano A. Nero // САН. – Cambridge, 1934. – Vol. X. – P. 708. n. 1.; Prosopographia imperii Romani: saec. 1. 2. 3. – Berolini; Lipsiae: apud Walter de Gruyter, 1933. – Pars I. – P. 349.

numine), тричі на день здійснюючи їй жертвоприношення¹⁸².

До пророцтв астролога дослухався Отон, якому було передбачено, що він переживе Нерона та стане імператором¹⁸³. Імператор Тіт особисто глумачив гороскопи¹⁸⁴. А от Вітеллій наказав вигнати астрологів з Італії (*pulsi Italia mathematici*)¹⁸⁵. Як пише Светоній, найбільш вороже він ставився до блазнів та астрологів (*vernaculis et mathematicis*)¹⁸⁶. Веспасіан, прийшовши до влади, вигнав астрологів з Рима, навіть не зважаючи на те, що мав звичку консультиватися з кращими з них особисто; щоб продемонструвати прихильність до астролога Балбілла, він дозволив жителям Ефесу, що у Малій Азії, відсвяткувати якісь священні ігри – привілей, якого він не давав жодному іншому місту¹⁸⁷.

Проте, як зазначає Ювенал, у прихильників астрологів перевагу має той, кого частіше висилали: “*praecipuus tamen est horum, qui saepius exul*”¹⁸⁸. Однак декого з прихильників астрології чекали жорстокіші покарання. Доміціан наказав стратити колишнього консула Меттія Помпузіана, який роздобув гороскоп імператора і був настільки необережний, що про це стало відомо¹⁸⁹.

Інколи бувало корисно мати добрі взаємини з астрологом. Нерва, якого Доміціан мав намір стратити, був врятований дружнім йому астрологом. Останній зумів переконати імператора, що Нерві залишилося жити кілька днів¹⁹⁰.

Популярною у Римі була також магія. Тертуліан у написаній на рубежі II – III ст. н. е. праці “Про поклоніння ідолам” (*De idololatria*) говорить про спорідненість магії та астрології: “Ми знаємо, що магія та астрологія між собою пов’язані” (*Scimus magiae et astrologiae inter se societatem*)¹⁹¹. У посланні до Флора Гораций із сумнівом запитує: “Чи смієшся ти зі сновидінь, жахів магічних, див, пророчиць, духів покійних нічних і чудес фессалійських” (*Somnia, terrores magicos, miracula, sagas, nocturnos lemures portentaque Thessala*

¹⁸² Suet., Nero 36; 56.

¹⁸³ Ibid., Otho 4; Tac., Hist. I, 22.

¹⁸⁴ Suet., Tit. 9, 2.

¹⁸⁵ Tac., Hist. II, 62.

¹⁸⁶ Suet., Vit. 14, 4.

¹⁸⁷ Dio Cass. LXVI, 9.

¹⁸⁸ Juv. VI, 577.

¹⁸⁹ Suet., Dom. 10, 3.

¹⁹⁰ Dio Cass. LXVII, 15, 6.

¹⁹¹ Tert., De Idol. IX.

rides)¹⁹²? Римляни були переконані, що коли люди, омиваючи стопи, тричі водою доторкнуться очей, вони ніколи не хворітимуть на офтальмію чи будь-яку іншу хворобу очей¹⁹³. Чудотворці запевняли, що “без вогню може ладан танути” (*flamma sine, tura liquescere*)¹⁹⁴, матері вірили, що, окрім молитви до Юпітера, вилікувати дитину можна також магічними занурюваннями у Тібр¹⁹⁵. Вірили, що чарівниця може вилікувати дитину, у якої відьма-вампір (*strix*) висмоктала кров, а білий шпичок (*alba spina*) допомагає відвернути усілякі біди¹⁹⁶. Поширеною була любовна магія¹⁹⁷. Як розповідає Гораций, відьми вбивали хлопчиків, щоб отримати інгредієнти для любовного зілля¹⁹⁸. Датована часом правління імператора Тіберія епітафія засвідчує, що у могилі лежить чотирирічний хлопчик, який потрапив до рук відьми (*eripuit me saga manus*)¹⁹⁹.

Магію практикували в основному люди непевного походження та з низьким соціальним статусом, хоча до виконання магічних обрядів могли долучатись і римські громадяни²⁰⁰. Були усталені магічні формули, які забезпечували бажаний результат. Датовані III ст. н. е. папіруси наводять заклинання і детальні інструкції щодо форми виконання магічного обряду²⁰¹.

Поширена думка, що філософські ідеї притаманні лише високоосвіченій меншості (писемними у Римській Імперії були лише 10 відсотків вільнонароджених²⁰²), а серед нижчих верств були поширені різні форми анімізму та магії: для неосвіченого солдата світ був наповнений духами, які розмаїто перешкоджають його діям. Перед усіма кампаніями та битвами влаштовували жертвоприношення та давали обітниці. Командування тлумачило отримані під час ворожінь знаки, і це було предметом маніпуляцій.

¹⁹² Hor., Epist. II, 2, 208–209.

¹⁹³ Plin., NH, XXVIII (X) 44.

¹⁹⁴ Hor., Sat. I, 5, 99.

¹⁹⁵ Ibid. II, 3, 288–292.

¹⁹⁶ Ov., Fast. VI, 129–168.

¹⁹⁷ Ogden D. Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: a sourcebook. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 115-119.

¹⁹⁸ Hor., Epod. V.

¹⁹⁹ ILS 8522.

²⁰⁰ Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world. – London: Routledge, 2001. – P. 201.

²⁰¹ SGP, P. 110-114, № 46; 47.

²⁰² Klauck H.J. The Roman Empire... P. 74.

Коли воїни рвались у бій, полководець міг визнати час неслухним. Тоді ворожіння вважались несприятливими, а воїни могли легко примиритись із зволіканням²⁰³.

Однак не лише представники нижчих прошарків суспільства відчували страх перед забобонами та вірили у магію. В існування привидів вірив Пліній Молодший і в одному листі обґрунтував свою позицію. Окрім свідчень інших людей, він оповідає історію, що трапилась у його домі: привиди вказали, що минула небезпека, яка загрожувала йому від імператора Доміціана. Уночі вони зрізали волосся хлопчику-лібертину та його брату (ті, що перебувають під слідством, зазвичай волосся відпускали)²⁰⁴. Імператор Август довіряв пророчим снам та різним прикметам. Він був переконаний, що від блискавки може захистити шкіра тюленя (*vituli marini*) і носив (*circumferret*) її завжди із собою²⁰⁵. Тіберій використовував з цією ж метою лавровий вінок²⁰⁶. Нерон, як ми зазначали, вірив у чарівну силу якоїсь фігурки. Доміціан усе життя прожив зі страхом перед роком, днем та навіть годиною, що були передбачені йому ще у дитинстві як час його смерті²⁰⁷. Імператор Каракалла постійно консультувався з оракулами, магами та астрологами (*ἀστρονόμος*)²⁰⁸. Він уважав, що у його особі відбулася реінкарнація Олександра Македонського²⁰⁹. Звісно, магія як первісна форма релігії не могла задовольнити релігійні потреби розвинутого римського суспільства. Однак вона могла, як відзначила Ф. Прешенді, доповнити в окремих випадках римську релігію²¹⁰.

Отже, період принципату – це не стільки час занепаду римської релігії, скільки час її відродження. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Водночас набувають популярності чужоземні культу. Римський уряд, сприймаючи релігію як один із вирішальних факторів

²⁰³ Webster G. The Roman Imperial Army... P. 275.

²⁰⁴ Plin., Ep. VII, 27.

²⁰⁵ Suet., Aug. 90–92.

²⁰⁶ Ibid., Tib. 69.

²⁰⁷ Ibid., Domit. 14–16.

²⁰⁸ Herodian IV, 12.

²⁰⁹ Miller M.A. The army and the Imperial house // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 47.

²¹⁰ Прешенди Ф. Несколько наблюдений относительно различия между магией и религией в римской культуре // ВДИ. – 1988. – № 3. – С. 133.

стабільності у державі, провадив послідовну політику, спрямовану на відновлення та збереження традиційних релігійних церемоній. При цьому нагляд держави за релігійним життям посилюється. Під контроль уряду переходять жрецькі колегії. Більше зусиль докладається для підтримання культових споруд у належному стані. Будуються і нові храми, але це будівництво стосується здебільшого обожнених імператорів чи вшанування іноземних божеств. Зростає значення культу богів та богинь, які з тієї чи іншої причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру. Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Щодо іноземних культів, то політика уряду еволюціонувала від рішучої протидії за Августа до неутручання, а згодом і певної підтримки за його наступників. Імператори змушені були брати до уваги духовні потреби населення держави. Тому іноземні культу розвиваються, по суті, безперешкодно. Однак і тут критерієм було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати даний культ. Якщо та чи інша релігія цим вимогам не відповідала, уряд рішуче застосовував репресивні заходи, як ми це бачимо на прикладі друїдизму та християнства. У релігійній самосвідомості римлян поєднувались віра у чудо, і усвідомлення відповідальності суспільства загалом і кожного індивіда зокрема за підтримання рівноваги у взаєминах з богами. Хоча релігійна самосвідомість римського суспільства диференціювала римлян і прихильників неримських релігій, іновірців не вважали за ворогів, що дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство перегрівів.

2.2. Культ імператора

Окремою проблемою у дослідженнях римської релігії є культ імператора. У науковій літературі немає одностайної думки щодо його значення для формування нового політичного режиму взагалі та релігійного розвитку у добу принципату. Є думки і про перебільшення ваги цього культу, і про його важливість для римської релігії через здатність увібрати у себе різними шляхами традиційні язичеські культу¹. К. Скот слушно стверджує, що культ імператора відіграв важливу роль при формуванні Римської Імперії². Г. Буассьє вказує, що в Августа ще за життя були жерці, а його культ було запроваджено у багатьох важливих містах. На думку дослідника, римський *ἀποθέωσις* був більш містичним і більш людяним за *ἀποθέωσις* східних народів; цей культ передбачав, що людина особистими зусиллями та власними чеснотами може сама звеличитися до божественного стану, відкидаючи уявлення, нібито божество сходить на неї і втілюється у ній. У провінціях культ імператора стосувався не стільки особи імператора, скільки його імператорського достоїнства³. Водночас є думка, що культ імператора взагалі не був релігією. Д. Шайд називає його “рухом”, а сам термін “імператорський культ” вважає невдалим, бо імператора за життя ніколи не шанували як бога⁴. І. Градел наголошує, що існував типовий муніципальний культ чинного імператора⁵. За словами О. Дель Мара, Август вірив у свою надприродність⁶. М. Машкін вважає причиною виникнення культу імператора те, що єдина імперія повинна була мати єдиний культ. Схожу релігійну політику провадили майже

¹ Brent A. The Imperial Cult and the Development of Church Order: concepts and images of authority in paganism and early Christianity before the age of Cyprian. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 1999. – P. XIX-XX.

² Scott K. Emperor Worship in Ovid // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1930. – Vol. 61. – P. 43.

³ Буассьє Г. Римская религия... С. 130-142, 150.

⁴ Шайд Д. Религия римлян... С. 166.

⁵ Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – P. 97.

⁶ Del Mar A. The worship of Augustus Caesar. – New York: Cambridge Encyclopedia Co., 1900. – P. 314.

усі елліністичні монархи. Втіленням єдиного культу став культ Цезаря, а згодом і Августа⁷. Серед тих, хто започатковував культ правителя, окрім Цезаря та Августа, називають також Антонія⁸. Д. Фіні вказує на неширкість римської еліти, яка підтримувала релігійні традиції лише для політичних цілей, щоб перехитрити своїх опонентів та обдурити плебс. Її позицію щодо культу імператора він ставить у один ряд зі спостереженням за годуванням курчат⁹. На думку О. Штаерман, імператорський культ почався з обоження Цезаря і версії про комету як його душу, що піднеслася до богів. Аналізуючи праці, присвячені імператорському культу, дослідниця вказує на розбіжності у деталях, проте визнає загальну згоду, що, починаючи з правління Августа, імператорський культ набув широкої популярності незалежно від частки у його організації самого уряду та частки місцевої ініціативи і незалежно від наявності чи відсутності його зв'язку з культурами елліністичних царів¹⁰. М. Абрамзон вважає, що Август не вніс нічого принципово нового у створення власного культу. Обоження правителя у районах, пов'язаних з елліністичними традиціями, і в країнах східної деспотії було звичайним явищем із давніх часів. Безсумнівним, на його думку, є зв'язок імператорського культу із елліністичними традиціями поклоніння правителю. Політична ідея культу, запозичена зі Сходу, домінувала над релігійною. Д. Сергеев припускає, що у формуванні імператорського культу велику роль відіграла практика вшанування успішних полководців триумфом: римляни вірили, що під час цього священного дійства Юпітер втілюється в людині – непереможному полководцеві¹¹. Ф. Кумонт переконує, що апофеоз померлих імператорів, як за формою, так і за суттю, був навіяний доктринами Азії¹². І. Свенціцька проводить паралелі культу імператора з культом Олександра Македонського

⁷ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 564.

⁸ Crook J.A. Augustus: power authority, achievement // *CAH*². – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – Vol. X. – P. 134.

⁹ Feeney D.C. Literature and Religion at Rome... P. 3.

¹⁰ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 171-175.

¹¹ Сергеев Д. Д. Место триумфа в формировании императорского культа (по Цицерону и Титу Ливию) // Жебелевские чтения I. Тезисы докладов научной конференции 28 – 29 октября 1997 года / пред. редкол.: д. ист. н., проф. Э.Д. Фролов. – СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1998. – С. 38-39.

¹² Cumont F. Astrology and religion among the Greeks and Romans. – New York; London: Putnam's Sons, 1912. – P. 94.

і вважає, що вшанування успішних полководців зароджується у період громадянських війн¹³.

На думку І. Градела, важко чітко визначити приналежність культу імператора до релігії чи політики, а стародавній світ взагалі не знав такої категорії. Ні латинська, ні грецька мова не мали дохристиянського терміну для “релігії” чи “політики” у нашому розумінні слова. Джерела не дають чіткої відповіді на питання: імператора справді мали за бога, чи обряди треба інтерпретувати з політичної точки зору, бо його лише *вшановували* як бога. Для божественних почесей не важлива природа того, кому вони надаються, – це бог чи людина, але вони підкреслюють його *надлюдський статус* і силу щодо тих, хто йому вклоняється. Немає засадничої різниці між культом імператора і культом Юпітера¹⁴.

У Римі завжди був тісний зв'язок між релігією та політикою. Перехід до принципату лише посилив контроль держави за справами релігії. Зумовлювалося це, окрім іншого, її значенням для встановлення духовного зв'язку між імператором та підданими. Значною мірою вирішення цього завдання досягалося впровадженням культу імператора, що стає складовою частиною римської релігії доби принципату.

На нашу думку, не можна прийняти концепцію, за якою виникнення імператорського культу певною мірою було пов'язане із кризою римської полісної релігії¹⁵. Античність знала культ правителя задовго до формування системи принципату. Його ранньою версією був культ померлих грецьких *героїв*¹⁶. *Герої* вважалися напівбогами. На відміну від богів, вшанування яких проводилось у будь-який час, *героїв* вшановували лише після полудня¹⁷. Перший відомий випадок божественного культу живій людині датується кінцем V ст. до н. е., коли спартанський полководець Лісандр отримав такі почесі на Самосі. Культ

¹³ Свенцицкая И.С. Культ императора в Римской державе: от персонального обожествления к формальному культу носителя власти // Сакрализация власти в истории цивилизаций. – М.: Центр цивилизационных и региональных исследований, 2006. – С. 240.

¹⁴ Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion... P. 28-30.

¹⁵ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды... С. 301-302.

¹⁶ Grosby S. Nationalism. A very short introduction... P. 87.

¹⁷ Cornford F.M. Greek religious thought from Homer to the age of Alexander. – London; New York: Dent; Dutton, 1923. – P. 26, 68.

Олександра Македонського як бога існував ще за його життя¹⁸. У елліністичних імперіях діадохів був культ правителя, що вшановував правлячого царя у формі, яка раніше застосовувалася лише щодо Олімпійських богів¹⁹. У греків боги не були людьми, але вони були як люди і саме так їх розуміли. Тому неважко було сприймати імператора як бога²⁰. Запозичення римлянами зі своїх східних провінцій культу правителя було питанням часу.

1 січня 42 р. н. е. за *lex Rufrena* Гай Юлій Цезар був визнаний богом²¹. Светоній вказує, що відбулося це під значним тиском черні (*persuasione vulgi*)²². Відтоді починається обоження Октавіана, бо після відкриття заповіту Цезаря стало відомо про всиновлення ним Октавіана. Оскільки Цезар був богом, Октавіана визнано сином бога. Цей аспект активно пропагувався на монетах з легендою “*CAESAR DIVI F[ilius]*”²³. Щоб зберегти своє унікальне становище, Октавіан згодом накаже стратити Цезаріона, про якого говорили, що він син Клеопатри та Юлія Цезаря. Як передає Плутарх, це трапилося за порадою філософа Арея, який сказав: “Недобре, коли Цезарів забагато” (*οὐκ ἀγαθὸν πολυκαισαρίν*)²⁴.

На честь обоження Цезаря Октавіан організував пишні ігри. Цитуючи Октавіана, Пліній Старший інформує про появу під час ігор комети, яку спостерігали упродовж семи днів на північній частині неба. Народ вірив, що це означало прийняття душі Цезаря до складу безсмертних богів: *Caesaris animam inter deorum immortalium numina receptam*²⁵. Тему комети використовували з пропагандистською метою у літературі (“*patriumque aperitur vertice sidus*”)²⁶ та на монетах Августа²⁷.

¹⁸ Price S.R.F. *Rituals and power: The Roman imperial cult in Asia Minor*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 26.

¹⁹ Klauck H.J. *The Roman Empire...* P. 72.

²⁰ Price S.R.F. *Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult* // *JHS*. – 1984. – Vol. 104. – P. 94.

²¹ AE 1949, № +00174.

²² Suet., *Iul.* 88.

²³ BMCRE I, P. 106, № 653. Pl. 16, 3; № 655. Pl. 15, 19.

²⁴ Plut., *Ant.* LXXXI, 2.

²⁵ Plin., *NH.* II, 23 (94).

²⁶ Verg., *Aen.* VIII, 681.

²⁷ RSC I, P. 112, 138, № 97, 99; Sobocinski M.G. *Visualizing Ceremony: The Design and Audience of the Ludi Saeculares Coinage of Domitian* // *AJA*. – Boston: Archeological Institute of America, 2006. – № 4. – P. 588.

Уже у 36 р. до н. е., після успіхів у боротьбі із Секстом Помпеєм, коли здавалося, що громадянські війни завершилися, Октавіан отримав божественні почесні. Італійські міста поставили його статуї у храмах поруч із їхніми богами (*αὐτὸν αἱ πόλεις τοῖς σφετέροις θεοῖς συνίδρουν*)²⁸. У 29 р. до н. е., після триумфального повернення Октавіана у Рим зі Сходу, за постановою сенату його ім'я було включене до сакральної пісні салиїв (*Nomen meum senatus consulto inclusum est in saliare carmen*)²⁹ – жрецької колегії, заснування якої пов'язували з царями Нумою і Туллом Гостілієм. Жерці та жриці у своїх молитвах за народ і сенат повинні були молитися і за нього. На всіх учтах, не лише суспільних, але й приватних, кожен повинен був здійснити узливання також йому, не лише богам³⁰. Під час узливань імператору промовляли: “*Bene te, patriae pater, optime Caesar*” (за тебе, батьку батьківщини, найкращий Цезаре)³¹. “Батьком батьківщини” Августа офіційно проголосили сенат, вершники та увесь римський народ у 2 р. до н. е.: *Tertium decimum consulatum cum gerebam, senatus et equester ordo populusque Romanus universus appellavit me patrem patriae*³². Сталося це 5 лютого³³ і розчулило Августа до сліз³⁴.

16 січня 27 р. до н. е. рішенням сенату Октавіану було надано ім'я (*cognomen*) “*Augustus*”; він сам про це говорить: *Senatus consulto Augustus appellatus sum*³⁵. Ініціативу Луція Мунація Планка одноставно підтримали сенат і римський народ (*consensus universi senatus populi que Romani*)³⁶. Діон Кассій теж говорить про участь народу у цій справі: *τὸ τοῦ Ἀυγούστου ὄνομα καὶ παρὰ τῆς βουλῆς καὶ παρὰ τοῦ δήμου ἐπέθετο*³⁷. Можливо, у тій чи іншій формі це питання проходило і через народні збори.

Діон Кассій вказує, що епітет “*Augustus*” означає щось більше за людину: *ὡς καὶ πλείον τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ἄν*³⁸. Вересій

²⁸ App., *Bel. Civ.* V, 132.

²⁹ RG 10.

³⁰ Dio Cass. LI, 19, 7.

³¹ Ov., *Fast.* II, 637.

³² RG 35.

³³ Ov., *Fast.* II, 637.

³⁴ Suet., *Aug.* 58.

³⁵ RG 34.

³⁶ Vell. Pat. II, 91, 1.

³⁷ Dio Cass. LIII, 16, 6.

³⁸ Ibid. 16, 8.

говорить, що коли імператор прийняв ім'я Августа, йому треба поклонятися немов істинному та втіленому Богу і бути вірним: *Nam imperator cum Augusti nomen accepit, tamquam praesenti et corporali Deo fidelis est praestanda devotio*³⁹. У сучасному антикознавстві немає єдиного тлумачення етимології та семантики цього терміна. А. Токарев вказує на зміну його значення протягом різних епох римської історії. На його думку, термін *Augustus* стосується сфери культу та релігії, характеризує речі та поняття, тісно пов'язані з богами, і символізує богообраність його власника⁴⁰. О. Штаерман припускає, що цей термін міг бути поширений серед народу як епітет ларів – захисників гноблених. За допомогою цього імені Октавіан, можливо, прагнув повернути плебеїв на бік нового режиму⁴¹. Д. Шайд зазначає, що прикметник “*Augustus*” виражав “повноту божественної сили”, підносив Августа над іншими смертними, підкреслював майже божественну удачливість у справах, яку той виявив під час громадянських війн⁴².

Звісно, можна обговорювати труднощі при встановленні значення терміна *Augustus*, як і низки інших античних термінів, які не мають аналогів у сучасному світі. Більше того, термін “*Augustus*” (як, наприклад, “*auctoritas*”, “*pax*”, “*cursus honorum*”) існує лише у контексті римської, а не грецької реальності. Однак показово, що у Іст. н. е. “*Augustus*” перекладали грецькою як “*Σεβαστός*”. Наприклад, Йосиф Флавій говорить, що Ірод назвав одну з гаваней на честь імператора Себастою (ἐπὶ τῆμῃ τῇ Καίσαρος καλεῖ Σεβαστόν)⁴³. Діон Кассій вказує, що грецькою Августа називають “*Σεβαστός*”: ἐξ οὐπερ καὶ σεβαστόν αὐτόν καὶ ἑλληνίζοντες πῶς⁴⁴. Аппіан зазначає, що Октавіан першим за життя піднесений за його справи до божественного рівня і прозваний римлянами “ὥστε Σεβαστός”⁴⁵. “*Σεβαστός*” означає “священний”. І хоча це не дослівний і не

³⁹ Veg., Mil. II, 5.

⁴⁰ Токарев А.Н. Augustus и Σεβαστός: о семантике терминов // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 173-175.

⁴¹ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 169-170.

⁴² Шайд Д. Религия римлян... С. 165.

⁴³ Joseph., Ant. XVII (5, 1) 87.

⁴⁴ Dio Cass. LIII, 16, 8.

⁴⁵ App., Bel. Civ. I, 5.

точний переклад “класичного значення *Augustus*”⁴⁶ і семантична мотивація “*Σεβαστός*” більш релігійна⁴⁷, у добу принципату його розуміли саме так. На думку С. Діла, титул *Augustus* поєднував його носія з величчю Юпітера і святістю усіх священних місць та обрядів⁴⁸. У будь-якому разі, треба погодитись із В. Екком, що когномен “*Augustus*” вирізняв його власника серед інших римлян та поєднував зі сферою релігії⁴⁹. Водночас цей термін був прийнятним для тих, хто був не готовий толерувати термін “*divus*” щодо живої людини. Вшанування Октавіана цим ім’ям підсумувало важливий етап у формуванні системи принципату. Трансформація Октавіана на Августа була трансформацією воєначальника на імператора⁵⁰.

У 29 р. до н. е. у Пергамі та Нікомедії греки отримали дозвіл посвятити спільні храми Ромі та Октавіану. Храм у Пергамі, зображення якого дійшло до нас на тетрадрахмі 19 – 18 р., мав шість колон, стояв на платформі, до нього провадило п’ять сходиночок. Зображення супроводжувалось таким текстом: “*ROM. ET AVGVST. COM. ASIAE*” (Рома і Август. Народні збори Азії)⁵¹. Спеціальна асоціація хористів виконувала у цьому храмі гімни на честь Августа⁵². Римляни повинні були вклонятися Ромі та божественному Юлію, храми яким було споруджено у Ефесі та Нікеї⁵³. У написі з Афін говориться про посвяту храму богині Ромі та Августу Цезарю ([ὁ] δῆμος θεᾶι Ῥώμηι καὶ Σ[εβασ]τῶι [Καίσαρι]) і згадується жрець богині Роми та Августа Спасителя (ιερέως θεᾶς Ῥώμης καὶ Σεβαστοῦ Σωτήρος)⁵⁴. Коментуючи датований 5 р. н. е. напис з острова Кос, поблизу південно-західного узбережжя Малої Азії, у якому згадуються змагання на честь Роми та Августа, Р. Шерк зазначає, що культ

⁴⁶ Токарев А.Н. *Augustus* и *Σεβαστός*: о семантике терминов // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 174.

⁴⁷ Price S.R.F. *Gods and Emperors...* P. 84. N. 45.

⁴⁸ Dill S. *Roman Society. From Nero to Marcus Aurelius.* – New York: Meridian books, 1956. – P. 533.

⁴⁹ Eck W. *The Age of Augustus...* P. 49.

⁵⁰ Kelly C. *The Roman Empire: a very short introduction.* – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 9.

⁵¹ CRE, Pl. 2, № 17; RSC I, P. 137, № 86.

⁵² Price S.R.F. *Rituals and power...* P. 90.

⁵³ Dio Cass. LI, 20, 6-7.

⁵⁴ IG III, 3173.

Августа був просто поєднаний із давнішим культом богині Роми⁵⁵. Можна припустити, що поєднання культу Августа із культом Роми, а не якимсь місцевим божеством, стало результатом корегування задуму еліти Азії самим принцепсом. Імовірно Октавіан хотів уникнути можливого спротиву римської еліти встановленню свого культу. Водночас був важливий прецедент щодо консула 41 р. до н. е. Публія Сервілія Ісаврика, якого Ефес вшанував спільним з Ромою культом⁵⁶. Пропаганда зв'язку Августа із Ромою велася також через мистецтво. Промовисто свідчить про це знаменита Віденська Гема (*Gemma Augustea*). На ній зображено Августа в образі Юпітера, в оточенні низки богів, що вінчають його лавровим вінком. Поруч із ним сидить богиня Рома⁵⁷.

Є підстави стверджувати, що не пізніше 20 – 10 рр. до н. е. культ Роми та Августа проникає в західні провінції. Два храми Роми та Августу були освячені у Гланумі (*Glanum*, 20 км. на південь від суч. Авіньйону)⁵⁸. У 12 чи 10 р. до н. е. поблизу Лугдуна Нерон Клавдій Друз, майбутній консул 9 р. до н. е.⁵⁹, посвятив Роми та Августу вівтар, який спорудили шістдесят галльських племен. Між 9 р. до н. е. та 4 р. н. е. подібний вівтар було збудовано в *Oppidum Ubiorum* для провінції Германії⁶⁰. Зображення вівтаря у Лугдуні розміщувались на монетах із написом “*ROM. ET AVG.*”⁶¹. Цей вівтар поруч із богинею Ромою відверто посвячений імператору як богу. Відомо кілька випадків, коли імператор поєднаний не з Ромою, а з іншим божеством, наприклад, Меркурієм. Засвідчено також храм у Путеолах, посвячений одному лише Августу. Низка написів свідчить, що імператора ставлять нарівні з богом⁶². Ще за

⁵⁵ Sherk R.K. *Rome and the Greek East to the death of Augustus*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 139-140, № 109. fn 3.

⁵⁶ Friesen S.J. *Imperial cults and the Apocalypse of John: reading Revelation in the ruins*. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 28-29.

⁵⁷ MacKendrick P. *The Mute Stones Speak. The story of archeology in Italy*. – New York; London: Penguin Books, 1988. – P. 199, Fig. 6.10.

⁵⁸ Goudineau C. *Gaul // САН²*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – Vol. X. – P. 486.

⁵⁹ Klein I. *Fasti consulares...* P. 12.

⁶⁰ Nock A.D. *Religious developments...* P. 486.

⁶¹ EJ, P. 94, № 119.

⁶² Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire*. – Leiden: Brill, 1991. – Vol. 2.2. – P. 436-438.

життя Августа йому було споруджено вівтар у Тарраконі (*Tarraco* – головне місто провінції *Hispania Tarraconensis*)⁶³.

Безпосередньо пов'язане із формуванням культу імператора вшанування Генія Августа, Ларів Августа та *Numen Augusti* (божественної сили Августа). Геній та Лари Августа вшановувались у межах компіталій (*Compitalia*) – щорічного свята на честь Ларів-Хоронителів, що відзначалося на перехрестях. Август реорганізував культ Ларів вуличних перехресть, розмістивши між Ларами Геній Августа⁶⁴. Відправлення культу здійснювалося адміністрацією кварталів – *vicomagistri*, яких обирали щороку з числа шанованих жителів кварталу. У кожного з них було по два помічники – *vicoministri* рабського статусу. У провінціях аналогічний культ відправляли *magistri Augustales*, *Augustales* та *seviri Augustales*⁶⁵. У 1888 р. у Римі було знайдено вівтар ларам Августа (*LARIB AVGVSTIS*), який у 2 р. н. е. посвятили чотири *magistri*⁶⁶. Колегії шанувальників імператорських ларів, божественного дому були поширені по всій Імперії. С. Бейлі вважає культ Генія імператора основою всього імператорського культу⁶⁷. Державний культ Генія чинного імператора виходив зі сприйняття імператора як *paterfamilias* римського державного домогосподарства. Здійснення цього культу означало, що весь *populus Romanus* – клієнти імператора⁶⁸. Можливо, ще у 12 р. до н. е. Геній Августа було включено до формули офіційної присяги поряд з Юпітером (*Iuppiter Optimus Maximus* – гарант слави та могутності Риму) та Пенатами (*Di Penates* – боги-хоронителі)⁶⁹. Проте культ Генія правлячого імператора не був державним культом до часу Нерона⁷⁰.

⁶³ Van Nostrand J.J. The reorganization of Spain by Augustus. – Berkeley: University of California Press, 1916. – P. 140.

⁶⁴ Carter J.B. The religious life of Ancient Rome. – Boston; New York: The Riverside Press Cambridge, 1911. – 69-70.

⁶⁵ Шайд Д. Религія римлян... С. 164-165; Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West... Vol. 2.2. – P. 309.

⁶⁶ ILS 3615; Bowerman H.C. Roman sacrificial altars. An archaeological study of monuments in Rome... P. 22-24.

⁶⁷ Bailey C. The Religion of Ancient Rome. – London: Constable, 1911. – P. 80.

⁶⁸ Gradel I. Emperor Worship... P. 132.

⁶⁹ Nock A.D. Religious developments... P. 484.

⁷⁰ Gradel I. Emperor Worship... P. 162.

У Нарбоні (сучасна *Narbonne*) на місцевому форумі було споруджено вівтар божественній силі Августа (*numini Augusti*). У датованому 12 – 13 рр. н. е. написі сказано, що ініціатором спорудження вівтаря був народ Нарбони (*plebs Narbonen[sium] aram Narbone in foro posuit*)⁷¹. Хоча ініціатива могла бути від адміністрації, але можна припустити, що імпульси до поширення культу імператора йшли не лише зверху, а й знизу. Божественній силі імператора робили чисельні посвяти: *numini imp. Caesaris divi f. Aug...*⁷²; *Numini Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti)...*⁷³.

У I та на початку III ст. н. е. наголос робиться на *numen* / *numina* діючих імператорів і не згадуються попередні, тоді як у II ст. н. е. вівтарі використовуються для відправлення спільного культу колишніх та чинних правителів. Наприкінці II ст. н. е. посвяти *Numina Augustorum* стають дуже поширеними у західних провінціях Імперії. Правління Коммода, останнього імператора династії Антонінів, характеризується використанням у зверненнях до імператора найвищих ступенів (*optimus, fortissimus, felicissimus*), використання *θεῖος* чи *divinus* щодо всього, що стосується імператора чи його діяльності. Поширюється практика звертання до членів імператорської сім'ї не лише під ім'ям богів (Юпітер, Юнона), але зазвичай як *θεός, θεά, deus* із відповідними прикметниками⁷⁴. У 192 р. н. е. Коммод повністю ототожнив себе з Геркулесом і як "*Hercules Romanus*" зажадав стати божественним засновником Рима, перейменованого на "*colonia Commodiana*"⁷⁵. На монетах та медальйонах Коммод зображений як Геркулес⁷⁶. Є підстави стверджувати, що релігійна політика Северів, зокрема Септімія та Каракалли, тяжіла до обоження імператора за життя. Вівтарі посвячувалися представникам цієї династії як богам⁷⁷.

⁷¹ EJ, P. 85-86, № 100a.

⁷² EJ, P. 91, № 105a.

⁷³ ILS 1540.

⁷⁴ Fishwick D. Sanctissimum numen: emperor or god? // ZPE. – 1991. – Bd. 89. – S. 197.

⁷⁵ Birley A.R. Hadrian to the Antonines // CAH². – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 191-192.

⁷⁶ RMBM, P. 28, № 34-43, Pl. XXXIV, fig. 3-4; XXXV, fig. 1-2.

⁷⁷ Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West... Vol. 2.2. – P. 390-391, 434.

Август використовував усі доступні засоби для освячення як своєї персони, так і своєї влади. Бувши патрицієм, він не міг претендувати на посаду народного трибуна (*tribunus plebis*). Народні трибуни перебували під опікою богів. У 36 р. до н. е. Октавіан отримує недоторканність народного трибуна (*potestas sacro sancta*). Після перемоги над Антонієм і захоплення Александрії сенат надав йому пожиттєву трибунську владу (*τὸν Καίσαρα τὴν τε ἐξουσίαν τὴν τῶν δημάρχων διὰ βίου ἔχειν*) та право надання допомоги як у межах *poterium*, так і зовні, на відстані чотирьох стадіїв – привілей, яким не володів жоден трибун. Отже, Август та наступні імператори користувалися трибунськими повноваженнями, хоча не були народними трибунами. Як твердить Діон Кассій, вони не мали титулу народного трибуна (*ἄνομα δημάρχων*)⁷⁸.

Август та наступні імператори вміло маніпулювали зовнішніми елементами для того, щоб зміст релігійних служб відповідав їхнім планам. Ми уже вказували на освячення храмів у день народження Августа. Щороку 1 січня консули формулювали обітниці богам за благополуччя римського народу. За Августа до цієї обітниці додалася друга – за благополуччя імператора та його сім'ї. Од часу Тіберія ця церемонія проводилася 3 січня. Обітниці за благополуччя імператора промовлялись не лише консулами, але й колегіями жерців та іншими суспільними групами. Те ж відбувалося і в провінціях. Ця церемонія стає одним із найбільших свят року⁷⁹.

Важливу роль відігравала пропаганда божественності імператора через мистецтво. В імператорському Римі, поруч із уніфікацією адміністрування, проводилося щось на зразок уніфікації “імперського мистецтва”. Римське мистецтво стає політичним інструментом для прославляння імператора та його діяльності⁸⁰. За Августа, під грецьким впливом, провідним видом образотворчого мистецтва була скульптура⁸¹. В низці скульптурних творів того часу Август зображений в одязі воєначальника, але босим, як бог-олімпієць, що не потребує взуття. Таким же олімпійцем він представлений на троні, в позі Зевса Олімпійського, з фігуркою

⁷⁸ Dio Cass. XLIX, 38, 1; LI, 19, 6; LIII, 32, 6.

⁷⁹ Шайд Д. Религия римлян... С. 44, 109.

⁸⁰ Vermeule C. Roman art: early Republic to late Empire. – Boston: Department of Classical Art, Museum of Fine Arts, 1979. – P. 55.

⁸¹ Hauser A. The social history of art. Vol. I: from prehistoric times to the Middle Ages / 3rd ed. – London; New York: Routledge, 1999. – P. 51.

Вікторії в руці⁸². Між 13 та 9 рр. до н. е. за рішенням сенату на Марсовому полі було споруджено вівтар Миру Августа (*Ara Pacis Augustae*). Август зображений в оточенні богинь Роми та *Tellus*. На одній із ваз, датованій приблизно 30 – 25 рр. до н. е. (зберігається у Британському музеї Лондона), зображено Аполлона, закоханого у Атію, матір Октавіана⁸³. Ця ваза пропагує божественне походження Августа і проводить певні паралелі з легендарними героями, як Ахіллес та Ромул. Імператора Клавдія зображали Юпітером, Коммода – Геркулесом⁸⁴. У Єгипті імператорів зображають поруч із Ісідою, Осірісом та іншими богами⁸⁵.

Про Олександра Македонського Плутарх писав: “Олександр сам не вірив у своє божественне походження й не хизувався ним, але користувався цим як засобом для уярмлення інших” (*ἀλλὰ τοὺς ἄλλους καταδουλούμενος τῇ δόξῃ τῆς θεϊότητος*)⁸⁶. Те ж можна сказати і про Августа. За час тривалого правління формується його особливе становище у суспільстві. Звісно, ставлення до нього жителів Рима, які могли його бачити особисто, відрізнялося від сприйняття його провінціалами. Для багатьох він був лише зображенням на монеті, скульптурою, символом могутності та вічності. Розуміючи цю різницю, Август заборонив споруджувати у Римі храми собі та Ромі, що було дозволено у провінціях⁸⁷. Проте культ імператора міг практикуватися не у громадському храмі, а біля вівтаря у приватному помешканні. Кожна людина могла здійснювати цей культ особисто⁸⁸. Овідій розповідає, що у його будинку в Томах є вівтар Августу із зображенням самого імператора та членів імператорського дому. Перед цим вівтарем поет щодня здійснює обкурювання фіміамом зі словами молитви (*cum ture precantia verba*)⁸⁹. У самому Римі, за

⁸² Чубова А.П., Конькова Г.И., Давидова Л.И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы. – Ленинград: Искусство, 1986. – С. 42.

⁸³ Schoder R.V. Masterpieces of Greek Art / 2nd ed. – New York: New York Graphic Society, 1965. – Pl. 83.

⁸⁴ Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима. – Москва: Искусство, 1983. – Ил. 155а, 259б.

⁸⁵ Касперавичюс М.М. Египет Римской империи // Искусство Восточного Средиземноморья I – IV веков. – Москва: Искусство, 1985. – С. 229.

⁸⁶ Plut., Alex. 28.

⁸⁷ Suet., Aug. 52.

⁸⁸ Boatwright T., Gargola D.J., Talbert R.J.A. The Romans: from village to Empire. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 350.

⁸⁹ Ov., ex Ponto IV, 9, 105-112.

свідченням Тацита, на час смерті Августа у кожному домі були ті, хто йому поклонявся: *cultores Augusti, qui per omnis domos in modum collegiorum habebantur*⁹⁰. Немає підстав сумніватися у щирості цих домашніх церемоній. Саме у культурі домашніх божеств найбільше збереглося почуття набожності, близьке до того, що ми називаємо релігійними почуттями, воно перевершує будь-який інший культ (*sacra publica*), здійснюваний під егідою держави⁹¹.

Август помер 19 серпня 14 р. н. е. Светоній і Діон Кассій розповідають, що його смерть та наступне обоження були провіщені за сто днів блискавкою, яка розпавила першу літеру у слові *CAESAR* під його статуєю. “C” у римлян позначає 100, а “*AESAR*” у етрусків означає “бог”⁹². Уже 17 вересня на засіданні сенату було прийнято рішення про спорудження йому храму та запровадження культу (*templum et caelestes religiones decernuntur*)⁹³. Ми вже зазначали, що у 2 р. до н. е. Август був проголошений *Pater Patriae*. Г. Буасьє, аналізуючи “*Res gestae divi Augusti*”, звертає увагу на те, що інформацію щодо *Pater Patriae* Август приберіг насамкінець, підкреслюючи важливість цього факту⁹⁴. Для римлян було звичною справою вшанування дітьми душ (*manes*) своїх батьків. Закономірними були божественні почесті померлому імператору, визнаному батьком своєї країни.

Церемонія обоження (*ἀποθέωσις*) імператора детально описана Геродіаном. Після пишного традиційного похорону тіла виліплюють із воску зображення покійного. Тривала церемонія, у якій бере участь сенат у повному складі, найшанованіші жінки та діти знатних патриціанських сімей, завершується спаленням цього зображення на Марсовому полі у спеціально зведеній будівлі, яку Геродіан порівнює з маяком. Коли наступник імператора факелом підпалює цю споруду, з верхньої її частини вилітає орел. Римляни вірять, що він несе на небеса душу імператора, якого віднині шанують нарівні з іншими богами⁹⁵. Розповідь Діона Кассія про поховальну

⁹⁰ Tac., Ann. I. 73.

⁹¹ Fowler W.W. Social life at Rome in the age of Cicero. – London: Macmillan, 1965. – P. 320.

⁹² Dio Cass. LVI, 29; Suet., Aug. 97.

⁹³ Tac., Ann. I. 10.

⁹⁴ Boissier G. Cicero and his friends. A study of Roman society in the time of Caesar. – London; Melbourne: Ward, Lock & Co., undated. – P. 381.

⁹⁵ Herodian IV, 2.

церемонію з приводу смерті Августа в основному збігається із уже описаною процедурою. Теж ідеться про орла (*ἀετός*), який з'являється ніби для того, щоб піднести душу (*ψυχήν*) імператора на небеса. Проте вказано, що було спалене тіло. Вдова Августа Лівія, у супроводі найзначніших вершників залишалася на місці церемонії протягом п'яти днів. Після цього кістки (*ὀστέα*) Августа зібрали і поклали до його могили (*μνημεῖον*)⁹⁶. Сцена апофеозу представлена на вівтарі ларам Августа, спорудженому не раніше 12 р. до н. е. Зображено запряжену крилатими кіньми квадригу, що рухається зліва направо і несе чоловіка, одягнутого у накидку⁹⁷. Від часу смерті імператора Клавдія у 54 р. н. е. сенат буде виносити рішення щодо обожнення ще до завершення поховальних церемоній⁹⁸.

Отже, після смерті Августа сенат надав йому божественний статус у римській державній системі. Проте офіційно не стверджувалося, що він став богом у абсолютному смислі, твердили лише, що “божественні почесті *Divus Augustus* були надані сенатом”⁹⁹.

Релігійна свідомість римського суспільства за час принципату Августа сильно змінилась. Ми поділяємо думку Я. Межерницького, що імператорський культ постає у процесі релігійного відродження, а діяльність Августа у сфері релігії була революційною за своїми масштабами, змістом та історичним значенням¹⁰⁰. Після обожнення померлого імператора по всій Імперії здійснюються посвяти на його честь. У написі на честь імператора Траяна із Аратіспі (Бетіка, Південна Іспанія) сказано, що община Аратіспі прийняла рішення про цю посвяту після того, як він був обожнений: *Imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) / divo Traiano... res publica Aratispitanorum / decrevit divo dedicavit*¹⁰¹. Посмертні статуї встановлюють усім обожненим імператорам. Імовірно, цей процес був регламентований. Майже всі такі статуї були встановлені у перші п'ять років після обожнення¹⁰².

⁹⁶ Dio Cass. LVI, 42.

⁹⁷ Bowerman H.C. Roman sacrificial altars... P. 45-47.

⁹⁸ Fishwick D. The deification of Claudius // CQ. – 2002. – № 1. – P. 349.

⁹⁹ Gradel I. Emperor Worship... P. 29.

¹⁰⁰ Межерицкий Я.Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа. – Москва; Калуга: Изд-во КГПУ, 1994. – С. 219, 221.

¹⁰¹ ILS 304.

¹⁰² Højte J.M. Roman imperial statue bases: from Augustus to Commodus. – Aarhus: Aarhus University Press, 2005. – P. 192.

Для здійснення культу Августа було утворено *sodales Augustales*. Членами цієї колегії стали новий імператор Тіберій та кілька його родичів, а також двадцять один представник римської знаті з числа найбільш іменитих (*primoribus civitatis*)¹⁰³. Наприклад, членом колегії *sodales Augustales* був консул 45 р. н. е. Тіберій Плавт Сільван Еліан: *Ti. Plautio M. f. [Ani.] | Silvano Aelian[so], | pontiff., sodali Aug(ustali)...*¹⁰⁴. Після смерті імператора Клавдія, у 54 р., служіння цієї колегії було поширене на божественного Клавдія, і з того часу вони називались *sodales Augustales Claudiales*. Згодом, близько 81 р., виникли *sodales Flaviales Titiales* для божественних Веспасіана і Тита, пізніше *sodales Cocceiani Ulpiales Hadrianales* для Нерви, Траяна і Адріана, і, нарешті, *Antoniniani*, починаючи з обожнення Антоніна Пія¹⁰⁵. У написі із *Vid* (на території сучасної Хорватії) вказано ще й *Nervialis: IIIIVir [August(alis) Flav] | ialis [Titialis] | Nervialis*¹⁰⁶. Відтоді не створювалось нових *sodales*, але номенклатура *Antoniniani* модифікувалась щодо кожного нового обожнення і титулатура жерців отримувала тоді нове додаткове ім'я. Неналежне виконання культу обожненого імператора могло стати причиною судового переслідування¹⁰⁷.

У провінціях для святкування культу імператора формувались загальні Збори: *Concilia* на Заході та *Koiva* на Сході. Члени цих Зборів обирались містами регіону, ймовірно терміном на один рік. Збори обирали голову: *flamen* чи *sacerdos Romae et Augusti* на Заході і *ἀρχιερέυς, Ἀσιάρχης, Γαλατάρχης* і т. п. на Сході¹⁰⁸. Жерці культу імператора були і в Італії. На основі італійських муніципальних написів І. Градел наводить довгий список титулатур *flamen* та *sacerdos*, починаючи від жерців Августа і закінчуючи жерцями Северів¹⁰⁹. На усій території Імперії знаходять велике число надгробних пам'яток на честь дружин фламнів, які разом із своїми чоловіками брали участь у виконанні культу

¹⁰³ Тас., Ann. 54.

¹⁰⁴ SG, P. 66-67, № 228.

¹⁰⁵ Шайд Д. Религия римлян... С. 145.

¹⁰⁶ CIL III, 1768.

¹⁰⁷ Тас., Ann. I, 73.

¹⁰⁸ Last H. Rome and the Empire // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 472-473.

¹⁰⁹ Gradel I. Emperor Worship... P. 376-379.

Роми та Августа¹¹⁰. При цьому, можливо, голова місцевого культу імператора мав титул – “*ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν*”. Керівництво місцевим і загальнодержавним культом імператора могло бути зосереджене у руках однієї особи¹¹¹. Відомі *Koina* у таких містах: Пергам, Ефес, Смірна, Сарди, Кізік, Лаодікея та Філадельфія. Уже згаданий Лугдунський вівтар (*ara Romae et Augusti*) був пов’язаний зі зборами трьох галльських провінцій (*Tres Galliae*) – *concilium Galliarum*¹¹². Напис II ст. н. е. з Іспанії (*Hispania Citerior*) засвідчує *Flamen Augustalis*, що обслуговував провінційний культ, присвячений Рومی, чинному імператору та покійним *Augusti*. Повний титул провінційного жерця звучить так: *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispanie citerioris*¹¹³. Щорічно на честь Роми та імператора проводили святкування, які супроводжувались іграми. У написі з Етрурії (*Forum Clodii*) від 18 р. н. е. сказано про спорудження вівтаря божественній силі Августа (*ara(m) numini Augusto*) та святкування ігор (*ludos*)¹¹⁴.

Спершу ці збори мали виключно релігійний характер, реалізуючи спільні інтереси міст, пов’язані із практикою культу римського імператора. Управлінські функції залишалися у компетенції міст¹¹⁵. Згодом повноваження зборів розширюються. Через депутатів чи письмово посилають вітання імператору. З часом до імператора звертаються також із проханнями щодо тих чи інших справ. Збори висловлюють подяку провінційним чиновникам, але можуть висунути їм і звинувачення. За Нерона сенатори прийняли постанову, яка забороняла провінційним зборам висувати ініціативу щодо подяки пропреторам та проконсулам і організовувати з цією метою посольство до сенату¹¹⁶. Проте навіть сенат не міг відібрати

¹¹⁰ Abbot F.F. *Society and politics in Ancient Rome*. – New York: Charles Scribner’s sons, 1912. – P. 86-87.

¹¹¹ Cormack J. M. R. *High Priests and Macedoniarchs from Beroea* // *JRS*. – 1943. – Vol. 33, Parts 1 and 2. – P. 39; Fishwick D. *Votive offerings to the emperor?* // *ZPE*. – 1990. – Bd. 80. – P. 122-123.

¹¹² Hill G.F. *Historical Roman coins. From the earliest times to the reign of Augustus*. – London: Constable & Co., 1909. – P. 145, 159.

¹¹³ Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: Provincial cult*. – Leiden: Brill, 1993. – Vol. 3.1. – P. 54.

¹¹⁴ *EJ*, P. 87, № 101.

¹¹⁵ Burrell V. *Neokoroi: Greek cities and Roman emperors*. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – P. 344.

¹¹⁶ *Tac., Ann. XV. 22.*

у депутатів провінційних зборів право звернутися до імператора зі скаргою на дії імперського чиновника. Імператор був кінцевою інстанцією, і до нього особисто міг звернутися далеко не кожен апелянт, особливо з віддаленої провінції. Далека подорож тоді була тривалою і не кожен мав на це час (Септімій Север помер у 211 р. н. е. у Йорку, в Британії, а у Єгипті про це дізнались приблизно через 250 днів)¹¹⁷. Тому часто доводилось обмежуватися письмовим зверненням¹¹⁸. З часом, коли імперська бюрократія стає більш розвиненою і представники імператора були послані у провінції та окремі муніципії, вплив провінційних зборів зменшується¹¹⁹.

На думку Д. Норта, немає доказів того, що імператорський культ був організований із центру Імперії; це була ініціатива на місцях, яку підтримувала чи не підтримувала місцева влада. Він вважає помилкою надмірне акцентування новизни чи суперечливості цього культу. У багатьох регіонах він був узгоджений з місцевими традиціями. Ритуал апофозу розвинувся з поховального ритуалу аристократичних родів Республіки¹²⁰. Для провінційної аристократії релігія була зручною сферою демонстрації лояльності щодо Римської держави. У багатьох написах, присвячених римсько-кельтським божествам, ці боги та богині згадуються поруч із божественним духом (*numen*) імператора¹²¹. У грекомовних провінціях прагнення зберегти свою самобутність поєднувалося із намаганням дотримуватись лояльності до верховної влади. Це привело до об'єднання культу імператора з культурами місцевих богів-покровителів. Можливо, грецькі інтелектуали не сприймали культ імператора поважно¹²², однак не чути було жодних застережень. Обожнення полегшувало зв'язки імператора з підданими¹²³.

¹¹⁷ Isserlin R. M. J. A spirit of improvement? Marble and the culture of Roman Britain // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 139-140.

¹¹⁸ Naiden F.S. Ancient Supplication. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 290, 386.

¹¹⁹ Abbot F.F., Johnson A.C. Municipal administration in the Roman Empire. – Princeton: Princeton University Press, 1926. – P. 165-166.

¹²⁰ North J.A. Roman Religion... P. 52–53, 59–60.

¹²¹ Henig M. Religion in Roman Britain / 2nd ed. – London: Batsford, 1995. – P. 67.

¹²² Price S.R.F. Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 43.

¹²³ Levick B. Julia Domna: Syrian empress. – London: Routledge, 2007. – P. 128.

Відбувалися спільні святкування на честь імператорів та місцевих богів¹²⁴. Невеликі вівтарі імператорів споруджувались на вулицях східних міст із однаковими посвятами, але різного дизайну. Найбільше таких вівтарів у грекомовних провінціях було посвячено імператору Адріану, більше, навіть, ніж Августу. Культ імператора здійснювався у всіх великих міських центрах і навіть багатьох селах. Церемонія проводилась на центральній площі. Інколи вівтар чи імператорський храм був складовою частиною будівлі місцевої адміністрації. При будівництві імператорських храмів дотримувалися традицій грецького сакрального будівництва. Обряд могли здійснювати також у театрах, де інколи розташовувались постійні декорації культу – статуї чи фризи. Гладіаторські ігри майже завжди проводились у поєднанні з культом імператора¹²⁵.

Треба наголосити, що Август не був піонером серед римлян у справі отримання божественних почестей за життя. Уже Антонія в Ефесі та Афінах вітали як Діоніса. Того ж прагнув і Секст Помпей, а раніше Гай Юлій Цезар і Сулла, які пов'язували себе з окремими божествами¹²⁶. Однак саме поклоніння Августу ще за його життя набуло рис загальнодержавного культу. Звертаючись до Августа, Гораций називає його сином добрих богів (*Divis orte bonis*) та вказує, що до нього моляться (*te multa prece*), його вшановують удома серед інших богів, разом з ларами (*et Laribus tuum miscet numen*)¹²⁷. Проперцій сприймає Августа як месію¹²⁸, і прямо називає його богом (*deus*)¹²⁹.

Далеко не усі імператори були обожені після смерті: лише Август та Клавдій із п'яти Юліїв-Клавдіїв, Септімій та Олександр – із п'яти Северів. Однак усім імператорам надавали божественні почесті за життя. Тіберія названо богом у написі від 29 р. н. е., знайденому

¹²⁴ Свенцицкая И.С. Культ императора в Римской державе: от персонального обожествления к формальному культу носителя власти... С. 246-247.

¹²⁵ Price S.R.F. Rituals and power... P. 69, 84, 89, 109, 112, 157.

¹²⁶ Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire. – Leiden: Brill, 1991. – Vol. 1.1. – P. 87, n. 27.

¹²⁷ Hor., Od. IV, 5, 1; 33-35.

¹²⁸ Newman K. The Third Book: Defining a Poetic Self // Brill's companion to Propertius / ed. by Hans-Christian Günther. – Leiden: Brill, 2006. – P. 350.

¹²⁹ Prop. III, 4, 1.

у 1861 р. на Кіпрі: “Τιβεριῶν Καίσαρι Σεβαστῶν θεῶν”¹³⁰. Храм імператору Калігулі було споруджено у Мілеті, два храми зведено у самому Римі, причому один на основі рішення сенату, інший – на його власні кошти¹³¹. Богом Гай Калігула іменується на монетах¹³². Нерон не дозволив спорудити собі храм¹³³. Проте на монетах читаємо: θεὸς Νέρων, його ототожнюють із різними богами¹³⁴. Сенатори вітають його як Аполлона¹³⁵. “Новим Аполлоном” названий Нерон у написі з Афін: “Αὐτοκράτορι [Νέρωνι] Καίσαρι Σεβαστῶ νέῳ Ἀπόλλωνι”¹³⁶. У написі з Беотії від 67 р. н. е. Нерона іменують “Новим Геліосом”, що світить на Елладу (νέος Ἥλιος ἐπιλάμψας τοῖς Ἐλησιν), “Зевсом Спасителем” (Ζεὺς Ἐλευθέριος)¹³⁷.

За Флавіїв культ імператора запроваджується у старих, добре романізованих сенатських провінціях Заходу, зокрема у Нарбонській Галлії та Бетіці. Він стосується чинного імператора та померлих, що були обожнені. Відбувається перехід від спонтанних місцевих ініціатив до планомірного керівництва у цьому питанні. Правління Веспасіана стало важливим етапом для розвитку культу імператора і на Сході¹³⁸.

Імператора Доміціана називали богом при звертанні як усно, так і письмово¹³⁹. Почалося це, за свідченням Светонія, після того, як він розпочав якомсь листа від імені прокураторів словами “Пан і бог наш наказує” (*Dominus et deus noster hoc fieri iubet*)¹⁴⁰. Паном і богом називає Доміціана Марціал: “*edictum domini deque nostri*”¹⁴¹. Відома посвята Антоніну Пію, у якій останній названий “Ζεὺς Ἐλευθέριος

¹³⁰ EJ, P. 96, № 134.

¹³¹ Dio Cass. LIX, 28.

¹³² Charlesworth M.P. Gaius and Claudius... P. 663.

¹³³ Tac., Ann. XV, 74.

¹³⁴ Momigliano A. Nero... P. 732.

¹³⁵ Dio Cass. LXI, 20.

¹³⁶ CN, P. 42, № 19.

¹³⁷ CN, P. 32-33, № 2.

¹³⁸ Fishwick D. Flamen Augustorum // HSCPh. – 1970. – Vol. 74. – P. 312; Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: Provincial cult. – Vol. 3.1. – Leiden: Brill, 1993. – P. 95-98; Fishwick D. Vae Pvto devs Fio // CQ. – 1965. – № 1. – New Series. – Vol. 15. – P. 156.

¹³⁹ Dio Cass. LVII, 4, 7.

¹⁴⁰ Suet., Domit. 13, 2.

¹⁴¹ Mart. V, 8, 1.

σωτήρ”¹⁴². Від часу Доміціана та Траяна епіграфічний матеріал свідчить, що культ імператора у провінціях включав поклоніння чинному правителю та його обожненим попередникам¹⁴³. Лист Плінія Молодшого до Траяна свідчить, що жителі провінцій поклонялись чинному імператорові як богам. Пліній пише, що відпускав на волю тих християн, які звершували обкурювання ладаном і узливання вина (*ture ac vino supplicarent*) своєму (тобто імператора) зображенню (*imagini tuae*)¹⁴⁴. І. Градел нараховує в Італії, поза Римом, 56 *flamines* чинних імператорів, і близько 100 *flamines* імператорів, обожнених сенатом після смерті¹⁴⁵.

Культ імператора, поряд з іншими формами релігії, зокрема культом богині Роми та імператорської сім'ї, давав провінціям можливість підкреслити їхню лояльність до Імперії. Міста вважали за велику честь мати у себе храм імператорського культу. За принципату пріоритет має будівництво об'єктів сакрального характеру загалом та пов'язаних із культом імператора зокрема. По всій Імперії споруджуються храми обожненим імператорам. Храм Августу збудовано у Пуतेолах, дві святині на його честь споруджено у Помпеях¹⁴⁶. Свого часу Агріппіна розпочала будівництво храму Клавдія на Целійському пагорбі, він був зруйнований майже ущент Нероном, але відбудований Веспасіаном¹⁴⁷, який відновив культ Клавдія. Храм Траяна був розташований на Форумі Траяна. Адріан, подорожуючи Азією, освятив низку храмів свого імені (*sui nominis*), а після смерті йому було збудовано храм в Путеолах¹⁴⁸. Храм Коммоду було споруджено у Нікомедії (Віфінія)¹⁴⁹. У багатих містах майже кожен обожнений імператор мав свій окремий храм. У інших містах будували один спільний храм, де кожен імператор мав свою капличку¹⁵⁰. Щодо еллінізованих міст Сходу,

¹⁴² Keil J. The Greek provinces // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 561.

¹⁴³ Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: Provincial cult... Vol. 3.1. – P. 112.

¹⁴⁴ Plin., Ep. X, 96, 5.

¹⁴⁵ Gradel I. Emperor Worship... P. 87.

¹⁴⁶ Łoś A. “Dobrze Urodzeni” i “Dorobkiewiczze”: Studium socjologiczne elit miast Kampanjskich od Augusta do Domicjana... S. 54.

¹⁴⁷ Suet., Vesp. 9.

¹⁴⁸ НА, Hadr. XIII, 6; XXVII, 3.

¹⁴⁹ Keil J. The Greek provinces... P. 576.

¹⁵⁰ Буассье Г. Римская религия... С. 154-155.

в яких був храм для провінційного культу римського імператора, вживали термін “νεωκόροι”, від “νεωκόρος” – доглядач храму. Неповага до культу імператора тягла за собою покарання. Імператор Тіберій позбавив певних вільностей жителів Кізіка (*Cyzicus* – місто у Фрігії) за неналежне виконання церемоній на честь Августа (*incuria caerimoniarum divi Augusti*)¹⁵¹. Провина Кізіка полягала у тому, що місто розпочало, але не завершило будівництво храму Августові¹⁵².

При формуванні зв'язку між Римом і провінціями імператорський культ був ефективнішим за культу традиційних богів. З усіх регіонів Римської Імперії до нас дійшли написи, присвячені Юпітеру. Утім культ Юпітера не був таким універсальним, як культ імператора. Ім'я Юпітера у цих написах приховує абсолютно інші божества, бо головний бог кожної країни легко ідентифікувався з Юпітером. Так само римляни легко ідентифікували своїх богів з богами грецькими чи етруськими¹⁵³. Водночас культ імператора стосувався одного і того ж божества від валу Адріана у Британії до верхніх порогів Нілу і від Геркулесових стовпів до берегів Євфрату¹⁵⁴. Навіть храм Августу в одному з портів на південно-західному узбережжі Індії, через який велася торгівля з Римом¹⁵⁵, стосувався того ж божества. Не існувало іншого культу, який міг би об'єднати всю Імперію, її західні та східні провінції. Більше того, подекуди не було змоги висунути єдиний культ для провінції. Лише культ імператора, у якому часто поєднувалось поклоніння Рومی, померлим та живому правителю, сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн.

Отже, культ імператора був важливою складовою системи принципату. Ставши частиною римської релігії, він водночас виконував і політичні функції, об'єднуючи підданих поклонінням обоженним та чинним правителям. Зародившись як культ “Роми та Августа”, він перетворюється на культ “Роми та августів” зі зростанням числа обожнених імператорів. При усіх відмінностях

¹⁵¹ Tac., Ann. IV, 36.

¹⁵² Dio Cass. LVII, 24.

¹⁵³ Simon E. Gods in harmony: the Etruscan Pantheon // The religion of the Etruscans / Ed. N. Thomson de Grummond, E. Simon. – Austin: University of Texas Press, 2006. – P. 46.

¹⁵⁴ Carter J.B. The religious life of Ancient Rome... P. 70-71.

¹⁵⁵ Ball W. Rome in the East. The transformation of the empire. – London; New York: Routledge, 2000. – P. 123.

у західних та східних провінціях, еволюція культу відбувається у напрямку визнання правлячого імператора богом за життя. Культ імператора ідеологічно обґрунтовував панування Риму над Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для визнання християнства.

2.3. *Ludi Saeculares*

Ludi Saeculares – Столітні (Вікові) ігри (лат. *saeculum* – людський вік, століття; *saecularis* – столітній, віковий) відіграли важливу роль у ідеологічному обґрунтуванні системи принципату. Пропагуючи Вікові ігри, уряд використовував усі наявні засоби: літературу та мистецтво, монети та монументи. Відомі нумізматичні свідчення щодо усіх *Ludi Saeculares*, за винятком 47 р. н. е. Монетні типи відображають лише ретельно відібрані сцени, призначені для масової аудиторії. На монеті 16 р. до н. е. зображено монумент, споруджений на Марсовому полі з нагоди *Ludi Saeculares*, проведених Августом: чотирикутний стовп (*cippus*) з написом “*IMP CAES AVG LVD SAEC*” (*IMP(erator) CAES(ar) AVG(ustus) LVD(os) SAEC(ulares)*)¹. Зображення аналогічних пам’ятників бачимо на монетах Доміціана та Северів².

Велике значення для досліджень Столітніх ігор мали археологічні відкриття кінця XIX та XX ст., що значно розширили джерельну базу їх вивчення. Взимку 1886 – 1887 рр. на стародавньому Марсовому полі, у місцевості, що отримала у середні віки назву *Vallicella*, були знайдені залишки монументальної споруди, яку вчені ототожнили з вівтарем Дітіси та Прозерпіні (*ara Ditis et Proserpinae*) Августового часу, що був у давнину центром секулярних ігор³. 20 вересня 1890 р., при спорудженні головного колектора на лівому березі Тібру, між мостом Святого Ангела та церквою Сан-Джованні-деї-Фіорентіні, робітники знайшли середньовічну стіну, збудовану з випадкових фрагментів сусідніх руїн. Серед них були фрагменти одного чи більше написів, що свідчили про святкування *Ludi Saeculares* у період Імперії. Разом з відкритими пізніше загальне число фрагментів склало 113, із яких 8 стосувалися часу Августа, два – Доміціана і решта – Северів. Фрагменти, що стосуються 17 р. до н. е., змонтовані разом, формують блок висотою 3 м., що

¹ Cohen I, P. 128 – 129, № 461.

² Cohen I, P. 476, № 72; II. P. 14, № 106, P. 147, № 49; BMCRE II. P. 395, № 429. Pl. 78, 10; Sobocinski M.G. Visualizing Ceremony: The Design and Audience of the *Ludi Saeculares* Coinage of Domitian... P. 582.

³ Базинер О.Т. *Ludi Saeculares*. Древнеримські секулярні ігри. Историко-филологическое исследование. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1901. – С. 247.

містить 168 вирізьблених ліній⁴. Нові фрагменти, що стосуються ігор 204 р. н. е., були знайдені у 1930 році⁵.

Професор Варшавського університету О. Базінер, проаналізувавши відкриті наприкінці XIX ст. джерела, написав фундаментальну працю, присвячену Столітнім іграм. Автор не сумнівається у тому, що складовою *Ludi Saeculares* був іноземний, а саме грецький культ. Джерелом походження *Ludi Saeculares* дослідник вважає Тарент – грецьке місто, розташоване на півдні Італії. На його думку, вчення про 110-річну тривалість людського життя (*saeculum*) прийшло до римлян з Єгипту. Автор робить висновок, що засноване Августом свято, яке базувалось на первинному смислі інтегрованих ним релігійних культів, привело ці культури до повного природного розвитку і набуло нового характеру та настільки широкого значення, що лише частково було схоже на свій первісний зразок, тому більшості сучасників видавалось чимось новим⁶.

Г. Вагенворт пов'язував походження *Ludi Saeculares* з богом Марсом, культ якого племена італіків принесли зі своєї батьківщини. Етруски поєднали італійського Марса зі своєю секулярною системою. Він став богом, що живе *saeculum* і помирає, щоб воскреснути знову. Згодом ігри були реорганізовані та поєднані з культом Діса і Прозерпіни⁷. На думку Л. Тейлор, сценічний характер ігор свідчить про те, що датувати походження *Ludi Saeculares* треба після 364 р. і перед 338 р. до н. е.⁸.

Г. Буассьє наголошує, що Сівіллині пророцтва, на основі яких Август провів Секулярні ігри, були сфабриковані. Август повністю змінив характер Вікових ігор. Нічних богів він замінив богами дня. Аполлон та Діана зайняли місце Діспатера та Прозерпіни⁹. На думку Р. Василенко, секулярні ігри у римлян виникають значною мірою під зовнішнім впливом, у тому числі й етруським¹⁰.

⁴ Lanciani R. Pagan and Christian Rome. – Boston; New York: Houghton, Mifflin and company, 1892. – P. 73-74.

⁵ Taylor L.R. New Light on the History of the Secular Games // AJPh. – Baltimore, 1934. – Vol. 55. – № 2. – P. 101.

⁶ Базінер О.Т. *Ludi Saeculares*... С. 24-27, 234-235, 281.

⁷ Wagenvoort H. Studies in Roman literature, culture, and religion... P. 231.

⁸ Taylor L.R. New Light on the History of the Secular Games... P. 107-110.

⁹ Буассьє Г. Римская религия... С. 88-91.

¹⁰ Василенко Р.П. Этруски и христианская религия // АМА. – Саратов, 1983. – Вып. 5. – С. 21.

П. Цанкер твердить, що Римська держава *потребувала* міфу. Задовго до Августа римляни мріяли про близький початок нової “Сатурніанської” епохи. У 17 р. до н. е. сподівалися нової комети, і це був найкращий час проголосити настання довгоочікуваного нового віку. Саме це завдання і виконували *Ludi Saeculares*¹¹. На думку Ю. Чернишова, Август перетворив секулярні ігри з чисто релігійного свята на грандіозне загальнодержавне політико-пропагандистське дійство¹². Б. Севері акцентує, що у зв’язку з недавнім законодавством Август трансформував *Ludi Saeculares* у святкування відродження “*res publica*”, відродження Риму після громадянських війн та особливо відродження моралі у сімейному житті. Ігри вшановували сім’ю як єдине ціле. Однак у церемоніях не брали участь члени сім’ї принцепса¹³. А. Токарев звертає увагу на зв’язок, який римляни бачили між проведенням секулярних ігор та сімейним законодавством Августа. На думку автора, у 18 – 17 рр. до н. е. Август спробував підбити підсумок свого десятилітнього строку “надзвичайної магістратури”, хронологічно пов’язавши його закінчення з проведенням секулярних ігор і прийняттям сімейного законодавства. Це повинно було символізувати нову епоху миру і благоденства, проголошуючи настання “золотого віку”¹⁴.

Д. Баркер вважає, що *Carmen Saeculare* не проголошує чітко ідею відновлення “золотого віку”¹⁵. *Carmen Saeculare* – і сьогодні один з найбільш популярних сюжетів при дослідженнях *Ludi Saeculares*¹⁶. К. Галінський визнає, що літературні джерела свідчать про тверезе сприйняття нового “віку”. Уявлення про “Золотий вік” чи *saeculum* передбачало щоденну працю та духовні зусилля.

¹¹ Zanker P. The power of images in the age of Augustus. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988. – P. 167.

¹² Чернышов Ю.Г. Социально-утопические идеи и миф о “золотом веке” в древнем Риме: В 2 ч. Ч. 2: Ранний принципат. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1994. – С. 13.

¹³ Severy B. Augustus and the family... P. 57-59.

¹⁴ Токарев А.Н. О целях семейного законодательства Октавиана Августа // Вісник Харківського університету. – Харків, 2004. – Історія. Вип. 36. – С. 222 – 231.

¹⁵ Barker D. “The golden age is proclaimed”? The *Carmen Saeculare* and the renaissance of the golden race // CQ. – London, 1996 (No. 2). – New Series. Vol. 46. – P. 434-446.

¹⁶ Putnam M. C. J. Horace’s *Carmen saeculare*: ritual magic and the poet’s art. – New Haven: Yale University Press, 2000. – VIII+182 p.

Новий вік характеризувався поверненням не до утопічного раю, а до специфічних римських чеснот, які Горацій яскраво висвітлив у *Carmen Saeculare*, вживаючи термін “кращий вік” (*melius aevum*)¹⁷.

С. Прайс зазначає, що ігри Августа, замість зосередження на похмурих богах пекла як знаменуванні завершення ери, концентрували увагу на народженні нового віку¹⁸. Д. Фіні вважає, що Август змінив атмосферу та цілі Вікових ігор, повернувши їх від інферальної спокути до прийдешньої родючості, але ритуал залишився у межах сфери компетенції квіндецемвірів. Август зберіг значення грецького компоненту, додавши його у розмаїтість заплутаного багатоголосся нічних та денних церемоній¹⁹.

Попри тривалий науковий інтерес, сьогодні немає єдиного погляду на окремі аспекти ігор. Дехто твердить, що у секулярному гімні Горація помітні лише окремі сліди “Аполлонової лінії”, а на перший план виступають мотиви, пов’язані зі “звичаями предків”: відновлення давніх римських чеснот, військові перемоги на суші та на морі, легенди про божественне походження роду Юліїв. Ігри лише “пов’язані з Аполлоном та Діаною”²⁰. Натомість С. Прайс вважає, що Аполлон та Діана були у центрі Секулярних ігор²¹.

Історія походження Вікових ігор досі не з’ясована. У період Республіки вони називались *Ludi Tarentini*, *Terentini* чи *Taurii*²². Антична традиція зберегла кілька версій щодо їх започаткування. За однією з них заснування ігор було пов’язане з іменем сабінянина Валезія та урятуванням трьох його дітей від якоїсь епідемії. Керуючись знаменнями, на березі Тібру, у північно-західній частині Марсового поля, що мала назву “Тарент”, він спорудив вівтар з посвятою “Діспатеру та Прозерпіні” (“*Ditis patris ac Proserpinae*”, “*Αἰδου καὶ Περσεφόνης*”), здійснив належні

¹⁷ Galinsky K. *Augustan culture: an interpretive introduction*. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – P. 105-106, 161.

¹⁸ Price S.R.F. *The place of religion: Rome in the early Empire* // *CAH*². – Cambridge: University Press, 1996. – Vol. X. – P. 835.

¹⁹ Feeney D. *Literature and religion at Rome*... P. 29.

²⁰ Вулих Н.В., Неверов О.Я. Роль искусства в пропаганде официальной идеологии принципата Августа // *ВДИ*. – 1988. – № 1. – С. 168.

²¹ Price S.R.F. *The place of religion: Rome in the early Empire*... P. 833.

²² Schmitz L. *Ludi Saeculares* // *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* / Ed. W. Smith. – London: John Murray, 1875. – P. 716.

обряди із жертвоприношеннями, організував ігри. Валезія вважали своїм родоначальником члени знаменитого римського роду Валеріїв. За традицією він отримав ім'я Маній Валерій Тарентін. Римляни називали “манами” богів підземного царства, *valere* – “бути здоровим”, а “Тарентін” вказувало на місце, де він здійснив жертвоприношення²³. Згодом, на зорі Республіки, Публій Валерій Поплікола провів ті ж обряди на основі Сівіллиних книг (*ᾠθεν ἐκ τῶν Σιβυλλείων*)²⁴. На вівтарі він зробив напис: “Публій Валерій Поплікола посвятив вогонь Діспатеру і Прозерпіні та організував видовища (*θεωρίας*) на їх честь за звільнення римлян (*ὕπερ τῆς Ῥωμαίων ἐλευθερίας*)”²⁵. Очевидно, що у період Республіки ці ігри проводились нерегулярно, з приводу якихось надзвичайних подій²⁶. Ситуація змінюється зі встановленням принципату.

Утвердження системи принципату супроводжувалося масованою політичною пропагандою, яка відтоді стає складовою державної політики. Октавіан використав *Ludi Saeculares* як один з елементів ідеологічного обґрунтування системи принципату. Вони надали релігійній і патріотичній тематиці принципату найочевиднішу та пам'ятну експресію²⁷. *Ludi Saeculares* повинні були підкреслити необхідність повернення до традицій, до негайного відновлення релігії та сімейного життя, звичаїв та військової організації давньої Римської держави²⁸. “Новий вік” (*novum saeculum*), який настав з упорядкуванням Августом справ у державі, – це тема *Ludi Saeculares*, як і наріжний камінь “Енеїди” Вергілія²⁹. Д. Фіні наголошує, що створений Горациєм *Carmen Saeculare* описує дії Августа, завершуючи текст Енеїди³⁰.

Назва свідчить, що ці ігри мали відбуватись один раз на сто років: *Saeculum* (гр. *αἰών*) – “людський вік”, найбільшою тривалістю якого вважалось століття чи сто десять років (*μῆκιστος ἱκῆ χρόνος*

²³ Val. Max. II, 4, 5; Zos. II, 1-3.

²⁴ Plut., Popl. 21.

²⁵ Zos. II, 3.

²⁶ Censorinus, DN. XVII, 8-11.

²⁷ Beacham R. The Emperor as impresario: producing the Pageantry of Power // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 162.

²⁸ Ferrero G. The greatness and decline of Rome... Vol. V. – P. 81.

²⁹ Crook J.A. Augustus: power, authority, achievement... P. 139.

³⁰ Feeney D. Literature and religion at Rome... P. 36.

ἀνθρώποισι ζωῆς, εἰς ἐτέων ἑκατὸν δέκα)³¹. Проте насправді такої періодичності у їх проведенні не було.

Наприкінці Республіки дуже посилюється вплив зовнішніх чинників на римську релігію, що значною мірою зумовлювало її подальший розвиток у період Імперії. Так заповнювалися прогалини у релігійній системі: міфологію запозичували з Греції, особисту духовну підтримку – зі східних таємних культів, кульмінацією яких стало християнство. Ці процеси перетворили первинну римську релігію на гібридну форму³². *Ludi Saeculares* з одного боку стали відображенням змін у римській релігії того часу, з іншого – як феномен релігійно-політичний – покликані були символізувати відродження стародавніх традицій на якісно новому рівні.

За задумом Августа, *Ludi Saeculares* повинні були символізувати початок нової епохи для Риму. Це були уже п'яті Вікові ігри³³. Однак щодо датування попередніх ігор не було однастайності навіть серед римлян³⁴. Коли Август вирішив провести столітні ігри, розрахунки колегії *Quindecimviri sacris faciundis*, що відала цим питанням, дали можливість обґрунтувати їх датування 17 р. до н. е., хоча попередні були проведені у 126 р. до н. е. Г. Вагенворт вважав дивним і непоясненим рішення святкувати ігри у 17 р. до н. е.³⁵. На думку М. Путнама, мотивом вибору цієї дати була необхідність випробувального 14 річного періоду після битви біля мису Акцій, перед тим як міг бути з певністю проголошений мир, що тягло за собою можливість відсвяткувати матеріальне та моральне відродження Риму³⁶. Показово, що 18 роком до н. е. датується *lex Iulia de maritandis ordinibus*, доповнений у 9 р. н. е. *lex Papia Poppaea*. Ці акти були спробою законодавчо забезпечити розвиток моралі у Римі. Вони зобов'язували залишатись у шлюбі протягом визначеного періоду життя та мати нащадків.

³¹ Zos. II, 6.

³² Feeney D. Literature and religion at Rome... P. 3.

³³ Dio Cass. LIV, 18.

³⁴ Censorinus, DN, XVII, 10.

³⁵ Wagenvoort H. Studies in Roman literature... P. 194.

³⁶ Putnam M. Artifices of Eternity: Horace's Fourth Book of Odes. – Ithaca; London: Cornell University Press, 1996. – P. 15-16. Детальніше про мораль у добу принципату див: Петречко О. Еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Вип. II. – Дрогобич. 1998. – С. 123- 134.

Джерела дають нам можливість детально відтворити перебіг святкувань. Перед початком торжеств у Римі та по всій Італії глашатай (*praeco*) скликав народ на свято, “якого ніхто не бачив і не побачить” (*quos nec spectasset quisquam nec spectaturus esset*)³⁷. Імовірно такий зворот містила присвячена іграм постанова сенату (*senatus consultum*) часів Клавдія³⁸. На монетах часто зображався глашатай у момент оголошення свята³⁹. У декреті сенату від 23 травня 17 р. до н. е. дозвіл неодруженим бути присутніми на іграх обґрунтовується унікальністю свята, “бо релігія вимагає, щоб було глядачів якомога більше, а також тому, що ніхто не бачитиме такого значного видовища вдруге (*iterum*)”⁴⁰. Поети теж підкреслюють цю особливість Столітніх ігор, які кожне покоління може бачити лише один раз: “*ludos... quos aetas adspicit una semel*”⁴¹.

За кілька днів до початку ігор на Капітолії та перед храмом Аполлона на Палатині, на трибуналі, засідали члени колегії квіндецемвірів, які проводили обряд очищення (*lustralis, καθάρσιον*). У церемонії брали участь лише вільні. При цьому квіндецемвіри, і серед них особисто Август, у храмах на Капітолії та Палатині роздавали учасникам пахощі для очищувального обкурювання – *suffimenta*. На монеті 16 р. до н. е. зображено цю сцену: Август сидить на трибуналі, де написано “*LVD S*”, і дає *suffimenta* одному з двох одягнутих у тогу громадян, що стоять перед ним. Знизу напис: “*AVG SVFP*”⁴². Легенда звучить так: “Август роздав *suffimenta* народу впродовж *Ludi Saeculares*” (*ludis saecularibus Augustus suffimenta populo dedit*). Отримане необхідно було спалити у себе вдома для очищення від гріхів, що тяжіють над кожним, і мати можливість постати “чистим” до молитов і жертв богам у дні самого свята.

У наступні дні, безпосередньо перед початком святкувань, народ збирався у названих місцях та у храмі Діани, що на Авентинському пагорбі. Кожен приносив пшеницю, ячмінь та боби⁴³. Ця сцена зображена на монетах Доміціана: імператор сидить на платформі,

³⁷ Suet., Claud. 21, 2.

³⁸ Dennison W. The epigraphic sources of the writings of Gaius Suetonius Tranquillus. – New York: The Macmillan Co., 1898. – P. 57.

³⁹ Cohen I, P. 476, № 72; BMCRE II, P. 395, № 429. Pl. 78, 10.

⁴⁰ EJ, P. 60, № 30.

⁴¹ Ov., Tr. II, 25-26.

⁴² Cohen I, P. 130, № 466.

⁴³ Zos. II, 5.

перед ним два одягнуті у тогу чоловіки, один тримає обома руками сітку, з якої висипає плоди (*fruges*). По кругу йде напис: “*LVD SAEC A POP*”, на платформі: “*FRVG AC*”⁴⁴ – “для *Ludi Saeculares* від народу отримані плоди” (*Ludi Saeculares a populo fruges acceptae sunt*)⁴⁵.

Усю ніч учасники свята не спали, вшановуючи богинь долі (*Parcae, ai Moīrai*). Безпосередньо перед початком святкування на Марсовому полі, у Таренті, поблизу берега Тібру, були освячені жертви богам Юпітеру, Юноні, Аполлону, Латоні, Діані, Паркам, богині пологів Люціні, Церері, Діспатеру та Прозерпіні.

Свято тривало три дні та три ночі: з 1 по 3 червня. Воно складалося з нічних та денних жертвоприношень у різних місцях. Монетні типи Доміціана, що стосуються проведених у період його правління Вікових ігор, свідчать, що нічні жертвоприношення здійснювалися на березі Тібру, у Таренті, а денні – на Капітолії та Палатіні. Нічні церемонії призначалися Паркам, Літії та Матері Землі, денні – Юпітеру, Юноні, Аполлону та Діані⁴⁶. О другій годині першої ночі свята імператор із квіндецемвірами приносив у жертву трьох ягнят на трьох вівтарях на березі ріки. На спорудженій театральній сцені, освітленій великою кількістю смолоскипів, співали урочистий гімн. Заходи супроводжувалися музикою. На присвячених іграм монетах Доміціана зображено музикантів з лірою та флейтою⁴⁷. Учасники церемонії винагороджувалися внесеними раніше у фонд фестивалю плодами: пшеницею, ячменем та бобами. На нічних церемоніях молоді юнаки та дівчата могли бути присутніми лише у супроводі старших родичів⁴⁸. Як видно з офіційного звіту про секулярні ігри Септімія Севера, порядок уночі забезпечували військові патрулі, обходячи регіони міста⁴⁹.

Наступного дня учасники свята піднімалися на Капітолії для традиційних жертвоприношень. Звідти вони прямували до театру, приготованого для ігор на честь Аполлона та Діани. На другий день святкування знатні заміжні жінки у вказаний оракулом час

⁴⁴ BMCRE II, P. 392, № 419. Pl. 78, 3; CRE, Pl. 8, № 111.

⁴⁵ Stevenson S.W. A dictionary of Roman Coins, republican and imperial. – London: George Bell and sons, 1889. – P. 68-69.

⁴⁶ Sobocinski M.G. Visualizing Ceremony... P. 585.

⁴⁷ Cohen I, 478, № 87; BMCRE II, P. 393, № 425. Pl. 78, 7; Sobocinski M.G. Visualizing Ceremony... P. 582.

⁴⁸ Suet., Aug. 31.

⁴⁹ ILS 5050a.

збирались на Капітолії, молилися та співали гімни богам⁵⁰. Коли жертвоприношення були завершені, двадцять сім хлопчиків та стільки ж дівчат, батьки і матері яких були живі (*quibus denuntiatum erat patrimi et matrimi*), співали гімн (*carmen cecinerunt*), автором якого був Квінт Горацій Флакк (*carmen composuit Q. Hor[at]ius Flaccus*)⁵¹. Нумізматичні джерела підтверджують участь дітей у іграх 88 р. н. е., щодо інших ігор можемо зробити лише припущення⁵².

За свідченням Светонія, Август обрав Горація автором гімну тому, що дуже любив його твори і був переконаний: вони будуть безсмертні⁵³. Гімн розпочинається звертанням до Аполлона та Діани (*Phoebe silvarumque potens Diana*) і завершується прямою констатацією, що саме вони були адресатами цієї пісні: "*Phoebi chorus et Dianae dicere laudes*"⁵⁴.

Одним із провідних мотивів гімну є ідея процвітання Риму як наслідок молитов, з якими до богів звертається (*impetret*) Август – нащадок Анхіса й Венери (*Anchisae Venerisque sanguis*)⁵⁵. Молитви та жертвоприношення, підтримка богів, щастя і слава Риму, перспектива наближення Достатку з повним рогом – усе це тісно переплетено з долею Августа, постать якого є невід’ємною складовою римського сьогодення, а його діяльність – необхідною передумовою майбутнього процвітання.

Столітні ігри яскраво продемонстрували зміну пріоритетів влади у релігійній політиці. Август був першим, хто здійснив у Римі жертвоприношення Паркам. Жоден інший римлянин не повторив це протягом 63 років, коли внучатий племінник Августа Клавдій провів наступні *Ludi Saeculares*⁵⁶. Тепер на чільні позиції висуваються божества, пов’язані із родом Юліїв, до якого Август належав через усиновлення Цезарем, або ті, які розглядаються як покровителі його самого. Традиційно богами, до яких звертались під час цих святкувань, були Діспатер та Прозерпіна – боги підземного царства. Тепер їх місце займають Аполлон та Діана. Г. Маттінглі звернув увагу

⁵⁰ ILS 5050; Zos. II, 5.

⁵¹ EJ, P. 61, № 32.

⁵² Mantle I.C. The roles of children in Roman religion // GR. – Cambridge, 2002. – Vol. 49. – № 1. – P. 88.

⁵³ Suet., Vita Hor.

⁵⁴ Hor., Carm saec. 1; 75-76.

⁵⁵ Hor., Carm saec. 50-51.

⁵⁶ Feeney D. Literature and religion at Rome... P. 30.

на те, що Аполлон і Діана у небесах відповідають Дісу та Прозерпіні у пеклі. На думку автора, є лише одна підстава для їх звеличення на іграх Августа. Аполлон та Діана представляли справжніх божеств ігор: вони були лише іншим боком Діса та Прозерпіні⁵⁷. У будь-якому разі не можна заперечити, що саме Столітні ігри у 17 р. до н. е. серед інших інновацій зрівняли Аполлона та його сестру Діану з традиційними богами Капітолію⁵⁸.

Культ Аполлона (Феба) у республіканському Римі не був поширений, хоча римляни шанували його ще у V ст. до н. е. У 433 р. до н. е. Рим вразила епідемія чуми (*pestilentia*). За здоров'я народу було обіцяно грецькому богу Аполлону храм і освячено його у 431 р. до н. е. Під час другої Пунічної війни, у 212 р. до н. е., сенат видав постанову про запровадження ігор на честь Аполлона. Окрім того, було вирішено здійснити йому та його матері Латоні жертвопринесення за грецьким обрядом (*senatus consultum factum est ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent hisce hostiis*)⁵⁹. Саме цього бога Август вважав своїм особистим покровителем. У народі генерується думка про певний зв'язок між Октавіаном та Аполлоном. Говорили, що на таємному банкеті, учасники якого були одягнуті богами та богинями, він зображав Аполлона⁶⁰. Август хотів показати, що довіряє долю країни тому, хто давно опікується його власною. Це демонструє його бажання поєднати імперію та імператора: оскільки у них спільні боги, то і щастя їхнє повинне бути спільне, віднині їх уже не можна відокремлювати одне від одного⁶¹.

Формування культу особи у стародавньому світі часто супроводжувалося творенням міфів щодо її походження. Разом із започаткуванням культу Августа у Римі поширюються перекази про його божественне походження. Нібито справжнім його батьком є Аполлон, який у формі змія (*draconem*) зійшовся з Атією, його матір'ю⁶². Атія сама могла бути джерелом таких розмов⁶³.

⁵⁷ Mattingly H. *Virgil's Golden Age: Sixth Aeneid and Fourth Eclogue* // CR. – Cambridge, 1934. – № 5. – Vol. XLVIII. – P. 161.

⁵⁸ Altheim F. *A History of Roman Religion...* P. 394.

⁵⁹ Liv. IV, 25; 29; XXV, 12.

⁶⁰ Suet., Aug. 70.

⁶¹ Буассье Г. *Римская религия...* С. 91.

⁶² Suet., Aug. 94, 4.

⁶³ Dio Cass. XLV, 1.

Октавіан розширив (*ampliato*) храм Аполлона на місці своєї перемоги над флотом Антонія біля мису Акцій і заснував там на його честь ігри, які проводились щоп'ять років⁶⁴. На місці, де стояв його намет, він заклав фундамент із чотиригранних каменів, прикрасив його захопленими корабельними носами і спорудив святилище Аполлону під відкритим небом (*ἕδος τι ἐν αὐτῶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἰδρυσάμενος*)⁶⁵. На Палатинському пагорбі Август збудував Аполлону храм, якому передав золоті казаноподібні триніжки (*cortinas*)⁶⁶. Гаруспіки твердили, що сам бог блискавкою намітив місце для будівництва храму. До храму були приєднані портики з латинською та грецькою бібліотеками, споруджені з незрівнянною щедрістю (*quod ab eo singulari exstructum munificentia est*). Часто тут збирався на свої засідання сенат⁶⁷. Храм Аполлона зі статусом бога всередині зображався на монетах Августа з написом "APOLLIN"⁶⁸ (*Apollinare* – храм Аполлона). Г. Буассьє пояснював піднесення культу Аполлона розмаїтістю його атрибутів, завдяки чому він однаково задовольняв і попередній характер цих ігор, і той, який намагались їм надати тепер⁶⁹.

Ми вже відзначали, що однією з особливостей *Ludi Saeculares* була неможливість для представників одного покоління брати в них участь двічі. Проте уже за імператора Клавдія цей атрибут Вікових ігор було втрачено. Як уже зазначалось, у 47 р. н. е. *Ludi Saeculares* провели під тим приводом, що Август відсвяткував їх передчасно, хоча раніше імператор Клавдій стверджував протилежне. Отже, між святкуванням Августа та Клавдія було лише 63 р. Светоній твердить, що деякі глядачі та актори брали участь і в тих, і в тих іграх⁷⁰. Пліній Старший називає ім'я одного з таких акторів – Стефаніона⁷¹. Свого часу цей актор був покараний Августом за неморальну поведінку⁷². Одна з епіграм Марціала

⁶⁴ Suet., Aug, 18, 2.

⁶⁵ Dio Cass. LI, 1, 3.

⁶⁶ Suet., Aug. 1; 52.

⁶⁷ Suet., 29, 3; Vell. Pat. II, 81.

⁶⁸ Akerman J.Y. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins... Vol. I. – P. 131, № 4.

⁶⁹ Буассьє Г. Римская религия... С. 90.

⁷⁰ Suet., Claud. 21, 2.

⁷¹ Plin., NH, VII, 48, 159.

⁷² Suet., Aug. 45, 4.

від імені римлянки, що прожила довге життя, мала п'ять синів та стільки ж дочок, сповіщає, що вона двічі за життя була на іграх у римському Таренті: "*Bis mea Romano spectata est vita Tarento*"⁷³. Дійсно, серед римлян траплялись довгожителі. Проведений за правління Веспасіана ценз засвідчив, що у кількох густозаселених центральних регіонах Італії, розташованих між Апеннінами та річкою Пад, було 54 особи віком понад сто років, 14 мали сто десять, 2 – сто двадцять п'ять, 4 – сто тридцять, стільки ж – сто тридцять п'ять – сто тридцять сім, 3 – сто сорок⁷⁴. Мабуть, ці дані гіперболізовані. Утім треба визнати, що окремі особи у період Римської Імперії досягали віку ста років, хоча це не було звичайним явищем⁷⁵. Тож коли Луцій Вітселлій, батько майбутнього імператора Авла Вітеллія, привітав імператора Клавдія з приводу Столітніх ігор словами "влаштовуй неодноразово" (*saepe facias*)⁷⁶ чи Марціал висловив такі ж побажання Доміціану⁷⁷, усі розуміли, що це черговий приклад витонченого підлабузництва.

Як уже зазначалося, позиція імператора Клавдія щодо проведення Столітніх ігор у 47 р. н. е. базувалася на ствердженні хибності проведених за Августа розрахунків. Аврелій Віктор пояснює, що Клавдій узяв за основу відлік від заснування Рима і відсвяткував вісімсотріччя цієї події (*octingentesimus Urbis mire celebratus*)⁷⁸. О. Базінер висловив припущення, що Клавдій обґрунтовував свою позицію традицією, за якою перші секулярні ігри були проведені у 504 р. до н. е., тобто за п'ять столітичних *saecula* від 47 р. н. е. Вісімсотріччя заснування міста – це просто збіг, який уже сучасниками Клавдія був висунутий за основний мотив святкування, а згодом почав сприйматись як єдиний. Проте, на думку автора, за характером своїх релігійних обрядів секулярні ігри Клавдія були цілком схожі на ігри, влаштовані Августом. Ігри Клавдія, як згодом ігри Антоніна Пія, святкувались улітку, тобто у визначений для усіх секулярних ігор час, а не 21 квітня,

⁷³ Mart. X, 63, 3.

⁷⁴ Plin., NH, VII, 49, 162-164.

⁷⁵ Suder W. A Study of the Age and Sex Structure of Population in the Western Provinces of the Roman Empire. – Wrocław: wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – P. 54-57.

⁷⁶ Suet., Vit. 2, 5.

⁷⁷ Mart., IV, 1, 7-8.

⁷⁸ Aur. Vict., Caes. IV, 12.

що було традиційною датою заснування Рима⁷⁹. У будь-якому разі, маніпуляції Клавдія хронологією були надто очевидними. Ймовірно позиція Зосіма щодо недотримання цим імператором точного числа років (*ὠρισμένων ἐτῶν ἀριθμόν*)⁸⁰ була загальноприйнятою серед римлян того часу.

У 88 р. н. е. знову проводять столітні ігри. При цьому було проігноровано останнє святкування, за Клавдія, а взято до уваги попереднє, за Августа, як це було зручно імператору Доміціану⁸¹. Проте, від святкування 17 р. до н. е. пройшло лише 104 р., замість 110, як мало бути. Доміціан, як до нього Август та Клавдій, трактував традицію на свій розсуд і не надто переймався точністю математичних розрахунків. У проведенні ігор 88 р. н. е. брав безпосередню участь історик Тацит, що входив до колегії квіндецемвірів і, окрім того, був тоді претором⁸². Античні автори, говорячи про Вікові ігри Доміціана, не акцентують увагу на передчасному їх проведенні. Вибір Доміціаном 88 р. можна пояснити гіпотезою щодо попереднього планування ігор Августом на 23 р. до н. е.⁸³ Можливо, труднощі політичного та фінансового характеру змушували імператора вишукувати якісь додаткові аргументи на користь принципату Флавіїв. Доміціан міг вважати, що більше користі принесе святкування *Ludi Saeculares* у 88 р., аніж очікування на “легітимну” дату їх проведення. Могла статися й елементарна помилка його математиків⁸⁴. Утім неможливо з’ясувати правдиві мотиви дій імператора.

Через кілька місяців після святкування ігор Доміціан випустив з цієї нагоди понад десять типів монет різного достоїнства, об’єднаних спільною легендою. При цьому кожна монета, за єдиним винятком, змальовує релігійні ритуали ігор. Монети наступних імператорів, присвячені *Ludi Saeculares*, повторювали типи Августа та Доміціана, але не були такими різноманітними⁸⁵.

⁷⁹ Базинер О.Т. *Ludi Saeculares...* С. 285-288, 298.

⁸⁰ Zos. II, 4.

⁸¹ Censorinus, DN, XVII, 11; Suet., Domit. 4, 3.

⁸² Tac., Ann. XI, 11.

⁸³ Griffin M. *The Flavians...* P. 70; Mattingly H. *Virgil's Golden Age...* P. 161-162; Sobocinski M.G. *Visualizing Ceremony...* P. 586; Syme R. *The Roman Revolution...* P. 339.

⁸⁴ Charlesworth M.P. *The Flavian Dynasty* // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 26.

⁸⁵ Sobocinski M.G. *Visualizing Ceremony...* P. 599-600.

Наступні *Ludi Saeculares* особливо пишню (*magnifice*) були проведені за Антоніна Пія у 148 р. н. е⁸⁶ та Септімія Севера у 204 р. н. е⁸⁷. У 148 році за точку відліку взято ігри, проведені Клавдієм, у 204 – Августом. У офіційному звіті про ігри Септімія Севера сказано, що це коментар сьомих секулярних ігор: [*Comme*]ntarium [*ludorum saecular[iu]m [se]ptim[orum]*]⁸⁸. Отже, ігри, проведені Клавдієм та Антоніном Пієм, до уваги не брались.

Септімії Север та ще раніше Доміціан демонструють свій зв'язок із Августом, підкреслюють початок нової ери – Северів та Флавіїв відповідно. Монети Септімія прославляють “*FELICITAS SAECULI*” (благоденство віку)⁸⁹.

Ми зазначали, що святкування Августа супроводжувалося висуненням на провідні позиції божеств, пов'язаних з ним особисто. На монетах Доміціана, у тому числі присвячених Столітнім іграм, зображена Мінерва, яку він вважав своєю покровителькою⁹⁰. На реверсі срібного денарія 88 р. є колона з написом “*LVD SAEC FEC*” (*ludos saeculares fecit* (влаштував) та глашатай зі щитом, прикрашеним бюстом Мінерви⁹¹. На інших монетах цього імператора зображена Мінерва у військовому спорядженні⁹². Мінерва прикрашала медальйони Коммода⁹³. Септімії Север, як і Коммод, підкреслює роль Геркулеса⁹⁴.

Отже, *Ludi Saeculares*, проведені Августом та низкою його наступників, суттєво відрізнялись від *Ludi Tarentini* республіканського часу. Ігри, влаштовані Августом, Доміціаном та Септімієм Севером, символізували подолання хаосу громадянських війн та початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів відповідно. Особиста участь імператора у релігійних церемоніях підкреслювала його роль у

⁸⁶ Aur. Vict., Caes. XV, 3.

⁸⁷ Herodian III, 8, 9.

⁸⁸ CIL VI, 32326.

⁸⁹ Akerman J.Y. A Descriptive Catalogue... Vol. I. – P. 343, № 36-37.

⁹⁰ Suet., Dom. 15, 3.

⁹¹ BMCRE II, P. 327, № 135. Pl. 64, 3.

⁹² RMBM, P. 1, № 2-4, Pl. I, fig. 1-2.

⁹³ RMBM, P. 26, № 26-27, Pl. XXXIII, fig. 2.

⁹⁴ Akerman J.Y. A Descriptive Catalogue... Vol. I. – P. 343, № 32; Fishwick D.

The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire. – Vol. 1.2. – Leiden: Brill, 1993. – P. 338; RMBM, P. 24, № 14, Pl. XXX, fig. 1.

державі. Аналізуючи *Ludi Saeculares* у контексті еволюції римської релігії, треба вести мову не стільки про домінування традиції чи новизни, римських чи грецьких категорій, скільки про їх поєднання. Поступово *Ludi Saeculares* втрачають своє виняткове значення в очах сучасників і перетворюються на одне з багатьох видовищ. Останні секулярні ігри були проведені у 248 р. н. е. імператором Філіппом на честь тисячоліття Рима. Занепад інституту секулярних ігор у IV ст. н. е. свідчить про кризові явища в античній культурі загалом та в римській релігії зокрема. Закономірним підсумком цього процесу стало торжество християнства, для прихильників якого Аполлон – улюблений бог римських імператорів Августа і Доміціана – був звичайним демоном. У “Одкровенні Іоанна” ангел безодні єврейською іменується Аваддон, а грецькою – Аполліон: ὄνομα αὐτοῦ Ἐβραϊστὶ Ἀβαδδὼν, ἐν δὲ τῇ Ἑλληνικῇ ὄνομα ἔχει Ἀπολλύων (IX. 11). Немає сумніву, що йдеться про Аполлона, одним із символів якого була сарана – в “Одкровенні” Аполліон названий її царем⁹⁵.

⁹⁵ Mounce R.H. The Book of Revelation. – Grand Rapids; Cambridge: W. B. Eerdmans, 1998. – P. 191.

2.4. Рим та християнство

Рання історія християнства тісно пов'язана з Римською Імперією. Виникла майбутня світова релігія у період становлення у Римі нової системи правління – принципату. Християни були мешканцями Римської Імперії, і християнські твори варто розглядати як продукт цієї Імперії. Формування християнського канону (перша третина II ст. н. е.) – час утвердження, за висловом Г. Кнабе, бюрократично-правової космополітичної держави, у якій розчинились поліси¹. Римська Імперія забезпечила широке політичне, соціальне та релігійне середовище для виникнення раннього християнства². Саме реалії існування у межах Римської Імперії, де релігійне життя було не приватною, а державною справою, перетворили християнство на феномен світової культури. У добу принципату сформувались необхідні засади для успішного утвердження християнської ідеології у римському суспільстві. Зростає віра у безсмертність душі³. Християнство піднесло цю віру на якісно новий рівень, долучивши ідею *спасіння* душі. Проте римський політеїзм мав давні традиції та великий потенціал до еволюції і вдосконалення. Стосунки між християнством, з його неполісною ідеологією⁴, та імператорською владою є одним із найважливіших моментів для розуміння суті внутрішньої політики Риму у I – II ст. н. е.

Взаємини римського суспільства та держави з християнством є важливою темою сучасних досліджень⁵:

¹ Кнабе Г.С. Категория престижности в жизни Древнего Рима // Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. – С. 165.

² Klauck H.J. The Roman Empire... P. 69.

³ Moore C.H. Pagan ideas of immortality during the Early Roman Empire. – Cambridge: Harvard University Press, 1918. – P. 41.

⁴ Чернышов Ю.Г. Социально-утопические идеи и миф о “золотом веке” в древнем Риме... Ч. 2. – С. 5.

⁵ Амосова Е.В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 88-97; Виппер Р.Ю. Рим и раннее христианство. – М.: АН СССР, 1954. – 268 с.; Донины А. У истоков христианства (от зарождения до

Юстициана). – М.: Политиздат, 1989. – С. 171-195; Дюрант В. Юность христианства // Цезарь и Христос / Пер. с англ. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – С. 601-713; Казаков М.М. Проблема христианизации Римской империи // Исследования по зарубежной истории. – Смоленск: СГПУ, 2000. – С. 196-204; Казаков М.М. Языческие религии и христианство в I – III веке (К проблеме перехода от античности к средневековью) // Переходные эпохи в историческом развитии. – Смоленск: СГПУ, 2001. – С. 29-44; Каутский К. Происхождение христианства. М., 1990. – 464 с.; Крист К. Иудейство и христианство в Римской империи // История времён римских императоров от Августа до Константина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – Т. 2. – С. 201-230; Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М.: издательский отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.; Недельский В.И. Революция рабов и происхождение христианства. – М.; Л.: АН СССР, 1936. – 73 с.; Ранович А. Очерк истории раннехристианской церкви. – М.: ГАИЗ, 1941. – 260 с.; Ревиль Ж. Религия в Риме при Северах. – М.: Книжное дело, 1898. – 320 с.; Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Репринтное воспроизведение издания Н. Глаголева. – М.: Терра, 1991. – 350 с.; Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М.: Политиздат, 1987. – 336 с.; Федосик В.А. Киприан и античное христианство. – Минск: Университетское, 1991. – 208 с.; Bartlet J.V. Church life and church-order during the first four centuries. – Oxford, 1943. – LXIV+207 p.; Baumbach M., Gerlach J., Hansen D.U., Pilhofer P. Lukian: Der Tod des Peregrinos // Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam et Religionem pertinentia. IX. – Darmstadt, 2005. – S. 1-257; Gibbon E. Pochód religii chrześcijańskiej, obyczaje, stan liczebny i warunki życia pierwszych chrześcijan // Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – Т. 2. – S. 11-59; Gibbon E. Postępowanie rządu rzymskiego wobec chrześcijan od panowania Nerona do czasów panowania Konstancyntyna // Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – Т. 2. – S. 108-145; Harland P.A. Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society. – Philadelphia: Fortress, 2003. – XV+399 p.; Lanciani R. Pagan and Christian Rome. – Boston; New York: Houghton, Mifflin and company, 1892. – IX+374 p.; Łapicki B. Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo. – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958. – 322 s.; North J.A. Roman Religion. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 101 p.; Streeter B.H. The rise of Christianity // САН. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – V. XI. – P. 253 – 293; Wendland P. Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. – Tübingen: Mohr, 1912. – X+448 s.

публікуються документи для вивчення історії раннього християнства⁶, висловлюються різні думки з приводу причин конфлікту між християнством та римською державою⁷. На сьогодні лише окремі дослідники заперечують історичність Ісуса Христа⁸. Не зупиняючись на цій проблемі, зазначимо лише, що ми поділяємо позицію, викладену Е. Ямаучі. Навіть беручи до уваги лише нехристиянські джерела, доходимо висновків: (1) Ісус був іудейським проповідником; (2) багато людей вірило, що він проводив зілляння та екзорцизм; (3) його не визнали іудейські керівники; (4) він був розп'ятий на хресті за Понтія Пілата під час принципату Тіберія; (5) не зважаючи на цю безславну смерть, його учні, які вірили, що він все ще живий, розійшлися за межі Палестини, багато з них були у Римі у 64 р. н. е.; (6) різні люди з міст і сіл – чоловіки і жінки, раби та вільні – вклонялись йому як Богу на початку II ст. н. е.⁹

Предметом дослідження багатьох учених була проблема переслідування християн у Римській Імперії. Проте єдиної точки зору на окремі її аспекти досягнуто не було. Е. Гіббон, який присвятив один розділ своєї фундаментальної праці дослідженню політики римського уряду щодо християн від Нерона до панування

⁶ Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. – М.: Мысль, 1989. – 336 с.; Отцы и учителя Церкви III века: Антология: в 2 т. – М., 1996. – Т.1. – 378 с.; Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М.: Изд-во политической л-ры, 1990. – 479 с.; Bell H.I. Recent discoveries of biblical papyri. – Oxford: The Clarendon Press, 1937. – 30 p.; Bell H.I., Skeat T.C. Fragments of an unknown Gospel and other early Christian papyri. – London: Trustees of the British Museum, 1935. – X+63 p.; Llewelyn S.R. New Documents Illustrating Early Christianity 8: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published 1984-85. – Grand Rapids; Cambridge: W. B. Erdmans Pub. Co., 1998. – 198 p.

⁷ Федосик В.А. Христианская церковь в Римской империи в III – начале IV в.: (Становление христианской церкви и религиозная политика императорской власти) / Автореферат дис. доктора исторических наук: 07.00.03. – Минск, 1992. – С. 5-7.

⁸ Щодо дискусії між історичною та міфологічною школами див.: Немировский А.И. Евангельский Иисус как человек и проповедник // ВИ. – 1990. – № 4. – С. 112-132.

⁹ Yamauchi E.M. Jesus outside the New Testament: what is the evidence? // Jesus under fire / Ed. by M. J. Wilkins & J. P. Moreland. – Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1995. – P. 221-222.

Костянтина, робить врешті-решт висновок, що християни у своїх внутрішніх суперечках трактували себе навзаєм значно суворіше, ніж до того були трактовані зусиллями нехристиян¹⁰. В. Рамсей вважав, що по усій території Римської Імперії політика щодо християн формувалася бажаннями та поглядами чинного імператора¹¹. К. Каутський називав нетерпимість язичників щодо християн реакцією на релігійну нетерпимість самих же християн¹². О. Лебедев виділив три групи причин переслідування християн: державні, релігійні та суспільні¹³. Р. Віппер наполягав, що листування Плінія з Траяном щодо християн є фальсифікацією¹⁴. Звідси висновок: переслідувань християн за Траяна не могло бути. І. Свенціцька висловила думку, що християни як такі не турбували Траяна, але публічна непокора повинна бути покарана, перш за все для остраху оточення¹⁵. К. Кріст твердить, що зіткнення між Римською Імперією і християнством відбувалося на трьох різних рівнях адміністрації: спершу на рівні міст та їх самоуправління, згодом на рівні намісників у провінціях, нарешті, на рівні самого принцепса. Що ж до Плінія та Траяна, то для них, на думку К. Кріста, першочерговим завданням була реінтеграція християн у римське суспільство¹⁶. К. Браян виділив три фактори, які зумовили ворожість Риму до християнства: місцеві економічні інтереси, персональна ворожість до членів малозрозумілої меншини та хибне трактування християнського вчення і культу¹⁷. Висловлено також думку, що в основі конфлікту з християнами були суперечності, пов'язані з трансформацією античної системи світогляду¹⁸.

¹⁰ Gibbon E. *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – Т. 2. – С. 106.

¹¹ Ramsay W.M. *The Church in the Roman Empire*. – London: Hodder and Stoughton, 1893. – Р. 209.

¹² Каутский К. *Происхождение христианства*... С. 170.

¹³ Лебедев А.П. *Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом*... С. 5-36.

¹⁴ Виппер Р.Ю. *Рим и раннее христианство*... С. 177-185.

¹⁵ Свенцицкая И.С. *Раннее христианство: страницы истории*... С. 165.

¹⁶ Крист К. *История времён римских императоров*... Т. 2. – С. 220, 223.

¹⁷ Bryan C. *Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower*. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – Р. 116.

¹⁸ Амосова Е.В. *Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания*... С. 90.

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору на окремі аспекти розвитку раннього християнства та його взаємин з Римською державою доби принципату. Зокрема, В. Федосик вважає едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн антихристиянським, до того ж найсуворішим¹⁹. Проте свого часу О. Лебедев обґрунтовував сприятливий характер цього едикту для християн²⁰. К. Кріст висловив сумніви щодо самого факту існування цього едикту²¹. Т. Котула не визначився стосовно едикту²².

Традиційну римську релігію характеризує тісний зв'язок із державним ладом та політичним життям. Водночас римська релігія виражала найбільш особисті почуття людини. Уже Август використовує цей аспект у внутрішній політиці, вживає енергійних заходів щодо відновлення храмів, відродження релігійних церемоній. Наступні імператори продовжують цю лінію і докладають значних зусиль для підтримки традиційної римської релігії. Християнство не могло не вступити у конфлікт із римською державою, яка повинна була захищати офіційну релігію, і з римським суспільством, яке цю релігію сповідувало.

Християнство перейняло від іудаїзму монотеїзм та опозиційність щодо культу імператора. На думку Ф. Зелінського, до християн перейшла від іудаїзму і нетерпимість²³. Варто погодитися, що іудаїзм готував ґрунт для християнства, несучи монотеїзм та моральні засади до багатьох країн²⁴. Самі ж іудеї ставилися вкрай вороже до християн. Під час іудейського повстання Бар-Кохби за наказом ватажка жорстоко катували лише християн, якщо вони не зрікалися Христа і відмовлялися виголошувати йому хулу²⁵. Важлива риса, що відрізняла християн від іудеїв, – активний пошук християнами новонавернених. Через таке поєднання віри і практичної діяльності християнство стало переслідуваною, незаконною релігією²⁶.

¹⁹ Федосик В.А. Киприан и античное христианство... С. 15.

²⁰ Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан... С. 236.

²¹ Крист К. История времен римских императоров... Т. 2. – С. 345.

²² Kotula T. Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna... S. 134.

²³ Зелинский Ф.Ф. Древнегреческая религия. – Киев: Синто, 1993. – С. 120.

²⁴ Huidekoper F. Judaism at Rome (B.C. 76 to A.D. 140). – New York: David G. Francis, 1891. – P. 394.

²⁵ Euseb., Hist. eccl. IV, 8, 4.

²⁶ Mead R.D. Hellas and Rome... P. 104.

Перші відомі нам заходи римського уряду проти християн можна, ймовірно, датувати періодом правління імператора Клавдія. За повідомленням Светонія, цей імператор “вигнав з Рима іудеїв, постійно підбурюваних Хрестом (*Iudaeos impulsore Chresto assidue*)”²⁷. Светоній не диференціює християн та іудеїв. Відомо, що на перших порах християнство поширювалося серед іудеїв і лише згодом до церкви залучаються “язичники”. Яскраво це ілюструють “Дії святих апостолів”. Перша частина “Дій” розповідає про апостольську діяльність Петра серед іудеїв (глави I – XII). Лише у другій частині описано діяльність Апостола Павла серед язичників (глави XIII – XXVIII). У другому посланні до коринтян апостол Павло протиставляє служінню букві (*γράμμα*) закону Мойсеєвого – служінню духу (*πνεῦμα*) Нового Завіту²⁸. Існує думка, що відокремлення християнства від іудаїзму пов’язане з Іудейською війною (друга половина 60-х рр. н. е.), коли було зруйновано Єрусалимський храм і відбулось розселення іудео-християн по всій Римській Імперії. Однак точне датування виокремлення християнства з іудаїзму провести складно. Цей процес проходив поступово і відбувався різними шляхами у різних місцях: у одних общинах швидко, в інших – зокрема, у Палестині, серці іудео-християнства – повільно²⁹. Мабуть, десь на середину II ст. н. е. число християн із язичників переважило число християн із іудеїв. Юстин, який написав першу Апологію за правління Антоніна Пія, стверджує, що християни з язичників чисельніші (*πλείονάς*) за християн з іудеїв та самаритян³⁰. Від середини II ст. н. е. латина стає мовою Західної Церкви, виникає перша християнська література латинською³¹.

Проте Тацит, розповідаючи про події періоду правління імператора Нерона, вказує на сприйняття християн як окремої, відмінної від іудеїв релігійної групи. У 64 р. н. е. більша частина Рима була знищена або частково пошкоджена вогнем. Пожежа спалахнула у липні того року у крамницях римських торговців, котрі

²⁷ Suet., Claud. 25, 4.

²⁸ Paul, 2 Cor. III, 6.

²⁹ Hunt E.J. Christianity in the second century. The case of Tatian. – London; New York: Routledge, 2003. – P. 5-6.

³⁰ Justin, Apol. I, 53, 3.

³¹ Dudley D. The civilization of Roma. – New-York; London: New American Library; New English Library, 1962. – P. 234.

продавали легкозаймисті товари. Імператор Нерон, дізнавшись про пожежу, повернувся з Анція у Рим і вжив усіх заходів, щоб приборкати стихію та ліквідувати її наслідки³². Однак містом ширяться чутки про причетність імператора до пожежі. Ворожу для Нерона версію передає Діон Кассій: послані самим принцепсом особи підпалили будинки у різних частинах міста. Мотивом Нерона, який вважав Пріама щасливим, бо той бачив одночасно руйнування своєї держави і свого трону, нібито було бажання побачити кінець міста ще за свого життя³³. Грунтом для таких звинувачень принцепса, ймовірно, могла стати поведінка під час пожежі звичайних мародерів, які вигукували, що діють за наказом Нерона, щоб вільно грабувати чуже майно. Як це часто трапляється, чутки згодом обростали подробицями. Дійшло до того, що у народі говорили, буцімто Нерон, дивлячись на пожежу, складав пісню про загибель Трої³⁴. Ймовірно, прагнучи відвернути підозру від себе, Нерон поклав провину за пожежу на християн³⁵. Багатьох схопили, піддали жорстоким тортурам і стратили. Можливо, тоді загинув апостол Павло і був похований на дорозі, що вела в Остію³⁶. Те, що саме християни стали об'єктом звинувачень, свідчить, що їхнє ім'я було уже досить відоме у Римі.

Розповідає про переслідування християн Нероном і Светоній, хоча жодного слова не говорить про зв'язок із пожежею: “Були покарані християни, коло людей, що прийняли новий та злочинний забобон” (*afflicti supplicii Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae*)³⁷. Як бачимо, переслідування християн за Нерона є фактом.

Можна стверджувати, що християнство у 60 – 70 роки I ст. н. е. було відоме уже по всій Італії. Під час розкопок у Помпеях знайшли черепицю з тавром, на початку якого стоїть хрест, а за ним текст: *spes in deo* (надія в бозі)³⁸. Католицька енциклопедія подає гасло

³² Suet., Nero, 38; Tac., Ann. XV, 38-40; 43.

³³ Dio Cass. LXII, 16.

³⁴ Dio Cass. LXII, 18; Suet., Nero, 38, 2.

³⁵ Tac., Ann. XV, 44.

³⁶ Chadwick H. The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 46; Haacker K. Paul's life // The Cambridge Companion to St Paul / Ed. J. D. G. Dunn. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 32.

³⁷ Suet., Nero, 16, 2.

³⁸ CIL, X, 8042, 139.

“*spes in deo Christo*” як типове для християнських написів³⁹. У 1939 р. під час розкопок у Геркуланумі, який загинув у серпні 79 р. н. е. разом з Помпеями через виверження Везувія, в одному з дохідних будинків, на другому поверсі, було виявлено невелику кімнатку без вікна. Біля стіни навпроти дверей на невеликому узвишші була дерев'яна шафка, можливо, вітвар. Стіна над ним вибілена вапном і на білому тлі чітко проступають обриси хреста. Добре видно і сліди від цвяхів, якими був прибитий дерев'яний хрест, відірваний, можливо, під час утечі. На думку деяких учених, ця комірчина була таємним місцем молитви одного з перших християн⁴⁰.

Очевидно, більшість перших християн належала до нижчих верств римського суспільства⁴¹. Але, можливо, вже у I ст. н. е. християн підтримував дехто з еліти, яка складала близько 10 відсотків римського суспільства⁴². На таку думку нашттовхує справа консула 95 р. н. е. Флавія Клементя⁴³, родича імператора Доміціана; проти нього та його дружини Доміцілли, теж родички Доміціана, було висунуто звинувачення в атеїзмі (*ἔγκλημα ἀθεότητος*), за словами Діона Кассія – звичайне формулювання щодо прихильників іудаїзму. Можливо, мова йде про християнство. Окрім них було репресовано інших – декого страчено, декого позбавлено майна. Доміцілла була вислана на Пандатарію, острів поблизу берегів Кампанії⁴⁴. Про страту Клементя говорить і Светоній, але не передає подробиць⁴⁵.

Тацит розповідає про звинувачену у чужоземному марновірстві (*superstitio externa*) Помпонію Грецину⁴⁶. А. Момільяно вважає, що мова йде не про християнство, а про іудаїзм⁴⁷. Проте у так

³⁹ Encyklopedia Katolicka. – Lublin: KUL, 1997. – Т. VII. – S. 271.

⁴⁰ Кривченко В.И. Помпеи. Геркуланум. Стабии. – М.: Искусство, 1981. – С. 172-173.

⁴¹ Gordon M.L. The nationality of slaves under the Early Roman Empire // JRS. – 1924. – Vol. 14. – P. 111.

⁴² Harland P.A. Connections with Elites in the World of the Early Christians // Handbook of Early Christianity: Social Science Approaches / Ed. by A. J. Blasi, J. Duhaime and P. Turcotte. – Walnut Creek; Oxford: AltaMira Press, 2002. – P. 387.

⁴³ Klein I. Fasti consulares... P. 51.

⁴⁴ Dio Cass. LXVII, 14.

⁴⁵ Suet., Domit. 15, 1.

⁴⁶ Tac., Ann. XIII, 32.

⁴⁷ Momigliano A. Nero... P. 705; 715.

званих “катакомбах Калліста” знайдено напис, що є грецькою транскрипцією римського родового імені та прізвиська Помпоній Грецин – “ΠΜΠΩΝΙΟΣ ΓΡΗC”. О. Федорова вважає, що згадувана Тацітом жінка належала до того ж сімейства⁴⁸. Можливо, повідомлення Таціта стосується таки християнства. Християнські автори вважають саме Доміціана винним за чергове, після Нерона, гоніння на християн⁴⁹.

Є підстави припустити, що суть конфлікту Доміціана з християнством, як і з іудаїзмом, полягала у неможливості для прихильників цих релігій визнати його божественність⁵⁰. А саме цього як підтвердження лояльності щодо себе особисто вимагав останній імператор династії Флавіїв. Ми уже згадували, що він велів у звертаннях до нього, усних чи письмових, застосовувати формулу “пан наш і бог” (*Dominus et deus noster*)⁵¹.

Переслідування змушували християн здійснювати свої обряди таємно. Мабуть, уже у I ст. н. е. у Римі виникають християнські катакомби. О. Федорова, опираючись на один із написів, який походить із римських катакомб і датується 71 р. н. е., припускає, що підземні поховання християн могли здійснюватися уже тоді⁵².

У будь-якому разі з правлінням династії Флавіїв пов’язані важливі для християнства події: створення євангельської традиції, значне поширення християнства у різних регіонах Імперії, початок переходу до єпископальної церкви⁵³.

Аналіз взаємин Римської держави і християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати про відсутність офіційної лінії щодо християнства. Переслідування християн за Нерона та Доміціана можна розглядати як окремі епізоди, а не державну політику. Ситуація змінюється у II ст. н. е., за Антонінів.

Після короткотривалого принципату Нерви влада зосереджується

⁴⁸ Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 199.

⁴⁹ Euseb., Hist. eccl. III, 17; Oros. VII, 10, 5.

⁵⁰ Charlesworth M.P. The Flavian dynasty... P. 42.

⁵¹ Suet., Dom. 13, 2.

⁵² Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику... С. 199.

⁵³ Егоров А.Б. Правление Веспасиана и Тита // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова / Под ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб., 2003. – С. 294. Прим. 17.

у руках імператора Траяна. Антична історіографія змальовує його одним із найкращих правителів. У другій половині IV ст. н. е. у сенаті принцепсів вітали побажанням перевершити щастям Августа, а чеснотами Траяна (*Felicio Augusto, melior Traiano*)⁵⁴. Саме з Траяном асоціювали принцип: краще залишити безкарним злочин, аніж засудити невинного (*satius enim esse impunitum relinqui facinus nocentis quam innocentem damnari*)⁵⁵.

На початку II ст. н. е. Траян призначив Плінія Молодшого легатом у провінцію “Віфінія і Понт”. Там уже було багато християн. Серед них – римські громадяни, багато людей різного віку, стану та статі⁵⁶. Виконуючи покладені на нього обов’язки, Пліній змушений був вести судові справи щодо християн. Допитуючи тих, на кого надходили доноси, Пліній запитував їх самих щодо належності до християнства. Тим, хто зізнався, Пліній давав шанс, запитуючи вдруге і втретє, погрожував їм покаранням і лише після цього засуджував до страти. Римських громадян, для розгляду їхньої справи, Пліній відсилав до Рима.

На думку Плінія, християн треба було покарати за непохитну заскнілість і упертість (*pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri*)⁵⁷. Видається, що така позиція була звичною для того часу. Тацит, який передав знання про християн та упередження щодо них такими, якими вони були в часи Адріана, описуючи переслідування християн після знаменитої пожежі 64 р. н. е., характеризує християн вкрай негативно. Він твердить, що своїми “паскудствами” (*flagitia*) вони викликали загальну ненависть. Вживаються терміни “згубний забобон” (*exitiabilis superstitio*), “ненависть до роду людського” (*odio humani generis convicti*)⁵⁸. Не краще відгукувався про християн тоді ж Светоній, оцінку якого ми вже наводили. Така ж позиція Плінія і Траяна.

У будь-якому разі, Пліній був упереджений щодо провин християн. Проте під час слідства він намагався з’ясувати обставини справи: чи справді християни діяли злочинно. У процесі розгляду справ Пліній починає сумніватися щодо очевидності їхньої вини. Самі християни переконували намісника: вся їхня провина полягала

⁵⁴ Eutr. VIII, 5, 3.

⁵⁵ Dig. XLVIII, 19, 5.

⁵⁶ Plin., Ep. X, 96, 4; 9.

⁵⁷ Ibid. X, 96, 3.

⁵⁸ Tac., Ann. XV, 44.

у тому, що певного дня вони збиралися удосвіта, оспівували Христа як бога, давали клятви не чинити злочинів. Спільні трапези, зі звичною їжею, вони припинили після едикту Плінія. Цей едикт, за розпорядженням Траяна, забороняв таємні товариства. Тоді Пліній вчинив допит під тортурами двох рабинь, що, мабуть, прислужували під час цих зібрань християн. Він констатував лише непомірний та збочений забобон (*superstitionem prauam et immodicam*)⁵⁹. Треба звернути увагу на те, що Пліній підкреслює *звичність* їжі під час трапез християн. Без сумніву, це свідчення викривлених у суспільстві уявлень щодо змісту християнських зібрань.

У цій ситуації Пліній вирішує порадитись із Траяном. У листі до імператора він пише, що ніколи не брав участі у таких справах, не знає, як їх вести і які вироки виносити. Він вагається: чи брати до уваги вік оскаржених; чи милувати тих, хто покався; карати християн лише за те, що вони християни, чи за злочини, із цим пов'язані⁶⁰.

Імператор повністю підтримав дії Плінія. Водночас він зазначив, що єдиного правила у таких справах не може бути. Вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. А тих, хто заперечить (*negauerit*), що вони християни, – помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалась не лише доносів на християн: “анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення” (*Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent*)⁶¹.

Отже, сумніви Плінія були розв'язані: він чинив цілком правильно. Воля імператора була виражена категорично: християнство стало забороненою релігією. Сповідувати християнство означає чинити злочин, християнин – злочинець. Зміст листів Траяна становив указ імператора у формі рескрипту. *Rescriptum* – це відповідь імператора на юридичні запити як приватних, так і посадових осіб на випадок якихось сумнівів при трактуванні і застосуванні права. Рескрипти розглядалися як тлумачення діючих законів, з яких виводилась їх юридична сила. Тому рескрипти, на відміну від едиктів, зберігали силу закону і після смерті імператора, що їх видав, без необхідності їх повторення⁶². Отже, мова йде про перший закон проти християн,

⁵⁹ Plin., Ep. X, 96, 7-8

⁶⁰ Ibid. X, 96, 1-2.

⁶¹ Ibid. X, 97.

⁶² Покровский И.А. История Римского права... С. 178-179.

який санкціонує їх переслідування. Заборона приймати анонімні доноси жодним чином суті справи не змінює.

Однак Пліній провадив судові справи проти християн ще до указу імператора. Правові підстави так чинити давало наміснику порушення християнами його ж едикту, який він видав на розпорядження Траяна. Суть цього едикту зводилась до заборони у провінції таємних товариств⁶³. Він був скерований на впорядкування суспільно-політичного життя і не мав на увазі християн. Звинувачені у християнстві, виправдовуючись перед намісником, зазначають, що вони припинили збиратись після згаданого едикту.

Проте з листа Плінія однозначно випливає, що справи проти християн, у яких йому не довелося брати участі, провадились і раніше (*Cognitionibus de Christianis interfui numquam*)⁶⁴. Очевидно, суть конфлікту між християнством і державою була глибша. Є думка, що уже з часу переслідувань 64 р. н. е. християнська релігія перебувала поза законом (*religio non licita*)⁶⁵. Ми жодним чином не погоджуємося з тим, що уже у 64 р. н. е. чи між 64 і 112 рр. н. е. підставою для переслідування був факт належності до християнства⁶⁶. Хоча зі слів Тертуліана можна зробити висновок про наявність якогось законодавчого акту Нерона проти християн⁶⁷, імовірно, як на цьому наголосив У. Френд⁶⁸, спеціального закону щодо християнства за цього імператора видано не було. Тертуліан вживає термін *institutum* (звичай, а не закон) *neronianum*. Негативне ставлення римської держави до християнства було зумовлене значною мірою тим, що християнство розглядали як украй вороже до римської релігії. Влада імператора, як і влада республіканських магістратів, була освячена релігією. Невід'ємною складовою римської релігії було переконання, що військова могутність і сама

⁶³ Plin., Ep. X, 34; 96, 7.

⁶⁴ Ibid. X, 96, 1.

⁶⁵ Дюрант В. Цезарь и Христос... 696; Dudley D. The Civilization of Rome... P. 233.

⁶⁶ Croix G. Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy // Ed. M. Whitby & J. Streeter. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 111.

⁶⁷ Tert., Ad nat. I, VII, 9.

⁶⁸ Friend W.H.C. Persecutions: genesis and legacy // The Cambridge History of Christianity. Vol. I: Origins to Constantine / Ed. by M. M. Mitchell & F. M. Young. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 504.

держава будуть втрачені того дня, коли буде вражена традиційна релігія⁶⁹.

Масовий епіграфічний матеріал заперечує тезу про занепад традиційних римських культів⁷⁰. У період Імперії складовою частиною римської релігії став культ імператора. Як і культу традиційних богів, він формував зв'язок між підданим і правителем⁷¹. Кожен, хто нехтував культом імператора, міг наразитися на переслідування з боку держави. В часи Нерона сенатор Тразея, звинувачений у тому, що не здійснював жертвоприношення за благополуччя принцепса, був засуджений на смерть⁷². Можливо, через несприйняття культу імператора християн могли звинувачувати на підставі закону про образи величі римського народу, як про це говорить Тертуліан (*Sic et circa maiestatem imperatoris infamatur*)⁷³.

Як бачимо, лише за відмову приносити жертви в ім'я імператора судовому переслідуванню могли піддати навіть сенатора. Складання такої жертви звільняло від покарання. Пліній відпускав тих, хто слідом за ним повторював молитву, здійснював перед зображенням імператора та богів жертву ладаном та вином і зневажав Христа⁷⁴. Ця практика була схвалена Траяном. Хто не здійснює свого обов'язку щодо богів, на думку римлян, може накликати кару не лише на себе, але і на оточуючих, як про це говорить Горацій⁷⁵. Нижчі верстви населення вважали, що нехтування релігійними церемоніями могли призвести навіть до стихійних лих. Саме такі звинувачення лунали на адресу християн з боку натовпу. Пліній зобов'язаний був дбати про прихильність богів не лише як намісник провінції, але і як член жрецької колегії авгурів, приналежністю до якої він дуже пишався⁷⁶. Такою ж мала бути і позиція принцепса. Усі імператори, починаючи Августом, водночас очолювали і жрецьку колегію понтифіків.

Пліній був людиною сміливою, справедливою та відповідальною.

⁶⁹ Tani A.D. *Sketches of Ancient Roman life*. – Rome: The Roman Mail Office, 1914. – P. 17.

⁷⁰ Штаерман Е.М. *Социальные основы религии...* С. 209.

⁷¹ Harland P.A. *Imperial Cults within Local Cultural Life: Associations in Roman Asia* // *Ancient History Bulletin*. – Calgary, 2003. – № 17. – P. 105-106.

⁷² Tac., *Ann.* XVI, 22.

⁷³ Tert., *Ad Scapul.* II, 5.

⁷⁴ Plin., *Ep.* X, 96, 5.

⁷⁵ Hor., *Od.* III, 2, 29-30.

⁷⁶ Plin., *Ep.* IV, 8, 1-2.

На зорі своєї кар'єри він виступав у суді проти наймогутніших громадян і навіть друзів імператора (*contra potentissimos civitatis atque etiam Caesaris amicos*)⁷⁷, бо саме так розумів свій обов'язок перед Батьківщиною. Немає жодних підстав підозрювати його у неналежному ставленні до своїх обов'язків. Пліній, як і будь-який римський чиновник, сприймав релігію як державну складову, яка об'єднує громадян, регулює їхні спільні взаємини з богами. Його завдання – забезпечити прихильність богів, що може гарантувати від якихось катаклізмів. Тому для Плінія була очевидною необхідність ретельно дотримуватись визнаних релігійних ритуалів.

Отже, переслідування християн за імператора Траяна було реакцією на нехтування ними обов'язків щодо римських богів та порушення указу Плінія про заборону таємних товариств у провінції “Віфінія і Понт”. Значною мірою переслідування християн стали відповіддю на очікування нижчих верств суспільства, які мали викривлені уявлення про християн і не готові були їх сприймати. Провадячи слідство і засуджуючи багатьох людей до страти, Пліній засумнівався у правильності своїх дій. Проте імператор не лише схвалив дії намісника, але й посилив законодавчу базу переслідування християн. *Рескрипт імператора*, що зберігав силу закону і після смерті Траяна, стосувався виключно християн. Це був перший в історії закон, спрямований саме проти них. Тепер постала законодавча база для переслідування християн лише за те, що вони християни. Тертуліан говорить, що проти християн висувається звинувачення не в якомусь злочині, а просто в імені (*sed nominis dirigi*)⁷⁸. У провінціях слідство проти християн проводили намісники, а у Римі – міський префект чи префект преторія⁷⁹.

У період між правлінням Траяна та Марка Аврелія (117–161 рр. н. е.) держава не вдається до організованих заходів проти християн, хоча з правової точки зору їхнє становище, по суті, не змінилось. Християнська традиція наголошує на толерантному ставленні до них Адріана та Антоніна Пія⁸⁰. Більше того, Євсейїв говорить про рескрипт Адріана, який передбачає певні послаблення закону щодо християн. Мова йде про лист імператора на адресу

⁷⁷ Plin., Ep. I, 18.

⁷⁸ Tert., Ad nat. I, 3, 1.

⁷⁹ Croix G. Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy... P. 113.

⁸⁰ Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 10; Oros. VII, 13-14.

намісника провінції Мала Азія Мініція Фундана. Це була відповідь на звернення Ліцінія Сільвана Граніана, попередника Мініція на цій посаді⁸¹. Сільван Граніан був консулом (*consul suffectus*) у 106 р. н. е., його наступник – у 107, і теж – *consul suffectus*⁸².

Значною мірою це розпорядження Адріана схоже на згаданий нами рескрипт Траяна: доношки повинні обґрунтовувати перед судом доноси на адресу християн (Траян забороняв розглядати анонімні доноси). Проте християни мали підстави для вдячності Адріану. Правова база переслідування християн жодним чином не розширювалась. Окрім того, передбачалось покарання донощиків за наклеп⁸³. Уявлення про толерантність Адріана щодо християн згодом дали підстави Елію Лампрідію твердити, що Адріан хотів збудувати храм Христу, давши йому місце серед богів (*Christo templum facere voluit eumque inter deos recipere*).⁸⁴ Імператор, мабуть, мав поверхове уявлення суті християнської релігії. Є підстави сумніватися щодо автентичності листа Адріана консулу Ссрвіану, в якому імператор говорить про єгипетських християн, що поклоняються Серапісу (*Serapem colunt*)⁸⁵. Але нема жодних підстав вважати, що він виділяв християнство з числа багатьох інших неримських релігій і надавав йому якісь преференції. Мабуть, згадуваний рескрипт Адріана не вплинув суттєво на життя християн.

Продовженням попереднього правління став для християн принципат Антоніна Пія. Джерела одноставно говорять про його численні чесноти. Марк Аврелій наголошує на лагідності, ретельній продуманості рішень, байдужості до почесей, старанності, любові до праці, скромності⁸⁶. Євтропій вказує, що Антонін Пій жив гідно, коли був приватною особою, але ще більш достойно, коли став імператором⁸⁷. За свідченням Капітоліна, імператорську владу він поєднував із вихованістю (*civilitas*), усі вихваляли його благочестя (*pietas, sanctimonia*), лагідність (*clementia*), обдарованість (*ingenium*)⁸⁸. Аналогічно оцінюють постать цього

⁸¹ Justin, Apol. I, 68.

⁸² Klein I. Fasti consulares... P. 56.

⁸³ Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 9, 3.

⁸⁴ HA, Alex. Sev. XLIII, 6.

⁸⁵ HA, Firm. Saturn. Procul. Bonos. VIII, 2.

⁸⁶ Marc. Aur., Med. I, 16.

⁸⁷ Eutr. VIII, 8, 2.

⁸⁸ HA, Ant. Pius VI, 4; XIII, 3.

правителя християнські автори. Тертуліан говорить, що Антонін Пій, як і Адріан, не застосовував законів проти християн⁸⁹.

Християнська традиція пов'язує з ім'ям Антоніна Пія видання низки прихильних до християн рескриптів. Текст їх не зберігся. Опубліковані вони були у формі листів до грецьких міст Ларисси, Фессалонік, Афін. Імовірно, у них була вимога не вводити нічого проти християн (*μηδεν νεωτερίζειν*)⁹⁰. Водночас, немає достатніх підстав говорити про автентичність листа Антоніна Пія, про який веде мову Юстин у Першій Апології⁹¹. Зміст листа не дає жодної підстави повірити, що імператор, якого сучасники називали благочестивим, міг мати до нього стосунок. У листі прямо принижуються римські боги і релігія. Але християни асоціювали з цим імператором саме такі підходи, і це свідчить, що за Антоніна Пія влада їх краще трактувала.

А з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння (*persecutiones Christianorum, quarta iam post Neronem*)⁹². Марк Аврелій, за словами Євтропія, був філософом і за освітою, і за способом життя⁹³. Понад усе цей імператор цінував благодіяння⁹⁴. Проте християнам його правління принесло нові переслідування.

Немає підстав говорити про різку зміну ставлення держави до християн за Марка Аврелія, хоча він симпатизував тим філософам, хто трактував християн вкрай негативно. Останні відповідали філософам взаємністю⁹⁵. Християни перебували поза законом ще до правління Марка Аврелія. Імператор забезпечив дотримання чинних законів. Однак є підстави говорити про нові закони проти християн. Євсевій наводить свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок про прийняття нових постанов проти християн⁹⁶. За Орозієм: *persecutiones Christianorum... graves praecepto eius extiterunt*⁹⁷. Як наслідок – нова хвиля переслідувань.

⁸⁹ Tert., Apolog. V, 7.

⁹⁰ Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 10.

⁹¹ Justin, Apol. I, 70.

⁹² Oros. VII, 15, 4.

⁹³ Eutr. VIII, 11, 1.

⁹⁴ Dio Cass. LXXI, 34.

⁹⁵ Euseb., Hist. eccl. IV, 16, 9.

⁹⁶ Ibid. IV, 26, 4-5.

⁹⁷ Oros. VII, 15, 4.

Утім, ініціатива переслідування християн, як і за Траяна, належала не владі, а народним масам. Єпископ Смірни Полікарп охоче спілкується з проконсулом, але пропозицію останнього виступити на свій захист перед народом (*πεῖσον τόν δήμον*) рішуче відкидає, вважаючи ворожий йому натовп недостойним (*οὐκ ἀξιούς*), щоб перед ним захищатися⁹⁸. Єпископ Лугдуна Пофін, вік якого перевищував 90 років, був жорстоко побитий натовпом і через два дні помер у в'язниці⁹⁹.

Немає нічого дивного у негативному сприйнятті християн низами суспільства. Народ бачив у християнах ворогів своїх богів (ба навіть безбожників). Приводів для накопичення незадоволення щодо християн з боку простолюднів було чимало. Християни ухилялись від служби у війську, не брали участі у язичницьких святах, негативно ставились до розваг, якими захоплювався натовп. Тертуліан обґрунтовував Святим письмом заборону відвідувати змагання, циркові та театральні вистави¹⁰⁰.

Поряд із справедливими звинуваченнями на адресу християн були й абсолютно необґрунтовані. У згадуваному нами повідомленні Светонія про вигнання іудеїв з Рима за Клавдія вжито “е” у слові “Христос”, що свідчить про низький рівень інформованості римського суспільства щодо християнства на початку II ст. н. е., коли була опублікована праця Светонія. Але навіть наприкінці II ст. н. е. Тертуліан вказує, що християн називають “хрестияни”: *“Etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur”*¹⁰¹.

У народі було поширене переконання, що християни поклоняються ослячій голові. Тертуліан зазначає: декому з вас приснилось, що осляча голова є нашим богом (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asinum esse deum nostrum*)¹⁰². Твердили, що християни поклоняються хресту, тож християнство сприймалось як фетишизм. Ворожі християнам уявлення підтримувались показами, які давали проти них раби, не витримуючи тортур і говорячи те, що хотіли почути кати¹⁰³. Так добувались “докази” про тієстові банкети християн (у грецькій міфології Тієст скуштував страву, приготовану

⁹⁸ Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 22.

⁹⁹ Ibid. V, 1, 29-31.

¹⁰⁰ Tert., de Spect. 3.

¹⁰¹ Tert., Ad nat. I, III, 9.

¹⁰² Tert., Apol. 1.

¹⁰³ Euseb., Hist. eccl. V, 1, 14.

з м'яса його дітей, не знаючи про це) та едіпові зв'язки серед них (Едіп убив Лая, не знаючи, що це його батько, і одружився з Іокастою, не знаючи, що це його мати).

Незадоволення нижчих верств населення щодо християн штучно підтримувалося зацікавленими особами – жерцями, філософами. Кінік Кресцент, одягнувши на себе личину прихильника народу, збуджував натовп проти християн, твердячи, що вони безбожники та нечестивці (*ἀθέων καὶ ἀσεβῶν*)¹⁰⁴. Інший філософ, Порфирій, спостерігаючи якусь тривалу згубну хворобу, переконував народ, що причиною цього є небажання Ескулапа благодіяти світу через поширення християнства. І народ цьому вірив. Правління Марка Аврелія стало часом великих напастей. Чума вразила Рим, Італію, провінції і військо¹⁰⁵. На думку представників нижчих верств населення, нехтування релігійними церемоніями прямо пов'язані зі стихійними лихами. Якщо Тібр розлився і затопив межі міста, якщо Ніл не розлився на ниви, якщо небо нерухоме, якщо земля рухається, якщо голод, якщо пошесть, негайно проголошується: християн – левам! (*Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim Christianos ad leonem! Adclamatur*)¹⁰⁶. У період правління Марка Аврелія були очевидними ознаки перемін, які засвідчували, що відбувається трансформація світу. Великий мор, активізація варварів на кордонах Імперії, іудейські та єгипетські ритуали, що відвертали людей від виконання звичних обов'язків – такими були деякі симптоми, помічені сучасниками¹⁰⁷. Логіка народних мас була проста: богів прогнівили християни, тому християн треба покарати і цим умилювати богів.

Наскільки сильною була ненависть народу до християн, можна побачити з опису подій у Галлії під час гонінь 177 р. н. е., який зберігся у Євсевія. Християн не пускали у будинки, лазні та на ринок, забороняли їм з'являтися у громадських місцях, ображали словесно, били, волокли, грабували, закидали камінням, ув'язнювали, чинили так, як зазвичай чинить озвірілий натовп з

¹⁰⁴ Euseb., Hist. eccl. IV, 16, 3.

¹⁰⁵ Eutr. VIII, 12, 2.

¹⁰⁶ Tert., Apol. XL.

¹⁰⁷ Glover T.R. The Conflict of Religions in the Early Roman Empire. – London: Methuen, 1927. – P. 196-197.

ворогами¹⁰⁸. Опосередкованим доказом ворожості провінційного суспільства до християн можуть бути катакомби християнських общин, що у III ст. н. е. були і на великому грецькому острові Криті і на Мілосі¹⁰⁹, маленькому острівці Кікладського архіпелагу.

Ворожість натовпу була великою небезпекою для християн. Її зумовлювала низка факторів. Зокрема – велика кількість “чужинців”, вихідців зі східних провінцій у християнських общинах I – II ст. Негативну реакцію викликало намагання християн відокремитись у суспільстві, де життя приватної людини традиційно було відкритим для загального огляду. З усіх “забобонів” того часу християнство єдине проповідувало свою власну винятковість¹¹⁰. Імператорська влада шукала підтримки у плебсу. Саме для нього імператори і намісники провінцій влаштовували грандіозні видовища. Незадоволений уже одним хлібом, який даром роздавали йому у столиці, і цирком, яким його розважали, народ через ненависть до християн почав вимагати ще й смерті християн і до звичного крику: хліба і видовищ (*panem et circenses*) додається ще новий жажливий крик: християн – левам (*christianos ad leones*). Отже, уряд лише затверджував своїм авторитетом те, ініціатива чого належала натовпу¹¹¹.

За словами Орозія, гоніння розпочалися під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., в Азії та Галлії (*vice in Asia et in Gallia*)¹¹². У Галлії християнські общини Лугдуна та Вієнни (головне місто аллоброгів, суч. *Vienne*) втратили найбільш дійових людей, на яких трималися місцеві Церкви¹¹³.

Є підстави вважати, що переслідування християн за Марка Аврелія відбувалися на основі нових законів, виданих ним. О. Лебедев з'ясував особливості цього переслідування: 1) розшук християн; 2) намагання повернути християн назад до язичництва; 3) заохочення доносів на християн; 4) катування у в'язницях навіть тих християн, які зреклися¹¹⁴. Євсевій наводить свідчення Климента

¹⁰⁸ Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-7.

¹⁰⁹ Friedlaender L. Roman life and manners under the early Empire. – London; New York: G. Routledge & Sons; E. P. Dutton & Co, undated. – Vol. III. – P. 175.

¹¹⁰ Амосова Е.В. Спонтанне гонення на християн... С. 90.

¹¹¹ Лебедев А.П. Эпоха гонений... С. 32-34.

¹¹² Oros. VII, 15, 4.

¹¹³ Euseb., Hist. eccl. V, 1, 13.

¹¹⁴ Лебедев А.П. Эпоха гонений... С. 32-34.

Олександрійського, з якого можна зробити висновок про прийняття ще нових постанов проти християн¹¹⁵.

Свого часу Траян заборонив розшукувати християн, тепер їх наполегливо розшукують. Так, у Смірні (сучасний Ізмір) натовп, збуджений процедурою покарання християн, зажадав розшукати і покарати Полікарпа, єпископа Смірни. Останній, почувши про початок переслідувань християн, на прохання вірних залишив місто і жив неподалік, спершу в одному, а потім у іншому селі. Для його розшуку було докладено значних зусиль. Урешті-решт переслідувачі схопили двох молодих рабів, побили одного з них і той указав на притулок Полікарпа. Останній на суді визнав себе християнином, був засуджений і спалений¹¹⁶.

На відміну від часів Траяна, уряд прагне домогтися від християн зречення своєї віри. При цьому застосовується жорстоке катування. Згадуваного уже Полікарпа на суді переконують зректися Христа, погрожуючи різноманітними тортурами¹¹⁷. Часом такі погрози досягали результату¹¹⁸. Проте звичним явищем стало добровільне прагнення мучеництва. Знаменитий римський герой Муцій Сцевола, рятуючи своє життя, спалив на вогні праву руку¹¹⁹. Скільки ж християн, запитує Мінуцій Фелікс у діалозі “Октавій”, без жодного стогону спалили не лише руку, але й усе тіло, хоча, за бажанням, могли позбутися цих страждань¹²⁰. Багато християн спеціально готувалися до публічного мучеництва, щоб гідно пройти через важкі випробування на арені. На запитання суддів щодо суспільного стану, сім’ї чи країни походження вони відповідали стандартною фразою: “Я – християнин”¹²¹. Згодом арена сприймалась як тло для зображення християнської мужності у період гонінь¹²².

Утім зречення не тягло за собою автоматично звільнення звинувачених християн. Від них вимагали нових свідчень. Так,

¹¹⁵ Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 4-5.

¹¹⁶ Ibid. IV, 15, 25-36.

¹¹⁷ Ibid. IV, 15, 23.

¹¹⁸ Ibid. IV, 15, 7; V, 1, 11.

¹¹⁹ Liv. II, 12-13.

¹²⁰ Min. Fel., Oct. XXXVII.

¹²¹ Spence-Jones H. The Early Christians in Rome / 2nd ed. – London: Methuen & Co., 1911. – P. 197-205.

¹²² Miles R. Constructing identities in late antiquity. – London: Routledge, 1999. – P. 77.

християнку Бібліаду продовжували катувати і після її зречення, врешті-решт вона знову заявила, що християнка¹²³. Тих, що не зреклися віри, утримували у в'язниці як християн, а тих, хто зрікся, – як убивць та розпусників¹²⁴. Інколи особисто імператор міг помилувати тих, що зреклися¹²⁵. Різновидом покарання для християн були роботи у копальнях¹²⁶.

Ще однією особливістю переслідувань християн за Марка Аврелія стало заохочення донощиків. Пам'ятаємо, що Траян не лише в жодний спосіб не стимулював донощиків, але й заборонив брати до уваги анонімні доноси. А за новими едиктами, як сказано у Євсевія, безсоромні донощики та любителі чужого уночі і вдень грабують людей¹²⁷. На християн доносили іудеї, воїни, їхні власні раби. Завдяки цим доносам християн арештовували безпосередньо під час їхніх таємних зібрань¹²⁸.

Християнська традиція висловила необгрунтовану думку про припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Євсевій передає, що під час Маркоманської війни римське військо опинилося у скруті через відсутність води. Воїни одного з легіонів, який нібито повністю складався з християн, звернулися з молитвою до Бога і домоглися чуда: розпочалася злива, яка втамувала спрагу воїнів, а блискавки розігнали наляканих варварів. Після цього, говорить Євсевій з посиланням на Тертуліана, імператор заборонив доноси на християн, погрожуючи смертю донощикам¹²⁹. На цій версії Євсевія базується розповідь Орозія¹³⁰. Тертуліан теж розповідає про дощ, який вимолили християни для Марка Аврелія¹³¹, і говорить про погрозу імператора жорстоко покарати донощиків, але зазначає, що переслідування християн були не відмінені, а лише послаблені¹³².

¹²³ Euseb., Hist. eccl. V, 1, 25-26.

¹²⁴ Ibid. V, 1, 33.

¹²⁵ Ibid. V, 1, 47.

¹²⁶ Ibid. IV, 23, 10.

¹²⁷ Ibid. IV, 26, 5.

¹²⁸ Tert., Ad nat. I, 7, 19; Apol. VII, 3.

¹²⁹ Euseb., Hist. eccl. V, 5, 1-6.

¹³⁰ Oros. VII, 8-10.

¹³¹ Tert., Ad Scapul. IV, 6.

¹³² Tert., Apol. V, 6-7.

Нехристиянські автори також вказують на втручання Неба у перебіг битви війська Марка Аврелія та варварів. За Діоном Кассієм, римське військо, оточене чисельнішими силами варварів і відрізане від джерел води, потерпало від виснаження, ран, спеки та спраги. Врятував ситуацію єгипетський маг Арнуфіс, що супроводжував імператора. Він звернувся з молитвами до Меркурія і цим викликав дощ¹³³. Юлій Капітолін говорить: своїми молитвами сам Марк Аврелій випросив дощ та блискавки з неба¹³⁴. Отже, у самому “чуді” сумніватися підстав немає. Проте навряд чи імператор пов’язував усе, що сталося, з молитвами християн. Християнство було порівняно мало поширене серед військових, доки не було визнане офіційною релігією Імперії на початку IV ст. н. е. Християнські автори не схвалюють службу у армії¹³⁵, окремі Отці раннього християнства вчили, що кожен повинен любити свого ворога, а тому військова служба повинна розглядатись як гріховна¹³⁶. О. Лебедев звертає увагу на те, що війна, на якій трапився згаданий епізод, відбувалася на чотирнадцятому році правління Марка Аврелія, а найсильніше переслідування християн у Галлії припадає на сімнадцятий¹³⁷. Як бачимо, ставлення імператора до християн після описаного “чуда” зовсім не змінилося. Якщо й існував якийсь лист Марка Аврелія, де йшлося про це “чудо”, то, ймовірно, лише в інтерпретації Тертуліана¹³⁸ імператор пов’язує його з молитвами християн.

Принципат Коммода став часом певного послаблення переслідувань християн. Євсевій говорить, що до християн почали ставитись м’якше і Церква жила у мирі¹³⁹. Така толерантність щодо християн, імовірно, стала наслідком впливу на імператора його улюбленої наложниці Марції. Вона, мабуть, була християнкою і зробила багато доброго християнам¹⁴⁰.

¹³³ Dio Cass. LXXI, 8.

¹³⁴ HA, M. Ant. Philos. XXIV, 4.

¹³⁵ Swift L.J. Early Christian Views on Violence, War, and Peace // War and Peace in the Ancient World / Ed. K. A. Raafaub. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 284.

¹³⁶ Webster G. The Roman Imperial Army... P. 279.

¹³⁷ Лебедев А.П. Эпоха гонений... С. 101.

¹³⁸ Tert., Apol. V, 6.

¹³⁹ Euseb., Hist. eccl. V, 21, 1.

¹⁴⁰ Dio Cass. LXXII, 4.

Десь близько 184 чи 185 р. н. е.¹⁴¹ проконсул Азії Арій Антонін, що згодом загинув через безпідставне звинувачення¹⁴², розпочав суворе переслідування християн. Тоді до нього на суд прибули усі місцеві християни. Їх кількість не давала проконсулу можливості розглянути справи щодо них усіх. Тому він обмежився покаранням лише окремих, мабуть, найбільш завзятих християн, а решту розігнав зі словами: нікчемні люди! Якщо ви хочете померти, то у вас є кручі і шнури¹⁴³.

Християнська традиція розглядає прихід Септімія Севера до влади як початок нових випробувань для християн. У 203 р. знову розпочинається переслідування¹⁴⁴. Проте імператори династії Северів, що не брали близько до серця інтереси римського культу, здатні були прихильно чи індіферентно ставитись до посилення та поширення чужих релігій, отже й християнства. Варто погодитися з думкою про тенденцію певної релігійної толерантності за Северів¹⁴⁵. На перший погляд, цьому суперечить згаданий едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн. Як передає Елій Спартіан, імператор під страхом покарання заборонив навернення в іудейство (*Judaeos fieri*), те саме він встановив також щодо християн (*Idem etiam de Christianis sanxit*)¹⁴⁶. О. Лебедев обґрунтовано вважає цей едикт спробою уряду покласти край пропаганді християнства, не зазіхаючи на права християн. Тим самим християнство до певної міри визнавалось дозволеною релігією. Закон радше захищає *status quo* язичницької релігії, особливо римської, аніж нападає на релігії, що суперечать панівному культу¹⁴⁷.

Якщо толерантність Септімія Севера до християн породжує серйозні сумніви, то ставлення до них іншого представника тієї ж династії – Олександра Севера – може бути визначене більш певно. Як і Антоніна Пія, його називали благочестивим (*pius*)

¹⁴¹ Ренан Э. Марк Аврелий... С. 40. Прим. 8.

¹⁴² НА, Comm. VII, 1.

¹⁴³ Tert., Ad Scapul. V, 1.

¹⁴⁴ Oros. VII, 17, 4.

¹⁴⁵ Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe s. – Paris: Didier, 1881. – P. 62.

¹⁴⁶ НА, Sev. XVII, 1.

¹⁴⁷ Лебедев А.П. Эпоха гонений... С. 228-231.

та доброчесним (*sanctus*)¹⁴⁸. Лампрідій говорить, що зранку Олександр у своєму приміщенні для зображень ларів (*in larario*), здійснював жертвоприношення (*rem divinam faciebat*). У його ларарії були зображення предків, найкращих, вибраних (*optimos electos*) обожнених принципсів, а також деяких праведників. Серед останніх історик називає Аполлонія, Авраама, Орфея і Христа¹⁴⁹. Немає достатніх підстав категорично відкидати свідчення щодо зображення Христа. Воно перегукується із повідомленням про терпимість Олександра до християн, про його задум побудувати храм Христу та підтримку християн у конфлікті щодо земельної ділянки з трактирниками (*popinari*)¹⁵⁰.

Можливо, щось із повідомлень про прихильність Олександра Севера до християн не відповідає дійсності. Сумнівною є розповідь про його наказ написати у Палатинському палаці вислів із Євангелія, який він почув від когось з іудеїв чи християн: “і як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так само”¹⁵¹. Проте безсумнівним є толерантне ставлення цього імператора до християн. Як передає Євсевій, Юлія Маммея, мати Олександра Севера, не лише була обізнана з християнським ученням, але й зустрічалася з Орігеном, відомим християнським письменником того часу¹⁵². Орозій навіть називає її християнкою¹⁵³. Імператор був під сильним впливом своєї матері¹⁵⁴. Але правління Олександра Севера християнам не принесло жодного покращення правового статусу.

У конфлікті між Імперією та християнством одна зі сторін мала бути знищена або у чомусь поступитись. На думку Б. Лапіцького, християни пішли на компроміс, суть якого була сформульована апостолом Павлом¹⁵⁵. У своєму посланні до римлян, який можна датувати 59 р. н. е.¹⁵⁶, він зазначає: Всяка душа (*πάσα ψυχή*) нехай буде покірنا вищій владі... не тільки через страх покарання, але

¹⁴⁸ HA, Alex. Sev. IV, 5.

¹⁴⁹ Ibid. XXIX, 2.

¹⁵⁰ Ibid. XXII, 4; XLIII, 6; XLIX, 6.

¹⁵¹ Ibid. LI, 8.

¹⁵² Euseb., Hist. eccl. VI, 21, 3.

¹⁵³ Oros. VII, 18, 7.

¹⁵⁴ Eutr. VIII, 23.

¹⁵⁵ Łapicki B. Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo... S. 290.

¹⁵⁶ Толковая Библия. – Петербургъ: приложение къ журналу “Странникъ”, 1912. – Т. 10. – С. 391.

й через сумління (*οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν*)¹⁵⁷. У першому листі до Тимотея Павло наголошує, що треба молитися за царів (*ὑπὲρ βασιλέων*) та усіх, хто при владі¹⁵⁸. Тертуліан зазначає: християнин знає, що імператор поставлений його Богом (*sciens a Deo suo constitui*) і його треба любити, боятись і шанувати, бажати йому благоденства разом із благоденством усій Римській Імперії. Тому, говорить Тертуліан, ми здійснюємо жертвоприношення за здоров'я імператора, але нашому Богу (*Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro*) і молимо за здоров'я імператора (*oramus pro salute imperatoris*)¹⁵⁹. Саме така практика сприяла тому, що у взаєминах між християнами та владою у I – II ст. н. е. були тривалі безконфліктні періоди. За три століття протистояння між Римом та християнством лише зрідка досягало високого рівня¹⁶⁰.

Позиція християн, які не визнавали традиційних римських вірувань, ухилялись від виконання звичайних для підданих обов'язків, викликала гостру реакцію уряду. Найбільш ретельні правителі вважають за необхідне боротися із цим “забобоном”. Відособленість християн та утаємниченість їхніх обрядів вели до поширення різноманітних чуток серед народу. Здебільшого під цими чутками не було жодного підґрунтя. Несправедливе переслідування християн за Нерона викликало співчуття простолюдинів, які розуміли надуманість висунутих звинувачень. Проте згодом саме низи суспільства ініціюють гоніння на християн. Уряд ці переслідування лише спрямовував у законне русло. Без такого втручання уряду серед християн було б значно більше мучеників.

Утім, переслідування християн – це відображення позиції римського уряду щодо християнства, яке не вписувалось у традиційну схему римського релігійного життя. Ворожість християнства щодо римської релігії потребувала належної реакції з боку правителів. Християни вважали за неможливе для себе виконувати певні вимоги уряду, а останній вважав за необхідне карати християн за невиконання ними їхнього суспільного обов'язку.

¹⁵⁷ Paul, Romans 13, 1; 5.

¹⁵⁸ Paul, 1 Tm. 2, 1-2.

¹⁵⁹ Tert., Ad Scapul. II, 6; 8; 9.

¹⁶⁰ Bryan C. Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower... P. 115.

Для римських урядовців було природним, що держава контролює усі сторони життя громадян, у тому числі духовну. А християни вважали, що релігійне життя людини повинне бути виведене з-під опіки держави. Римляни сприймали свою релігію як частину державного устрою. Тому поведінка християн вважалася зазіханням на основи державної організації. Найбільш послідовно переслідували християн саме ті імператори, які найретельніше дбали про інтереси держави, – Траян та Марк Аврелій. Залишити без належного реагування діяльність християн означало заохочувати їх та інших до нехтування своїми обов'язками перед державою.

Отже, ставлення Римської держави до християнства в жодному разі не можна розглядати відокремлено від внутрішньої політики Риму загалом. Суть цієї політики зводилась до забезпечення широкої соціальної бази для чинного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно бути знищене чи змінене. Взаємини між Римською державою та християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Періоди загострень відносин між християнами та державою змінювались часами спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь на просторах Римської Імперії були регіони, де християни почували себе спокійно. Саме реалії існування у межах Римської Імперії перетворили християнство на феномен світової культури.

Система державного ладу Ранньої Римської імперії

Перехід від Республіки до принципату у Римі розпочався та завершився на очах одного покоління та за одного правителя – Октавіана Августа. Навіть античні автори оцінювали результат цього процесу діаметрально протилежно. Веллей Патеркул говорить про відновлення давньої державної форми (*prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata*)¹. Натомість Тацит вважав, що стан держави зазнав глибоких змін (*verso civitatis statu*)². На думку Діона Кассія, за Августа була встановлена правдива монархія (*ἀκριβῆς μοναρχία κατέστη*)³. Проте трапляється у нього і не така категорична оцінка: у 56 книзі історик говорить про поєднання Августом монархії з демократією (*μοναρχίαν τῆ δημοκρατίᾳ μίξας*)⁴. Розуміння суті системи принципату неможливе без аналізу змін в управлінні Римською державою, що відбулися з переходом до Імперії.

¹ Vell. Pat. II, 89, 4.

² Tac., Ann. I, 4.

³ Dio Cass. LIII, 17.

⁴ Ibid. LVI, 43, 4.

3.1. Державне управління доби принципату. Контроль за фінансами

Традиційно відлік системи принципату ведуть від 27 р. до н. е. Імовірно, 13 січня цього року було офіційно припинено тріумвірські повноваження Октавіана, отримані ним у межах так званого “другого тріумвірату”. Сам Октавіан говорить про передачу Республіки з-під своєї влади у відання сенату та народу Риму: “*Rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli*”¹. У промові перед сенаторами Октавіан заявив про передачу частини провінцій під управління сенату. При цьому принцепс залишав собі провінції, які були менш надійні через схильність до заворушень чи ворогів на кордоні. Діон Кассій наголошує, що це дало можливість на законних підставах зосередити у руках імператора керівництво усіма збройними силами². Діючи в республіканських традиціях, Октавіан заявив, що обмежує час свого управління відповідними провінціями і встановлює термін десять років, за які там буде наведено лад³.

Треба наголосити, що ще у добу Республіки військове командування відіграло важливу роль у політичній системі Риму. Римські воїни були одночасно і виборцями. Римські воєначальники були одночасно і магістратами, вибраними цими виборцями. Від Ромула до Августа Рим перебував у стані постійної війни. За весь цей час лише двічі було закрито ворота храму бога Януса, що символізувало мир у Римі та в довкіллі⁴. Тому контроль над легіонами мав не лише практичне, але і важливе символічне значення, пов’язуючи принципат з *res publica*. З огляду на викладене, видається цілком природною і дислокація військ у імператорських провінціях, і підпорядкування їх імператору. В очах народу імператор, який командував римською армією, неминуче асоціювався із республіканськими магістратами. К. Андо слушно наголосив, що принцепс успадкував чи навіть замінив вищих республіканських магістратів. Новим було те, що він намагався виконувати цивільну

¹ RG 34.

² Dio Cass. LIII, 12, 2 – 3.

³ Ibid. LIII, 13.

⁴ RG 13; Suet., Aug. 22; Vell. Pat. II, 38, 3.

та військову функції одночасно⁵. Щороку, 1 січня, легіони присягали на вірність своєму імператору,⁶ – це було однією з визначальних рис принципату.

16 січня 27 р. до н. е. Октавіану надали ім'я “*Augustus*” (Священний)⁷. З цього приводу було прийнято спеціальну постанову сенату⁸. Підкреслимо, що “*Augustus*” – це не титул чи звання. Це ім'я (*cognomen*) несло велике смислове навантаження. Саме під ім'ям Августа в історію увійшов Октавіан. Воно було частиною титулатури і наступних імператорів, хоча не всіх⁹.

Утім, основи нового державного устрою були закладені раніше. Як уже зазначалося, ще у 36 р. до н. е. Октавіан одержав право трибунської недоторканності¹⁰. У 30 р. до н. е. йому було надано права трибуна (*auxilii latio* – надання допомоги), які поширювались на більшу територію, ніж у інших трибунів, і які не мали обмеження у часі¹¹. У *Res Gestae* Август говорить, що постановою сенату йому було надано пожиттєву трибунську владу, щоб його особа була священною і недоторканною¹². Нічого не сказано про дату цього акту, однак в іншому місці він вказує, що на момент написання *Res Gestae* йшов 37 рік його трибунської влади¹³. Це свідчення узгоджується з тим, що з 23 р. до н. е. починається відлік трибунської влади Августа у Фастах¹⁴. Отже, у 23 р. до н. е. Август отримав *tribunicia potestas* і надавав цьому великого значення. У всіх п'яти едиктах з Кірени Август у своїй титулатурі вказує *tribunicia potestas*, титул *imperator* (не як *praenomen*) зустрічаємо лише в першому едикті¹⁵.

⁵ Ando C. The Army and the Urban Elite: A Competition for Power // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 363.

⁶ Tac., Hist. I, 55.

⁷ Vell. Pat. II, 91, 1.

⁸ RG 34.

⁹ Егоров А.Б. Проблемы титулатуры римских императоров... С. 166-167.

¹⁰ Dio Cass. XLIX, 38, 1.

¹¹ Dio Cass. LI, 19, 6 – 7.

¹² RG 10.

¹³ RG 4.

¹⁴ DIRAT, P. 36.

¹⁵ Машкин Н.А. Эдикты Августа из Киренаики // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 180 – 182.

Імператор не був єдиним носієм трибунської влади. Плебейські трибуни (*tribuni plebis*) продовжують виконувати свої обов'язки. У присутності імператора Тіберія плебейський трибун Гатерій Агріппа запобіг прийняттю рішення сенату про дозвіл преторам карати акторів різками¹⁶. Коли помер один трибун, його колеги по магістратурі скликали засідання сенату, щоб обрати його наступника, хоча консули у цей час перебували у Римі¹⁷. Разом з тим, у руках імператора *tribunicia potestas* посилювалась іншими повноваженнями, яких не було у плебейських трибунів. Звісно, трибунська влада давала Октавіану та його наступникам великі повноваження. Однак не можна легковажити і пропагандистський момент, якому приділялась пильна увага. Як ми вже доводили (і на що зверталась увага у літературі), трибунська влада підкреслювала особливий зв'язок Августа з народом¹⁸. Водночас немає жодних свідчень, що Август хоч колись застосував *veto*¹⁹, яке було складовою влади плебейського трибуна.

Двадцять четвертим роком до н. е. Діон Кассій датує важливі зміни у справі державного управління. За його словами, сенатори звільнили Августа від усіх обмежень законів: він став “повністю необмеженим” (*αὐτοτελής ὄντως*) і не був об'єктом права для законів, у тому числі й власних (*ἀνοκράτωρ καὶ ἑαυτοῦ καὶ τῶν νόμων*)²⁰. Це свідчення не можна вважати анахронізмом. Ми схильні прийняти його як правдиве. У *Lex de Imperio Vespasiani* чітко зазначено, що звільнення від обмежень законів та відповідальності перед ними мали імператори Август, Тіберій та Клавдій²¹. Лінгвістичний аналіз цього закону показує, що він був прийнятий як постанова сенату (*senatus consultum*)²², очевидно, дублюючи аналогічну постанову часу Августа. Це опосередковано доводить правдивість свідчення Діона Кассія. Страбон говорить,

¹⁶ Tac., Ann. I, 77.

¹⁷ Dio Cass. LX, 16.

¹⁸ Егоров А.Б. Рим на грани епох... С. 94.

¹⁹ Gruen E.S. Augustus and the Making of the Principate // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 39.

²⁰ Dio Cass. LIII, 28.

²¹ ILS 244.

²² Muirhead J. Historical introduction to the private law of Rome / rev. and ed. by H. Goudy. 3rd ed. / rev. and ed. by Alexander Grant. – London: A. & C. Black, 1916. – P. 277.

що батьківщина (*πατρίς*) обдарувала Августа пожиттєвою владою щодо війни та миру (*πολέμου καὶ εἰρήνης*)²³. Тацит однозначно стверджує законодавчі повноваження Августа²⁴. Зміни 24 р. до н. е. дали можливість Августу наступного року відмовитись від консулату і завершити конституційне оформлення своєї влади.

У 23 р. до н. е. Август одержав право першості над провінційними магістратами – *proconsulare imperium maius*²⁵. Важливо наголосити, що мова йде не лише про імператорські провінції, а й сенатські. У згадуваних едиктах з Кірени Август безапеляційно вказує, що треба робити в тому чи іншому випадку. Август одержав право доповідати в сенаті з будь-якої державної справи на кожному засіданні сенату і коли він побажає²⁶. Водночас як Август, так і наступні імператори до принципату Траяна, володіючи проконсульським імперієм (*imperium proconsulare*), не мали титулу “проконсул”²⁷. Отже підсумком реформи 24 – 23 рр. до н. е. стала концентрація у руках Августа повноважень плебейського трибуна з проконсульським імперієм. Це поєднання, разом із посадою *Pontifex Maximus*, було основою імператорської влади доби принципату²⁸.

Втручання принцепса у справи сенатських провінцій тривало і за спадкоємців Августа. Недарма Нерон, прийшовши до влади, заявив, що розмежує свій дім і державу (*discretam domum et rem publicam*) та обіцяв розпоряджатися лише провінціями, які “управляються військовою владою” (*se mandatis exercitibus consulturum*)²⁹. Цим він вказав на відмову від практики попередніх правителів. У 24 – 23 рр. до н. е. було проведено реформу державного управління, яка й визначила основу імператорської влади протягом усього періоду принципату.

Важливу роль при формуванні системи принципату відіграла громадська думка, яка лежала в основі *auctoritas* принцепса. Август розповідає про почесні, які йому дарував сенат у січні 27 р. до н. е.: “*Post*

²³ Strabo XVII, III, 25.

²⁴ Tac., Ann. I, 2; III, 28.

²⁵ Dio Cass. LIII, 32, 5.

²⁶ Ibid.

²⁷ Millar F. Rome, the Greek world, and the East. Vol. I: The Roman Republic and the Augustan Revolution / Ed. by H. M. Cotton & G. M. Rogers. – Chapel Hill; London: The University of North Carolina Press, 2002. – P. 262.

²⁸ Homo L. Roman political institutions: from city to state... P. 221.

²⁹ Tac., Ann. XIII, 4.

id tempus auctoritate omnibus praestiti" (Після того я переважав усіх своєю *auctoritas*)³⁰. М. Машкін вважає, що з часу Августа *auctoritas* починає входити і в систему римського державного права. Те, що раніше могло мати лише приватний характер, набуває за Августа загальнодержавного значення³¹. На підтвердження своєї думки М. Машкін наводить слова Октавіана, що 28 колоній в Італії були виведені на основі його *auctoritas* – *Italia autem XXVIII [Colo]nias quae...me[a auctoritate] deductas habet*³². Р. Сайм твердить, що верховна *auctoritas* давала принцепсу можливість діяти поза правом³³. Значення терміна *auctoritas* було зрозуміле римлянам. Рішення Августа щодо політичних справ мали більшу вагу, ніж рішення якоїсь іншої особи чи державного органу. Разом з тим, *auctoritas* не була юридичною категорією, вона не базувалась на рішеннях сенату. С. Утченко називає її "атрибутом", який має "другорядне", "підсобне" значення³⁴. На думку О. Єгорова, за Флавіїв відбулися зміни, пов'язані з деяким посиленням статусу влади, найважливішою опорою якої була *auctoritas*, у бік більш інституціалізованої влади, що базується на *potestas*³⁵. Очевидно, *auctoritas* принцепса (*Pater Patriae*) у масштабах держави має ту ж природу, що й *auctoritas* глави сімейства (*Pater familias*) у масштабах сім'ї. Як слушно наголосила О. Штаерман, держава нерідко ототожнювалася з фамілією³⁶. Ми вказували на значну роль інституту патронату-клієнтели у римському суспільстві. Уже Август та члени його дому вважалися патронами ряду міст. Згодом патронами окремих міст могли бути приватні громадяни, а принцепс був і першим громадянином, і першим патроном, і його клієнтела поширювалася на усіх мешканців Імперії³⁷. *Auctoritas* принцепса посилювалася його позицією патрона щодо

³⁰ RG 34.

³¹ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 389-390.

³² RG 28.

³³ Syme R. The Roman Revolution... P. 447.

³⁴ Утченко С.Л. Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976. – С. 346.

³⁵ Егоров А.Б. Правление Веспасиана и Тита... С. 283.

³⁶ Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской Империи. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 31.

³⁷ Patterson J.R. The emperor and the cities of Italy // "Bread and circuses". Euergetism and municipal patronage in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Cornell. – London: Routledge, 2003. – P. 90; Webster G. The Roman invasion of Britain. – London: Batsford, 1993. – P. 113.

усіх общин, підконтрольних Римській державі.

Ми вже переконливо показали, що сенаторський стан відіграв за принципату дуже важливу роль. Сенат оберігав статус та привілеї окремих сенаторів³⁸. Однак місце і значення сенату як інституту у системі принципату є одним із найбільш дискусійних питань антикознавства. На думку Р. Меллора, сенат виконує тепер нову роль – адміністративну, а не законодавчу³⁹. М. Машкін дійшов висновку, що сенат за Августа став вищою установою держави⁴⁰. Х. Скуллард звертає увагу на те, що в законодавстві брали участь як принцепс, так і сенат. При цьому він апелює до тексту першого едикту з Кірени, де Август прямо вказує, що його розпорядження діє доти, доки він сам не знайде щось краще, або; можливо, сенат винесе якусь постанову з цього питання: “ἄχρι ἂν ἡ σύνκλητος βουλευέσθαι περὶ τούτου ἢ ἐγὼ αὐτὸς ἄμεινον εὔρο τι”⁴¹. Х. Скуллард зазначає, що деякі з резолюцій сенату ставали законом, наприклад, *senatus consultum Silanianum*, запропонований Сіланом, консулом 10 р. н. е. Однак на практиці ініціатива в цих питаннях часто виходила від імператора⁴².

М. Ростовцев зауважує, що формально становище сенату не змінилося і всі його права *de jure* залишилися неторкнутими. Але фактично перехід усіх цензорських функцій до Августа ставив особовий склад сенату у повну залежність від нього, бо лише він один фактично поповнював склад сенату і мав право виключати “недостойних” членів. Кваліфікація до отримання права голосу у сенаті, тобто виконання тих чи тих магістратур, також була у руках Августа в силу його права рекомендувати народу кандидатів на магістратури. Август мав право голосувати першим у сенаті в тих засіданнях, де він не головував, право головувати на будь-якому засіданні сенату і право касувати будь-яке рішення сенату в силу дарованої йому трибунської влади. Все це ставило сенат у повну залежність від принцепса⁴³.

³⁸ Levick B. Tiberius the politician. – London: Routledge, 1999. – P. 94.

³⁹ Mellor R. Augustus and the Creation of the Roman Empire... P. 23.

⁴⁰ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 401.

⁴¹ EJ, P. 139. № 311, I.

⁴² Scullard H.H. From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68. – London: Methuen, 1959. – P. 227.

⁴³ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 121-122.

На думку І. Сергеева, роль сенату у політичному житті Римської держави в епоху принципату була значно меншою, ніж у період Республіки. Однак не варто її надто применшувати. І за принципату сенат обирав магістратів, що відали різними сферами виконавчої влади; під управлінням обраних сенатом промагістратів була частина римських провінцій; на засіданнях сенату обговорювались важливі повсякденні питання, приймалися закони, затверджувались конституції імператора; сенат виконував функції однієї з вищих судових інстанцій держави; у віданні сенату була стародавня державна скарбниця – ерарій Сатурна; за його рішенням здійснювався випуск монети (хоча й за монополії імператора на випуск монети із золота та срібла). Протягом I – II ст. н. е. роль сенату збільшувалася разом із падінням ролі народних зборів, проте значення сенату в управлінні державою зменшувалось разом із формуванням імператорського бюрократичного апарату та розширенням компетенції принцепса⁴⁴.

Дискусії щодо місця сенату у системі принципату значною мірою викликані тим, що у період правління окремих імператорів створювалася ілюзія зростання його значимості. Протягом усього принципату Антоніна Пія імператор робив усе від нього залежне, щоб збільшити гідність сенату та senatorів⁴⁵. Однак жодні дії імператора не могли обернути видимість на дійсність. Під час обговорення питань у сенаті не всі бажаючі могли висловитися. Передовсім така можливість була у найбільш знатних – *primores*. Утім складається практика, коли принцепс, головуючи на засіданні, надає слово сенаторам не за порядком та звичаєм, а на власний розсуд, нібито для того, щоб кожен був готовий і вирішував сам, а не приєднувався до думок інших⁴⁶. Насправді це давало можливість контролювати перебіг обговорення, що безпосередньо впливало на прийняття рішень. Окрім того, імператор міг у будь-яку мить перервати виступ сенатора⁴⁷. Після вбивства Калігули сенат не зміг відновити свою владу навіть за умов, коли імператора не було *de facto i de jure*. Не зміг сенат висунути і нового імператора.

Усе це вело, як ми вже зазначали, до політичної апатії senatorів. Рішення у сенаті приймалися швидко, часто без справжнього

⁴⁴ Сергеев И.П. Римская Империя в III веке нашей эры... С. 42-43.

⁴⁵ Bryant E.E. The reign of Antoninus Pius... P. 104-106.

⁴⁶ Suet., Aug. 35, 4.

⁴⁷ Tac., Ann. IV, 6.

обговорення. Після думки, висловленої *consul designatus*, інші обмежувались одним словом “схвалюю” (*ceteros unum verbum dicere “adsentior”*)⁴⁸. Це свідчення, що датується добою імператора Клавдія, підтверджується Плінієм Молодшим для принципату Доміціана: свою думку висловлював лише один, а до нього повинна була приєднатися решта (*Unus solusque censebat, quod sequerentur omnes*). При цьому, за словами Плінія, ніхто цієї думки не схвалював, і передовсім той, хто її висловив⁴⁹. Консули були позбавлені можливості висловити свою думку, якщо вона суперечила волі імператора. Приступаючи до виконання своїх обов’язків, консули складали присягу на вірність розпорядженням принцепса⁵⁰. Імператор міг на свій розсуд усунути з посади вищого магістрата. Марк Аврелій залишив на посаді претора (*non abdicare se praetura iussit*), який незадовільно виконував свої обов’язки, обмежившись лише тим, що передав розгляд судових справ його товаришу (*collegae iuris dictionem mandavit*)⁵¹. З контексту очевидно, що за бажанням імператора цей претор міг бути позбавлений претури.

Хоча ми говоримо про суперництво між імператором та сенатом у боротьбі за владу, можна прийняти певне уточнення, що реальним суперником сенату був не принцепс, а імператорський позасенатський, а подекуди і власне сенатський апарат, який поступово витісняв сенатську адміністрацію. Створювати цей апарат почали Цезар та Август, уперше він заявив про себе за Клавдія, за Флавіїв став значною силою і продовжував утверджуватися за Траяна⁵². З часу Августа посадовці почали отримувати заробітну плату⁵³. Це сприяло їх залежності від імператора, який повністю контролював фінанси.

Август заснував *consilium principis*⁵⁴. Светоній твердить, що функцією цього органу було готувати справи для подання на

⁴⁸ SG 367.

⁴⁹ Plin., Pan. 76.

⁵⁰ Tac., Ann. XIII, 11.

⁵¹ HA, M. Ant. Philos. XII, 4.

⁵² Егоров А.Б. Вопрос о роли римского сената в политической системе принципата в историографии XIX-XX вв. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб.: Центр антиковедения СПбГУ, 2002. – С. 190.

⁵³ Dio Cass. LIII, 15, 4.

⁵⁴ Ibid. LIII, 21, 4.

розгляд повному сенату⁵⁵. Ф. Коуелл звертає увагу на формулу, яку використовували в сенаті: “Щодо справ, які імператор Цезар Август, наш принцепс, згідно з резолюцією обраного за жеребом зі складу сенату *consilium principis*, бажає винести на розгляд сенату...”⁵⁶. Радниками Тіберія у державних справах, окрім старих друзів та довірених, були двадцять осіб із перших громадян (*principum civitatis*)⁵⁷. *Consilium principis* Траяна розглядав різні справи: про перелюб, фальшування заповітів та ін.⁵⁸ За Адріана *consilium principis* набув характеру офіційної державної установи⁵⁹, до його складу було вперше включено вершників⁶⁰. Розглядаючи судові справи (*cum iudicaret*), цей імператор залучав до обговорення не лише своїх друзів та наближених (*comites*), а також юристів, схвалених усім сенатом (*quos tamen senatus omnis probasset*)⁶¹. У період правління Олександра Севера до складу *consilium principis* входило шістнадцять сенаторів, які ухвалювали рішення після попереднього обговорення⁶². Зазвичай на розгляд *consilium principis* виносились питання державної ваги. Проте були й винятки. Ювенал розповідає, що Доміціан скликав знать (*proceres*) на *consilium* з приводу подарованої йому великої рибини⁶³.

Варто звернути увагу на велику роль, яку античні автори відводять друзям імператора у справі управління державою. Ми вказували на “дружбу” (*amicitia*) як один із провідних елементів ідеології *ordo senatorius*. У добу Республіки кандидат на ту чи іншу посаду звертався до еліти суспільства за підтримкою і сам був готовий повернути цю підтримку у певній формі. “Дружба” була важливою складовою для функціонування політичної системи і її значення збереглося за Імперією⁶⁴. Однак нові реалії приводять до формування цілком нової групи політичної еліти – *друзів імператора*. У багатьох правителів у той чи інший період був свій

⁵⁵ Suet., Aug. 35, 3.

⁵⁶ Cowell F.R. The Revolutions of Ancient Rome. – London: Thames and Hudson, 1962. – P. 183.

⁵⁷ Suet., Tib. 55.

⁵⁸ Plin., Ep. VI, 22; 31.

⁵⁹ Покровский И.А. История Римского права... С. 172.

⁶⁰ Bryant E.E. The reign of Antoninus Pius... P. 111.

⁶¹ HA, Hadr. XVIII, 1.

⁶² Herodian. VI, 1, 2.

⁶³ Juv. IV, 65-149.

⁶⁴ Alston R. Aspects of Roman history, AD 14–117... P. 164.

Агріппа. Друзями імператора могли бути і вершники, як Меценат за Августа, і сенатори, як Муціан за Веспасіана, і префекти преторія, як Сеян за Тіберія, і лібертини імператора, як Паллант за Клавдія⁶⁵. Загалом друзів імператора можна розділити на три групи. Перша – це провідні сенатори, консули та консуляри, пов'язані із домом імператора кровними зв'язками чи через одруження, а також кілька інших найбільш авторитетних осіб. До другої групи входили інші сенатори та вершники, близькі до імператора. Впливовість третьої групи друзів імператора була меншою. Ця група складалася з артистів, учених, поетів, професійних блазнів⁶⁶. Відомо, що Смірна в Малій Азії (сучасний Ізмір) отримала від імператора Адріана привілії, завдяки сприянню ритором Антонієм Полемоном⁶⁷.

Біограф Олександра Севера стверджував, що держава, в якій принцепс поганий (*malus*), – щасливіша за ту, де друзі принцепса погані (*amici principis mali*)⁶⁸. Схожа думка у Таціта: “Немає кращого інструменту чесної верховної влади за чесних друзів” (*nullum maius boni imperii instrumentum quam bonos amicos esse*)⁶⁹. Друзі принцепса могли безпосередньо впливати на кадрову політику. Коли за Нерона постало питання про призначення командуючого для війни з парфянами, у Римі говорили, що вибір принцепса покаже: чесні чи ні у нього друзі⁷⁰. Багато друзів Траяна погоджувалось на те, щоб імператор залишив своїм спадкоємцем не Адріана, а Нератія Пріска⁷¹.

Друзі імператора Тіта зберегли свій вплив на політику держави і за наступних правителів⁷². Антонін Пій не приймав жодних рішень без попередніх консультацій з друзями⁷³. Через хворобу Гальби,

⁶⁵ Л. Фрідлендер не включив лібертинів Клавдія до списку друзів імператора: Friedlaender L. Roman life and manners under the early Empire. – London; New York: G. Routledge & Sons; E. P. Dutton & Co, 1913. – Vol. IV. Appendices and notes. – P. 64-65.

⁶⁶ Pellison M. Roman life in Pliny's time. – Philadelphia: G. W. Jacobs & Co., 1897. – P. 154.

⁶⁷ Isserlin R. M. J. A spirit of improvement? Marble and the culture of Roman Britain... P. 138.

⁶⁸ HA, Alex. Sev. LXV, 4.

⁶⁹ Tac., Hist. IV, 7.

⁷⁰ Tac., Ann. XIII, 6.

⁷¹ HA, Hadr. IV, 8.

⁷² Suet., Tit. 7, 2.

⁷³ HA, Ant. Pius VI, 11.

майбутнього імператора, друга імператора Клавдія, було відкладено похід у Британію⁷⁴. Коли шкірна хвороба (*lichen*) вразила римського вершника Коссіна, друга імператора Нерона, для його лікування принцепс послав за лікарем у Єгипет. Друзі Олександра Севера могли приходити до нього без запрошення⁷⁵. Платорій Непот, друг імператора Адріана, дозволив собі не прийняти принцепса, коли той прийшов відвідати його під час хвороби. За це він не зазнав жодного покарання⁷⁶. Оглядаючи будинок Гомулла, одного зі своїх друзів, Антонін Пій запитав, звідки у нього порфірові колони. У відповідь йому довелося вислухати таке повчання: “Коли приходиш до чужого дому, будь німим і глухим” (*cum in domum alienam veneris, et mutus et surdus esto*)⁷⁷. У кожному подорож чи похід імператори відбирали деяких друзів для свого супроводу (*comites*), і цей ескорт (*cohors amicorum*) повністю схожий із почтом проконсулів Республіки⁷⁸.

Статус друга імператора не був гарантією щасливої долі. Впавши у немилість, можна було позбутися не лише високого становища, але і життя. Такий жереб випав друзям Августа Сальвідієну Руфу та Корнелію Галлу⁷⁹. Фульвій укоротив собі віку, коли стало відомо, що він розповів дружині про наміри імператора⁸⁰. Светоній твердить, що з усіх друзів імператора Тіберія вціліли двоє чи троє, решту він загнав у могилу (*perculit*) під різними приводами⁸¹. У сатиричному творі Сенеки описана сцена зустрічі імператора Клавдія у підземному царстві. До нього звертаються: “Убивця усіх друзів” (*omnium amicorum interfector*)⁸². Коли майбутньому імператору Веспасіану довелося відпасти ласки Нерона, він запитав, що ж йому робити, і один з прислужників грубо наказав йому забиратись

⁷⁴ Suet., Galb. 7.

⁷⁵ HA, Alex. Sev. IV, 3.

⁷⁶ HA, Hadr. XXIII, 4.

⁷⁷ HA, Ant. Pius XI, 8.

⁷⁸ Friedlaender L. Roman life and manners under the early Empire. – London; New York: G. Routledge; E. P. Dutton, undated. – Vol. I. – P. 75.

⁷⁹ Suet., Aug. 66.

⁸⁰ Plut., De garr. 11.

⁸¹ Suet., Tib. 55.

⁸² Sen., Apocol. 13.

подали: “ἐς κόρακας”⁸³, “*abire Morboviam iusserat*”⁸⁴. Багато друзів імператора Адріана згодом були репресовані⁸⁵.

Потенційно небезпечною була для друзів імператора ситуація, пов’язана зі зміною правителя. Інколи траплялось, що за нового принципату вони залишалися на своїх місцях. Пліній предає цікавий епізод, що трапився на обіді в імператора Нерви. Заговорили про Катулла Мессаліна, якого Ювенал називав “чудовиськом нашого часу” (*nostro quoque tempore monstrum*)⁸⁶. Усі теревенили про нищість Мессаліна. Нерва запитав присутніх: “Що з ним було б, коли б він був живий?” На це один із присутніх відповів: “Він обідав би разом із нами” (*Nobiscum cenaret*)⁸⁷.

Проте переважно траплялось навпаки. Друзі Марка Аврелія втратили своє становище, коли влада перейшла до його сина⁸⁸. Друзі колишніх імператорів Веспасіана та Тіта зазнали переслідувань від Доміціана⁸⁹. Друзі Дідія Юліана за Септімія Севера були засуджені до конфіскації майна та страти (*amicos Iuliani incusatos proscripti ac neci dedit*)⁹⁰.

Можливо, уже в період Антонінів “друг імператора” перетворюється на титул. Другом імператорів Марка Аврелія та Луція Вера названо легата провінції Сирія Юлія Вера⁹¹. Те саме у написі періоду Северів, знайденому на території сучасної України, а тоді провінції *Moesia inferior*, у Білгород-Дністровському: *legatus et amicus noster v[ir] c[larissimus]*⁹².

Наступники Августа зберігають створену ним систему, вдосконалюючи її. Імператор Тіберій продовжує політику Августа щодо сенату, радячись із ним часто навіть із незначних питань – про податки, будівництво та ремонт будівель тощо⁹³. На думку В. Сергєєва, Тіберій хотів зробити сенатський стан

⁸³ Dio Cass. LXV, 11, 2.

⁸⁴ Suet., Vesp. XIV.

⁸⁵ HA, Hadr. XV.

⁸⁶ Juv. IV, 115.

⁸⁷ Plin., Ep. IV, 22.

⁸⁸ HA, Comm. III, 1.

⁸⁹ Dio Cass. LXVII, 2, 1.

⁹⁰ HA, Sev. VIII, 3.

⁹¹ ILSAC (Orelli) 4997.

⁹² ILS 423.

⁹³ Suet., Tib. 29-31; Tac., Ann. I, 52.

пануючим⁹⁴. У цьому ж плані можна розглядати і найважливішу конституційну зміну Тіберія – перенесення виборів посадових осіб у сенат⁹⁵. До того ординарних магістратів обирали народні збори (*comitia*). Після перенесення цієї процедури в сенат основна маса римських громадян, у тому числі вершники, були усунуті від виборів посадових осіб. Ця реформа, яку Тацит датує 14 р. н. е., не викликала протесту народу, а сенатори сприйняли її охоче, оскільки тепер вони були звільнені від “принизливих домагань” та необхідності “щедрих роздач” (*largitionibus ac precibus sordidis exsolutus*)⁹⁶. О. Єгоров вважає, що реформа стала результатом подвійного тиску на народні маси – з боку старої аристократії та з боку монархії⁹⁷. М. Літинський наголосив, що передача виборів посадових осіб сенатові була кроком уперед у зміцненні монархічної влади і перетворенні тодішнього державного устрою⁹⁸. Оскільки імператор пропонував сенатові для схвалення частину кандидатур (наприклад, чотирьох із дванадцяти преторів) і ті проходили з певністю (*sine repulsa et ambitu designandos*)⁹⁹, то можемо дійти висновку, що ця реформа була спрямована не стільки на піднесення значення сенату, скільки на зміцнення позицій самого принцепса. Справді, проходження *cursus honorum* неможливе без підтримки з боку імператора. Отже, доступ до вищих магістратур та командування легіонами можливі лише як дарунок принцепса, на що звернув увагу Д. Шоттер¹⁰⁰. У період Республіки право рекомендації (*commendatio*) того чи іншого кандидата мали усі. Це право не мало жодного законного підґрунтя. Ф. Хеллемс слушно розглядає трансформацію такої підтримки у визнану законом рекомендацію принцепса як один із символів переходу від Республіки до монархії¹⁰¹.

⁹⁴ Сергеев В.С. Принципат Тиберия... С. 89.

⁹⁵ Abbot F.F. A history and description of Roman political institutions... P. 291.

⁹⁶ Тас., Ann. I, 15.

⁹⁷ Єгоров А.Б. Рим на грани епох... С. 139.

⁹⁸ Litynski M. Cesarz Tyberyusz w swietle nowoczesnych badan. – Lwow, 1893. – S. 45.

⁹⁹ Тас., Ann. I, 15.

¹⁰⁰ Shotter D. Tiberius Caesar / 2nd ed. – London: Routledge, 2004. – P. 26.

¹⁰¹ Hellems F. Lex de imperio Vespasiani. A consideration of some of the constitutional aspects of the Principate at Rome. – Chicago: Scott, Foresman & Co., 1902. – P. 14.

Імператор Калігула намагався відновити вибори магістратів народними зборами¹⁰², проте вони виявились нездатними виконувати ці функції. Тому Калігула повернувся до встановленого Тіберієм порядку¹⁰³. За Калігули напружені взаємини склались між імператором та сенатом і армією, такими важливими інститутами. Врешті-решт Калігула став жертвою змови.

Принципат Клавдія відіграв важливу роль у розвитку імперського апарату. Він започаткував створення апарату управління з лібертинів імператорської канцелярії. Вони були радниками імператора з різних питань і, ймовірно, мали якийсь штат помічників-рабів. За Клавдія дальшого розвитку набуває концентрація фінансів у руках імператора. Прокуратори імператора контролювали збір податку на спадщину обсягом 1/20 (*vicesima hereditatum*) навіть у сенатських провінціях, а податок на звільнення з рабства, теж обсягом 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), який раніше надходив до ерарію, тепер поповнював імператорську скарбницю¹⁰⁴.

З метою посилення влади принцепса імператор Клавдій, що, за словами Орозія, намагався показати себе корисним державі (*utilem rei publicae ostentare se*)¹⁰⁵, змінив управління на рівні магістратів. Було усунено двох *quaestores classici*, а їх обов'язки покладено на префектів флоту в Мізені та Равенні¹⁰⁶. Клавдій доручив колегії квесторів влаштування гладіаторських ігор замість будівництва доріг. У квесторів відібрали управління Цисальпінською Галлією та важливим для постачання Риму портом Остія¹⁰⁷. Їхнє місце зайняли прокуратори імператора. Натомість квесторам було доручено завідування скарбницею при храмі Сатурна, як це було до Августа, який передав цю справу чинним та колишнім преторам¹⁰⁸. Тепер квестори скарбниці повинні були вести списки державних боржників і стягувати з них заборгованість¹⁰⁹. Щоб вони сумлінно ставились до своїх обов'язків, незважаючи на чиєсь незадоволення,

¹⁰² Suet., Calig. 16.

¹⁰³ Dio Cass. LIX, 20.

¹⁰⁴ Charlesworth M.P. Gaius and Claudius... P. 687.

¹⁰⁵ Oros. VII, 6, 9.

¹⁰⁶ Momigliano A. Claudius: The Emperor and His Achievement. – New York: Oxford University Press, 1934. – P. 51.

¹⁰⁷ Suet., Claud. 24, 2.

¹⁰⁸ Dio Cass. LX, 24, 1; Suet., Aug. 36; Claud. 24, 2.

¹⁰⁹ Tac., Ann. XIII, 28.

Клавдій постановив, що вони не змінюватимуться щороку, а ті самі два квестори обійматимуть свої посади упродовж трьох років. Потім вони почергово будуть висунуті на посаду претора. Правда, деякі з них лише одержували грошову винагороду, передбачену для преторів¹¹⁰. Замість попередніх обов'язків преторам було передано різні судові справи, які раніше підлягали суду консулів¹¹¹. Клавдій ретельно стежив за тим, щоб судові рішення його прокураторів виконувались неухильно¹¹².

Але кадрова політика Клавдія, як і інших принципсів, не завжди була вдалою. Можна констатувати хибний підбір кадрів, як це було з призначенням Вара у Германію за Августа. Але частіше проблеми виникали через надання важливих посад випадковим людям, що мали впливових протекторів або були улюбленцями принципса. Зокрема прокуратор Каппадокії Юлій Пелігн, нищий тілом та душею, потрапив на посаду через те, що свого часу байдикував із майбутнім імператором Клавдієм¹¹³.

Визначальним був вплив імператора на судочинство. Імператор Калігула після приходу до влади дуже переймався своїм іміджем. Він дозволив магістратам розглядати судові справи, не звертаючись до нього із запитом¹¹⁴. Зі слів Светонія можна зробити висновок, що це був відхід від усталеної практики. Вертикаль судової влади очолював особисто імператор, на ім'я якого можна було подати апеляцію на рішення міського чи провінційного суду. Як твердить Елій Арістід, імператор завжди візьме до уваги справедливий вимогу. Тому той, хто виніс несправедливий вирок, боїться результату розгляду апеляції не менше, ніж засуджений¹¹⁵. Від імені імператора правосуддя здійснювали префекти преторія¹¹⁶. Їм допомагала особлива канцелярія під орудою чиновника, що належав до *ordo equestris*¹¹⁷. Коли імператор брав участь у судовому процесі, він одноосібно приймав рішення після ретельного розслідування

¹¹⁰ Dio Cass. LX, 24, 2; Tac., Ann. XIII, 29.

¹¹¹ Dio Cass. LX, 24, 3.

¹¹² Tac., Ann. XII, 60.

¹¹³ Ibid. XII, 49.

¹¹⁴ Suet., Calig. 16, 2.

¹¹⁵ Aelius Aristides XIV, 208 (Εἰς Ῥώμην 37-38).

¹¹⁶ HA, Sev. IV, 3.

¹¹⁷ Нетушилъ И.В. Очеркъ римскихъ государственныхъ древностей. Т. II. Вып. 2. – Харьковъ: М. Зильбербергъ и С-вья, 1908. – С. 4.

обставин справи, а присутні на засіданні магістрати, наближені імператора та правники мали лише дорадчий голос¹¹⁸. Уже за Антонінів у компетенції преторіанських префектів були судові повноваження.

Важливий крок у розвитку імперського адміністративного апарату зробив імператор Вітеллій. Посади, які раніше обіймали лібертини імператора, він передав вершникам (*ministeria principatus per libertos agi solita in equites Romanos disponit*)¹¹⁹. Остаточою ця практика була затверджена імператором Адріаном, який призначив вершників на посади у свою канцелярію (*ab epistulis et a libellis primus equites Romanos habuit*)¹²⁰. Тепер втрачається безпосередній зв'язок між службовцями імператора та його сім'єю, а посади при імператорському домі стають переважно державними. Прихід до влади династії Флавіїв призупинив процес усунення сенату від управління. Імператор Веспасіан походив з італійської муніципальної аристократії і не був пов'язаний ні з династією Юліїв-Клавдіїв, ні з давніми родами нобілів у Римі. Однак у складних обставинах того часу Веспасіан зрозумів, що врівноважити владу армії може лише сенат. На думку Л. Омо, якщо б не вдалося приборкати армію, неминучим був би воєнний абсолютизм, до якого вже почав схилитись Нерон, ігноруючи декорум влади сенату¹²¹. Водночас Веспасіан не мав наміру відмовлятися від владних повноважень, якими були наділені попередні імператори. Це чітко прописано у згаданому *Lex de Imperio Vespasiani*. О. Єгоров вважає, що прихід до влади династії Флавіїв супроводжувався посиленням статусу влади (найважливішою опорою якої була *auctoritas*) у бік більшої інституціоналізації влади, що базується на *potestas* як вираженні більш офіційного характеру управління¹²².

Наступний етап у справі державного управління пов'язаний із Септімієм Севером. Він понизив статус Італії до рівня провінції і замінив сенаторів вершниками в адміністрації Імперії. Його влада відверто опиралася на військо, яке він обдарував грошима та привілеями. На думку М. Хеммонда, Септімій Север замінив

¹¹⁸ НА, Hadr. VIII, 9; XVIII, 1; XXI; XXII, 11.

¹¹⁹ Тас., Hist. I, 58.

¹²⁰ НА, Hadr. XXII, 8.

¹²¹ Homo L. Vespasian, l'empereur du bon sens. – Paris: Albin Michel, 1949. – P. 159.

¹²² Єгоров А.Б. Правление Веспасиана и Тита... С. 283, 292.

принципат Августа, при якому сенат був номінальним главою та реальним співправителем в Імперії, військовою та династичною монархією, де уся влада була сконцентрована у руках правителя¹²³. Подібної думки дотримуються й інші дослідники¹²⁴. І. Сергєєв вважає, що засновник династії Северів “удосконалив” систему принципату. Вчений розглядає його військову політику не як прагнення віддячити солдатам за допомогу у боротьбі за владу, а як намагання посилити позиції центральної влади та зміцнити лояльність солдат до імператора¹²⁵. Імператор Каракалла порушив тодішні традиції і прийшов на засідання сенату у супроводі воїнів¹²⁶. В. Енслін справедливо розцінює це як трансформацію першого громадянина на автократичного монарха¹²⁷. Каракалла відновив політику імператора Доміціана, який демонстрував абсолютизм, надаючи становищу імператора духу божественності та помпезності деспота¹²⁸. За свідченням Геродіана, звичним явищем для періоду правління династії Северів стало падати ниць персид імператором¹²⁹. Цей звичай – *προσκύνησις*, характерний для східних монархій, був відомий у імператорському Римі ще за принципату Калігули та Доміціана¹³⁰.

Джерела передають думку про відновлення принципату Августа Олександром Севером¹³¹. Було обрано раду, до складу якої увійшли сенатори та юристи і до думки якої Олександр охоче дослухався¹³². Водночас ні Геродіан, ні Діон Кассій нічого не говорять про зміни в державному устрої¹³³. Немає достатніх підстав розглядати принципат

¹²³ Hammond M. Septimius Severus, Roman bureaucrat // HSCPh. – 1940. – Vol. 51, In Honor of William Scott Ferguson. – P. 137.

¹²⁴ Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire. – Leiden: Brill, 1987. – Vol. 1.2. – P. 335.

¹²⁵ Сергєєв И.П. Римская Империя в III веке нашей эры... С. 56.

¹²⁶ Herodian IV, 5, 1.

¹²⁷ Ensslin W. The end of the Principate // CAH. – Cambridge: At the university press, 1939. – V. XII. – P. 367.

¹²⁸ Charlesworth M.P. The Flavian dynasty... P. 43.

¹²⁹ Herodian III, 11, 8.

¹³⁰ Dio Cass. LXVII, 13; Sen., Ben. II, 12.

¹³¹ HA, Alex. Sev. XV.

¹³² HA, Alex. Sev. XVI; Herodian VI, I.

¹³³ Ensslin W. The Senate and the Army // CAH. – Cambridge: At the university press, 1939. – V. XII. – P. 59.

Олександра Севера як відхід від політики династії, приналежністю до якої він пишався.

Принципат став результатом симбіозу римських традицій і засад управління елліністичних держав. За Августа відбулися суттєві зміни у державному устрої. Провінції були поділені на імператорські, якими управляє імператор через посланих туди легатів, та сенатські. Було декларовано суверенітет сенату над окремими провінціями із суто цивільним управлінням (за винятком Африки) і управлінням колишніми магістратами не як легатами імператора, а як повноважними носіями влади, яку дарував народ¹³⁴. Це сприяло збереженню наступності системи принципату. Сенат відіграв важливу роль у процесі державних перетворень, але спостерігалось неухильне усунення сенату від управління і концентрація останнього в руках імператора. Поруч зі старими республіканськими магістратами, котрих обирає сенат, розвивається система імператорських чиновників, що діють від імені імператора і за його дорученням. Зосередивши командування військом, контроль над фінансами, імператор стає центральною фігурою у системі управління державою. Суспільство загалом позитивно сприйняло новий режим. Змови, що виникали проти того чи того імператора, здебільшого мали на меті не ліквідацію принципату, а заміну одного імператора іншим. Спроба відновити Республіку після вбивства Калігули не була підтримана ні у Римі, ні у легіонах. Далматський легат Фурій Камілл Скрібоніан, оголосивши намір реставрувати Республіку¹³⁵, був невдовзі вбитий власними солдатами¹³⁶.

У середині II ст. до н. е. Полібій, розглядаючи форму правління у Римі, доходить висновку, що тут існують три види державної влади, причому все настільки рівномірно розподілено між ними, що ніхто навіть з місцевих жителів не зміг би визначити, яким є державний устрій: аристократичним, демократичним чи монархічним¹³⁷. Те саме про форму правління у Римі говорить Елій Арістід трьома століттями пізніше: вона є поєднанням усіх форм, але без їхніх недоліків. Якщо народ легко домагається усього, чого хоче і просить, – це демократія, але без притаманних народу

¹³⁴ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 121.

¹³⁵ Dio Cass. LX, 15.

¹³⁶ Suet., Claud. 13.

¹³⁷ Polyb. VI, 11, 6.

недоліків; коли сенат приймає постанови та володіє владою, – немає правдивішої аристократії; коли ж є ефор та притан (*ἔφορον τε καὶ πρύτανι*, тобто – імператор) – це досконала монархія¹³⁸. Отже, можна говорити про формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату.

Важливим аспектом системи державного управління у Римській Імперії був контроль за фінансами. На думку М. Ростовцева, Август не мав своєї економічної політики, а лише пристосовувався до тодішніх умов. Домінував принцип невтручання – *laissez faire*. Імператори з повним правом могли брати під свій контроль управління державними фінансами, бо несли тягар суспільних видатків. Одним із джерел доходів імператорської скарбниці була видача грошей під відсотки. А сенат боявся величезних фінансових зобов'язань, пов'язаних із державним управлінням¹³⁹. Август і його наступники брали у свої руки фінансове управління за допомогою адміністративних заходів¹⁴⁰.

Вивчення питань, що стосуються державних фінансів Риму у I – II ст. н. е. пов'язане з певними труднощами. П. Гарнсей та Р. Саллер звертають увагу на нестачу відомостей щодо розвитку економіки римського світу. Немає звітів уряду, офіційних даних про виробництво, торгівлю, професійний поділ населення, оподаткування. Дослідники вважають, що римська економіка була малорозвинена, а імператори та чиновники мали обмежене емпіричне розуміння економічних явищ та роботи економіки¹⁴¹. М. Таліаферро наголошує, що подробиці римських фінансів і сьогодні нез'ясовані¹⁴².

За Республіки фінансові питання залежали від волі сенату. Він затверджує закони, прийняті народними зборами, призначає намісників провінцій, планує зовнішню політику, наглядає за релігійною практикою і завідує фінансами держави. Полібій пише, що

¹³⁸ Aelius Aristides XIV, 222-223 (Εἰς Ῥώμην 90).

¹³⁹ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство... Т. I. – С. 82–83, 87, 98, 172.

¹⁴⁰ Ростовцев М. История государственного откупа в Римской империи. – Санкт-Петербург: тип. И. Н. Скороходова, 1899. – С. 71.

¹⁴¹ Garnsey P., Saller R. The Roman Empire: economy, society and culture... P. 21, 43.

¹⁴² Taliaferro M. Hadrian and the cities of the Roman Empire. – Oxford: Princeton University Press, 2000. – P. 88.

у віданні сенату перебуває скарбниця (*τᾶμειόν*). Без рішення сенату (*συγκλήτου δουμάτων*) квестори (*ταμίαι*) не можуть оплачувати жодні потреби. Скоєні в Італії злочини підлягають розслідуванню держави, ними відає сенат. Він же вирішує питання щодо окремих осіб чи міст в Італії, відряджає посольства до народів за межами Італії, приймає посольства, що прибули до Рима¹⁴³. Цицерон вживає формулу: “Сенат постановив, і народ ухвалив” (*senatus censuit populusque iussit*)¹⁴⁴. Ту ж формулу бачимо на пам’ятнику плебейського едила Гая Бібула: “За постановою сенату та ухвалою народу” (*senatus | consulto populiue iussu*)¹⁴⁵. Датувати цей напис, точніше, його реставрацію, можна серединою I ст. до н. е.¹⁴⁶. Поєднання “сенат-народ” зберігається і в офіційних документах доби принципату. У 29 р. до н. е. “сенат і народ Риму” (*Senatus populusque Romanus*) спорудили арку на честь Октавіана за збереження держави (*re publica conservata*)¹⁴⁷. Описуючи події 27 р. до н. е., Август вказує, що передав (*transtuli*) державу зі своєї влади (*ex mea potestate*) під владу сенату та римського народу (*in Senatus populiue Romani arbitrium*)¹⁴⁸. Гальба, виступивши проти Нерона, проголосив себе “легатом сенату та римського народу” (*legatum senatus ac populi Romani; στρατηγός δὲ συγκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων ὀνομαζόμενος*)¹⁴⁹. “Сенат і народ Риму” посвятили дві арки (одна з них не збереглася) імператору Тіту за перемогу над іудеями¹⁵⁰.

Хоча за Республіки посадові особи обирались народними зборами, сенат міг ефективно впливати на їх діяльність. Формально римські магістрати були самостійними при розв’язанні питань у межах своєї компетенції, проте щодо важливих справ вони намагались заручитись ухвалою сенату. Тим самим вони знімали з себе відповідальність і могли не остерігатись переслідувань після складання повноважень¹⁵¹.

¹⁴³ Polyb. VI, 13.

¹⁴⁴ Cic., pro Plancio XVII, 42.

¹⁴⁵ ILS 862.

¹⁴⁶ Frank T. Notes on Latin Inscriptions // CPh. – Chicago, 1924. – № 1. – Vol. 19. – P. 78.

¹⁴⁷ ILS 81.

¹⁴⁸ RG 34.

¹⁴⁹ Plut., Galb. 5, 2; Suet., Galb. 10.

¹⁵⁰ ILS 264; 265.

¹⁵¹ Zoll F. O składzie senatu Rzymskiego na zasadzie ustawy Ovinia... S. 1.

Число senatorів не було сталим. Від 100 осіб за Ромула воно зросло до 900 за Цезаря. Список senatorів (*album senatorium*) складався з числа колишніх вищих магістратів, моральність яких не піддавалась сумніву. До цього списку претендента вносили цензори; при укладанні нового списку вони могли з нього і вилучити.

Вплив senatorів на політичне життя був значно більшим за їх питому вагу у складі римського населення. Senatorи розпоряджались великими матеріальними ресурсами. Пліній Старший передає, що за Нерона шестеро власників володіли половиною Африки¹⁵². Майно Квінта Вібія Кріспа, до якого був прихильний імператор Веспасіан, становило триста мільйонів сестерцій¹⁵³. Середній статок senatorа був, звісно, значно менший. Майно деяких senatorів не відповідало розміру нового цензу, який Август підвищив з вісімсот тисяч до мільйона. Це була значна сума: інколи у державній скарбниці залишався лише один мільйон сестерцій¹⁵⁴.

Вага senatorів у суспільстві зумовлювалась також широкими зв'язками клієнти. Клієнтела наприкінці Республіки вже втратила своє господарське значення, однак її політичні та моральні аспекти повністю збереглися. Пов'язані із залежними теренами узами гостинності, senatorи-патрони захищали їхні інтереси у Римі. Це посилювало вплив та престиж senatorів. Практично усі римляни були у зв'язках клієнти, що накладало на них певні обов'язки¹⁵⁵. Повага до патрона проявлялась у шануванні клієнтом його генія¹⁵⁶. Відомі випадки порятунку клієнтом патрона під час проскрипцій, хоча це загрожувало серйозним покаранням¹⁵⁷.

Звісно, патрони мали підстави очікувати від клієнтів узгодженого голосування у народних зборах. Особливо важливо це було у трибутних коміціях, де голос кожного був рівним незалежно від майнового становища. Більша частина населення Риму, що мала право голосу, була зареєстрована у чотирьох міських трибах. У кожній з них брало участь у голосуванні значно більше

¹⁵² Plin., NH, XVIII (VII), 35.

¹⁵³ Tac., Dial. 8.

¹⁵⁴ HA, Pert. VII, 6.

¹⁵⁵ Carcopino J. Daily life in Ancient Rome. – New York: Penguin books, 1978. – P. 191–193.

¹⁵⁶ Штаерман Е.М. Рабские коллегии и фамилии в период империи // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 81.

¹⁵⁷ Suet., Aug. 27.

осіб, ніж у будь-якій із тридцяти однієї сільської триби. Однак голос кожної міської триби був рівнозначний голосу будь-якої сільської триби. Рішення за яке у трибі проголосувала більшість оголошувалося рішенням триби. На основі епіграфічних даних Л. Тейлор стверджує, що сенатори прагнули перевести своїх клієнтів і лібертинів у сільські триби, щоб забезпечити собі там бажаний результат голосування¹⁵⁸.

Як бачимо, на кінець I ст. до н. е. сенат був важливим компонентом політичної системи. Саме він передовсім міг протидіяти концентрації влади у руках спершу тріумвірів, а згодом Октавіана. Однак після тривалого періоду громадянських війн склад сенату зазнав глибоких якісних змін. За словами Таціта, “найвідважніші загинули у битвах чи у проскрипціях” (*ferocissimi per acies aut proscriptio cecidissent*)¹⁵⁹. Проте і такий склад сенату не влаштував Октавіана. Виконуючи цензорські повноваження, він тричі переглядав його список (*Senatum ter legi*)¹⁶⁰. При цьому були використані різні процедури із врахуванням думки самих сенаторів¹⁶¹. Светоній пише, що Октавіан навчений сумним досвідом Цезаря, контролював цей процес у панцирі під одягом і постійно був оточений десятьма найсильнішими своїми друзями-сенаторами¹⁶². Август планував радикально зменшити чисельність сенату, що перевищувала тисячу: “Він хотів, насправді, обмежити число сенаторів трьомастами, як у минулі часи” (*Ἐβουλεύσατο μὲν γὰρ τριακοσίων αὐτοὺς κατὰ τὸ ἀρχαῖον ποιῆσαι*). Проте йому вдалося довести це число лише до шестисот¹⁶³. Напевно, до виключених із сенату потрапило багато тих, чиї політичні погляди викликали сумнів у їх лояльності новому режиму.

З переходом до принципату відбулися зміни щодо контролю за фінансами держави. Уже наприкінці Республіки право карбування монет було узурповано воєначальниками, починаючи від Сулли. Юлій Цезар усунув сенат від контролю не лише за карбуванням монети, а й за державними податками і віддав їх під оруду своїм

¹⁵⁸ Taylor L.R. Party Politics in the Age of Caesar. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1961. – P. 50-55.

¹⁵⁹ Tac., Ann. I, 2.

¹⁶⁰ RG 8.

¹⁶¹ Dio Cass. LII, 42; LIV, 13; LV, 13.

¹⁶² Suet., Aug. 35; 37.

¹⁶³ Dio Cass. LIV, 14.

рабам¹⁶⁴. Ніщо так яскраво не характеризує зміни у системі управління Римською державою у добу принципату, як контроль за карбуванням монети. Саме тут проявилася повною мірою сила імператорської влади.

Карбування золотої та срібної монети повністю контролювалось принцепсами. Сенат і місцеві правителі карбували монету з неблагородних металів¹⁶⁵. Майже на усіх римських бронзових монетах, випущених за Імперії, ми бачимо літери *S.C.* (*Senatus Consulto*), що символізують владу сенату¹⁶⁶. Водночас літери *S.C.* трапляються на провінційних монетах, до яких сенат не мав жодного відношення¹⁶⁷. Тут маємо ще один приклад приховування справжньої суті принципату. Близько 15 р. до н. е. у Лугдуні було створено імператорський монетний двір¹⁶⁸, який од 11 р. до н. е. стає єдиним центром карбування золотої та срібної монети на заході Імперії¹⁶⁹. Його охорону забезпечувала дислокована у місті когорта¹⁷⁰. На аверсах майже усіх монет періоду Імперії зображено імператора чи членів його сім'ї. Немає жодної монети номіналом понад чверть римського аса, випущеної за принципату Августа, на якій не було б його зображення чи частини його імені або посилання на його досягнення¹⁷¹. За Імперії монети з благородних металів карбувалися сенатом як виняток за надзвичайних обставин¹⁷².

Одразу після вбивства Цезаря Октавіан спорядив військо на власні кошти (*private impensa*)¹⁷³. Відтоді його політична діяльність спиралась на військову силу. Водночас окреслилась тенденція використання приватних коштів імператора для розв'язання державних питань та змішування державного і приватного майна.

¹⁶⁴ Suet., Iul. 76.

¹⁶⁵ Kunisz A. Mennictwo cesarstwa Rzymskiego. – Warszawa: Biblioteczka “Biuletynu Numizmatycznego”, 1973. – S. 3.

¹⁶⁶ Див. наприклад: CRE, Pl. 1. № 5-9.

¹⁶⁷ Bond S.M. The coinage of the Early Roman Empire // GR. – 1957. – Ser. 2. – Vol. 4. – P. 150.

¹⁶⁸ Strabo IV, 3.

¹⁶⁹ RICH, P. VIII.

¹⁷⁰ ILS 2130.

¹⁷¹ Stevenson G.H. The Imperial Administration // CAH. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 197.

¹⁷² Gnecci F. Roman coins: elementary manual / Transl. from ital. 2nd ed. – London, 1903. – P. 118, 139.

¹⁷³ RG 1.

Поряд з державною скарбницею (*aerarium*) Август створює власну (*fiscus*). Напевно, *fiscus* завжди був власністю імператора, хоча є думка, що спершу він належав державі¹⁷⁴. У будь-якому разі, уже за Августа у державі було дві скарбниці. У провінціях утворили місцеві *fisci*, куди надходили кошти на утримання війська, як це можна припустити зі свідчень Таціта¹⁷⁵. Страбон вважає недоцільним брати податки з Британії, бо вони не покрили б видатків на утримання необхідного для забезпечення їх збору війська¹⁷⁶. Зберігся напис про раба імператора Тіберія, що завідував імператорською скарбницею у Лугдунській Галлії: “Музіці Скуррану, рабу Тіберія Цезаря Августа, скарбнику Галльської скарбниці у провінції Галлії Лугдунській... (*Musico Ti(beri) Caesaris Augusti | Scurrano disp(ensatori) ad fiscum Gallicum [provinciae Lugdunensis...]*)¹⁷⁷. Інші виплати також здійснювали з імператорської скарбниці: “Посаги (*προϊκας*), що належать іншим людям і не є власністю чоловіків, які їх отримали, божественний Август (*θεός Σεβαστός*) та префекти (*ἐπαρχοί*) наказали виплатити з імператорської скарбниці (*φίσκου*) їхнім жінкам, чие право має бути збережене”¹⁷⁸.

Облік доходів та видатків ерарія і фіску вели окремо, проте імператор повністю контролював обидві скарбниці. Діон Кассій вказує, що на словах Август відокремив державне майно від особистого (*λόγῳ μὲν γὰρ τὰ δημόσια ἀπὸ τῶν ἐκείνου ἀπεκέκριτο*), але насправді він завжди витрачав перше також на свій розсуд (*καὶ ταῦτα πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ ἀνηλίσκετο*)¹⁷⁹. Утім неодноразово Август змушений був поповнювати ерарій власними коштами. У 57 р. н. е. імператор Нерон вніс до ерарію сорок мільйонів сестерцій (*sestertium quadringenties aerario inlatum est*)¹⁸⁰. З 54 по 62 рр. н. е. щорічно цей імператор давав до ерарію зі своїх особистих коштів по шістдесят мільйонів сестерцій¹⁸¹. Імператор Адріан вибачив величезні суми боргу приватних осіб і перед фіском, і перед ерарієм¹⁸².

¹⁷⁴ Див. про це: Last H. The Fiscvs: A Note // JRS. – London, 1944 (Parts 1–2). – Vol. 34. – P. 51.

¹⁷⁵ Tac., Hist. IV, 74.

¹⁷⁶ Strabo IV, 5.

¹⁷⁷ ILS 1514.

¹⁷⁸ SG, P. 113–118. № 391, 25.

¹⁷⁹ Dio Cass. LIII, 16.

¹⁸⁰ Tac., Ann. XIII, 31.

¹⁸¹ Ibid. XV, 18.

¹⁸² Dio Cass. LXIX, 8; HA, Hadr. VII, 6.

Зі свідчень Светонія та Діона Кассія про тяжку хворобу Августа у 23 р. до н. е. видно, що саме в імператора зберігалася інформація щодо фінансового стану Імперії (*rationarium imperii*). Перелік військових сил та доходів, записаних у книзі (*ἔς βιβλίον ἑσούραψας*), він передав Пізону, колезі по консулату¹⁸³. Сенатори змогли ознайомитися зі станом обох скарбниць лише після смерті Августа, коли у сенаті було оголошено його заповіт¹⁸⁴. У написаному ним власноручно документі, окрім іншого, наведені відомості щодо державного майна, прямих чи непрямих податків (*tributa aut vectigalia*), обов'язкових виплат та роздач¹⁸⁵. Отже, контроль за збором податків, як і контроль за державною скарбницею був у руках імператора. Уже з часу Клавдія імператорський контроль над ерарієм був практично абсолютним¹⁸⁶. Пліній Молодший, звертаючись до Траяна, однозначно свідчить, що принцепс розпоряджається як фіском, так і ерарієм: “*At fortasse non eadem severitate fiscum, qua aerarium, cohibes*”¹⁸⁷. Імператори інколи зверталися до сенату за санкцією щодо видатків з ерарію, як, наприклад, Марк Аврелій у 178 р. н. е., але це не може ввести нікого в оману. Імператор, за словами Діона Кассія, проголошував, що усі кошти належать сенату та народу, хоча насправді вони були у розпорядженні принцепса¹⁸⁸. Коммод, зажадавши грошей на поїздку до Африки, витратив їх на бенкети та гру у кості¹⁸⁹ і аж ніяк не переймався з цього приводу. Од часу Септімія Севера ерарій втрачає будь-яке значення¹⁹⁰.

Перші імператори розширили республіканську систему сенатської адміністрації, створили для сенаторів більше посад і вперше залучили на невиборні посади державної служби вершників та навіть своїх рабів і лібертинів. Частина провінцій була у безпосередньому управлінні імператора. Там фінансову адміністрацію очолювали або прокуратори з вершників, якщо ця провінція була проконсульська чи пропреторська, або віце-прокуратори з вершників чи навіть

¹⁸³ Dio Cass. LIII, 30; Suet., Aug. 28.

¹⁸⁴ Suet., Aug. 101.

¹⁸⁵ Tac., Ann. I, 11.

¹⁸⁶ Sutherland C.H.V. *Aerarium and fiscus during the Early Empire* // *AJPh.* – 1945. – № 2. – Vol. 66. – P. 169.

¹⁸⁷ Plin., Pan. 36.

¹⁸⁸ Dio Cass. LXXII, 33.

¹⁸⁹ HA, Comm. IX, 1.

¹⁹⁰ Platnauer M. *The life and reign...* P. 183.

лібертинів у інших провінціях. У провінціях, які управлялись сенатом, фінансову адміністрацію очолювали квестори – магістрати на державній посаді та прокуратори з вершників¹⁹¹.

Наприкінці Республіки, особливо у час громадянських війн, збір податків вийшов з-під контролю держави. Усім учасникам конфлікту були потрібні великі кошти на утримання війська. Під час війни тріумвірів з Брутом та Кассієм одні грабували східні провінції, викликаючи ненависть населення¹⁹², інші вигадували нові податки в Італії¹⁹³. Населення було вдячне Октавіану уже за саме припинення громадянських війн, що значно полегшило долю провінцій та Італії. Тепер уряд спромігся забезпечити верховенство права на усій території держави та упорядкувати збір податків.

Податки у Римській державі були прямі (*tributa*) та непрямі (*vectigalia*). Прямі податки збиралися правителем провінції та його службовцями, для збору непрямих залучалися так звані “публікани” (*publicani*), переважно римські вершники. Ця система не захищала від різноманітних зловживань. Встановлення принципату не зменшило податків, а для деяких груп населення вони навіть збільшилися. Проте система збору податків поліпшилась¹⁹⁴. Імператор Доміціан ретельно стежив за наповненням державної скарбниці, як це видно на прикладі податку з іудеїв. Однак римські магістрати та провінційні намісники за його правління виконували свої обов’язки чесно і справедливо¹⁹⁵. Поступово функції публіканів переходять до імператорських чиновників та місцевих органів влади.

Частина податків сплачувалась до ерарію, частина – до фіску¹⁹⁶. Була тенденція до збільшення надходжень фіску коштом ерарію. За правління імператора Клавдія податок на відпуск раба на волю у розмірі 1/20 від вартості звільненого раба (*vicesima libertatis*), що до того надходив до ерарію, поповнює фіск¹⁹⁷. Та й сам ерарій переходить під контроль імператора. За Августа ерарієм завідували

¹⁹¹ Garnsey P., Saller R. *The Roman Empire...* P. 20, 22-23; Petit P. *La Paix romaine.* – Paris: Presses Universitaires de France, 1967. – P. 141.

¹⁹² Plut., Brut. 30.

¹⁹³ App., Bel. Civ. V, 132.

¹⁹⁴ Ростовцев М. И. *Общество и хозяйство...* Т. I. – С. 62., Brunt P.A. *Princes and Equites...* P. 46.

¹⁹⁵ Suet., Domit. 8; 12.

¹⁹⁶ Tac., Ann. II, 47.

¹⁹⁷ Charlesworth M.P. *Gaius and Claudius...* P. 687.

обрані сенатом префекти. Згодом їх почали обирати за жеребом з числа преторів. Клавдій доручив завідування ерарієм квесторам, яких сам же й призначав. Нерон поклав ці обов'язки на колишніх преторів¹⁹⁸. Теоретично сенат зберігав право контролю за ерарієм, однак це право у нього було лише з ласки імператора. На час правління Септімія Севера ерарій був не більший за скарбницю міста Рима¹⁹⁹.

Податки сплачувались натурою і грошима. Наприклад, жителі одного з міст Тінгітанської Мавританії (*Mauretania Tingitana*) сплачували податки “хлібом та грошима” (*sive in frumento seu in pecunia*)²⁰⁰, британці теж платили хлібом та грошима²⁰¹, а от фрізи – шкірами биків²⁰².

За принципату встановлення та скасування прямих чи непрямих податків зосереджується в імператорській адміністрації. Імператор Тіберій удвічі знизив податок з торгового обороту²⁰³. Його наступник Калігула скасував один із податків – “τὸ τέλος τῆς ἑκατοστῆς”²⁰⁴. Імператор Нерон зменшив окремі податки, деякі незаконно встановлені публіканами побори скасував²⁰⁵. Доміціан звільнив солдат-ветеранів від усіх податків та торгових мит (*veterani milites omnibus vectigalib[us] | portitoribus publicis liberati immunes esse debent[ur]*)²⁰⁶. Імператор Адріан звільняв від податків міста²⁰⁷. Олександр Север передав непрямі податки місцевим общинам з цільовим призначенням для їх власного будівництва (*vectigalia civitatibus ad proprias fabricas deputavit*)²⁰⁸.

Коли марнотратство Калігули спорожнило скарбницю, він запровадив “податки нові та нечувані” (*Vectigalia nova atque inaudita*)²⁰⁹. Податки Веспасіана були “нові і важкі” (*nova et gravia*).

¹⁹⁸ Dio Cass. LX, 24; Suet., Claud. 24; Tac., Ann. XIII, 29.

¹⁹⁹ Mattingly H. The Imperial Civil Service of Rome. – Cambridge: at the University Press, 1910. – P. 18-19.

²⁰⁰ AE 1948, 109.

²⁰¹ Tac., Agr. 19, 4.

²⁰² Tac., Ann. IV, 72.

²⁰³ Ibid. II, 42.

²⁰⁴ Dio Cass. LIX, 9.

²⁰⁵ Suet., Nero 10; Tac., Ann. XIII, 51.

²⁰⁶ AE 1910, 75.

²⁰⁷ HA, Hadr. XXI, 7.

²⁰⁸ HA, Alex. Sev. XXI, 1.

²⁰⁹ Suet., Calig. 40.

Оскільки період громадянських війн ускладнив фінансове становище держави, Веспасіану довелося вживати заходів для поповнення скарбниці. Він стягнув недоїмки, які Гальба свого часу пробачив, наклав нові важкі податки, збільшив і подекуди навіть подвоїв данину з провінцій. Скуповуючи речі, він потім продавав їх з прибутком, не вагаючись, торгував посадами і виправданнями підсудних. Вважали, що найбільш жадібних чиновників він навмисно просував на найвищі посади, щоб дати їм нажитись, а потім засудити; подекували, що він використовує їх як губки: сухим дає намокнути, а мокрі вижимає²¹⁰. Веспасіан і сам сміявся з прибутків, здобутих у такий спосіб²¹¹. Подекуди прямі податки з провінцій зросли удвічі²¹². Однак імператори також доповідали сенатові про податки і дослухалися до його думки з цього приводу²¹³. Імператор Нерон хотів скасувати усі непрямі податки, але сенатори зуміли переконати його у недоцільності такого кроку²¹⁴.

Особливе місце у системі управління провінціями займав Єгипет. Він перебував під особистим контролем імператора. Управляв Єгиптом не прокуратор імператора, а префект, що належав до римських вершників. Йому підпорядковувалось дислоковане тут військо²¹⁵. Усі жителі Єгипту мали право звернутися до префекта з петицією, як до царя чи цариці у період Птоlemeїв²¹⁶. Префект Єгипту залишався єдиним префектом-вершником з підпорядкованими йому легіонами аж до кінця II ст. н. е., коли Септімій Север анексував Месопотамію і призначив туди префекта, передавши під його командування два легіони²¹⁷. Август і його наступники зайняли у Єгипті місце обожнених Птоlemeїв. Проте доходи з цієї провінції разом з іншими коштами накопичувалися в центральній скарбниці для потреб Імперії²¹⁸. Од часу Веспасіана імператорське майно у

²¹⁰ Dio Cass. LXV, 14; Suet., Vesp. 16, 1-2.

²¹¹ Suet., Vesp. 23.

²¹² Ibid. 16.

²¹³ Suet., Tib. 30.

²¹⁴ Tac., Ann. XIII, 50.

²¹⁵ Tac., Hist. I, 11.

²¹⁶ Gagos T., Potter D.S. Documents... P. 66.

²¹⁷ Brunt P.A. Princes and Equites... P. 57.

²¹⁸ Bell H.I. Egypt under the early Principate // CAH. – Cambridge, 1934. – Vol. X. – P. 284.

Єгипті було в управлінні не фіску, а особливого департаменту – *ratio usiaca*, на чолі якого стояв *procurator usiacus*. Підпорядковані йому службовці відповідали за управління окремими маєтками та збір ренти з індивідуальних орендарів²¹⁹.

Август не міг чітко розмежувати своє особисте майно та гроші, які він отримував як вища посадова особа Римської Республіки. Його сімейна, чи домашня, скарбниця (*arca*) дуже швидко перемішалася з фіском і для їх управління було введено однаковий порядок та передано їх до одного відомства. Імператорські раби, його особисті секретарі, об'єднували у своїх руках фінансовий нагляд за веденням господарських справ імператора з наглядом за бюджетом Єгипту та інших провінцій. Оскільки майже усі легіони дислокувалися в імператорських провінціях, можна припустити, що зібрані там податки не покривали видатків на їх утримання. Ймовірно, дефіцит перекривався із особистих коштів імператора²²⁰. Імператор Нерон обіцяв, що його дім та держава будуть розмежовані (*discretam domum et rem publicam*)²²¹. Адріан і перед народом і перед сенатом “часто” (*saepe*) говорив, що буде вести державні справи, не забуваючи про те, що це справи народу, а не його власні²²². Однак сам факт таких обіцянок вказує на те, що реальність була іншою.

Кошти, якими міг розпоряджатися сенат, обмежувалися надходженнями від прямих податків із сенатських провінцій. Коли цих сум не вистачало, ерарій, як ми вже згадували, поповнювався коштами імператора. Податковий тиск на населення у сенатських провінціях був вищий, аніж у імператорських²²³. Пояснюється це більшими видатками на чисельнішу свиту правителів, різноманітні подарунки проконсулу, квестору та їх службовцям. Подарунки були неофіційні, але санкціоновані тривалою традицією²²⁴. У сенатських провінціях імператори мали своїх прокураторів, які управляли там імператорським майном, відповідали за збір непрямих податків і були джерелами інформації щодо реального стану справ на місцях.

²¹⁹ Erdkamp P. The grain market in the Roman Empire: a social, political and economic study... P. 222.

²²⁰ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство... Т. I. – С. 68–69.

²²¹ Tac., Ann. XIII, 4.

²²² HA, Hadr. VIII, 3.

²²³ Tac., Ann. I, 76.

²²⁴ Nipperdey K. Notes / Tacitus Cornelius. Annales. London: Francis & J. Rivington, 1852. – Part. I: Lib. I–VI. – P. 211.

Службовці імператора виконували важливі обов'язки і в самій Італії. Вони захищали узбережжя Апеннінського півострова та пильнували за належним станом доріг, забезпечували Рим хлібом і водою. За імператора Клавдія у Ахайї, що була сенатською провінцією, прокуратор відав збором податку на спадщину у розмірі 1/20 (*proc(uratoris) XX here(ditatum) | provinciae Achaiae*)²²⁵.

Усіх намісників призначав імператор: у імператорські провінції безпосередньо сам, а у сенатські – формально через сенат²²⁶. При цьому до уваги бралися компетентність та знання справи. Сульпіції, Гальби та Валерії Мессали мали давню традицію служби на Сході, потужну клієнтелу, тому імператори охоче використовували на східному напрямку представників цих родів. Однак компетентність та досвід не були головними критеріями відбору. Багато римлян супроводжували Брута, Кассія і особливо Антонія під час їхнього перебування на Сході і мали можливість тісно ознайомитися з місцевою практикою, що дало їм незрівнянний досвід. Окремі з них пережили громадянські війни, але ніколи не побачили цю частину Імперії знову. Вони знали східні провінції добре, але були ненадійними у очах принцепса²²⁷.

Ми зазначали, що окремі сенатори володіли значними статками. Однак вони не могли зрівнятися у цьому з імператором, майно якого, по суті, не було відокремлене від державного. Імператор Тіберій залишив спадок у розмірі два мільярди сімсот мільйонів сестерцій²²⁸. Імператор Нерон витратив два мільярди двісті мільйонів сестерцій на подарунки (*bis et viciens miliens sesteritum donationibus Nero effuderat*)²²⁹. З нагоди десятої річниці приходу до влади імператор Септімій Север роздав дарунків на суму п'ятдесят мільйонів драхм (*πεντακισχίλιαι μυριάδες δραχμῶν*)²³⁰, тобто двісті мільйонів сестерцій.

Контроль імператора за фінансами держави означав також і контроль за забезпеченням населення продовольством. Імператор турбувався про хліб для столиці та війська. На місцях цими питаннями

²²⁵ ILS 1546.

²²⁶ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство... Т. I. – С. 89.

²²⁷ Bowersock G.W. Augustus and the Greek world. – Oxford: At the Clarendon Press, 1965. – P. 14-17.

²²⁸ Suet., Calig. 37.

²²⁹ Tac., Hist. I, 20.

²³⁰ Dio Cass. LXXVII, 1.

відала місцева адміністрація. Уже Август, окрім грошових виплат, роздає плебсу також хліб, куплений за власні кошти. Число тих, що отримували цю допомогу, перевищувало двісті п'ятдесят тисяч осіб²³¹. Септімій Север залишив після своєї смерті запас хліба на сім років, притому, що кожного дня можна було споживати по сімдесят п'ять тисяч модіїв (656 550 літрів). Маслинової олії (*olei*) він залишив стільки, що вистачило б для потреб не лише Рима, але й Італії на п'ять років²³².

Майно імператора було спершу приватною власністю Августа та його наступників. Його розміри поступово збільшувались через анексії, конфіскації та успадкування. Для окремих категорій населення стає правилом включення імператора до числа спадкоємців. Імператор Калігула, за якого державні видатки суттєво перевищували доходи, не цурався брати навіть те майно, яке йому “забували” заповісти. Зокрема, він привласнив усе майно, яке центуріони заповіли іншим особам, а не імператору²³³. Заповіти решти громадян, у яких не згадувався імператор, він оголошував недійсними на тій підставі, що чув, ніби вони мали намір залишити свій спадок йому. Після цього навіть незнайомі люди почали оголошувати його спадкоємцем разом зі своїми родичами²³⁴.

Нерон був спадкоємцем не лише усіх володінь Юліїв-Клавдіїв, але й отримав обширні володіння через конфіскації майна таких заможних людей, як Сенека, що за маєтками у Єгипті поступався лише самому Нерону. Цей імператор конфіскував і володіння згаданих нами шести землевласників Африки, що, за словами Плінія, становили половину цієї провінції. Зі смертю Нерона приватні володіння Юліїв-Клавдіїв були перетворені на *patrimonium principis*, що був не стільки приватною власністю принцепса, скільки був долучений з того часу до формально визнаної посади принцепса. Імператор Веспасіан перейняв контроль над накопиченими багатствами усього дому Юліїв-Клавдіїв, а також власністю Гальби, Отона та Вітеллія²³⁵. Пертінакс, прийшовши на короткий час до влади, заявив, що імператорські володіння – це суспільна власність Римської держави (*ἀλλὰ κοινὰ καὶ δημόσια τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς*),

²³¹ RG 15.

²³² HA, Sev. XXIII, 2.

²³³ Dio Cass. LIX, 15.

²³⁴ Suet., Calig. 38.

²³⁵ Erdkamp P. The grain market... P. 221.

а не його особиста²³⁶. Однак провести таке розмежування на практиці було дуже важко. Величезні земельні володіння імператора були джерелом поповнення імператорської скарбниці, вони забезпечували Рим дешевим збіжжям. Якщо в Єгипті був неврожай, імператор не лише задовольняв потреби держави у хлібі з інших джерел, але мав можливість допомогти і цій провінції, що була однією з житниць Імперії²³⁷. Поступово стирається грань між власністю імператора та суспільною.

У період принципату декілька інновацій суттєво збільшили розмір державних позик. Володіючи величезним майном, імператор через своїх рабів та лібертинів позичав великі суми грошей для тих чи тих комерційних проєктів. Відомо про здійснення такої операції між імператорським рабом та торговцями у Путеолах: сума склала 94 000 сестерцій. Ще одним важливим нововведенням щодо державних позик були *alimenta*, запроваджені Нервою та Траяном. Ці гроші позичалися регулярно землевласникам ряду італійських міст під 5 відсотків річних²³⁸. Такі заходи сприяли інтенсифікації грошового обігу в Італії. Загалом фінансова система доби принципату функціонувала без суттєвих збоїв. Аж до принципату Северів можна констатувати сталість купівельної спроможності грошей²³⁹.

Отже, з переходом до принципату сенат втрачає контроль над фінансами Римської держави. До рук імператора переходить контроль за збором податків та карбуванням монети з благородних металів. Імператори встановлюють нові та скасовують чи змінюють чинні податки. Як уже зазначалося, поряд із державною скарбницею (*aerarium*) запроваджується власна скарбниця імператора (*fiscus*). Із фіску фінансувалося утримання війська, чиновників, організація видовищ, роздачі, будівництво. Імператори взяли під свій контроль також ерарій, тільки формально радячись із сенатом щодо використання його коштів. Сенат мав лише опосередкований вплив на державні фінанси. Од часу Августа влада імператора була санкціонована сенатом і базувалася на відповідному законі. Водночас не було закону, який окреслював повноваження імператора у принципі. Уже влада Тіберія базувалася на традиції, що склалася за Августа.

²³⁶ Herodian II, 4, 7.

²³⁷ Plin., Pan. 31.

²³⁸ Andreau J. Banking and business in the Roman world. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 118-119.

²³⁹ Mrozek S. Prix et remuneration dans l'occident romain... P. 136.

Повноваження Августа були базою для влади усіх наступних принципсів. Участь сенату в управлінні державою визначалася, в основному, характером правління імператора. Одні імператори, яких просенатська історіографія зараховує до “поганих”, прагнули необмеженої влади, інші, “добрі”, допускали видимість свободи (*Quomodo pessimis imperatoribus sine fine dominationem, ita quamvis egregiis modum libertatis placere*)²⁴⁰. За “доброго” імператора сенат задовольнявся формальною причетністю до справи державного управління, за “поганого” – чекав кінця його правління і сподівався, що наступний буде “добрим”. Принципат був реальністю, яка не залежала від волі не лише пересічного римського громадянина чи сенату, але й самого принципса.

Август використав тривалий досвід трансформації республіканських інституцій, який базувався на традиціях диктатур Корнелія Сулли та Юлія Цезаря. Магістратури, сенат та народні збори стали інструментами його політики. Спладкоємці Августа, за незначним винятком, ретельно стежили за збереженням республіканської форми та її монархічного змісту.

²⁴⁰ Tac., Hist. IV, 8.

3.2. Політична пропаганда

Важливою складовою системи принципату стала політична пропаганда. Не усі її зразки сьогодні доступні нашому аналізу. Окремі засоби пропаганди майже повністю втрачені для нас, наприклад, театральні вистави. Можна припустити, що театральна сцена використовувалась для пропаганди імператорської влади¹. Не так просто розмежувати пропаганду і звичайну інформацію. На нашу думку, треба погодитися, що пропаганда – це визначені заходи чи інформація, які стають доступними вибраній аудиторії для забезпечення певної лінії поведінки цієї аудиторії чи її згоди з позицією, бажаною певній групі осіб². Пропаганда чітко вказує аудиторії, як діяти і як думати³.

Сучасна історіографія розглядає питання політичної пропаганди у Римській Імперії здебільшого у контексті висвітлення правління окремих імператорів. Зокрема наголошується, що офіційна пропаганда за Августа широко використовувала усі можливості естетичного впливу мистецтва на масового глядача⁴. М. Машкін показує, як широко залучав політичну пропаганду Август. Автор наголошує, що літературу ввели в обіг як засіб пропаганди ще з часів другого тріумвірату. Відтоді вона стала керованою. Образотворче мистецтво ще більше за літературу покликане було служити інтересам нових правлячих груп і пропагувати ідеї, вигідні для політичної системи Августа⁵. І. Шифман вважає найбільшим досягненням Августа перетворення найавторитетніших письменників епохи на рупор пропаганди потрібних режиму суспільних ідей та настроїв, що були його ідеологічним фундаментом⁶. М. Гаммонд називає Августа пропагандистом,

¹ Берестенев С.Ю. Императоры и актёры // ВДИ. – 2003. – № 4. – С. 168.

² Див.: Evans J. The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992. – P. 1.

³ Riggsby A.M. Caesar in Gaul and Rome: war in words. – Austin: University of Texas Press, 2006. – P. 209.

⁴ Вулих Н.В., Неверов О.Я. Роль искусства в пропаганде официальной идеологии принципата Августа... С. 172.

⁵ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 569, 589.

⁶ Шифман И.Ш. Цезарь Август... С. 148.

який далекоглядно підтримував мистецтво та літературу, що прославляли його досягнення та звеличували його надлюдську особистість⁷. С. Ленковський зазначає, що Август підтримував літературу з політичних мотивів, але після Августа підтримка літератури з боку імператора стає винятком⁸. Х. Батлер твердить, що безпосередній вплив принципату на літературу був незначним, натомість принципат опосередковано пригнічував літературу⁹. Б. Левік досліджує використання з пропагандистською метою карбування монети Клавдієм¹⁰, звертає увагу на вплив пропаганди для сучасної оцінки принципату Веспасіана¹¹. Ф. Тейлор вважає пропаганду у Стародавньому Римі складовою загальноісторичного процесу розвитку пропаганди¹². А. Донаті вказує на використання імператорами та їх службовцями написів, зокрема на придорожних мильних стовпах¹³. Засобом пропаганди була і будівельна діяльність імператорів¹⁴. Пол Маккендрік назвав один із розділів своєї книги “Август: споруди як пропаганда”¹⁵. У політичній пропаганді використовувались поняття, що асоціювались із певним божеством, як це показує Б. Спейс на прикладі Церери¹⁶. Т. Вайзман торкається зміни основи міфу про Рема для потреб пропаганди Августа¹⁷. О. Гекстер наголошує, що важливою складовою

⁷ Hammond M. *The Sincerity of Augustus* // HSCPh. – 1965. – Vol. 69. – P. 139.

⁸ Lenkowski S. *Z życia i kultury antyku*. – Lwów: uniwersytet, 1936. – Т. III. – S. 115; 121.

⁹ Butler H.E. *Post-Augustan poetry from Seneca to Juvenal*. – Oxford: at the Clarendon Press, 1909. – P. 8.

¹⁰ Levick B.M. *Claudius...* P. 73.

¹¹ Levick B. *Vespasian*. – London: Routledge Press, 1999. – P. 2.

¹² Taylor P.M. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era / 3rd ed.* – Manchester: Manchester University Press, 2003. – P. 35-50.

¹³ Donati A. *Epigrafia romana. La comunicazione nell' antichità*. – Bologna: Mulino, 2002. – 111 p.

¹⁴ Scheithauer A. *Kaiserliche Bautätigkeit in Rom. Das Echo in der antiken Literatur*. – Stuttgart: Steiner, 2000. – 338 s.

¹⁵ MacKendrick P. *Augustus: Buildings as Propaganda // The Mute Stones Speak...* P. 178-215.

¹⁶ Spaeth B.S. *The Roman Goddess Ceres*. – Austin: University of Texas Press, 1996. – XVI+256 p.

¹⁷ Wiseman T.P. *Remus: A Roman Myth*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – XV+243 p.

імперської пропаганди була армія, а одним із ключових її аспектів – демонстрація військового хисту та сили правителя¹⁸. В окремих роботах, доповідях на конференціях розглядається зв'язок між пропагандою та римською літературою¹⁹. Усі дослідники одностайні щодо важливого значення монет як засобу пропаганди²⁰.

Не буде перебільшенням твердження про значний вплив еллінізму на Рим загалом і на принципат зокрема. За словами Ціцерона, у Рим із Греції приплив не малий струмок, а “повноводна ріка наук і мистецтв”²¹. Між принципатом та елліністичними царствами зауважуємо багато спільного. Значною мірою саме вплив елліністичної традиції сприяв формуванню монархічної по суті, але республіканської за формою політичної системи, що склалась у Римі наприкінці I ст. до н. е. Чітко простежується наступність монархічного культу доби еллінізму та Римської Імперії. Свого часу Олександр Македонський знехтував релігійними заборонами, започаткував карбування у Греції монети з портретами правителя²², зрештою перетворив греків на підданих царя. Основою авторитарного режиму був культ царя, що походив із пошуків грецької філософської думки та монархічних тенденцій Сходу²³. Олександра справедливо вважають першим великим політичним пропагандистом. Римські полководці та імператори прагнули наслідувати його у цьому²⁴. На думку С. Утченка, не викликає

¹⁸ Hekster O. *The Roman Army and Propaganda // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 351, 354.*

¹⁹ Letteratura e propaganda nell'Occidente latino da Augusto ai regni romanobarbarici: atti del Convegno internazionale, Arcavacata di Rende, 25 – 26 maggio 1998 // a cura di Franca Ela Consolino. – Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000. – 227 p.; Braund S.M. *Praise and Protreptic in Early Imperial Panegyric: Cicero, Seneca, Pliny // The propaganda of power: the role of panegyric in the late antiquity. – Leiden; Boston: Brill Academic Publishers, 1998. – P. 53-76.*

²⁰ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды... 654 с.; Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 328-329; Шифман И.Ш. Цезарь Август... С. 170-172; Shotter D. *Roman Historians and the Roman Coinage // GR. – 1978. – № 2. – P. 156-168.*

²¹ Cic., *De Rep.* II, 34.

²² Неверов О.Я. *Геммы античного мира. – М.: Наука, 1983. – С. 70-71; 87.*

²³ Левек П. *Эллинистический мир. – М.: Наука, 1989. – С. 12.*

²⁴ Taylor P.M. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era... P. 33.*

особливих сумнівів фактичне обожнення Цезаря²⁵. Однак римське суспільство не могло без боротьби відмовитися від “свободи”. Завданням спадкоємців Цезаря було затушувати дилему “цар” чи “свобода”, що надзвичайно спритно зробив його наступник Октавіан²⁶. Без застосування політичної пропаганди він не досягнув би бажаного результату.

Першу масштабну пропагандистську кампанію Октавіан, засновник системи принципату, провів ще у період громадянських війн. Важко сказати, чи був він її ініціатором, чи лише адекватно відреагував на певні дії Антонія. Тацит вичерпно передає суть ворожої Октавіану позиції²⁷. Проте, саме пропаганда Октавіана значною мірою вплинула на оцінку римською історіографією політики Антонія²⁸. Треба наголосити, що використання політичної пропаганди полководцями було обов’язковим аспектом їхньої діяльності. В епоху громадянських війн та при зміні правителів у період Імперії у промовах, які виголопувались на військових зібраннях, на перший план висувуються агітаційно-пропагандистські політичні завдання²⁹. При цьому усі сторони конфлікту підкреслюють, що лише вони є виразниками прагнень римського народу. В. Рязанов, порівнюючи Секста Помпея з Октавіаном, його непримиренним противником у громадянській війні, стверджує, що вони використовували однакові методи, прагнули тієї самої цілі. Секст Помпей, як і Октавіан, переконував громадян, що саме він є захисником Республіки. Обоє використовували у пропаганді мотиви дубового вінка, що символізував врятування ними римських громадян від небезпек громадянських війн³⁰.

Під час війни проти Антонія пропаганда Октавіана, окрім іншого, підкреслює контраст між Клеопатрою та Октавією, сестрою Октавіана, яку Антоній покинув заради цариці Єгипту³¹. Несправедливо скривджена цнотлива Октавія протиставляється збудливій чужинці

²⁵ Утченко С.Л. Юлий Цезарь... С. 321.

²⁶ Ростовцев М.И. Рождение Римской империи... С. 72.

²⁷ Tac., Ann. I, 10.

²⁸ Jaczynowska M. Historia Starożytnego Rzymu. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – S. 188.

²⁹ Махлаюк А.В. Роль ораторского искусства полководца в идеологии и практике военного лидерства в Древнем Риме // ВДИ. – 2004. – № 1. – С. 46.

³⁰ Рязанов В.В. Образ Секста Помпея в римской исторической традиции // Норция. – Воронеж. – 1999. – Вып. 4–5. – С. 132–134.

³¹ Severy B.A. Augustus and the Family... P. 39.

Клеопатрі³². Не сприйнявши союз Антонія з Клеопатрою, на бік Октавіана переходить Мессала, що мав доти дружні взаємини з Антонієм³³. Протягом пропагандистської війни, що передувала битві біля мису Акцій, перо Мессали служило Октавіану. Октавіан подавав війну з Антонієм як боротьбу з Клеопатрою. Підкреслювалося, що римляни, воюючи на боці Антонія, по суті служать цариці Єгипту, виконують накази її євнухів³⁴. Антоній сильний силою варварів, на його боці воює Схід та його монстри-боги³⁵. Клеопатра, взявши з Антонієм шлюб, намагається підкорити сенат своїй владі, зрівнює Анубіса з Юпітером³⁶. Упоєний вином Антоній безглуздо прирік на смерть своїх воїнів³⁷. У складних обставинах того часу пересічному римлянинові було важко зрозуміти реальний стан справ. Римські громадяни побоювалися втратити свої привілеї у разі перемоги Антонія. Веллей Патеркул переконував, що цілі Антонія не мають нічого спільного з інтересами Риму³⁸. Зрештою, перемога над Антонієм подавалась як перемога над Єгиптом. Карбуються монети з легендою *ÆGYPTO CAPTA* та зображенням Себека-крокодила³⁹ – одного з головних богів єгипетського пантеону.

Треба наголосити, що Горацій, Вергілій та інші митці були одночасно і провідниками офіційної політичної пропаганди, і об'єктами її впливу, але не сліпим зряддям у руках принцепса. Горацій відмовився від пропозиції Августа стати його персональним секретарем⁴⁰. Постаць Енея набуває своєї поетичної сутності не як доробок політичної пропаганди, а як символ здатності людини вижити, подолати випробування, плекати надію на краще⁴¹. Разом з тим, сучасні Августу поети натякають на його родову схожість з Енеєм⁴².

³² Wyke M. The Roman mistress: ancient and modern representations... P. 39.

³³ App., B.C. IV, 38.

³⁴ Hor., Epod. IX, 11-14.

³⁵ Verg., Aen. VIII, 685-698.

³⁶ Propert. III, XI, 30-32; 41.

³⁷ Ibid. II, XVI, 38-39; III, XI, 56.

³⁸ Vell. Pat. II, 85.

³⁹ RSC I, P. 132, № 2.

⁴⁰ Evans J. The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus... P. 5.

⁴¹ Johnson W.R. Introduction // Virgil. Aeneid. – Indianapolis: Hackett Publishing, 2005. – P. XVII.

⁴² Evans J. The Art of Persuasion... P. 43.

Ідеологічна битва між Октавіаном і Антонієм продовжувалась після смерті Антонія і навіть після смерті Октавіана. Імператори Калігула та Клавдій, нащадки Антонія, підтримували позитивний образ Антонія. З приходом до влади Нерона акцент офіційної пропаганди змістився на рід Юліїв.

У 28 р. до н. е. в Ефесі карбуються срібні тетрадрахми, на яких пропагується Октавіан як захисник “свободи” римського народу: “*LIBERTATIS P.R. VINDEX*”⁴³. Це перегукується зі словами Августа у *Res gestae divi Augusti (rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi)*⁴⁴. Імператор Клавдій, прийшовши до влади, намагався дистанціюватися від зловживань Калігули. На реверсі його монет зображалась *Libertas*, що тримала у правій руці пілос (*pileus* – так звана “фригійська шапка” – символ свободи, право носити його мали лібертини). Зображення супроводжувалося легендою “*LIBERTAS AVGVSTA*”⁴⁵. Легенда “*LIBERTAS AVGVSTI*” трапляється на монетах Вітеллія⁴⁶, Веспасіана⁴⁷ та Марка Аврелія⁴⁸. Усе це приклади пропаганди свободи, яку дає Август, а не *res publica*. *Libertas* пропагується і на монетах інших імператорів, зокрема Траяна, Антоніна Пія, Коммода⁴⁹.

На реверсі згаданої монети Октавіана зображено *Pax*, тим самим поєднано свободу і мир. Саме завершення громадянських війн дало підстави Октавіану проголосити гасло – “*Pax Romana*”, яке разом з “*res publica restituta*” стало ключовим у системі політичної пропаганди нового політичного режиму. Пропаганда “*Pax Romana*” проявилась у закритті храму Януса Квіріна, що свідчило про мир у державі та в докільлі⁵⁰. Якщо до Августа за всю історію Риму зафіксовано лише два таких випадки, то за нього це здійснювалось тричі⁵¹. Закриття храму Януса з метою пропаганди згодом використовуватиме імператор Нерон. На реверсі його

⁴³ BMCRE I, P. 112, № 691-693. Pl. 17. № 4.

⁴⁴ RG I.

⁴⁵ BMCRE I, P. 185, № 145-146. Pl. 35. № 3.

⁴⁶ BMCRE I, P. 383.

⁴⁷ BMCRE II, P. 118, № 547.

⁴⁸ RIC III, P. 342, № 1605.

⁴⁹ BMCRE III, P. 135, № 684. Pl. 22. № 21; RIC III, P. 139, № 908; 141, № 920; 144, № 950; 357; 360.

⁵⁰ Verg., Aen. I, 293-294; VII, 601-622.

⁵¹ RG 13; Suet., Aug. 22; Vell. Pat. II, 38, 3.

монети, що датуються 64 – 65 рр. н. е., зображено храм Януса із зачиненими дверима та напис: *PACE P. R. TERRA MARIQ. PARTA IANVM CLVSIT S. C.* (після встановлення миру на суші та на морі для римського народу, заклав храм Януса за рішенням сенату)⁵². Пропаганда *Pax Romana* відгукувалась у серцях римлян. І лише з середини II ст. н. е. “римський мир” зазнає ерозії. Імператор Марк Аврелій змушений був провести значну частину свого правління на кордонах, стримуючи ворогів, не зважаючи на так звану “моровицю Антонінів”, епідемію, яка розпочалася у середині 60-х років II ст. н. е. і спалахувала час від часу аж до початку III ст., забравши життя до 20 відсотків населення⁵³.

За рішенням сенату на Марсовому полі (*campus Martius*) між 13 та 9 рр. до н. е. було споруджено Вівтар Миру Августа (*Ara Pacis Augustae*). Овідій говорить про Вівтар Миру в контексті припинення війн і загального миру⁵⁴. Прихід миру пропагували і монети Августа, на яких зображалась богиня Миру⁵⁵. Тема миру була популярною у періоди нестабільності. На монетах Оттона зображався персоніфікований мир із легендою *PAX ORBIS [TERRAR]VM*⁵⁶. Веспасіан, що як і Август прийшов до влади після періоду громадянських війн, теж активно пропагує свої досягнення у даруванні людям миру⁵⁷. Він збудував храм Миру (*templum Pacis*) поблизу форуму⁵⁸, зачинив двері храму Януса⁵⁹. Монети Веспасіана пропагують гасла “*PAX AVGVSTI*”, “*PAX ROMANI*”⁶⁰. Монети Септімія Севера з легендою “*PACATOR ORBIS*” наголошують на його досягненнях у справі відновлення миру⁶¹. Окремі мотиви декору *Ara Pacis* будуть використані іншими імператорами для пропаганди

⁵² SG, P. 33, № 53.

⁵³ Hekster O., Zair N. Rome and its Empire. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. – P. 6, 11.

⁵⁴ Ov., Fast. I, 709-712.

⁵⁵ Машкин Н.А. Принципат Августа... Табл. IV, № 3а; 11; EJ, P. 58, № 18.

⁵⁶ RICH, P. 26, № 347.

⁵⁷ Scott K. The imperial cult under the Flavians. – Stuttgart; Berlin: W. Kohlhammer, 1936. – P. 25.

⁵⁸ Suet., Vesp. 9.

⁵⁹ Oros. VII, 3, 7.

⁶⁰ BMCRE II, P. 187, № 771-773.

⁶¹ RSC III, P. 34, № 356.

їхніх власних досягнень, як ми це бачимо на прикладі Арки Тіта⁶². Використання окремими правителями спадщини своїх попередників у власних цілях не завжди обмежувалось лише запозиченням ідей. Так, Арка Костянтина була прикрашена скульптурами, взятими з ранніх монументів епохи Антонінів⁶³.

При зміні правлячої династії пропаганда прагне переконати громадян у наступності та законності принципату. На монетах Нерви з легендою *DIVVS AVGVSTVS* портрет Августа схожий на самого Нерву⁶⁴. Нерва наголошує на відновленні ним свободи після тиранії Доміціана. На реверсі монети Нерви зображено *Libertas*, що тримає скіпетр і шапку свободи (*pileus*), навколо напис "*LIBERTAS PVBLICA*" (свобода народу)⁶⁵. Легенда "*Providentia Senatus*" (прозорливість сенату) на монетах Нерви підкреслює законний характер його принципату⁶⁶. Портрети Септімія Севера, схожі з портретами Антонінів, пропагують його як спадкоємця Антоніна Пія та Марка Аврелія⁶⁷.

Імператори активно використовували у пропагандистських цілях усе, що було пов'язане з релігією. *Ludi Saeculares*, про які уже була мова, найбільш детально та майстерно ілюстрували синтез Августової пропаганди та помпезності⁶⁸. У період Імперії складовою частиною римської релігії став культ імператора як важливий засіб пропаганди⁶⁹. За словами А. Рановича, у культі імператорів світова імперія намагалась реалізувати світову релігію⁷⁰. Піддані стикалися з релігійною пропагандою у повсякденному житті постійно, коли дивились на монети, вівтарі, храми чи тріумфальні

⁶² Strong A. Roman sculpture... P. 125.

⁶³ Ibid., P. 329.

⁶⁴ Shotter D. Roman Historians and the Roman Coinage... P. 156.

⁶⁵ BMCRE III, P. 3, № 16.

⁶⁶ Ibid., P. XLIX.

⁶⁷ Southern P. The Roman Empire from Severus to Constantine. – London; New York: Routledge, 2003. – P. 29.

⁶⁸ Beacham R. The Emperor as impresario: producing the Pageantry of Power... P. 162.

⁶⁹ Potter D.S. Entertainers in the Roman Empire // Life, Death and Entertainment in the Roman Empire. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – P. 279.

⁷⁰ Ранович А. Восточные провинции Римской Империи в I – III вв... С. 53.

арки⁷¹. Популярними сюжетами монетних зображень є боги, вівтарі, сакральні предмети, релігійні церемонії⁷².

Ми уже звертались до написів, які були важливим засобом пропаганди у Римській Імперії. Виконані за наказом імператора, державного інституту чи будь-якої посадової особи, вони інформували населення про військові перемоги, досягнення уряду чи особисто імператора. Один із багатьох типових написів говорить про приборкання або винищення імператором Марком Аврелієм найбільш войовничих племен (*bellicosissimis gentibus deletis et subactis*)⁷³. Інколи цілі пропаганди змушували коригувати раніше зроблені написи. Зокрема, на триумфальній Арці Септімія Севера ім'я Гети було стерте після того, як його убив Каракалла⁷⁴. Одним із найважливіших написів, відомих сучасній науці, є "*Res gestae divi Augusti*". Е. Петерсон наводить визначення історичної пропаганди, якому повністю відповідає зміст "*Res gestae*"⁷⁵. Справді, на перший погляд, випадковий перелік досягнень Августа покликаний підкреслити весь позитив його правління. Яскраво це ілюструють глави, присвячені зовнішній політиці. Август наголошує, що він часто проводив громадянські та зовнішні війни по усьому земному докільцю, на суходолі і на морі, отримавши перемогу, дарував прощення усім громадянам, що просили про це (*victorque omnibus veniam petentibus civibus peperci*), очистив море від розбійників, розширив територію Римської держави і т. д.⁷⁶. Факти, які не вписуються у визначену автором схему, просто оминаються. Жодним словом не згадано про трагедію 9 р. н. е. у Германії, де херуски на чолі з Армінієм знищили три легіони разом з полководцем – Квінтілієм Варом, легатами і всіма допоміжними військами⁷⁷. Дізнавшись про поразку Вара, Август наказав розставити містом

⁷¹ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 213.

⁷² Машкин Н.А. Принципат Августа... Табл. VIII, № 10-11; IX, № 1-2; 4; 8-9; X, № 6-7; 11; Boyce A.A. The Twelfth Imperial Acclamation of Septimius Severus // AJA. – 1949. – № 4. – P. 337.

⁷³ ILS 374.

⁷⁴ Platner S.B. A topographical dictionary of ancient Rome. – London: Oxford University Press, 1929. – P. 43.

⁷⁵ Peterson E.H. Working the Angles. – Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1990. – P. 33.

⁷⁶ RG 3; 25-33.

⁷⁷ Dio Cass. LVI, 18-24; Flor. II, 30 [IV,12], 31-38; Suet., Aug. 23, 1; Vell. Pat. II, 117-119.

караули, щоб уникнути заворушень, намісникам провінцій він продовжив владу, щоб компетентні люди тримали союзників у покорі⁷⁸.

Твердження Августа про милосердя щодо своїх противників мало довести його прихильність до запровадженої Гаєм Юлієм Цезарем політики “милосердя”. Справді, Цезар виказав милосердя багатьом знатним римлянам, серед яких був і Брут, його майбутній убивця⁷⁹, і Квінт Лігарій, на захист якого у вересні 46 р. до н. е. виголосив промову Ціцерон. Демонструючи милосердя, як це мало місце у справах Юнія Новата, Кассія Патавіна, Емілія Еліана⁸⁰, Октавіан брав на себе ті функції, які раніше були прерогативою народних зборів. “Милосердя (*clementia*) Августа”, поруч із доблестю, справедливістю та благочестям, було зафіксоване на золотому щиті у курії Юлія⁸¹. Копія цього напису дійшла до нас на мармуровому щиті з Арелати (Нарбонська Галлія, суч. Arles): *Senatus / populusque Romanus / Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Augusto / co(n)s(uli) VIII dedit clupeum / virtutis clementiae / iustitiae pietatis erga / deos patriamque*⁸². Гораций свідчить про повернення у Рим традиційних римських чеснот:

“Спокій (*Pax*), Вірність (*Fides*), Честь (*Honos*), Соромливість (*Pudor*) давня

Й Мужність (*Virtus*), хоч вона й верталась довго,
Йдуть вже, йдуть до нас...”⁸³

Virtus означало і доблесть, і чесноту взагалі. На монетах того часу бачимо скорочення “*CL.V.*” чи “*C.V.*” – “*Clipeus virtutis*” (*clipeus* – круглий мідний солдатський щит). На зворотному боці монети зображали голову Октавіана. Наприклад: денарій 18-17 рр. до н. е. з Італії; денарій 12 р. до н. е. з Риму⁸⁴. Богиню доблесті (*Virtus*) було піднесено до рівня божества. Її зображали монети Августа⁸⁵,

⁷⁸ Suet., Aug. 25, 2.

⁷⁹ Plut., Caes. 46.

⁸⁰ Suet., Aug. 51, 1-2.

⁸¹ RG 34.

⁸² АЕ 1952, № 165.

⁸³ Ног., Carm. saec. 57-59 (Укр. переклад Андрія Содомори: Квінт Гораций Флакк. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – 254 с.).

⁸⁴ EJ, P. 59, № 24-25.

⁸⁵ Машкин Н.А. Принципат Августа... Табл. VIII, № 2.

медальйони Коммода⁸⁶ та ін. Вважалось, що *virtus* притаманна саме римлянам, інші народи володіють нею лише незначною мірою, якщо не позбавлені її взагалі. На противагу жіночій слабкості (*impotentia muliebris*), *virtus* є пануванням над собою, моральною та інтелектуальною дисципліною, почуттям гідності⁸⁷. У Римі будували храми *Virtus*, як і *Honos* та *Pietas*⁸⁸. Широка пропаганда *Virtus*, республіканської чесноти, повинна була переконати громадян у єдності традицій, правових та особливо моральних норм “Республіки” і “принципату”.

Серед перелічених на щиті з Арелати чеснот Августа бачимо “*iustitia*” (справедливість, правосуддя). Близьким до *iustitia* поняттям є *aequitas* – рівність персидзаконом, справедливість, неупередженість. Вергілій закликає: “Вчіться на прикладах правди (*discite iustitiam toniti*) й не важтесь богам не вклоняйтесь”⁸⁹. Згадка про *iustitia* як одну з чеснот Августа свідчила, що він як правитель піклується про своїх підданих, гарантуючи їм рівність перед законом, разом з тим має моральне право карати порушників законності, і таке покарання буде справедливим. Легенду “*IVSTITIA AVGVST*” бачимо на монетах імператора Нерви⁹⁰.

Pietas – це набожність, любов у поєднанні з пошаною, патріотизм. Той, хто належно дотримувався *pietas*, володів безумовно цією чеснотою, той одержував епітет *pius* – благочестивий, цнотливий, відданий. Імператор Антонін Пій отримав цей агномен за рішенням сенату: *Pius cognominatus est a senatu*⁹¹. Олександра Севера, як і Антоніна Пія, називали благочестивим (*pius*) та добродієм (*sanctus*)⁹². Імператора Коммода за життя теж називали цим ім'ям: *Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) [Aur(elius) [[Commodus]] An]tonius Aug(ustus) Pius*⁹³. Те ж стосується і Каракалли, який мав погану

⁸⁶ RMBM, P. 22, № 8.

⁸⁷ Fredouille J. Słownik cywilizacji rzymskiej. – Katowice: Książnica, 1996. – S. 297-298.

⁸⁸ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 112.

⁸⁹ Verg., Aen. VI, 620 (Укр. переклад Михайла Білика: Вергілій. Енеїда. – Харків: Фоліо, 2003. – 350 с.).

⁹⁰ BMCRE III, P. 8, № 59.

⁹¹ HA, Ant. Pius II, 3.

⁹² HA, Alex. Sev. IV, 5.

⁹³ AE 2001, № 1685b. Коммод прийняв титул “*Pius*” у 183 р. н. е. (BMCRE IV, P. XXV).

вдачу та був жорстоким⁹⁴. У написі з Мавританії, що датується 215-216 рр., читаємо: *Marcus Aurelius Antoninus Pius Aug*⁹⁵. У написі з Нумідії від 202 р. *pius* вживається щодо Септімія Севера та Каракалли: *Impp(eratoribus) Caes(aribus) L(ucio) Septimi(o) Severo III et M(arco) Aurelio / Antonino Augg(ustis) Piiis*⁹⁶.

Розуміння окремих чеснот за принципату зазнавало певних змін. М. Машкін твердив, що “*pietas*” епохи Августа – це не бунтівливий кляч часів Перузинської війни, а політичне гасло умиrotвореного Риму⁹⁷. *Pietas* передбачала точне виконання обов’язків, належну поведінку щодо богів і вітчизни, родичів і друзів, а в період Імперії – і щодо імператора. У написі від 1 р. н. е. (Рим) серед низки богів, яким посвячено вівтар, згадується і *Pietas*⁹⁸. *Clementia* – чеснота, яка стає загально визнаною лише за Імперії. Плебс надзвичайно прихильно ставився до імператорів, що демонстрували милосердя⁹⁹.

Август відновлював традиційні релігійні культу та моральні норми і водночас дав підстави характеризувати його поведінку як вільнодумство¹⁰⁰. Імператор Доміціан наприкінці I ст. н. е. поновив законодавство, спрямоване на зміцнення сім’ї¹⁰¹. Він покарав авторів сатиричних творів, які у грубій формі висміювали знатних чоловіків та жінок. Жінкам поганої репутації він заборонив користуватися паланкіном, претендувати на спадок та набувати майно за заповітом. Римського вершника він вилучив зі списку суддів (*erasit iudicum albo*) через те, що той знову одружився з колишньою дружиною, покараною за перелюб¹⁰². Але сам Доміціан не був еталоном моральності: він звабив Юлію – дочку свого брата Тіта, яка у 90 р. н. е. померла при спробі перервати вагітність¹⁰³.

“Милосердя Августа” тісно перепліталось зі “згодою (*concordia*) Августа” – прямим продовженням “однодумності” (*ὁμόνοια*), що пропагувалась грецькими філософами¹⁰⁴. Богиня згоди (*Concordia*)

⁹⁴ НА, М. Ant. Carac. IX, 3.

⁹⁵ АЕ 1948, № 109.

⁹⁶ АЕ 1966, № +547.

⁹⁷ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 570-571.

⁹⁸ АЕ 1891, № 110; 1980, № 45; 1981, № 76; 1991, № 278.

⁹⁹ Yavetz Z. Plebs and princeps... P. 34.

¹⁰⁰ Hammond M. The Sincerity of Augustus... P. 139-162.

¹⁰¹ Mart. VI, 2; 7; 91.

¹⁰² Suetonius, Domit. 8.

¹⁰³ Juv. II, 28-33.

¹⁰⁴ Ранович А. Восточные провинции Римской Империи... С. 17.

вшановувалась у римських сім'ях 22 лютого¹⁰⁵. Засновник династії Флавіїв – Веспасіан на початку свого правління випустив серію монет з легендою “*concordia exercituum*”. Ці монети були засобом пропаганди при виплатах війську, лояльність окремих підрозділів якого, мабуть, викликала занепокоєння нового правителя¹⁰⁶. Нерва, засновник династії Антонінів, пропагує те ж гасло на своїх монетах: *CONCORDIA EXERCITIVVM*¹⁰⁷. На початку короткого правління Вітеллія були випущені монети, що пропагували “вірність армії” (*FIDES EXERCITIVVM*) та “вірність преторіанців” (*FIDES PRAETORIANORVM*)¹⁰⁸. На монетах Марка Аврелія зображено його рукостискання з Луцієм Вером, що супроводжується гаслом “*CONCORD AVGVSTOR*”¹⁰⁹. Монети Дідія Юліана містять зображення богини згоди із орлом легіону та штандартом¹¹⁰. Програмною засадою внутрішньої політики початку III ст. стало гасло суспільної згоди – *concordia ordinum*. Найчисельніша серія гем “Згода Августів” датується часом правління династії Северів. Можливо, має рацію О. Неверов, вбачаючи тут нестійкість політичного становища цієї династії¹¹¹. Підтвердженням можуть бути медальйони часу Олександра Севера із легендою “вірність воїнів” (*FIDES MILITVM*)¹¹².

Отже, наступники Августа, йдучи за його прикладом, пропагують розмаїті чесноти. За Калігули його чесноти оспівувались публічно¹¹³. Веспасіан подавав свою владу як зразок чеснот¹¹⁴. *Honos* та *Virtus* зображені на медальйоні імператора Гальби з написом: “*HONOS ET VIRTVS*”¹¹⁵. Милосердя (*liberallitas*) пропагувалося на монетах Траяна¹¹⁶.

Імператори часто використовують лозунги, запозичені у своїх попередників. Проте інколи проголошуються гасла, властиві

¹⁰⁵ Ov., Fast. II, 631-632.

¹⁰⁶ Longden R.P. Nerva and Trajan... P. 191.

¹⁰⁷ BMCRE III, P. 1, № 4.

¹⁰⁸ BMCRE I, P. 306, № 65.

¹⁰⁹ RICH, P. 72, № 1043.

¹¹⁰ RSC III, P. 3, № 2.

¹¹¹ Неверов О.Я. Геммы античного мира... С. 86.

¹¹² RMBM, P. 41, № 3, Pl. I, fig. 1-2.

¹¹³ Suet., Calig. 16, 4.

¹¹⁴ Charlesworth M.P. Flaviana // JRS. – 1937. – Vol. 27, Part 1. – P. 54.

¹¹⁵ MHIR II, P. 5, Pl. XXI, № 10.

¹¹⁶ Longden R.P. Nerva and Trajan... P. 214.

конкретному принцепсу. Прикладом може бути *moderatio* (поміркованість) Тіберія. Д. Шоттер, аналізуючи монету Тіберія з легендою “*MODERATIONI S C*” (16 – 22 pp. н. е.), припускає, що *moderatio* демонструє тут примирливу позицію імператора щодо сенату¹¹⁷. Р. Роджерс звертає увагу на те, що пропагована Тіберієм “*moderatio*”, на відміну від інших чеснот, ніколи більше не фіксувалася на монетах імператорів¹¹⁸. Імператор Клавдій запроваджує пропаганду “Надії” (*Spes*) поруч з іншими персоніфікованими чеснотами¹¹⁹. На монетах Траяна читаємо: “Найкращий принцепс” (*OPTIMO PRINC*)¹²⁰, “Сенат та народ Риму найкращому принцепсу” (*S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI*)¹²¹. Пліній Молодший вважав, що цей когномен був наданий Траяну сенатом цілком обґрунтовано: “*Iustisne de causis Senatus Populusque Romanus OPTIMI tibi cognomen adiecit*”¹²². За словами Плінія, він уперше тепер дізнався, що “не принцепс над законами, а закони над принцепсом” (*non est princeps supra leges, sed leges supra principem*)¹²³.

Імператор Август переконував сучасників, що держава після припинення громадянських війн була передана під владу сенату та римського народу (*rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli*)¹²⁴. Бачимо пропаганду гасла “*res publica restituta*”. Перегукується з цим сентенція, часто повторювана імператором Тіберієм: “Я – пан для рабів, імператор для воїнів та принцепс для решти” (*Δεσπότης μὲν τῶν δούλων, αὐτοκράτωρ δὲ τῶν στραιωτῶν, τῶν δὲ δὴ λοιπῶν πρόκριτός εἰμι*)¹²⁵. Слушно М. Фінлі наголосив: важливо не те, чи Август відновив республіку, а те, чи достатнє число римлян та італійців переконали себе у тому, що він це зробив¹²⁶. Згодом популярним гаслом політичної

¹¹⁷ Shotter D. Tiberius Caesar... P. 36, Fig. 5.

¹¹⁸ Rogers R.S. Studies in the reign of Tiberius. Some Imperial virtues of Tiberius and Drusus Julius Caesar. – Baltimore: the Johns Hopkins Press, 1943. – P. 88.

¹¹⁹ RICH, P. 17, № 223.

¹²⁰ BMCRE III, P. 84, № 395.

¹²¹ BMCRE III, P. 98, № 484.

¹²² Plin., Pan. 88.

¹²³ Ibid. 65.

¹²⁴ RG 34.

¹²⁵ Dio Cass. LVII, 8.

¹²⁶ Finley M.I. Politics in the ancient world. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 25.

пропаганди стає “відроджений Рим” (*ROMA RENASCENS*), що видно на прикладі монет Нерви¹²⁷. Наступні імператори теж підкреслюють важливе місце сенату у державі. У написі на арці Тіта, спорудженій за Доміціана, слово “*SENATVS*” не лише передує іменам Тіта і Веспасіана, але й виконане літерами більшого розміру¹²⁸.

Як ми переконалися, важливим засобом політичної пропаганди були монети. Більше того, вони були першою реальною формою масової пропаганди¹²⁹, важливим засобом поширення ілюстрацій тріумфів Риму по всій Імперії¹³⁰. Звісно, основним призначенням монет була оплата війську та сприяння збору податків¹³¹. Проте імперські монети були не лише валютою, а й свого роду медаллю. Пам’ятник та скульптура доступні лише у якомусь конкретному місці. Монета цього обмеження не має. Щодня вона проникає у кожен будинок і у кожне домогосподарство у Римі чи у найвіддаленішій провінції.

Кожен новий імператор поставав перед необхідністю випуску нової монети з метою досягнення певних пропагандистських цілей. Правителі Римської Імперії контролювали величезні обсяги потрібного для карбування монети металу. Якщо металу не вистачало, можна було повторно використати наявні монети¹³². М. Абрамзон показує важливе значення монет для пропаганди зв’язку між армією та владою¹³³, особливо за часів принципату. Майже кожную главу *Res gestae* можна ілюструвати зображеннями та легендами на монетах Августа. Вони демонструють програму внутрішньої і зовнішньої політики, династичні прагнення, релігійну політику. Такі події, як повернення парфянами знамен римлянам та

¹²⁷ BMCRE III, P. 21, № 118.

¹²⁸ Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима... Ил. 174.

¹²⁹ Jowett G.S., O'Donnell V. Propaganda and Persuasion / 3rd ed. – London; New Delhi: Sage Publication Inc., 1999. – P. 54.

¹³⁰ Taylor P.M. Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era... P. 45.

¹³¹ Sidebotham S.E. Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. – A.D. 217. – Leiden: Brill Academic Publishers, 1986. – P. 114.

¹³² Duncan-Jones R. Money and Government in the Roman Empire... P. 127.

¹³³ Абрамзон М. Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики. – Челябинск: Челябинский гос. ун-т, 1994. – 270 с.

успіхи у Вірменії, відзначаються на монетах протягом двох років¹³⁴. У 23 р. до н. е. монетна система Імперії відійшла від традицій Республіки та тріумвірів. Одна сторона монети могла стосуватися відповідального за карбування монети чи актуальної події, на лицевій стороні майже завжди було зображення імператора¹³⁵.

Звичайним є широке зображення на монетах будівельних програм імператорів. Ціцерон поділяв будівельну активність на дві групи. З одного боку – будівництво мурів, корабельних гаваней, водогонів і всього того, що служить на користь державі. З іншого – театри, портики та нові храми¹³⁶. Монети передають зображення обох груп. Так, монети Августа пропагують відновлення ним доріг в Італії¹³⁷. Монети Траяна зображають будівництво доріг (*Via Traiana*), роботи у гавані в Остії, Тріумфальну Арку, храми, Форум із Базилікою Ульпія і Колону Траяна¹³⁸. Монети імператора Тіта зображають Колізей¹³⁹. Велична тріумфальна арка зображена на монетах Септімія Севера¹⁴⁰. Уже йшлося про те, якого важливого значення надавали імператори забезпеченню плебсу достатньою кількістю хліба за доступною ціною. Цей аспект політики також відображений на грошових знаках. На монетах імператорів Гальби, Отона, Вітеллія та ін. з написом “*CERES AVGVSTA*” зображалась Церера – богиня землеробства та родючості¹⁴¹. Пропагуються також роздачі зі стандартною формулою “*cong dat pop r*” (*congiarium datum populo Romano*)¹⁴². Щоб додати громадянам впевненості у завтрашньому дні, пропагуються спокій та безпека. На медальйоні імператора Отона читаємо легенду: “*SECVRITAS P R*” (*securitas populi*

¹³⁴ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 329.

¹³⁵ Metcalf E. Roman Imperial Numismatics // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 36.

¹³⁶ Cic., De Off. II, 60.

¹³⁷ Hill G.F. Historical Roman coins. From the earliest times to the reign of Augustus... P. 150-153, Pl. XIV, № 95, 96.

¹³⁸ Shotter D. Roman Historians and the Roman Coinage... P. 156.

¹³⁹ BMCRE II, Pl. 50, № 2; 69, № 8; CRE, Pl. 7, № 98; Cohen I, P. 461, № 399.

¹⁴⁰ RSC III, P. 23, № 104.

¹⁴¹ BMCRE I, P. 332, № 140-141, Pl. 57, № 8; P. 364; P. 381, № 71, Pl. 64, № 5.

¹⁴² MHIR I, P. 471-472, Pl. XVIII, № 15.

Romani – безпека римського народу)¹⁴³. Окремим напрямом пропаганди є династична ідея, про що мова буде згодом.

Імператори намагаються якомога активніше використати архітектурні споруди для цілей пропаганди. Уже за Помпея і Цезаря для будівництва храмів імпортують мармур із каменоломень Греції та Північної Африки¹⁴⁴. Активна будівельна політика Августа дала йому підстави пишатися тим, що він прийняв Рим дерев'яним, а залишає мармуровим¹⁴⁵. М. Портер назвала “надмірною” наполегливість, з якою Август заміняв використання цегли мармуром¹⁴⁶. Х. Пуллен стверджує, що за принципату кожна суспільна споруда і кожний приватний будинок, хоч якось претендуючи на розкіш та вишуканість, всередині та зовні саяв мармуром¹⁴⁷. Напевно, це перебільшення¹⁴⁸. Водночас будівельна діяльність Августа вражала сучасників. Тріумфальні споруди – арки, колони, ростри – зводились на честь історичних подій і стверджували ідею могутності римської зброї та римської держави¹⁴⁹. Арка Траяна у Беневенто з одним прогоном, арки Септімія Севера та Костянтина у Римі з трьома прогонами – усі вони поєднують грандіозні архітектурні форми та великий простір для різьблення поверхні імперською пропагандою. Зображення можуть бути пов'язані з актуальними на час спорудження арки політичними подіями. Наприклад, на фризі арки Септімія Севера у Римі вирізьблений його тріумф 202 року¹⁵⁰. При цьому підкреслюється роль імператора як командувача.

На одному з барельєфів зображено імператора, що стоїть на

¹⁴³ MHIR II, P. 2, Pl. XXI, № 11.

¹⁴⁴ Stamper J. The Architecture of Roman Temples. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 105.

¹⁴⁵ Suet., Aug. 28, 3.

¹⁴⁶ Porter M.W. What Rome was built with: a description of the stones employed in ancient times for its building and decoration. – London; Oxford: Henry Frowde, 1907. – P. 22.

¹⁴⁷ Pullen H.W. Handbook of ancient Roman marbles or history and description of all ancient columns and surface marbles still existing in Rome, with a list of the building in which they are found. – London: John Murray, 1894. – P. 2.

¹⁴⁸ Tomlinson R.A. From Mycenae to Constantinople: the evolution of the ancient city. – London: Routledge, 1992. – P. 147.

¹⁴⁹ Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима.... С. 76.

¹⁵⁰ Elster J. Imperial Rome and Christian Triumph. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 78.

рострах в оточенні лікторів і промовляє до натовпу, який піднятими руками вітає одягнутого у тогу імператора. Натовп складається з плебсу, про що свідчить короткий, до колін, одяг, характерний саме для цієї суспільної групи. Зміст промови передає друга група цього барельєфу: на підвищенні (*suggestus*) сидить імператор на курульному кріслі, у лівій руці тримає берло, права витягнута до жінки, яка підходить до нього з двома дітьми (одну дитину несе на лівому плечі, другу веде за руку), щоб вшанувати його за опіку над італійськими дітьми. Ідеться про державну допомогу на дітей, запроваджену імператором Траяном¹⁵¹. Інший барельєф зберігся лише частково; він зображує імператора, що дає якийсь знак вищому магістрату зі свого супроводу. Ймовірно, тут зображено акт публічного спалення боргових списків. Їх, у вигляді диптихів – складених удвоє дерев'яних табличок, зносять чоловіки, мабуть, урядові службовці (*apparitores*), і складають у стос, який за наказом імператора мають підпалити. Ця сцена зображає едикт імператора Траяна, за яким мешканці провінцій звільнялися від несплачених податків¹⁵². За Северів навіть клейма на цеглинах прямо пов'язують з імператорською пропагандою¹⁵³.

Отже, пропаганда стала важливою складовою політичної системи, що сформувалась у Римі наприкінці I ст. до н. е. Од часу Августа вона набула рис державної політики і охопила не лише всю територію Римської Імперії, але через релігію, монети, написи, архітектуру, літературу, твори мистецтва вийшла далеко за її межі – як географічно, так і хронологічно. Успіхові пропаганди сприяли очікування суспільства, актуальність проголошених гасел. Закладена Октавіаном Августом база політичної пропаганди була активно використана наступними правителями. Основні її риси залишались незмінними від Августа до Северів. Пропаганда покликана була забезпечити внутріполітичну стабільність Імперії. Поза дією політичної пропаганди не залишався жоден римлянин, жодна верства населення, жоден політичний чи соціальний інститут. Можна констатувати тотальний характер політичної пропаганди доби принципату. Значною мірою саме успішна пропаганда сприяла непохитності політичного режиму I, II і початку III століття н. е.

¹⁵¹ Plin., Paneg. 26-27.

¹⁵² Око J. Mownica rzymska (Rostra romana)... S. 24-24. Рyc. 10-11.

¹⁵³ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 292-293.

3.3. Політичні репресії

Не усі переслідування доби принципату мали політичний підтекст. Наприклад, граматист Селевк був доведений до самогубства за те, що, прагнучи бути готовим до бесід з Тіберієм, випитував у його слуг, книги яких авторів читає імператор¹. Однак саме політичні репресії стали одним із проявів трансформації політичної системи Риму у добу принципату. Наукових досліджень цієї проблеми мало. Здебільшого ця тема розглядається при висвітленні правління окремих імператорів². Популярними сюжетами є змови періоду правління імператора Тіберія³, заслання Овідія⁴.

¹ Suet., Tib. 56.

² Вержбицкий К.В. Образ Тиберия в “Анналах” Тацита и проблема его достоверности // Университетский историк. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 1. – С. 27-42; Нони Д. Калигула. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 350 с.; Сергеев В.С. Принципат Тиберия... С.78-95; Allen W. The Political Atmosphere of the Reign of Tiberius // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – 1941. – LXXII. – P. 1-25; Auguet R. Kaligula czyli władza w ręku dwudziestolatka. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990. – 164 s.; Barrett A.A. Caligula: The Corruption of Power. – London: Batsford, 1989. – XXVI+334 p.; Grant M. Neron. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – 220 s.; Hekster O. Commodus: An Emperor at the Crossroads. – Amsterdam: Gieben, 2002. – VI+250 p.; Jones W.B. The Emperor Domitian. – London; New York: Routledge, 1992. – XI+292 p.; Morawski K. Dwaj Cesarze Rzymscy. Tyberysz i Hadryan. – Krakow, 1893. – 148 s.; Rudich V. Political Dissidence under Nero. The Price of Dissimulation. – London; New York: Routledge, 1993. – XXXIV+354 p.; Seager R. Tiberius / 2nd ed. – Madlen; Oxford: Blackwell, 2005. – XVIII+310 p.; Weigall A. Nero, emperor of Rome. – London: T. Butterworth, 1930. – 319 p.; Slingerland H. D. Claudian Policymaking and the Early Imperial Repression of Judaism at Rome. – Atlanta: Scholars Press, 1997. – XI+283 p.

³ Парфенов В. Н. Сеян: взлет и падение // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 63-88; Bellemore J. Cassius Dio and the Chronology of A.D. 21 // CQ. – 2003. – № 1. – P. 268-285; Rogers R.S. The Conspiracy of Agrippina // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – LXII. – 1931. – P. 141-168.

⁴ Вулих Н.В. Овидий и Август // ВДИ. – 1968. – № 1. – С. 151-160; Williams G. The Curse of Exile: A Study of Ovid's Ibis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 146 p.

Політичні репресії за принципату не були для Риму новим явищем. Досить пригадати репресії Марія, Сулли чи тріумвірів. Це залишалось в історичній пам'яті римського суспільства, створюючи сприятливий ґрунт для функціонування репресивного механізму. На думку Д. Лендона, в основі деспотизму лежить сила та страх: "Страх – це дуже економний шлях управління: багато страху може бути створено дуже малою силою"⁵. Проте зміна політичного режиму призвела до нової якості функціонування репресивного механізму.

Ще у період Республіки було розроблене законодавство, що стало правовою основою для використання імператорами політичних репресій: *lex Apuleia de maiestate*, *lex Varia*, *lex Cornelia* та *lex Iulia de maiestate*. Ці закони спрямовані на захист інтересів Римської держави та народу. Вони повинні були не допустити якихось дій проти римських магістратів чи осіб, наділених *Imperium* чи *Potestas*⁶. Август вводить нову практику застосування цього законодавства. Обурений змістом творів якогось Кассія Севера, імператор провів слідство на основі *lex maiestatis*. За вироком сенату звинуваченого було вислано на Крит, а згодом засуджено до конфіскації майна та позбавлено вогню і води (*igni atque aqua*)⁷. Оскільки в Римі не було державної служби для розслідування політичних злочинів, ініціативу з розслідування таких справ брали на себе донощики (*delatores maiestatis*)⁸.

Отже, саме Август ініціював використання репресій у політичній боротьбі. Наступним імператорам залишалось лише скористатися його досвідом. Тіберій був мало не педантичний у дотриманні закону. На питання претора, чи притягати до суду за образю величі, імператор Тіберій відповів, що закони повинні виконуватися (*exercendas esse leges*)⁹. Важко визначити кількість тих, що зазнали переслідувань з політичних мотивів. Ч. Сміт нараховує за правління Тіберія 52 судових переслідувань за *lex maiestatis*¹⁰. О. Єгоров підрахував, що

⁵ Lendon J. Empire of Honour... P. 4.

⁶ Long G. Majestas // Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. – London, 1875. – P. 724-726.

⁷ Tac., Ann. I, 72; IV, 21.

⁸ Ibid. II, 50; IV, 30.

⁹ Suet., Tib. 58.

¹⁰ Smith C.E. Tiberius and the Roman Empire. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1942. – P. 180-181.

число процесів про образу величі складало у 14-23 рр. – 11, 23-31 рр. – 18, 31-37 рр. – 52¹¹.

У період правління Клавдія, за словами Светонія, було страчено 35 senatorів і понад 300 вершників¹². Сенека подає те саме число страчених senatorів, але щодо вершників його дані дещо менші – 221, зате він додає, що інших осіб було страчено “скільки є піску”¹³. Т. Рут запропонував таку класифікацію страт за Клавдія: 1) – страти змовників за наказом самого Клавдія; 2) – страти батьковбивць, рабів та лібертинів, визнаних винними у змові проти своїх панів, або у здирництві та лжесвідченні, також за наказом Клавдія; 3) – страти за наказом самого Клавдія, але через підбурювання його дружин, лібертинів чи близьких радників, 4) – страти за наказом його дружин, лібертинів чи службовців без відома самого Клавдія¹⁴.

Не припиняються репресії і за Нерона. Тацит твердив, що потоки пролитої крові пригнічують душу та сковують її смутком. Одних засуджують до страти, інших висилають¹⁵. У 62 р. відбувся перший, з часу приходу до влади Нерона, процес за *lex maiestatis*¹⁶. З багатьма розправлялися без суду. Юній Сілан, проконсул провінції Азія, був прилюдно отруений на банкеті. Про причетність Нерона до цього злочину свідчить те, що серед його виконавців був лібертин імператора, який відповідав за майно принцепса у цій провінції¹⁷. Є підстави вважати, що саме за допомогою отрути Нерон розправився з Британіком – рідним сином попереднього імператора Клавдія¹⁸. Діон Кассій розповідає, що на шкірі Британіка почали з’являтися сліди від отрути, і Нерон вкрив її гіпсом. Але коли тіло проносили через Форум, гіпс був змитий сильним дощем. Тому злочин став відомий через те, що люди чули і що вони бачили¹⁹.

¹¹ Егоров А.Б. Рим на грани епох... С. 147; 150.

¹² Suet., Claud. 29, 2.

¹³ Sen., Apocol. 14.

¹⁴ Ruth T. The problem of Claudius: some aspects of a character study...

P. 83.

¹⁵ Tac., Ann. XVI, 16; 21-35.

¹⁶ Ibid. XIV, 48.

¹⁷ Ibid. XIII, 1.

¹⁸ Joseph., Ant. XX, 8,2; Suet., Nero 33, 2-3; Tac., Ann. XIII, 16.

¹⁹ Dio Cass. LXI, 7.

Небезпека чекала на будь-кого, хто був потенційною загрозою владі принцепса. Підставою для переслідування були знатні предки, великий маєток, висока духовність та слава. Але Меммій Регул, який славою та особистими чеснотами міг змагатися з Нероном, не був репресований, бо не мав знатних предків та великого маєтку²⁰.

З приходом до влади династії Флавіїв ситуація не змінилась. У сенаті ще були залишки республіканської опозиції, яку очолював Гельвідій Пріск. Коли Веспасіан повернувся з Сирії, Гельвідій був єдиним, хто вітав його не як імператора, а як приватну особу, а потім у всіх своїх преторських едиктах жодного разу не висловив йому належної шани. Не зважаючи на відсутність принцепса, Гельвідій наполіг на розгляді у сенаті важливого питання щодо обмеження державних видатків. Лише вето народного трибуна завадило прийняти рішення з цього приводу. Врешті-решт, коли Гельвідій дозволив собі неприховані випадки проти принцепса, Веспасіан вислав його, а згодом наказав стратити²¹. За Доміціана репресії стають масовими. Великою милістю, Доміціана був дозвіл засудженим самим обрати собі смерть²².

Не припиняються політичні репресії і за Антонінів. Імператор Траян, звертаючись до Плінія, вказує, що хотів би здобувати повагу не страхом, терором чи процесами про образу величі (*non ex metu nec terrore hominum aut criminibus maiestatis reverentiam nomini meo acquiri*)²³. Проте уже Адріан багатьох позбавив життя чи відкрито, чи підступно (*vel aperte vel per insidias*)²⁴. За Антоніна Пія сенат оголосив поза законом (*proscriberetur*) Атілія Тіціана – консула *ordinarius* 127 р. н. е.²⁵ – за звинуваченням у прагненні до тиранії (*affectatae tyrannidis reus*)²⁶. Його ім'я було затерте у *Fasti Ostienses*²⁷. Добровільно пішов із життя Прісціан через таке звинувачення²⁸. З *Fasti Ostienses* під 145 р. дізнаємось про винесений сенатом вирок (*de Cornelio Prisciano in sen(atu) [iud(icium)] [cor]am factum*) за

²⁰ Tac., Ann. XIV, 47.

²¹ Suet., Vesp. 15; Tac., Hist. IV, 9.

²² Suet., Domit. 11, 2.

²³ Plin., Ep. X, 82.

²⁴ HA, Hadr. XXIII, 8.

²⁵ Klein I. Fasti consulares... P. 63.

²⁶ HA, Ant. P. VII, 3.

²⁷ Vidman L. Fasti Ostienses. – Praha: Academia, 1982. – P. 49.

²⁸ HA, Ant. P. VII, 4.

те, що він “вороже турбував” провінцію Іспанію (*quod provinciam Hispaniam hostiliter [in-] [q]uietaverit*)²⁹. Марк Аврелій відповів репресіями на заколот Авідія Кассія, хоча вони були меншими, ніж можна було очікувати³⁰. Імператор Коммод багатьох наказав убити, багатьох вислав, у тому числі консулів. Серед убитих його сестра, чоловік сестри, дружина, префект преторія, багато сенаторів, у тому числі й консулярів³¹.

Режим відповідав репресіями на реальні загрози. Ідеться і про республіканську за духом опозицію, і про спроби узурпації влади. Не дивно, що імператори намагаються перестерегти змови усіма доступними засобами. У Римі здавна існувала військова розвідка. Шпигунів (*speculatores*) згадують Светоній, Тацит та інші історики³². Свого часу Траян організував службу, що повинна була сприяти постачанню продовольства³³. Подорожуючи серед провінціалів, ці службовці – *frumentarii* – мали можливість, окрім збору хліба, збирати також інформацію. Усе, що на їх думку було варте уваги, вони повідомляли своїм командирам чи безпосередньо імператору. Інколи справа про звичайний перелюб привертала увагу імператора³⁴. Епіграфічний матеріал підтверджує, що *frumentarii* входили до штату розквартированих у провінціях легіонів³⁵. За Адріана ця служба трансформується на справжню “службу безпеки”. Таємні агенти імператора стежили навіть за тим, що робили його друзі³⁶. Об’єктом стеження є не лише провінціали, а й римські аристократи. Якщо змова проти імператора викрита вчасно, іноді твердять про несправедливі переслідування. Доміціан говорив, що коли правителі розкривають змови, їм не вірять, доки їх не уб’ють (*quibus de coniuratione comperta non crederetur nisi occisis*)³⁷. Змови бували ще в період принципату Августа. За законом про образу величі були притягнуті до відповідальності Фанній Цепіон

²⁹ Vidman L. *Fasti Ostienses*... P. 50.

³⁰ HA, M. Ant. Philos. XXVI, 11.

³¹ HA, Commod. IV; V, 7-12; VI, 11-12; VII; IX, 2.

³² Suet., Aug. 27, 3; Tac., Hist. II, 73.

³³ Aur. Vict., De Caesaribus XIII, 5.

³⁴ HA, Macrin. XII, 4.

³⁵ ILSAC (Orelli) 74; 3491; 4922.

³⁶ HA, Hadr. XI, 4.

³⁷ Suet., Domit. 21.

та Варрон Мурена³⁸. Повідомляють джерела і про інші змови проти Октавіана Августа³⁹.

Дві змови проти імператора Тіберія сталися на початку його правління. У центрі однієї стояв онук Августа – Агріппа Постум, іншої – Скрібоній Лібон Друз. Небезпечними були змови онуки Августа Агріппіни з двома її старшими синами та префекта преторіанців Сеяна. Останній був таким могутнім у Римі, що навіть познайомитися з його лібертинами чи рабами вважалось великим щастям⁴⁰. У змові Сеяна брали участь багато сенаторів та лібертинів. Змовники заручились також підтримкою частини війська. Лише вчасне викриття їхніх планів врятувало імператора, якому довелось розробити обережні та довготривалі заходи, що привели до арешту та страти Сеяна. При цьому Тіберій не був упевнений у сприятливому для себе завершенні цих подій. Очікуючи на Капрі відомостей з Рима, Тіберій тримав наготові кораблі для втечі під захист легіонів, які ще залишалися йому вірними⁴¹. Тіберій часто повторював, що “тримає вовка за вуха” (*lupum se auribus tenere*)⁴². Неодноразово організовувались змови проти Гая Калігули. Одну з них видав Аніцій Церіал⁴³. Врешті-решт чергова змова була успішною⁴⁴.

Один римських вершник, звинувачений у змові проти імператора Клавдія, був скинутий з Капітолія трибунами та консулами⁴⁵. У 48 р. н. е. був схоплений римський вершник Гней Ноній: озброєний мечем, він перебував серед натовпу, що зібрався вітати імператора⁴⁶. Про двох вершників, які намагались убити цього принцепса, говорить і Светоній. Якийсь озброєний плебей був схоплений уночі біля спальні Клавдія⁴⁷.

У 42 р. н. е. повстання проти Клавдія підняв далматський легат Фурій Камілл Скрібоніан. Через чотири дні легіонери убили його

³⁸ Suet., Tib. 8; Vell. Pat. II, 91, 2.

³⁹ Dio Cass. LV, 14, 1; Suet., Aug. 19; Vell. Pat. II, 91, 3-4.

⁴⁰ Tac., Ann. VI. 8.

⁴¹ Dio Cass. LVIII, 13; Joseph., Ant. XVIII, 6, 6; Suet., Tib. 65.

⁴² Suet., Tib. 25.

⁴³ Dio Cass. LIX, 22; Tac., Ann. XVI, 17.

⁴⁴ Dio Cass. LIX, 29, 5-7; Joseph., Ant. XIX, 1, 14; Suet., Calig. 58-59.

⁴⁵ Dio Cass. LX, 18.

⁴⁶ Tac., Ann. XI, 22.

⁴⁷ Suet., Claud. 13.

за нез'ясованих обставин⁴⁸. За участь у повстанні Скрібоніана був засуджений до смертної кари Цеціна Пет, консул-суффект 37 р. н. е. З ним разом пішла з життя і його дружина Аррія, викликавши захоплення своєю мужністю⁴⁹. У 46 р. н. е. змову проти Клавдія організували Азіній Галл і Статілій Корвін, онуки ораторів Полліона і Мессали. У змові брала участь велика кількість імператорських лібертинів та рабів⁵⁰. Клавдій загинув не від меча чи кинджала, а від отрути⁵¹.

Імовірно у 65 р. н. е. складається змова Пізона проти імператора Нерона, хоча точно датувати її важко⁵². За словами Таціта, учасниками її були сенатори, вершники, воїни, жінки⁵³. Нерона нажахали розміри змови, і він рішуче покарав усіх учасників, яких удалось викрити. Було страчено багатьох сенаторів і значну частину командного складу преторіанців⁵⁴. Светоній розповідає також про змову, організовану Вініціаном у Беневенті⁵⁵. Цікаву розповідь про організацію якогось замаху на Нерона читаємо у Плутарха⁵⁶. Закінчився цей принципат усуненням імператора від влади. Зі смертю Нерона (а він покінчив життя самогубством⁵⁷) припинилось у Римі правління династії Юліїв-Клавдіїв.

У 79 р. н. е. була розкрита змова проти Веспасіана. У ній брав участь Епрій Марцелл, двічі консул, що кілька років керував провінцією Азія. Справу Марцелла розглядав сенат і визнав його винним. Змовник перерізав собі горло бритвою⁵⁸. За Тіта якісь двоє патриціїв намагались захопити владу⁵⁹. У 88 р. н. е. повстання проти імператора Доміціана розпочав намісник Верхньої Германії Луцій Антоній Сатурнін, під

⁴⁸ Suet., Claud. 13, 2.

⁴⁹ Martial. I, 13.

⁵⁰ Dio Cass. LX, 27, 5; Suet., Claud. 13, 2.

⁵¹ Dio Cass. LX, 34; Suet., Claud. 44, 2; Tac., Ann. XII, 67.

⁵² Pagan V.E. Conspiracy narratives in Roman history. – Austin: University of Texas Press, 2004. – P. 74-75.

⁵³ Tac., Ann. XV, 48.

⁵⁴ Suet., Nero 36; Tac., Ann. XV, 48-71.

⁵⁵ Suet., Nero 36.

⁵⁶ Plut., De garrulitate 7.

⁵⁷ Suet., Nero 49, 4.

⁵⁸ Dio Cass. LXV (LXVI), 16.

⁵⁹ Suet., Tit. 9.

командуванням котрого перебувало два легіони⁶⁰. Проти Нерви змову організував Кальпурній Красс, нащадок знаменитого тріумвіра. Нерва холоднокрівно посадив змовників позаду себе під час одного з видовищ, демонструючи тим самим свою зневагу до смерті. Через рік після приходу Нерви до влади преторіанці, підбурені своїм командиром Касперієм Еліаном, зажадали видати їм на розправу осіб, якими вони були незадоволені. Не зважаючи на рішучий спротив Нерви, який під впливом емоцій навіть підставив шию під меч бунтівників, ті, на кого вказав Еліан, були убиті. Щоб зміцнити своє становище, імператор усиновив Траяна після цих подій⁶¹.

Змова була організована і проти імператора Адріана⁶². Адріан підозрював Лузія Квіста у прагненні захопити владу⁶³. У період правління Марка Аврелія заколот підняв Авідій Кассій. Сенат оголосив Кассія ворогом (*hostis*) і конфіскував майно. Невдовзі Кассій був убитий⁶⁴. Змови вчинялися і проти імператора Коммода. М. Ростовцев зазначає, що саме невдала змова сенату проти Коммода поклала початок періоду терору⁶⁵. У змові проти нього брала участь його старша сестра Аннія Луцілла, префект преторія та інші впливові особи. Більшість була страчена, деякі заслані⁶⁶. Чергова змова з участю приближених до імператора осіб досягла мети. Спершу його пробували отруїти, але коли це не дало результату, Коммода задушив атлет, із яким він зазвичай вправлявся у боротьбі⁶⁷.

Практика застосування *lex maiestatis* показала, що поряд зі справжніми злочинами карались і абсолютно невинні речі. Людину могли покарати за те, що вона принесла у сортир чи будинок розпусти монету або перстень із зображенням Августа. Не можна було перед статуєю Августа бити раба чи переодягатися, несхвально відгукуватися про якесь слово чи справу принцепса. Донощики підхоплювали розмови п'яних і звичайні жарти. Якийсь чоловік

⁶⁰ Suet., Domit. 6, 2.

⁶¹ Dio Cass. LXVIII, 3.

⁶² HA, Hadr. VII, 1-2.

⁶³ Ibid. V, 8.

⁶⁴ HA, M. Ant. Philos. XXIV, 9; XXV, 2.

⁶⁵ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство... Т. II. – С. 110.

⁶⁶ HA, Commod. IV, 1-4.

⁶⁷ Ibid. XVII, 1-2.

загинув, дозволивши у своєму місті вшанувати Тіберія у той день, у який колись було вшановано Августа⁶⁸.

За Калігули людей жорстоко карали навіть за негативний відгук про влаштовані ним видовища. Якийсь чоловік був спалений на вогнищі посеред амфітеатру за віршик із двозначним жартом⁶⁹. Прийнятий у Римі з великими почестями цар Мавританії Птолемей був страчений через те, що під час бою гладіаторів привернув до себе загальну увагу блиском свого пурпурового плаща (пурпуровий одяг асоціювався з імператорським домом, існувала державна монополія на торгівлю пурпуровою фарбою, яку добували з молюска *murex*)⁷⁰. Часто-густо розправа над жертвою проводилась навіть без видимості судового розгляду⁷¹. За Доміціана багато загинуло без будь-якої провини⁷². Пліній Молодший говорить, що серед його друзів троє були убиті, а четверо – вислані⁷³.

Високе становище не гарантувало від репресій. Консулів, які забули опублікувати едикт про день народження імператора Калігули, було позбавлено посади. Калігула наказав шмагати (*flagellavit*) звинуваченого у зраді квестора Бетілієна Басса, зірвавши з нього одяг⁷⁴. Лентула Гетуліка, який 10 років був легатом Верхньої Германії, стратили за добре ставлення до нього воїнів⁷⁵.

Окремі імператори відзначалися винятковою жорстокістю. Так, Калігула багатьох громадян вищих станів затаврував розпеченим залізом, кинув диким звірам, посадив у клітки, перепиляв навіпіл пилкою, використовував спеціальні канати, черевики для тортур та інші пристрої⁷⁶. Цьому правителю подобалось піддавати людей моральним тортурам⁷⁷. Доміціан, щоби змусити своїх противників назвати імена спільників, вигадував нові тортури⁷⁸. Коммод на

⁶⁸ Suet., Tib. 58.

⁶⁹ Suet., Calig. 27, 3-4.

⁷⁰ Morley N. Trade in Classical Antiquity. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 38; Suet., Calig. 35, 1.

⁷¹ Dio Cass. LIX, 26; Suet., Calig. 28.

⁷² Suet., Domit. 10, 2-4.

⁷³ Plin., Ep. III, 11, 3.

⁷⁴ Sen., De ira III, 18.

⁷⁵ Dio Cass. LIX, 22.

⁷⁶ Sen., De ira III, 19; Suet., Calig. 27, 3-4.

⁷⁷ Sen., De ira II, 33, 3-4.

⁷⁸ Suet., Domit. 10, 5.

дванадцятomu році життя зажадав, щоб служителя лазні кинули у піч, бо вода, у якій йогомили, видалася йому гарячою⁷⁹.

Ми наголошували, що імператор мав вирішальний вплив на кар'єру політика чи воєначальника. Але він прямо або опосередковано впливав також на кар'єру юриста та оратора. Чи не єдиним місцем у Римській Імперії, де зберігалось реальне значення політичного красномовства, були *contiones militares*, на яких полководці звертались до солдат з агітаційно-пропагандистськими промовами⁸⁰. Водночас багатьох приваблювала література, де ці тенденції проявлялися менше⁸¹. Однак опозиційність могла дорого коштувати і поетам. У часи принципату Августа зазнав репресій відомий поет Овідій. Творчість Овідія, як видалось принцепсу, вступила у суперечність із законодавством, спрямованим на відновлення моралі у Римі. Овідій постраждав через свій твір "Мистецтво кохання" ("*Ars amatoria*"), хоча, можливо, поема була лише приводом⁸². Покарав його особисто Август. У другій книзі "*Tristia*" поет зазначає, що не був визнаний злочинцем ні за рішенням сенату, ні особливим судом не був засуджений до заслання (*Nec mea decreto damnasti facta senatus, nec mea selecto iudice iussa fuga est*)⁸³. Овідія доправили у заслання, проте не позбавили майна та громадянських прав – *relegatus, non exul*⁸⁴. У період Імперії "вигнання" (*exsilium*), яке практикувалось за часів Республіки, було замінене засланням (*deportatio*). Воно супроводжувалось втратою політичних і громадянських прав та конфіскацією майна. Засудженого позбавляли можливості обирати місце проживання у засланні, як це практикувалось за часів Республіки⁸⁵. Інколи суворіша кара наздоганяла уже покараних засланням. Так, імператор Калігула послав на острови солдат з наказом повбивати своїх засланців,

⁷⁹ НА, Comm. I, 9.

⁸⁰ Махлаюк А.В. Роль ораторського искусства полководца в идеологии и практике военного лидерства в Древнем Риме... С. 46.

⁸¹ White P. Poets in the New Milieu: realigning // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 327.

⁸² Дуров В. Поэзия любви и скорби // Овидий. Собрание сочинений. – СПб.: Студия Биографика, 1994. – Т. I. – С. 21.

⁸³ Ov., Trist. II, 131-132.

⁸⁴ Ibid. II, 137.

⁸⁵ Fredouille J-C. Słownik cywilizacji rzymskiej... S. 312; 315.

остерігаючись, що вони моляться про його смерть⁸⁶. Така ж доля спіткала Рубеллія Плавта, якого Нерон заслав у провінцію Азію, а згодом послав військових стратити його⁸⁷.

Щодо Овідія: репресії стосувались не лише самого поета, а й творчості. Після вигнання Овідія його твори були вилучені з бібліотек, причому, мабуть, було заборонено їх зберігати і приватним особам⁸⁸. Твори Овідія імператор потрактував так само вороже, як і твори своїх політичних противників Лабієна і Кассія Севера⁸⁹. Спалювали книги засуджених до страти поетів та істориків за Тіберія⁹⁰. Така ж доля чекала твір Фабріція Вейєнтона, засудженого Нероном до вигнання⁹¹. У період правління Доміціана Арулен Рустик та Геренній Сенеціон були страчені за те, що у своїх творах вихваляли Тразею Пета і Гельвідія Пріска. Їхні книги були спалені⁹².

Утім Овідій мав підстави славити милосердя (*clementia*) принцепса⁹³. Серед наступних правителів мало хто залишав репресованому майно. Як велику милість розглядали римляни дозвіл депортованим за Марка Аврелія вільно вибрати місце заслання та зберегти частину свого майна⁹⁴.

Багатьох було заслано за Нерона⁹⁵. Одного з них, Максима Цесонія, згадує Марціал у двох епіграмах⁹⁶. Філософ Сенека, друг Максима Цесонія, згадує його в одному з листів до Луцілія⁹⁷. Доля Максима Цесонія була типовою для того часу. Марціал згадує про нього лише тому, що здивований поведінкою Квінта Овідія, який попри гнів Нерона зважився супроводжувати засланого друга. У заслання, із позбавленням маєтку, був відправлений Кассій Асклепідот за те, що не відмовився шанувати репресованого Барекю Сорана⁹⁸.

⁸⁶ Suet., Calig. 28.

⁸⁷ Tac., Ann. XIV, 57-59.

⁸⁸ Ov., Trist. III, 1, 60-80.

⁸⁹ Sen., Controv. X, Praef. 8.

⁹⁰ Suet., Tib. 61, 3; Tac., Ann. 35.

⁹¹ Tac., Ann. XIV, 50.

⁹² Tac., Agric. 2; Plin., Ep. VII, 19, 5-6.

⁹³ Ov., Trist. II, 125.

⁹⁴ HA, M. Ant. Philos. XXVI, 11.

⁹⁵ Tac., Ann. XVI, 33.

⁹⁶ Mart. VII, 44; 45.

⁹⁷ Sen., Epist. Mor. LXXXVII, 2.

⁹⁸ Tac., Ann. XVI, 33.

Доміціан не відступав від наміченого ще Августом курсу. Були заслані Сальвідіен Орфіт та Ацилій Глабріон⁹⁹. Пліній Молодший говорить, що Ліцініан, визнавши свою провину, отримав заслання від Доміціана немов винагороду – йому було дозволено взяти дещо зі свого майна¹⁰⁰. Страчуючи чоловіків, Доміціан відправляв жінок у заслання¹⁰¹.

Як бачимо, не лише Август, але й наступні імператори ставилися з усією серйозністю до тих, хто підривав їхню владу словом. Один із листів Сенеки ілюструє сприйняття шанувальників філософії, які “через свою впертість і незгідливість зневажають державних урядників, володарів і взагалі всіх, хто зайнятий суспільними справами”¹⁰². Саме філософи-стоїки були ідеологами сенатської опозиції I ст. н. е.¹⁰³. Г. Бакер стверджує, що стоїцизм став останнім притулком давнього римського духу¹⁰⁴. Однак для стоїків не було складно прийняти принципат у впорядкованій формі, яку йому надав Август. Доктрина стоїків не вимагала опозиції до нового державного устрою¹⁰⁵. Прихильність до стоїцизму не завадила Сенеці стати впливовою фігурою в оточенні імператора Нерона. Марк Аврелій використовував стоїцизм, щоб знайти для себе духовну опору при виконанні визначеної йому ролі у провіденціальному світі¹⁰⁶. Філософи-стоїки не закликали до спротиву, визнаючи наявний стан речей за необхідність¹⁰⁷. Опозиція стоїків була пасивною і стосувалася принципату конкретного імператора – Калігули чи Нерона, а не принципату взагалі. У 39 р. н. е. імператор Калігула заслав оратора Каррината Секунда, який для риторичної вправи обрав промову проти тиранії¹⁰⁸. Юлію Кану, який зважився сперечатися з імператором, доводячи, що філософ

⁹⁹ Suet., Domit. 10.

¹⁰⁰ Plin., Ep. IV, 11, 13.

¹⁰¹ Ibid. IX, 13, 5.

¹⁰² Seneca, Epist. Mor. LXXIII, 1 (український переклад Андрія Содомори: Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія. – К., 1995).

¹⁰³ Штаерман Е.М. Социальные основы религии... С. 255.

¹⁰⁴ Baker G.P. Tiberius Caesar... P. 297-298.

¹⁰⁵ Malitz J. Nero. – Malden; Oxford: Blackwell Pub., 2005. – P. 85.

¹⁰⁶ Long A.A. Roman philosophy // The Cambridge companion to Greek and Roman philosophy / ed. by D. Sedley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 208.

¹⁰⁷ Содомора А. На дорозі до самого себе // Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомора. – К.: Основи, 1995. – С. 10.

¹⁰⁸ Dio Cass. LIX, 20.

повинен бути самим собою, Гай заявив, що наказав його стратити, за що отримав іронічну подяку від філософа: “Дякую тобі, найкращий принцепсе” (*Gratias, inquit, ago, optime princeps*)¹⁰⁹.

За Нерона, претора Антістія було звинувачено в складанні та публічному читанні віршів, що ображали принцепса. Його засудили до конфіскації майна і заслання¹¹⁰. Доміціан, незадоволений змістом твору Гермогена Тарсійського, стратив історика, а писців, які переписували його книгу, наказав розіп'яти¹¹¹. За цього імператора філософи були вигнані з Рима¹¹². Коли актори пантоміми дозволили собі нешанобливе слово щодо Коммода, він їх вигнав¹¹³. Влада вважала підривним елементом не лише філософів та акторів, але й тих, хто намагався передбачити майбутнє. Тацит, Светоній та Діон Кассій неодноразово говорять про вигнання астрологів чи інших пророків. З приходом до влади династії Антонінів ставлення до філософів змінюється. Проте з'являється новий об'єкт для переслідування – християни.

Уже античні історики намагались з'ясувати причини політичних репресій доби принципату¹¹⁴. Мотиви їх шукали у суб'єктивних чинниках. Терор Калігули пояснювали психічною хворобою цього принцепса¹¹⁵. Адріана вважали хворим на якусь внутрішню хворобу. Говорили, що, потерпаючи від різкого болю, він у роздратуванні стратив багатьох сенаторів¹¹⁶. Подібні засади визнають також сучасні дослідники. Ф. Еббот говорить про зміну характеру Тіберія під впливом Сеяна як про загальноновизнаний факт¹¹⁷. С. Берін-Голд звертає увагу на те, що число доносів, страт і самогубств збільшується після від'їзду Тіберія на острів Капрі і пояснює це тим, що присутність імператора тепер не стояла між жертвами та їхніми суддями¹¹⁸. М. Драгоманов схилився до того, що Сеян зробив лише перший поштовх, який підвів Тіберія до знищення всіх, хто видавався

¹⁰⁹ Sen., *De tranquill. animi*, XIV, 4.

¹¹⁰ Tac., *Ann.* XIV, 48-49.

¹¹¹ Suet., *Domit.* 10, 1.

¹¹² Plin., *Ep.* III, 11, 2; Tac., *Agric.* 2.

¹¹³ HA, *Commod.* III, 4.

¹¹⁴ Suet., *Tib.* 61; Tac., *Ann.* IV, 1.

¹¹⁵ Dio Cass. LX, 10, 2-3; Joseph., *Ant.* XIX, 2, 4; Juv. VI, 616-617; Suet., *Calig.* 50, 2.

¹¹⁶ Aur. *Vict.*, *Epit.* XIV, 9.

¹¹⁷ Abbot F.F. *A history and description...* P. 289.

¹¹⁸ Baring-Gould S. *The tragedy of the Caesars: a study of the characters of the Caesars of the Julian and Claudian houses.* – London: Methuen, 1892. – Vol. I. – P. 371.

йому підозрілим¹¹⁹. Домінує точка зору про божевілья Калігули. К. Кріст називає його садистом¹²⁰. Репресії Нерона та Коммода теж можна якось обґрунтувати постатями імператорів – чого чекати від того, хто віддав наказ убити рідну матір (Нерон) чи сестру, дружину і племінника (Коммод)? Окремі вчинки Доміціана теж не піддаються логічному поясненню. Так, під час одного з видовищ розпочалась сильна злива. Однак імператор нікому не дозволив залишити виставу чи переодягнутися, хоча сам міняв свій плащ кілька разів. Через це чимало глядачів захворіло та померло¹²¹. Можна було б пояснити політичні репресії окремих імператорів суб'єктивними факторами. Проте ситуація була такою ж і за інших правителів.

Важко погодитися з твердженням про відсутність опозиції за Антонінів¹²². Якщо у тоталітарному суспільстві не лунає гучно голос протесту, це ще не означає, що всі задоволені політичним режимом. У опозиції до влади були християни, які не сприймали культ імператора. Опозиційні настрої були й серед представників вищих прошарків суспільства. Про згаданого уже Авідія Кассія говорили, що він таємно ненавидів принципат (*oderat tacite principatum*) і саме слово "імператор". Дехто називав його Катіліною, а він сам прагнув, щоб його іменували Марієм¹²³. Так звана сенатська опозиція і за Юліїв-Клавдіїв, і за Флавіїв, і за Антонінів домагалася, як це сформулював Г. Кнабе, щоб поважались привілеї сенату та його роль в управлінні державою¹²⁴. Разом з тим дивною була б відсутність відмінності між опозицією I і II ст. н. е. М. Ростовцев зазначав, що уже в часи Нерона виникає нова, філософськи обґрунтована опозиція, одним із головних представників якої був Тразея Пет. Філософи-кініки починають усе більше протиставляти себе принципату. Проте не варто перебільшувати різницю між стоїками і кініками. За словами Ювенала, одні від інших відрізняються тунікою (*a Cynicis tunica*

¹¹⁹ Драгоманов М. Император Тиберий // Университетские известия. – Киев, 1864. – № 2. – С. 33.

¹²⁰ Кріст К. История времён римских императоров... Т. 1. – С. 286.

¹²¹ Dio Cass. LXVII, 8, 3.

¹²² Сердюкова С.Г. Политическая элита эпохи Антонинов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып. 2. – С. 247.

¹²³ HA, Avid. Cass. I, 4; III, 5; 8.

¹²⁴ Кнабе Г.С. Корнелий Тацит... С. 22.

distantia)¹²⁵. Опозиція, за незначними винятками, визнавала принципат, але прагнула, щоб він наближався до ідеалу “басилей” (*basileia*), а не тиранії¹²⁶. К. Кріст вважає винятком опозицію проти принципату, а не проти окремого правителя¹²⁷. Годиться вважати стоїчну опозицію не стільки політичною, скільки моральною. Засуджуючи поганих правителів, представники цієї опозиції малювали у своїй уяві образ милосердного принцепса¹²⁸. Те, що за Антонінів масштаби політичних репресій були менші, ніж за Юліїв-Клавдіїв чи Флавіїв, не свідчить про зміну характеру влади. Століття інтенсивного терору неминуче призвело до зменшення числа готових ризикувати життям заради ідеалів Республіки чи заради того, щоб замінити одного імператора іншим. Проте чи не кожен правитель Римської держави у I – II ст. н. е. використовував репресивний механізм для придушення політичних противників.

Як бачимо, репресії, більш чи менш інтенсивні, тривали у Римській державі протягом першого і другого століть нашої ери. Їх посилення чи послаблення лише частково можна пояснити якимись особливостями того чи того принцепса. Цілковито обґрунтована думка, що спокій у державі за Антоніна Пія пояснюється не стільки індивідуальними рисами імператора, скільки міжнародною та внутрішньою ситуацією і заслугами його попередників¹²⁹. О. Єгоров, групуючи імператорів за стилем правління, об’єднує принцепсів різних династій: Калігулу та Нерона – з Коммодом; Августа і Тіберія – з двома першими Флавіями, а також Траяном, Адріаном і Олександром Севером; Доміціана – з Септімієм Севером; Гальбу – з Антоніном Пієм та Марком Аврелієм. Говорячи про різні відтінки у правлінні окремих імператорів, він наголошує на спільній тенденції¹³⁰. Спільним для усіх імператорів I – II ст. н. е. було прагнення силою державного механізму придушити будь-яку опозицію, відкриту чи приховану. Вирішувалось це значною мірою за допомогою політичних репресій.

¹²⁵ Juv. XIII, 122.

¹²⁶ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство... Т. I. – С. 116; 122-123.

¹²⁷ Крист К. История времён римских императоров... Т. 1. – С. 343.

¹²⁸ Чернышов Ю.Г. Социально-утопические идеи... Ч. 2. – С. 57.

¹²⁹ Сердюкова С.Г. Правление Антонина Пия. К проблеме адаптации в императорский период // Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире. Сборник научных статей / Под ред. Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 159.

¹³⁰ Егоров А.Б. Вопрос о роли римского сената в политической системе принципата в историографии XIX-XX вв... С. 189-190.

3.4. Династична політика

Сформована наприкінці I ст. до н. е. у Римі система принципату формально зберегла, чи, якщо вірити офіційній пропаганді, – відновила давню державну форму – “*res publica*”. Проте зміст цієї форми був іншим і чинні форми передачі владних повноважень – вибори магістратів – не були реальним механізмом передачі влади в нових умовах. Теоретично зі смертю правлячого імператора завершувався принципат. Доти, доки владні повноваження не будуть покладені на нового принцепса, не було навіть формального *interregnum*, що передбачало б необхідність обрання нового правителя, як це було у період Республіки за відсутності консулів¹. Розв’язання цієї проблеми лежало у площині формування правлячої династії, що надало владі принцепса монархічних рис.

Проблема династичної політики у добу принципату не має однозначного трактування у сучасній історіографії. Є думка, що саме відсутність певної узаконеної процедури заміщення імператорського престолу була причиною потрясінь у Римській Імперії². Е. Гіббон вважав, що, оскільки ніхто не міг претендувати на престол на основі права народження, то кожен міг це робити на основі особистих достоїнств. Сміливим задумам честолюбців було відкрито широке поле через відсутність будь-яких законних обмежень і найнікчемніший представник людського роду міг сподіватись, що хоробрістю та щастям він досягне такої високої посади у війську, на якій за допомогою одного злочинного діяння зможе вирвати скіпетр із рук свого слабкого та непопулярного повелителя³. М. Машкін доводив, що у Римській Імперії не було жодних законодавчих актів для встановлення порядку престолонаслідування, бо офіційно принципат ніколи не прирівнювався до монархії. Однак фактичне визнання монархії вело до визнання права імператора передавати владу у спадок⁴. І. Шіфман стверджує, що Август, який став фактичним монархом, повинен був подбати про наступника зі своєї

¹ Griffin M. Nero: the End of a Dynasty... P. 189.

² Мишина З. Выстушение Максимиана и позиция сената // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 133.

³ Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – С. 202.

⁴ Машкин Н.А. Принципат Августа... С. 535.

сім'ї. Пошуки спадкоємців та призначення Тіберія, на думку автора, показали, що результатом діяльності Августа стало встановлення режиму спадкової монархії⁵. До такого ж висновку приходять і Д. Шоттер⁶.

Я. Межерицький це заперечує і визнає, що Август справді прагнув забезпечити передачу повноважень та свого виняткового становища у державі комусь із членів своєї сім'ї, але, на його думку, назвати це “династичною політикою” у повному розумінні слова не можна⁷. Е. Лютвак вважає найбільшим недоліком принципату те, що спадкування влади не було ні династичним, ні справді виборним. Коли добрий імператор обирав здібного наступника і всиновлював його, усе було добре. Усиновлення задовольняло династичні почуття армії і народу і не викликало спротив сенату. Однак, якщо не було рідного сина і ніхто не був усиновлений, імператором ставав той, хто міг зробити себе імператором, зазвичай силою⁸.

Є думка, що засновник Римської Імперії започаткував спадкову монархію у найбільш аристократичній, консервативній та антимонархічній з усіх античних держав⁹. Стверджується, що останні десять років свого довгого життя Август забезпечував формування династії¹⁰. Г. Джоунс у розділі, написаному для першого видання “*The Cambridge Ancient History*”, присвячує вісім сторінок тексту параграфу “Династична політика та зміцнення принципату”. Він наголошує, що система принципату не була втілена у написаних документах, проте формувалась від прецеденту до прецеденту та усувала сумнів, де буде знайдено принцепса¹¹. Е. Уолас-Хедрілл вказує, що офіційним інструментом династичної політики був шлюб, бо визначав порядок престолонаслідування та об'єднував потенційно дивергентні групи¹². На думку Д. Крука, помилково розглядати Августа на початку кар'єри як вождя “партії”, завдяки якій він став

⁵ Шифман И.Ш. Цезарь Август... С. 125, 135.

⁶ Shotter D. Tiberius Caesar... P. 64.

⁷ Межерицкий Я.Ю. «Республиканская монархия»... С. 278.

⁸ Luttwak E.N. The Grand Strategy of the Roman Empire... P. 127.

⁹ Waters K.H. The Second Dynasty of Rome // Phoenix. – Winnipeg, 1963. – № 3. – Vol. 17. – P. 198.

¹⁰ Severy B. Augustus and the family... P. 194.

¹¹ Jones H.S. The princeps / САН. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 158.

¹² Wallace-Hadrill A. The imperial court / САН². – Cambridge: University Press, 1996. – Vol. X. – P. 304.

одноосібним правителем і яка домінувала у політичному житті. Треба вести мову не про “партію”, а про династичний зв’язок¹³.

М. Абрамзон вважає, що культ Августа виникає як династичний у тому розумінні, що він став природним продовженням культу Цезаря та еволюціонував у вшанування усього роду Юліїв-Клавдіїв. Він підкреслює, що у збудованому Агріппою Пантеоні серед статуй покровителів Юліїв – Венери, Марса, Аполлона – були поставлені статуї Цезаря та Августа, що уподібнювало їх до інших богів та перетворювало їх сім’ю на державну інституцію. Поступово культ імператора стає культом династії, що відображається у монетних типах¹⁴. На думку К. Макея, династичний принцип був неминучим, і навіть протягом періоду “усиновленого” спадкування спадкоємець був як правило у певний спосіб пов’язаний з попереднім імператором. На думку автора, це просто випадковість, що близько століття Римом правила низка імператорів, змушених шукати спадкоємців через усиновлення. Убивство Олександра Севера означало кінець не лише династії Северів, але також династичної наступності, що характеризувала принципат¹⁵.

Основи династичної політики доби принципату заклав Август. Це був діяч, який ретельно планував усі свої справи, як державні, так і приватні, що були тісно переплетені. Він не лінувався ні підготувати обширний звіт про свої дії для прийдешніх поколінь, ні скласти короткий конспект для розмови з дружиною. Звісно, така людина не могла залишити напризволяще проблему спадкоємця. М. Пічін стверджує, що одним із принципів встановленої Августом монархії (хоча, як більшість принципів Августа, він ніколи не був чітко сформульований) був пошук правителів у межах сім’ї, тобто “імператорського дому”¹⁶. Спадкоємець повинен був перебрати контроль не лише над особистим майном Августа, але й над усією державою. Серед потенційних наступників Августа – його найближчі родичі: Марцелл – небіж та зять, Агріппа – друг, що пошлюбив дочку Августа Юлію після смерті Марцелла, Тіберій

¹³ Crook J.A. Augustus: power, authority, achievement... P. 116-117.

¹⁴ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды... С. 341, 347.

¹⁵ Mackay C. Ancient Rome: a military and political history. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 224, 248.

¹⁶ Peachin M. Rome the Superpower: 96-235 // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 129.

– пасинок, що одружився з тою ж Юлією після смерті Агріппи. Серед можливих спадкоємців Октавіана були його онуки – Гай Цезар, Луцій Цезар та Агріппа Цезар Постум. Важливість місця, яке посідає сім'я Августа у державі, було публічно задекларовано у вигляді *Ara Pacis*. На північній та південній стінах вівтаря зображено релігійну процесію з членами дому Августа. Немає впевненості в ідентифікації окремих членів сім'ї імператора, але безсумнівно, що маємо справу із грандіозним династичним портретом¹⁷. Обранці Августа займали місце його зятя (Марцелл, Агріппа, Тіберій); всиновлювалися ним (Гай, Луцій, Агріппа Постум, Тіберій), отримували доступ до найвищих магістратур та різноманітні почесті: трибунську владу, консулат, посади у жрецьких колегіях та ін¹⁸. Август підкреслював свою безпосередню зацікавленість у їхній долі, особисто звертався до сенату з проханням підтримати його протезе. За Августа складається нагородження тріумфальними відзнаками лише членів правлячої династії¹⁹. Після 19 р. до н. е. не було тріумфів сенаторів²⁰. Наступні правителі не відійшли від цього правила.

Потенційні спадкоємці фігурують на монетах. Зокрема, з 20 по 10 рр. до н. е. карбуються монети із зображенням прикрашених лавром голів Августа та Агріппи²¹. У 13 р. до н. е. карбуються монети із зображенням Августа на аверсі та Агріппи на реверсі²². Карбувались монети з головою Августа на аверсі та зображеннями Гая і Луція Цезарів на реверсі²³. На інших монетах разом з Гаєм та Луцієм зображалась їхня мати Юлія – дочка Августа²⁴. У Малій Азії карбувались монети із зображеннями Августа та Агріппи Постума²⁵.

¹⁷ Barrett A. *Livia: first lady of Imperial Rome*. – New Haven; London: Yale University Press, 2002. – P. 126.

¹⁸ Tac., *Ann.* I, 3.

¹⁹ Swan P.M. *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History. Books 55-56 (9 B.C.–A.D. 14)*. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 192-193.

²⁰ Syme R. *The Roman Revolution...* P. 402.

²¹ CRE, Pl. I. № 13.

²² EJ, P. 72, № 70.

²³ Cohen I, P. 69. № 42; EJ, P. 69, № 66; RSC I, P. 134, № 43; Zwicker VIII. T. 6. S. 124-125. Z3690.

²⁴ Cohen I, P. 186. № 1-2; RSC I, P. 141.

²⁵ EJ, P. 73. № 77a.

Наступні імператори продовжують послуговуватися монетами для пропаганди династичної ідеї. Монети Септімія Севера пропагують його синів Гету та Каракаллу²⁶.

Показовою для пропаганди династії може бути знаменита Віденська “Гема Августа”, яка, на думку О. Неверова, продовжує традицію династичних камей еллінізму²⁷. На камей зображено Августа в оточенні низки богів, що вінчають його лавровим вінком, а також Тіберія та Германіка, його ймовірних спадкоємців²⁸. Незадовго до смерті Августа карбуються монети із його зображенням на лицевій стороні та зображенням Тіберія на зворотній²⁹. Зображення Гая і Луція Цезарів як *principes iuventutis* карбуються також на монетоподібних тессерах, які використовувались під час роздач плебсу. На таких тессерах карбувалися також зображення Тіберія³⁰. Саме Тіберій став наступним імператором. Хоча оформлення його влади відбувалося на засіданні сенату, з опису цієї процедури Тацитом очевидно, що рішення сенату було визначене наперед³¹. Схоже на те, що для Таціта Тіберій був принцепсом од моменту смерті Августа³².

Здобувши імператорську владу, Тіберій, як раніше Август, постав перед проблемою забезпечення її спадковості. Серед імовірних претендентів були племінник Тіберія Германік та син імператора Друз Молодший, зображення яких карбувались разом на монетах³³. Після смерті у 19 р. н. е. Германіка Друз залишився єдиним реальним наступником Тіберія. Зображення Друза карбуються на монетах 21–23 рр. н. е.³⁴, однак у 23 р. н. е. він помер, що ускладнило династичну ситуацію. Важко пояснити, чому наступним імператором не став рідний онук Тіберія – Тіберій Гемел. Як передає Діон Кассій, імператор нехтував Гемеллом як через його юний вік, так і через підозру, що він не син Друза³⁵. Г. Маренон

²⁶ RSC III, P. 50-51.

²⁷ Неверов О.Я. Геммы античного мира... С. 82.

²⁸ MacKendrick P. The Mute Stones Speak... P. 199, Fig. 6.10.

²⁹ EJ, P. 74. № 81; RSC II, P. 1, № 2.

³⁰ Ростовцевъ М. Римскія свинцовыя тессеры... С. 49.

³¹ Tac., Ann. I, 11-13.

³² Seager R. Tiberius... P. 217.

³³ Cohen I, P. 216. № 2; RIC, P. 10. № 136.

³⁴ SC, Part II, P. 23-24. № 73, 77-81; RICN, P. 11. № 147; Zwicker IX. T. 7. S. 6-7. Z3825.

³⁵ Dio Cass. LVIII, 23.

припускає, що вирішальну роль могли відіграти чутки про любовну інтригу між Сеяном та невісткою імператора Лівіллою³⁶.

До початку так званого періоду кризи III ст. н. е. у Римі змінилося чотири династії. Август та чотири імператори після нього склали династію Юліїв-Клавдіїв. Усі вони – від Тіберія до Нерона – були пов'язані із засновником династії. Август, Тіберій та Калігула належали до роду Юліїв, Клавдій та Нерон – Клавдіїв.

Після смерті Нерона за відсутності претендентів на одноосібну владу за правом походження найкращим стартовим майданчиком до імператорської влади було становище легата сенату³⁷. Гальбу проголосили імператором тоді, коли він управляв Тарраконською Іспанією, Вітеллій – командував військом у Нижній Германії, Веспасіан – очолював військо, що приборкувало повсталих іудеїв. Траян був оголошений наступником Нерви, коли управляв Верхньою Германією. Адріан отримав імператорську владу зі смертю Траяна, коли очолював військо, послане проти парф'ян. Септімій Север почав боротьбу за імператорську владу намісником Паннонії.

Претендентам-високопосадовцям, які не мали під своїм командуванням реальної військової сили, важко було утриматись при владі, якщо вона навіть потрапляла до їх рук. Пертінакс, на момент убивства Коммода його колега по консулату та префект міста Рима, правив менше трьох місяців – дуже короткий час (*ἦρξε δὲ πάνυ βραχύν τινα χρόνον*), як висловився Діон Кассій³⁸. Не було легіонів, яким він був зобов'язаний владою і котрі відчували б, що це їхній імператор. А оскільки скарбниця була порожня, Пертінакс став першим імператором, усунутих від влади через незадоволення військових, тому що не міг реалізувати сподівання своїх військ³⁹.

Гальба, не належачи до дому Юліїв-Клавдіїв, для легітимізації свого становища намагається підкреслити зумовленість власного принципату республіканським минулим. На монетах Гальби було відтворено реверс монет Брута зі святкуванням вбивства Цезаря⁴⁰. Проте Гальба не може запропонувати нічого нового і змушений

³⁶ Maranon G. *Tiberius: The Resentful Caesar*. – New York: Duell, Sloan and Pearce, 1956. – P. 142.

³⁷ Alföldy G. *The Social History of Rome...* P. 109.

³⁸ Dio Cass. LXXIII, 1,1.

³⁹ Campbell B. *The Severan dynasty / САН²*. – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 2.

⁴⁰ Rowe G. *The Emergence of monarchy: 44 BCE–96 CE...* P. 124.

закласти основи нової династії. Він започаткував новий порядок спадкування імператорської влади: усиновив Пізона, віддавши йому перевагу перед своїми родичами. Свого часу Тіберій був усиновлений Августом, а Нерон – Клавдієм. Однак, як передає Тацит, Гальба вважав своєю заслугою те, що шукав наступників у межах усієї держави, тоді як Август – у межах своєї сім'ї (*Augustus in domo successorem quaesivit, ego in re publica*)⁴¹.

Проте вибір спадкоємця виявився невдалим⁴², і закладений Гальбою принцип спадкування утвердився лише за Антонінів. Веспасіан відкрито вимагав від сенату: або його наступниками будуть його сини, або ніхто (*ut filios sibi successuros aut neminem*)⁴³. На монетах Веспасіана зображені обидва його сини та потенційні наступники: Тіт і Доміціан⁴⁴. На думку О. Єгорова, династичний принцип за Флавіїв був виражений ще яскравіше, ніж за Юліїв-Клавдіїв. Старший син Тіт зосередив у своїх руках найважливіші посади і фактично став співправителем батька⁴⁵.

На відміну від Гальби, Веспасіан для легітимізації свого принципату не звертається до республіканської традиції. Посилаючись на зміст *Lex de Imperio Vespasiani*, М. Гріффін стверджує, що з приходом до влади династії Флавіїв було проголошено наступність із принципатом Юліїв-Клавдіїв у його кращих формах, тобто з Августом, Тіберієм та Клавдієм. Веспасіан прагнув виглядати продовжувачем традицій принципату, заснованого Августом⁴⁶. Будівельна програма Веспасіана повинна була підкреслити наступність його принципату з принципатом Августа. Представляючи будівництво Колізею як реалізацію задуму Августа, Веспасіан наголошує, що він є спадкоємцем Августа як засновник нової династії і нового міста⁴⁷.

⁴¹ Tac., Hist. I, 15.

⁴² Wellesley K. The year of the four emperors / 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2000. – P. 19.

⁴³ Suet., Vesp. 25.

⁴⁴ RICH, P. 28, № 383.

⁴⁵ Єгоров А.Б. Правление Веспасиана и Тита... С. 293.

⁴⁶ Griffin M. The Flavians... P. 11, 13.

⁴⁷ Holleran C. The development of public entertainment venues in Rome and Italy // "Bread and circuses". Euergetism and municipal patronage in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Cornell. – London: Routledge, 2003. – P. 56.

Імператори від Нерви до Коммода складають династію Антонінів, хоча цей термін є правильним лише од часу Антоніна Пія. Зміна правлячої династії супроводжувалася намаганням переконати римлян у наступності та законності принципату. На монетах Нерви портрет Августа схожий на самого Нерву⁴⁸. Як ми зазначали, за Антонінів утверджується спадкування імператорської влади через усиновлення. Ранні монети Адріана підкреслюють законність його принципату, наголошуючи на всиновленні (*adoptio*) його Траяном⁴⁹. Згодом на його монетах зображено всиновленого ним Луція Елія. У період правління Антоніна Пія карбуються монети із зображенням усиновленого ним Марка Аврелія⁵⁰. Фриз вівтаря Антонінів у Ефесі відтворює сцену усиновлення Луція Вера Антоніном Пієм і підкреслює династичну природу Імперії⁵¹.

Від Нерви до Марка Аврелія жоден імператор не мав спадкоємцем рідного сина і спадкування імператорської влади відбувалося через усиновлення. Ми погоджуємося з К. Макеєм: це не було наслідком свідомого рішення, а єдина причина – жоден із цих імператорів не мав сина⁵². За словами Аврелія Віктора, Антонін Пій, сподівання якого на сина виявились марними (*maribus frustratus*), доручив турботу про державу чоловікові своєї дочки⁵³. Марк Аврелій – перший імператор, у кого був син, залишив владу йому, Коммоду. Уже у віці 5 років останній був проголошений Цезарем, згодом був колегою батька по консулату та у жрецьких колегіях⁵⁴. Карбуються медальйони із зображенням на лицевому боці бюстів Марка Аврелія та Коммода, обернених один до одного⁵⁵.

Септімій Север турбувався про формування власної династії, і водночас докладав значних зусиль, щоб підкреслити легітимність свого принципату і поєднати себе з попереднім правлячим домом. Пишність поховальних обрядів

⁴⁸ Shotton D. Roman Historians and the Roman Coinage... P. 156.

⁴⁹ RICH, P. 55, № 787.

⁵⁰ Абрамзон М.Г., Фролова Н.А. Римские монеты из собрания государственного исторического музея (Часть I) // ВДИ. – 2006. – № 1. – С. 86, 97-98, № 51, 64.

⁵¹ Price S.R.F. Rituals and power... P. 158.

⁵² Mackay C. Ancient Rome... P. 224.

⁵³ Aur. Vict., Caes. XV, 6.

⁵⁴ HA, Marc. XII, 8; XVI, 1; XVII, 3.

⁵⁵ RMBM, P. 15, Pl. XXIII, fig. 1.

Пертінакса, описану Діоном Кассієм, треба розглядати саме в цьому контексті⁵⁶. Будівельна діяльність Севера підкреслювала, що боги благословляють нову династію і що він та його спадкоємці є легітимними наступниками Антонінів⁵⁷. Портрети Септімія Севера, подібні до портретів Антонінів, пропагують його як спадкоємця Антоніна Пія та Марка Аврелія⁵⁸. Він покарав убивців Коммода, проголосив себе сином Марка Аврелія – імператора, чия діяльність та моральність високо цінувалися римлянами. Север прагнув перевершити цей зразок доброчесності і в експансіоністській прикордонній політиці та прихильності до війська, і у важких трудах та династичних планах⁵⁹. До імен своїх синів – старшого Бассіана та молодшого Гети – Север додав імена “Цезар” та “Антонін”, прирівнюючи останнє до традиційного “Август”⁶⁰. По суті, Север проголосив світові намір заснувати другу династію Антонінів⁶¹. Проблемаю залишався лише факт, що серед його предків тепер був Коммод, чия пам’ять була проклята сенатом. Север розв’язав це питання, наказавши обожити Коммода⁶². Він запитував senatorів, що засуджували Коммода за виступи на арені: “Чи ніхто з вас не бився як гладіатор? Якщо ні, як і для чого деякі з вас купували його щити та знамениті золоті шоломи?”⁶³. Пам’ять Коммода була офіційно реабілітована, що підтверджують посвяти на його честь у провінціях⁶⁴. Цими заходами Септімії Север вирішив ще одну проблему. Вцілили кілька потенційних претендентів на спадщину Антонінів, які перебували з попередньою династією у родинних зв’язках. Одному з них – Клавдію Помпеяну – імператор Пертінакс, що отримав владу після Коммода, всіляко демонстрував свою

⁵⁶ Dio Cass., LXXIV (LXXV), 4-5.

⁵⁷ Lusnia S. *Urban Planning and Sculptural Display in Severan Rome: Reconstructing the Septizodium and Its Role in Dynastic Politics* // *AJA*. – Boston, 2006. – № 4. – P. 541.

⁵⁸ Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine...* P. 29.

⁵⁹ Birley A. *Septimius Severus...* P. 289.

⁶⁰ Eutr. VIII, 19, 3; HA, Sev. X, 3-6; XIV, 1-3; XIX, 3; Herodian III, 10, 5.

⁶¹ Southern P. *The Roman Empire...* P. 35.

⁶² HA, Comm. XIX, 1; Sev. XI.

⁶³ Dio Cass. LXXV (LXXVI), 8.

⁶⁴ Haywood R.M. *The African policy of Septimius Severus* // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1940. – Vol. 71. – P. 184.

повагу⁶⁵. Однак тепер зв'язок самого Септімія Севера з династією Антонінів став найтіснішим⁶⁶, позаяк той був братом (*frater*) божественного Коммода (*divi Commodi*)⁶⁷.

Зміцнюючи становище свого старшого сина, більш відомого як "Каракалла", Септімії дає йому титул *imperator destinatus*⁶⁸. З цього приводу карбуються монети з легендою "*DESTINATO IMPERAT*"⁶⁹ (*destinato imperatori* – визначений бути імператором). Саме щодо Септімія Севера склалась думка, що він замінив принципат Августа, при якому сенат був номінальним главою та реальним співправителем в Імперії, військовою та династичною монархією, у якій уся влада сконцентрована у руках правителя⁷⁰. Важко визначити мотиви Септімія Севера, що спонукали його запланувати подвійний принципат своїх синів⁷¹. Зрештою його плани були перекреслені, старший брат убив молодшого.

Марк Опеллій Макрін, правління якого Р. Сайм назвав короткою інтерлюдією в історії династії Северів⁷², прийшов до влади після вбивства Каракалли і намагався заснувати власну династію. При цьому, вагаючись, кого з минулих імператорів вважати своїми попередниками, він привласнив собі ім'я Севера, а свого дев'ятирічного сина Діадумена наказав вважати Антоніном⁷³. Це підтверджується епіграфічним⁷⁴ та нумізматичним⁷⁵ матеріалом. Елагабал – наступний імператор – прийняв ім'я Антоніна, а Олександр, після нього, – Севера, щоб підкреслити свій зв'язок із Септімієм Севером. Олександр називає Каракаллу своїм батьком (*pater meus*) і проголошує себе наймолодшим і справжнім нащадком династії Северів⁷⁶.

⁶⁵ Dio Cass. LXXIII, 3.

⁶⁶ Camplin E. Notes on the heirs of Commodus // AJPh. – 1979. – № 2. – Vol. 100. – P. 306.

⁶⁷ ILS 420.

⁶⁸ HA, Sev. XVI, 3; ILS 447, 4134; ILSAC (Orelli) 923.

⁶⁹ Cohen IV, P. 147. № 53.

⁷⁰ Hammond M. Septimius Severus, Roman bureaucrat... P. 137.

⁷¹ Timonen A. Cruelty and death: Roman historians' scenes of Imperial violence from Commodus to Philippus Arabs. – Turku: Turun Yliopisto, 2000. – P. 102.

⁷² Syme R. The Son of the Emperor Macrinus // Phoenix. – Winnipeg, 1972. – № 3. – Vol. 26. – P. 275.

⁷³ HA, Macr. V, 7; Diad. I, 3.

⁷⁴ ILSAC (Orelli) 943.

⁷⁵ Cohen IV, P. 290. № 1, 5; 312. № 2, 7.

⁷⁶ Ensslin W. The Senate and the Army... P. 58.

Далеко не завжди династичні плани вдавалось реалізувати. Макрін та Гальба були не єдиними, хто зазнав невдачі у реалізації задуманого. Немає сумніву, що заснувати династію намагався Вітеллій⁷⁷. Наявність династії давала римлянам і самому принцепсу відчуття певної стабільності. Перехід влади до наперед визначеного легітимного спадкоємця давав можливість уникнути жорстокої боротьби між кількома, нехай і достойними, претендентами. Ведучи боротьбу за принципат, Вітеллій та Отон мали під своїм командуванням по вісім легіонів кожний, не рахуючи загонів преторіанців, міських когорт та ін⁷⁸.

Отже, хоча законодавчих актів щодо упорядкування передачі влади у Римі доби принципату не було, династична політика, що сформувалась уже за Августа, стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис та у своїй природі не змінилась до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, який персважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок порушувався, держава здебільшого переживала серйозні потрясіння, як це трапилось після смерті Нерона, Коммода, Каракалли, Олександра Севера.

⁷⁷ Morgan G. 69 A.D.: The Year of the Four Emperors. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 149.

⁷⁸ Henderson B.W. Civil War and Rebellion in the Roman Empire A.D. 69–70. – London: MacMillan and Co., 1908. – P. 35.

3.5. Зміни у провінційній політиці.

Римське громадянство

Грунтовне дослідження провінційної політики доби принципату зробив Т. Моммзен. До V тому "Історії Риму", присвяченого римським провінціям, автор не включив Італію, вважаючи, що її опис не можна відділити від характеристики загальноімперського управління¹. Загальноприйнятою є думка, що провінції як правило насолоджувалися дуже високим рівнем добробуту під римським імперським управлінням². Характеристиці окремих провінцій традиційно багато уваги приділяють автори "*The Cambridge Ancient History*". Зокрема, у першому виданні XI тому, присвяченому періоду Флавіїв та Антонінів, безпосередньо Римським провінціям відведено сторінки від 479 по 675, у другому – від 444 по 678. Сучасні дослідження здебільшого не аналізують провінційну політику як цілісність, а стосуються окремих провінцій³.

Провінційна політика Риму опинилася в епіцентрі змін, викликаних встановленням системи принципату. З одного боку, провінційна політика є складовою політики внутрішньої, з іншого – не може не враховувати зовнішньополітичні інтереси. Наприклад, політика Риму на Сході наприкінці Республіки відображала прагнення створити певний плацдарм для майбутньої боротьби з Парфією⁴. Реалізація цієї мети була неможлива без максимального використання ресурсів східних провінцій. Встановлення принципату супроводжувалося зміною підходу до провінційного управління: панування нових принципів, які базувалися на колонізації та

¹ Моммзен Т. История Рима. – М.; Харьков: АСТ; Фолио, 2002. – Т. V. – С. 10.

² Mattingly H. The Imperial Civil Service of Rome... P. 150.

³ Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I-III вв. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 262 с.; Chilver G. Cisalpin Gaul. Social and economic history from 49 B.C. to the death of Traian. – Oxford: Clarendon Press, 1941. – VI+235 p.; Ramsay W.M. Studies in the Roman Province Galatia // JRS. – 1922. – Vol. 12. – P. 147-186; Ramsay W.M. The social basis of Roman power in Asia Minor. – Aberdeen: Aberdeen University Press, 1941. – XII+305 p; Woolf G. Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1998. – XV+296 p.

⁴ Литовченко С.Д. Армянский поход Гнея Помпея... С. 45-46.

романізації нових земель, а не на пограбуванні їх. У структурі провінційного управління чітко проявилась складність співіснування традиційного республіканського управління і монархічних традицій. Кожна провінція (на початок принципату Коммода їх було 37) складалась із мішанини територій, які поділялись на три категорії: землі міст, імператора та римського народу. Питома вага земель кожної з цих груп в окремій провінції залежала від часу, коли ця територія опинилась під римським управлінням. У тих регіонах, що стали римськими до Августа, було багато суспільних земель (*ager publicus*); у тих, що після Августа, такої землі було мало або не було взагалі⁵. Така строкатість провінційної території зумовлювала особливості римського провінційного управління у добу принципату.

Новим моментом у провінційному управлінні був поділ провінцій на імператорські і сенатські. Після перемоги над Антонієм Октавіан перебрав контроль над усіма провінціями. Однак у промові перед сенатом 13 січня 27 р. до н. е. він заявив, що буде правити лише тими провінціями, які менш надійні, мають на кордоні ворогів або самі схильні до заворушень. Тож сенат отримав контроль над низкою провінцій: Африкою, Нумідією, Азією та Елладаю з Епіром, Далмацією, Македонією, Сицилією, Критом, частиною Лівії навколо Кірени, Віфінією, Понтом, Сардинією і, можливо, Бетікою⁶. Овідій теж датує цю подію 13 січня: “повернуті провінції нашому народу” (*redditaque est omnis populo provincia nostro*)⁷. На решту провінцій продовжував поширюватись імперій Октавіана, легітимність якого не викликала жодних сумнівів.

Поділ провінцій на імператорські та сенатські мав велике значення для подальшого розвитку системи принципату. Практично усі війська дислокувались в імператорських провінціях. Там намісники призначались із числа сенаторів і мали титул *legatus Augusti pro praetore*. У деяких імператорських провінціях гарнізон складався лише з допоміжних військ. У такому разі намісником призначався римський вершник у ранзі префекта чи прокуратора. Намісники усіх сенатських провінцій – як консулярних, так і преторських – мали титул *proconsul*. Єдиною сенатською провінцією, у якій

⁵ Potter D.S. *The Roman Empire at bay: A.D. 180–395*. – London; New York: Routledge, 2004. – P. 39.

⁶ Dio Cass. LIII, 12; Strabo XVII, III, 25.

⁷ Ov., *Fast.* I, 589.

дислокувався легіон, була Африка; там стояв *legio III Augusta*. Проте імператор Калігула розділив цю провінцію на дві частини, відібрав у проконсулів командування легіоном і передав його спеціально призначеному легату імператора⁸. У сенатських провінціях, напевно, дислокувались якісь невеликі військові підрозділи для підтримання громадського порядку. І хоча формально влада проконсулів таких провінцій від імператора не залежала, мізерність їхніх військових ресурсів унеможливлювала будь-яку їхню військову активність. Якщо ж виникала потреба, допомога приходила від підрозділів найближчих легіонів.

Після поділу провінцій з'явилась потреба нової організації провінційного управління. Невелика чисельність провінційної адміністрації, коли на одного імперського чиновника припадало 350 000 – 400 000 осіб⁹, засвідчує високу ефективність системи управління римськими провінціями. У провінціях, що були передані сенату, могла бути збережена попередня фінансова адміністрація – квестори. Управління в імператорських провінціях потребувало цілком нових підходів. Формується система прокураторів, підзвітних особисто імператору. Схему організації системи адміністрації в провінціях можна показати такою таблицею¹⁰:

	Провінції сенатські	Провінції імператорські	
		1 тип	2 тип
Намісники	<i>Proconsul</i> (сенатор, консуляр чи пропретор)	<i>legatus Augusti pro praetore</i> (сенатор, консуляр чи пропретор)	<i>Procurator- praeses praefectus</i> (вершник)
Фінансова адміністрація	<i>Quaestor</i> (магістрат, що здійснює управління)	<i>Procurator</i> (вершник)	<i>Vice-procurator</i> (лібертин чи вершник)

Єдиним винятком був Єгипет, яким управляв префект всршницького звання; Єгипет був особистою власністю принцепса.

⁸ Dio Cass. LIX, 20; Tac., Hist. IV, 48.

⁹ Hopkins K. Taxes and trade in the Roman Empire (200 B.C. – A.D. 400) // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 121.

¹⁰ Jaczynowska M. Historia Starożytnego Rzymu... S. 141.

Ось як Тацит пояснює цей стан речей: *Aegyptum copiasque, quibus coerceretur, iam inde a divo Augusto equites Romani obtinent loco regum: ita visum expedire provinciam aditu difficilem, annonae fecundam, superstitione ac lascivia discordem et mobilem, insciam legum, ignaram magistratum, domui retinere*¹¹. Фінансова адміністрація Єгипту була настільки важливою, що oprіч префекта були задіяні декілька прокураторів вершницького рангу¹². За Септімія Севера фінансове управління сенатської провінції Африка було передано від квестора у спеціальне відомство імператорського прокуратора¹³. Ефективність адміністрації імператорських провінцій підтверджується тим, що у період принципату багато провінцій клопотали про перехід із розряду сенатських у число імператорських і жодна не ставила питання про зміну статусу з провінції імператорської на сенатську¹⁴. К. Андо вважає, що провінціали бажали мати всемогутнього імператора керівником усієї імперської адміністрації і гарантом їхніх прав¹⁵.

Після встановлення принципату послаблюються зв'язки між римськими сенаторами та провінційними містами. Різко зменшується число зв'язків патронату-клієнти, встановлених між провінційними містами та патронами. Сімдесят сенаторів-патронів, переважно провінційні намісники та інші посадові особи, засвідчені за сімдесят п'ять років до смерті Августа; але лише п'ятнадцять за аналогічний період після закінчення його принципату. Натомість зв'язки патронату-клієнти встановлюються між провінційними містами з одного боку та імператорами і членами імператорського дому – з іншого¹⁶. Це засвідчує неухильність послаблення впливу у провінціях не лише окремих сенаторів, але й сенату загалом.

1 липня 23 р. до н. е. Август відмовився від консульства, яке він утримував од 31 р. до н. е. Натомість сенат надав йому проконсульський імперій і право першості над провінційними

¹¹ Tac., Hist. I, 11.

¹² Gagos T., Potter D.S. Documents... P. 67.

¹³ Platnauer M. The life and reign... P. 192.

¹⁴ Allcroft A.H., Haydon J.H. The Early Principate: history of Rome, 31 B.C.–96 A.D. 2nd ed. – London: W. B. Clive, dateless. – P. 6.

¹⁵ Ando C. Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire. – Berkeley: University of California Press, 2000. – P. 338.

¹⁶ Eilers C.F. Roman patrons of Greek cities. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 161, 284–286.

магістратами¹⁷. Отже, влада імператора тепер мала під собою інший ґрунт. Особливо треба наголосити, що мова йде про провінції не лише імператорські, а й сенатські. Ми уже звертались до едиктів з Кірени, яка у 27 р. до н. е., разом з Критом, утворила сенатську провінцію. В едиктах, адресованих проконсулу цієї провінції, Август безапеляційно вказує, як чинити у тому чи тому випадку. Те саме можна сказати щодо втручання Октавіана у справи Кіпру¹⁸. Свого часу С. Утченко доводив, що *imperium proconsulare* Августа відрізнявся від *imperium proconsulare* республіканських намісників провінцій, бо він не був обмежений ні локально (*imperium infinitum*), ні в часі. У сенатських провінціях, поряд з імперієм проконсула, співіснував *imperium maius* імператора, що був пожиттєвою прерогативою принцепса¹⁹. Водночас сенат не мав *locus standi* в імператорських провінціях²⁰.

Запроваджена Августом система провінційного управління зазнала лише незначних змін у подальшому. За наступників Августа вплив імператора у сенатських провінціях посилюється. Так, Гай Калігула, остерігаючись проконсула Африки Марка Сілана (тесть Калігули, консул 19 р. н. е.), відібрав контроль над дислокованим у цій провінції легіоном від проконсулів – представників сенату і передав його спеціально призначеному легату²¹. У добу принципату імператори могли на свій розсуд вирішувати важливі для будь-якої провінції питання. Зокрема, імператор Нерон під час Істмійських ігор 67 р. н. е. звільнив Грецію від прямих податків. Натомість імператор Веспасіан це скасував. Аполлоній Тіанський назвав цей крок уярмленням Греції, звинувачуючи засновника династії Флавіїв у тому, що він перевершив Ксеркса, і впав нижче Нерона²².

Одним із важливих елементів зміцнення влади Риму в провінціях було розселення там ветеранів. Р. Сайм вказує, що основною опорою Августа були *homines novi*, тобто італійська

¹⁷ Dio Cass. LIII, 32, 5.

¹⁸ ILS 915.

¹⁹ Утченко С.Л. Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 224.

²⁰ Taylor T.M. A constitutional and political history of Rome from the earliest times to the reign of Domitian... P. 433.

²¹ Tac., Hist. IV, 48.

²² Philostr. Vita Apollonii V, 41.

муниципальна аристократія і ветерани, розселені в Італії²³. На нашу думку, цю тезу можна поширити і в часі – на всю добу принципату, і в просторі – на решту території Римської держави. Інтенсивне наділення ветеранів землею в Італії проводить уже Октавіан²⁴. Перша хвиля розселення ветеранів відбулась після битви біля мису Акцій. Всього за Августа лише в Італію було виведено 28 колоній. Крім того, ветеранів було розселено в Африці, Сицилії, Македонії, обидвох Іспаніях, Ахайї, Азії, Сирії, Нарбонській Галлії, Пісидії²⁵. Ця практика продовжується протягом усього I ст. н. е. Так, Нерон провадив розселення ветеранів у Таренті та Анції²⁶. Це підтверджується також епіграфічним матеріалом: *Sex(tus) Nonius L(uci) f(ilius) / Vot(uria) Severus / veter(anus) deduct(us) Anti(o)...* (Секст Ноній, син Луція з Ветуриєвої триби, Север, ветеран, поселений в Анції...)²⁷. Ветерани VIII легіону Августа були поселені в Реаті вже Веспасіаном: *Dis Manibus / C(aio) Iulio f(ilio) / Longino/ domo Voltinia / Philippis Macedo(n)ia, veteranus leg(ionis) VIII Aug(ustae) deductus / ab divo Augusto / Vespasiano Quirin(a) Reate se vivo fecit...* (Богам Манам, Гаю Юлію, сину Гая, Лонгіну, родом з Філіпп в Македонії, Волтінієвої триби, ветеран легіону VIII Августа, поселений божественним Августом Веспасіаном в Реаті Квірінової триби, зробив за життя...)²⁸.

У 35 р. до н. е. Октавіан розпочав Іллірійську кампанію. Йому треба було зберегти свій престиж воєначальника і підтримати бойову готовність військ. Готуючи армію до злигоднів війни, Октавіан загартовував її частими походами і навчаннями²⁹. Октавіан був двічі поранений упродовж цієї війни³⁰. Згодом у ці землі теж були виведені ветерани: *Divo Augusto et Ti. Caesari Aug. f. Aug. sacrum veterani pagi Scunastic(i) quibus colonia Naronit(una) agros dedit*³¹. Поселялись ветерани і в інших провінціях. Ветерани XVI легіону осіли в Немаузі, в Нарбонській Галлії: *Ti.*

²³ Syme R. The Roman Revolution... P. 120.

²⁴ Suet., Aug. 13, 3.

²⁵ RG 28.

²⁶ Tac., Ann. XIV, 27.

²⁷ CIL X, 6672.

²⁸ ILS 2460.

²⁹ Vell. Pat. II, 78, 2.

³⁰ Suet., Aug. 20.

³¹ AE 1950, № 44.

*Caesaris divi Aug. f. Augusti miles missicius T. Iulius Festus militavit annos XXV in legione XVI...*³².

Як самі ветерани, так і їхні діти, що народилися за час перебування батьків на службі, одержували римське громадянство з усіма привілеями, що з цього випливали³³. Проте не завжди можна було покласти на заgonи, набрані з недавно підкорених народів. Так, у 82 р. н. е. дезертирувала когорта узіпів, набрана в Германії і звідти переправлена в Британію³⁴.

Важливим фактором стабілізації ситуації в провінціях було те, що з припиненням громадянських війн провінціали могли користуватися перевагами, які забезпечувала Імперія. Перші два століття нашої ери були найбільш мирним та успішним періодом, порівняно з попереднім³⁵. Склались сприятливі умови для розвитку торгівлі. Були уніфіковані міри та грошова система. Діон Кассій у так званій “промові Мецената” передає, що жодне з міст не мало права на власну окресму монету та систсму мір і ваги³⁶. На Заході уже від початку принципату введено стандартні римські монети. Натомість на Сході Імперії міста продовжують карбувати монету аж до III ст. н. е. Цим підтверджувалася не їхня політична автономія, а культурна та адміністративна відмінність у межах Римської Імперії³⁷. Еталони мір були на Капітолії, а самі міри розсилались по всій імперії: *Mensurae ad exemplum earum quae in Capitolio sunt auctore sanctissimo Aug. n... nobilissimo Caes. per regiones missae cura[nte] D.Simonio Iuliano pra[ef.] urb.c.v.*³⁸; *Imp. Caesare Vespas. VI T.Caes. Aug. f. III cos. mensurae exactae in Capitolio p.X*³⁹. Безумовно, це сприяло розвитку торгівлі. Тому не дивно, що провінційні торговці роблять посвяти імператорам: *Tib. Cae[sar.] divi Aug. f(ilio) divi Iulii n(epoti) Aug(usto) pontif(ici) max(imo) cos.III imp. VIII trib pot(e)st. XXII (n)eg(octiatores) (q)ui co(usistunt) vico...*⁴⁰. Щоправда, торгівлю

³² ILS 2267.

³³ Детальніше про це у відповідному розділі.

³⁴ Tac., Agric. 28, 1-2.

³⁵ Humphrey J.W. Ancient technology. – Westport; London: Greenwood Press, 2006. – P. 9.

³⁶ Dio Cass. LII, 30.

³⁷ Howgego C.J. Ancient history from coins. – London: Routledge, 1995. – P. 42-43, 58.

³⁸ ILS 8627.

³⁹ ILS 8628.

⁴⁰ CIL, XIII, 4481.

деякими товарами держава тримала повністю під своїм контролем. Наприклад, існувала державна монополія на торгівлю східними спеціями в Римі (*Horrea Piperataria*). Були організовані державні монополії в Єгипті⁴¹.

Внутрішня політика часів Імперії була спрямована на подолання суперечностей між Римом і провінціями. У процесі розширення території Римської держави сенату не вдалося змінити своє ставлення до приєднаних земель. Сенатори звикли бачити в провінціалах безправних підданих, чиїм коштом можна збагачуватись⁴². За Імперії ситуація змінюється. Провінції з об'єкту дії *imperium* римського народу, реалізованого через магістратів та про-магістратів, перетворюються на територіальні складові Імперії, на які поширюється адміністративне управління, система оподаткування та оборони⁴³. Напис із Бетіки, датований 78 р. н. е., свідчить, що свого часу Август надав право збирати якісь податки магістратам Сабори, а Веспасіан підтвердив це право і дозволив їм збудувати на рівнині місто, назване його іменем: *Imp. Cae[s.] Vespasianus Aug. pontifex maximus, tribuniciae potestatis VIII, imp. XIX consul VIII, p.p., salutem dicit IIII viris et decurionibus Saborensium. Cum multis difficultatibus infirmitatem vestram premi indicetis, permitto vobis, oppidum sub nomine meo, ut voltis, in planum extruere. Vectigalia, quae ab divo Aug[usto] accepisse dicitis, custodio. Si qua nova adicere voltis, de his proco[n]s[ulem] adire debebetis; ego enim nullo respondente constituere nil possum. Decretum vestrum accepi VIII ka[l.] August., legatos dimisi IIII. ka[l.] easdem. Valet II viri C. Cornelius Severus et M. Septimius Severus publica pecunia in aere inciderunt*⁴⁴. Епіграфічний матеріал засвідчує, що протягом усього правління імператор Тіберій продовжував політику Августа щодо провінцій, ретельно стежачи за будівництвом доріг та громадських споруд навіть у найвіддаленіших із них⁴⁵. Адміністрація пильнувала,

⁴¹ Loane H.J. Vespasian's spice market and tribute in Kind // CPh. – XXXIX. – 1944. – № 1. – P. 10 ff.

⁴² Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. – М.: Наука, 1964. – С. 11.

⁴³ Richardson J.S. The language of Empire: Rome and the idea of Empire from the third century BC to the second century AD. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 140.

⁴⁴ CIL, II, 1423.

⁴⁵ Shotter D. Tiberius Caesar... P. 63.

щоб легіонери та воїни допоміжних підрозділів, дислокованих у провінціях, не утискали місцеве населення. Так, було поставлено межовий знак (*terminus*) між однією з когорт та общиною Бедунієнсів (*coh.III Gall. Et civitatem Beduniensium*) в Іспанії⁴⁶. Все це – докази уважного ставлення імператорів до потреб провінціалів.

З перетворенням території на провінцію на плечі населення лягав важкий податковий тягар. Немоżliвість виплачувати непосильні податки призвела у 28 р. н. е. до повстання фрізів⁴⁷. Сама процедура сплати податку була подекуди штучно ускладнена через зловживання римської адміністрації на місцях: *frumenti et tributorum exactionem aequalitate munerum mollire, circumcisis quae in quaestrum reperta ipso tributo gravius tolerabantur. namque per ludibrium adsidere clausis horreis et emere ultro frumenta ac luere pretio cogebantur. divortia itinerum et longinquitas regionum indicebatur, ut civitates proximis hibernis in remota et avia deferrent, donec quod omnibus in promptu erat paucis lucrosus fieret*⁴⁸.

Адміністрація східних областей суттєво відрізнялася від західних, вона зберегла всі сліди першого завоювання і старої системи Республіки: разом із загарбанням нових територій набувати союзників і васалів. На Заході переважали території одноманітного управління, а Схід був значно строкатішим. Самостійні чи напівсамостійні області та общини врізалися тут у намісництва і склали значні частки східних країн, що увійшли в коло римського панування⁴⁹.

Одним із елементів формування Середземноморської імперії було перетворення провінційних міст на інтегральну частину єдиної Римської держави, причому як в економічному, так і в політичному плані. Уже Гай Юлій Цезар приділяв багато уваги впорядкуванню міського життя⁵⁰. Цей процес тривав протягом усього I ст. н. е. Так, Гадес одержав статус муніципія за Августа⁵¹, а Малага та Ебес – за Веспасіана, про що свідчать офіційні назви

⁴⁶ АЕ 1935, № 13.

⁴⁷ Тас., Ann. IV, 72.

⁴⁸ Тас., Agric. 19, 4-5.

⁴⁹ Виппер Р. Очерки по истории Римской империи. Рим и раннее христианство. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – Т. 2. – С. 107.

⁵⁰ Warde Fowler W. Julius Caesar and the foundation of the Roman Imperial system. – New York; London: The Knickerbocker Press. – P. 355.

⁵¹ Егоров А.Б. Рим на грани эпох... С. 198.

цих міст: *Municipium Flavianum Malacitanum*⁵². Такий же варіант назви знаємо і щодо Ебеса: *municipium Flavium Ebusum*⁵³. На Сході римляни, як і елліністичні правителі, засновували нові міста, що були опорою римського панування в провінціях. Це зводилось, як правило, до дарування прав муніципій невеликим поселенням, які залежали від великих міст. Припускається, що римляни надавали таким селам статус поліса, щоб збільшити центри місцевого життя та уникнути небезпеки надто великих метрополій⁵⁴. На думку В. Рамсея, перетворення римлянами сіл на міста зумовлювалося тим, що селами-общинами жили племена, а племінна єдність була небезпечною для єдності Імперії⁵⁵. Робили все можливе, щоб населення муніципій усвідомлювало своє місто частиною єдиної держави. Можливо, з цієї метою збори керівних органів муніципій проводились інколи в Римі: *Centumviri municipii Augusti Veientis Romae in aedem Veneris Genetricis cum Convenisset...*⁵⁶.

Епіграфічний матеріал свідчить, що імператори дуже уважно ставились до ситуації в містах, розглядаючи їх як опору своєї влади. Один карфагенський напис повідомляє про спорудження статуї чи храму Нептуна за кошти пожертв (*ex stipe*), які Август наказав здійснити на прохання народу – *postulante populo*⁵⁷. Імператори турбувались про забезпечення міст водою⁵⁸. За їхнім наказом містам поверталися землі, захоплені приватними особами: датований 76 р. н. е. напис із Салерна свідчить, що імператор Цезар Веспасіан Август повернув салернітанцям суспільні землі⁵⁹. Напис від 88-89 р., знайдений в Кіренаїці, повідомляє, що за наказом імператора Доміціана проконсул повернув місту Птолемаїді землі, які перебували у власності приватних осіб⁶⁰. Коли виникала потреба, імператори приймали екстраординарні рішення. Наприклад, після землетрусу в Азії, у 17 р. н. е., жителі міста Сард одержали допомогу

⁵² ILS 6089, LVIII.

⁵³ CIL, II, 3663.

⁵⁴ Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи... 19-20.

⁵⁵ Ramsay W.M. The social basis of Roman power in Asia Minor... P. 5.

⁵⁶ ILS 6579.

⁵⁷ АЕ 1951, № 71.

⁵⁸ АЕ 1950, № 100.

⁵⁹ АЕ 1951, № 200.

⁶⁰ Штаерман Е. М. Латинские надписи, опубликованные в 1949 – 1955 гг. // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 115.

від імператора у розмірі 10 млн. сестерцій і на 5 років були звільнені від усіх податків. Допомогу і звільнення від податків одержали й інші міста⁶¹. В цьому ж контексті можна розглядати згадувані африканські написи часу правління імператора Клавдія⁶². Вони показують, як імператор віддячував провінційним містам за надані послуги: звільнення від повинностей на певний термін, *ius connubii*, римське громадянство. Імператор Адріан багато подорожував Імперією, відвідував найвіддаленіші провінції, вникаючи у місцеві проблеми та розв'язуючи їх. Ці подорожі справляли велике враження на провінційне населення, що пишалося такою увагою імператора. Велика увага Адріана до провінційної політики відобразилось у так званій *провінційній серії монет*⁶³. Жоден імператор, за винятком, можливо, Августа, не дбав так багато про провінційні міста, як Адріан⁶⁴. Населення провінцій мало вагомі підстави оцінювати імператора як монарха, що турбується про добробут своїх підданих.

Водночас не можна забувати, що провінції були завойовані римськими легіонами та зберігали вірність Риму значною мірою завдяки силі римської зброї. Саме римськими легіонами забезпечувалось панування у провінціях римських законів. У період громадянських війн позиція провінції щодо підтримки тієї чи тієї сторони визначалась настроями армій, що стояли неподалік. За словами Таціта, провінції, де не було військ, і передовсім сама Італія, були приречені зберігати рабську покірність переможцю, бути воєнною здобиччю⁶⁵. Забезпечуючи стабільність римського панування у провінціях, легіони були також центрами економічної активності. Римські солдати часу принципату належали до найбільш оплачуваної професії, відомої перед промисловою революцією. Їхнє життя мало високий рівень монетизації⁶⁶ і їхні кошти працювали на економіку провінцій. Проте лише легіони не змогли б забезпечити панування Риму у Середземномор'ї. Легіони були надто дорогим фундаментом для Імперії, і вже Август шукав

⁶¹ Tac., Ann. II, 47.

⁶² AE 1916, № 44; 1924, № 66.

⁶³ BMCRE III, P. CLXXIV-CLXXVII.

⁶⁴ Boatwright M.T. Hadrian and the cities of the Roman Empire. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 12.

⁶⁵ Tac., Hist. I, 11.

⁶⁶ Rathbone D. Military finance and supply... P. 176.

альтернативний метод зміцнення влади Риму над різними країнами та їх народами. Його завданням було зменшити роль римських легіонів як головного гаранта лояльності провінцій. Август прийняв політику культурного імперіалізму, що передбачала вливання по краплі греко-римських смаків, звичок, звичаїв та культури в цілому у не-елінізовані частини Імперії. Створення спільного культурного простору повинно було легітимізувати римське правління⁶⁷. У північній та центральній Галлії менше, ніж за два покоління після встановлення тут римської влади, місцева знать і населення загалом користувалися римським столовим посудом, жили у римських будинках та одягалися, як римляни. Ті ж процеси відбувалися і на Балканах⁶⁸. В іспанській Бетіці місцева еліта, повністю приймаючи римські цінності та римський спосіб життя, перейняла також і традицію тривалого проживання у своїх замських маєтках⁶⁹. Отже, важливим елементом провінційної політики Риму була романізація, яка проходила паралельно з урбанізацією. Г. Вулф переконаний, що романізація – це не просто відмова від однієї культури на користь іншої, а значно складніший процес. Він твердить: важко пояснити, чому зміни у одних районах проходили швидше, ніж у інших, чому едуї перейняли схильність римлян до вина, але не перейняли римські табу щодо небіжчиків. На думку дослідника, для усвідомлення суті процесу романізації ключовим є розуміння природи зв'язку між імперією та культурою. Характерною рисою цього зв'язку була роль, яку відіграла римська культура в об'єднанні місцевих еліт Імперії у єдиний правлячий клас⁷⁰. Висловлено думку, що завдання римлян у новозавойованих землях полягало лише в тому, щоб керувати щойно підкореними людьми, докладаючи мінімум зусиль, а не в тому, щоб їх романізувати⁷¹. Однак романізацію варто розглядати не як мету, а як засіб, за допомогою якого провінції інтегрувалися

⁶⁷ Sicker M. *Between Rome and Jerusalem: 300 years of Roman-Judean relations*. – Westport; London: Praeger, 2001. – P. 91.

⁶⁸ Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars. From the third century to Alaric*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 25.

⁶⁹ Haley E.W. *Baetica felix: people and prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus*. – Austin: University of Texas Press, 2003. – P. 189.

⁷⁰ Woolf G. *Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul...* P. 10, 18.

⁷¹ Blagg T. *The Early Roman Empire in the West*. – Oxford: Oxbow Books, 1990. – P. 67.

у Римську імперію. Початок цьому процесу поклало завоювання Італії. Об'єднавчим фактором для нового італійського суспільства, що складалося з різних етнічних та культурних елементів, стала приналежність до римської військової машини. Той самий чинник діяв і щодо провінцій. Залучення провінціалів до римської армії та романізація ішли пліч-о-пліч. Без романізації не було б і Римської Імперії, якою ми її знаємо.

Важливо наголосити, що місцеві жителі латинізувались у мовному плані і приймали римську матеріальну культуру не через примус, а через власне бажання⁷². Сьогодні романізацію часто розуміють як “самороманізацію”⁷³. Коли Імперія Селевкідів чи Птолемеївський Єгипет проводили реорганізацію піхоти за римським зразком, це була “самороманізація”⁷⁴. Водночас латинська мова була успішнішою за римську армію. Значною мірою успіх процесу латинізації визначався певними об'єктивними факторами. Населення підкорених Римом територій, що виявилось вразливим для латинізації, не мало власної літератури. Водночас у Індії, яка таку літературу мала, навіть після 150 років панування англійців лише один відсоток населення міг читати і писати англійською мовою⁷⁵. Римський уряд підтримував у провінціях функціонування шкіл, які були провідниками латинської мови, а отже і Римської цивілізації⁷⁶. Адміністрація стимулювала запозичення провінціалами римських традицій у будівництві, одязі, кулінарії. Романізація подавалась як освіченість (*humanitas*)⁷⁷. Під римським впливом трансформувалися імена місцевих богів та богинь, храми та міфологія. Ім'я кельтської богині Суліс вживається разом чи замість Мінерви⁷⁸. За словами Діона Кассія, якщо романізація відбувалася поступово, варвари не

⁷² Wells C.M. Romanization in Western Europe // CR. – 1994. – № 1. – P. 132-133.

⁷³ Bispham E. from Asculum to Actium. The municipalization of Italy from the Social War to Augustus. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. – P. 3.

⁷⁴ Lendon J.E. Soldiers & ghosts. A history of Battle in Classical Antiquity. – New Haven; London: Yale University Press, 2005. – P. 154.

⁷⁵ Abbot F.F. The common people of Ancient Rome. Studies of Roman life and literature. – New York: Charles Scribner's sons, 1911. – P. 3-4.

⁷⁶ Davis W.S. The influence of wealth in Imperial Rome. – New York: the Macmillan Company, 1910. – P. 279.

⁷⁷ Tac., Agr. 21.

⁷⁸ Henig M. Religion in Roman Britain... P. 43.

розуміли змін, що з ними відбуваються, і не чинили опору. Проте вони не забули своїх давніх звичаїв, вільного життя, сили зброї. Правитель Германії Квінтілій Вар намагався пришвидшити цей процес, але нашттовхнувся на рішучий опір⁷⁹.

Сусідні з Римською Імперією території теж зазнавали впливу римської культури. У наганарвалів, що проживали у північно-східній частині Германії, існував культ двох божеств, яких вони називали “Алки” (*Alcis*). Самі ж германці знайшли для них римський еквівалент – Кастора і Поллукса⁸⁰. Романізація проявлялась і у зростанні привабливості римського громадянства у прилеглих до римських провінцій землях⁸¹. Однак за межами Римської Імперії вплив римської культури був значно меншим, ніж у країнах, що мали статус римських провінцій. Континентальні кельти були майже повністю асимільовані Римською Імперією упродовж трьохсот років, після того, як їхню культуру змінила римська окупація. Археологічні джерела засвідчують, що опір романізації відбувався серед кельтів у прикордонних з Імперією землях чи навіть у межах імперської території, де контроль Риму був слабким, наприклад, у віддалених заболочених районах Східної Англії. Острівні кельти за межами Римської Імперії і у добу Середньовіччя зберегли свої мови, традиції та художні стилі⁸².

Латинізація посилювалася в результаті перемішування населення, що було наслідком природних процесів, а не цілеспрямованої політики Риму. Поряд із проникненням у провінцію носіїв латинської мови у самому Римі зростає число іноземців. Частково це відбувалось через відпуск рабів на волю, які, отримавши відповідний статус, залишалися у Римі. Водночас тривав імпорт у Рим кваліфікованої робочої сили зі Сходу⁸³. Напевно, ці “остарбайтери” зрештою були латинізовані. На

⁷⁹ Dio Cass. LVI, 18.

⁸⁰ Tac., Germ. 43.

⁸¹ Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 75-76.

⁸² Malin-Boyce S. Celts // Ancient Europe 8000 B.C.–A.D. 1000: encyclopedia of the Barbarian world / P. Bogucki & P. J. Crabtree. – New York; London: Charles Scribner’s Sons, 2004. – P. 142-143.

⁸³ Russo L. The Forgotten Revolution: how science was born in 300 BC and why it had to be reborn... P. 239.

могильних написах Риму часу Ранньої Імперії 75 відсотків імен неіталійського походження, в Медіолані, Патавії, Беневенті їх більше 50 відсотків, навіть у маленьких містечках – близько 40 відсотків. Із 1854 римських ремісників, відомих за прямими даними написів, лише 65 – італійці, з 300 власників кораблів в Остії – 4. Могильні та інші написи Великої Галлії вказують на засилля і в провінціях чужоземців – італіків, греків, сирійців, євреїв, африканців⁸⁴.

Водночас треба наголосити, що для східних провінцій, де превалювала грецька мова і грецька культура, романізація ніколи не була продуманою політикою. Широка колонізація Сходу починається за Гая Юлія Цезаря. Проте виведені колонії не лише не ставали форпостами римських звичаїв та латинської мови, але колоністи самі переймали грецьку мову⁸⁵. У межах Римської Імперії грецькою мовою спілкувалося біля 30 мільйонів людей⁸⁶, понад третини населення. Навіть у південній Італії грецькі колонії зберігали свою самобутність аж до II ст. н. е.⁸⁷. Прихованою ідеєю грецьких авторів доби принципату є захоплення еллінізмом і сум з приводу того, що греки тепер піддані варварів⁸⁸. Можна погодитися з тим, що Рим міг небагато запропонувати еллінам і термін “романізація” описує те, що відбулося у певних регіонах на Заході Імперії і чого не було на Сході. Водночас панування Риму суттєво вплинуло на добробут східних провінцій, засновувались нові міста, розвивались уже існуючі⁸⁹.

Опір романізації з політичних мотивів можна помітити серед іудеїв. Романізація захопила в основному еліту іудейського суспільства. Це можна пояснити потребою значних коштів, щоб запровадити певні римські звичаї. Лише дуже багаті люди мали

⁸⁴ Кнабе Г.С. Римское общество в эпоху ранней империи // История древнего мира. – М.: Наука, 1989. – Т. 3. – С. 131.

⁸⁵ Bowersock G.W. Augustus and the Greek world... P. 66.

⁸⁶ Hansen M.H. Polis: an introduction to the ancient Greek city-state. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 31.

⁸⁷ Lomas K. Urban elites and cultural definition: Romanization in southern Italy // Urban society in Roman Italy / Ed. by T.J. Cornell & K. Lomas. – London: Routledge, 2003. – P. 108.

⁸⁸ Harker A. Loyalty and dissidence in Roman Egypt: the case of the Acta Alexandrinorum. – New York; Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 172.

⁸⁹ Ando C. Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire... P. 50-51.

можливість оплатити такі символи високого статусу, як викладена мозаїкою підлога, оброблені штукатуркою та розписані фресками стіни, басейни у римському стилі. Однак не потрібні були додаткові витрати, щоб дати дітям римські імена. Дані ономастики засвідчують, що з другої половини I ст. до н. е. і до першої половини II ст. н. е. в іудеїв домінують єврейські імена⁹⁰.

Римська провінційна політика вела до утворення нового типу “світової держави”. Була тенденція зберегти традиції провінційного управління, якщо це не загрожувало інтересам Риму. До певної міри зберігається дія місцевих законів, як це показав Г. Кантор на прикладі провінції Лікія⁹¹. У грецьких містах зберігалися місцеві органи управління і більшість судових справ розглядалася місцевими судами. У Спарті продовжує функціонувати *герусія*⁹². У Єгипті зберігається наступність в адміністративному управлінні від Птолемеївського періоду. За Лагідів посадовець високого рангу (*διοικητής*) виконував функції міністра фінансів. У період принципату значне число матеріалів також стосується посади *διοικητής* – імператорського прокуратора високого рангу, що мав справу з управлінням фінансами⁹³. До компетенції провінційних міст належав збір місцевих податків. На засланні у Томах Овідій був звільнений місцевою адміністрацією від сплати податків (*Nec mihi credideris: extant decreta quibus nos laudat et immunes publica cera facit*)⁹⁴. При розгляді розмаїтих питань життя провінцій римський сенат брав до уваги аргументи провінціалів, що базувались на привілеях, отриманих ними від Олександра Македонського чи царя персів Дарія⁹⁵. Водночас треба наголосити, що саме у Римі вирішувались важливі для життя провінцій питання. Для будівництва храму, запровадження культу імператора та ін. необхідно було отримати дозвіл Риму. Житель близької чи далекої провінції з

⁹⁰ Williams M. The Jewish Family in Judaea from Pompey to Hadrian – the Limits of Romanization // The Roman family in the Empire: Rome, Italy, and beyond / ed. by M. George. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 182.

⁹¹ Кантор Г.М. Провинция Ликия: Отеческие законы под римской властью // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 50-77.

⁹² Cartledge P., Spawforth A. Hellenistic and Roman Sparta: a tale of two cities / 2nd ed. – London: Routledge, 2002. – P. 146.

⁹³ Bagnall R.S. Reading papyri, writing Ancient History. – London; New York: Routledge, 1995. – P. 49.

⁹⁴ Ов., ex Ponto IV, 9, 101-102.

⁹⁵ Тас., Ann. III, 63.

дитинства усвідомлював, що усі дороги ведуть до Рима. Не було провінційного сепаратизму. Патріотичні почуття провінціалів були скеровані не на провінцію, а на їхні рідні міста, як це можна бачити на прикладі провінції Африка⁹⁶.

Починаючи од принципату Адріана, адміністрація Імперії взяла на озброєння ідеологію уніфікації. Імперія творилась як єдиний колектив із мінімальними класовими та культурними відмінностями, підкреслювалась схожість особистого зв'язку кожного підданого з імператором і особливо всеохоплюючі вигоди римського правління⁹⁷. Будівництво у провінціях доріг та мостів символізувало єдність Імперії та переваги римської інженерної майстерності⁹⁸.

Отже, зміни у провінційній політиці Риму в період Ранньої Імперії сприяли розв'язанню двох завдань: 1) інтеграція всіх контрольованих Римом земель і формування Середземноморської держави; 2) посилення влади принцепса, яка поступово набуває рис абсолютизму “східного” типу. Успіх провінційної політики доби принципату зумовлювався тим, що суспільство Римської Імперії сприйняло як законний та справедливий той порядок, що визначався існуванням імператора як вищого арбітра над провінціями та містами, політичними інститутами та суспільними верствами.

Процес романізації був тісно переплетений із поширенням римського громадянства. Проблема римського громадянства – одна з ключових при вивченні історії Римської Імперії. Оминувши її, неможливо зрозуміти, як, говорячи словами Полібія, майже вся ойкумена (*σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην*) потрапила під владу римлян⁹⁹. У середині II ст. н. е. Елій Арістід зазначав, що на світі немає нічого схожого на римське громадянство (*ὡς οὐδὲν ἑοικὸς αὐτῇ τῶν πάντων*)¹⁰⁰.

У римському праві правосуб'єктність (*caput*) визначалася трьома статусами: свободи (*status libertatis*), громадянства (*status civitatis*) та сімейного стану (*status familiae*). Поняття громадянства у Римі передавалось терміном “*civitas*”. Авл Геллій говорить, що *civitas* – це і місцевість, і місто, а також загальне право і великий

⁹⁶ Haywood R.M. The African policy of Septimius Severus... P. 175.

⁹⁷ Ando C. Imperial Ideology... P. 40-41.

⁹⁸ Curchin L. The Romanization of central Spain: complexity, diversity and change in a provincial hinterland. – London: Routledge, 2004. – P. 110.

⁹⁹ Polyb. I, 1, 5.

¹⁰⁰ Aelius Aristides XIV, 213 (Εἰς Ῥώμην 59).

колектив людей (*civitatem et pro loco et pro oppido, et pro iure quoque omnium, et pro hominum multitudine*)¹⁰¹. За статусом громадянства вільна людина могла належати до однієї з таких груп: римські громадяни (*cives Romani*), латини (*latini*), іноземці (*peregrini*). Саме такі категорії лібертинів виділяє Гай – юрист II ст. н. е.: “Є три категорії лібертинів: вони або римські громадяни, або латини, або дедитиції” (*libertinorum tria sunt genera: nam aut cives Romani, aut Latini, aut dediticiorum numero sunt*)¹⁰². Водночас не можна поставити знак рівності між *peregrini* та *dediticii*¹⁰³. Дедитиції – це ті іноземці (*peregrini dediticii*), які зі зброєю у руках чинили опір римлянам і, переможені ними, підкорились¹⁰⁴. Кожен статус був наповнений певним обсягом прав. Зміна статусу громадянства вела не до втрати правосуб’єктності, а лише до набуття більших прав чи обмеження в правах. Римське громадянство не залежало від місця проживання, майнового становища чи соціального статусу – це був правовий статус. Римський громадянин мав повну правоздатність у політичній, майновій та сімейній сферах. Відсутність римського громадянства означала відсутність не лише політичних, але й цивільних прав. Цивільна правоздатність римського громадянина лежала у двох основних площинах: *jus commercii* – право бути учасником цивільного обігу, та *jus connubii* – право укладати законний римський шлюб. *Jus commercii* та *jus connubii* складали разом *jus privatum*. Статус латина був проміжним між іноземцями та римлянами. Усі латини, як і римські громадяни, мали повне *jus commercii*, а *jus connubii* лише тоді, коли воно було комусь із них спеціально надане. *Jus Latii* дарувалося особливими спеціальними актами окремим общинам, а інколи навіть цілим провінціям (*latini coloniarii*)¹⁰⁵.

Римське громадянство виникало з народження дитини у римських громадян, що перебували у законному шлюбі. Народжена у такому шлюбі дитина набувала статусу свого батька у момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом, за законом набувала статус матері. Крім того, римське громадянство набувалося пожалуванням

¹⁰¹ Gell., NA, XVIII, 7, 5.

¹⁰² Gai., Inst. I, 12.

¹⁰³ Roby H.J. Roman private law in the times of Cicero and of the Antonines. – Cambridge: at the University Press, 1902. – Vol. I. – P. 18-19.

¹⁰⁴ Gai., Inst. I, 14.

¹⁰⁵ Покровский И.А. История Римского права... С. 271-272.

цього звання чужинцю, звільненням римським громадянином свого раба і всиновленням чужинця.

Від початку римське громадянство мало особистий характер, що визначався лише правом. За Законами XII таблиць, якщо боржник не сплатить борг, то третього базарного дня його могли стратити або продати за кордон, за Тібр, тобто у Етрурію: "*Tertiis autem nundinis capite poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant*"¹⁰⁶. Так громадянин втрачав і свободу, і громадянство. Цього не сталося б, якби він був посланий до союзних латинів, де його захищало *ius migrandi* та *ius commercii*¹⁰⁷.

Надання римського громадянства, повного чи неповного (без політичних прав), використовувалось як інструмент винагороди (саме так його отримав Арміній)¹⁰⁸, тоді як його позбавлення було покаранням. Неповні права громадянства не повинні були сприйматись римлянами як щось неповноцінне. Адже у Римі ніколи не було рівного доступу усього суспільства до почестей та посад. Проте, як заявив британський дослідник А. Шервін-Уайт, він ніколи не відмовиться від британського громадянства через те, що він не є герцогом Норфолським і не може ним стати¹⁰⁹.

Важливий етап у поширенні римського громадянства пов'язаний із Союзницькою війною (91-88 рр. до н. е.). У 90 р. до н. е. консул Луцій Юлій Цезар провів закон, за яким усі італійці, що зберегли вірність Риму, отримували права римського громадянства (*lex Julia*)¹¹⁰. У 89 р. до н. е. за *lex Plautia Papiria* було надано громадянські права тим італійцям, які склали зброю протягом 60 днів¹¹¹. У 49 р. до н. е. було прийнято закон Цезаря, за яким жителі Транспаданської Галлії стали римськими громадянами (*lex Iulia de civitate Transpadanis danda*)¹¹². Як зазначив С. Утченко, для цивільно-правової політики Цезаря були характерними дві тенденції. З одного боку, небувалий доти масштаб поширення громадянських прав (римського та

¹⁰⁶ Gell., NA, XX, 1, 47.

¹⁰⁷ Сестон В. Римское гражданство. – М.: Наука, 1970. – С. 3.

¹⁰⁸ Vell. Pat. 118, 2.

¹⁰⁹ Sherwin-White A.N. The Roman Citizenship / 2nd ed. – Oxford: At the Clarendon Press, 1980. – P. 265.

¹¹⁰ App., BC. I, 49.

¹¹¹ Cic., pro Archia IV, 7.

¹¹² Dio Cass. XLI, 36.

латинського права) поза Італією. З іншого – у цивільно-правовій політиці Цезаря спостерігається певне гальмування процесу поширення громадянських прав. Це наслідок традиційного шляху дарування прав, дарування “вибіркового” як нагороди (*praemium*)¹¹³. Поширення громадянських прав поза межами Італії бачимо на прикладі Апостола Павла, який походив з Тарсу – у римський час столиці провінції Кілікії. На пряме запитання: “Чи ти римлянин? Він сказав: Так” (*εἰ σὺ Ῥωμαῖος εἶ. ὁ δὲ ἔφη Ναι*)¹¹⁴.

Наповненість римського права була різною, залежно від того, де жив громадянин – у Римі чи за його межами. Громадяни у муніципіях, окрім прав римського громадянства, мали також певні права, отримані від місцевої общини, де вони проживали. За словами Ціцерона, у всіх жителів муніципій є дві батьківщини: “Одна за народженням, друга за громадянством” (*unam nature, alteram civitatis*). При цьому перша менша за другу і входить до її складу¹¹⁵. У перегрінській общині римські громадяни володіли подвійним правом – римським і перегрінським.

У період Республіки поширення римського громадянства контролювалось “величчю римського народу” (*maiestas populi Romani*), оскільки прийняті на коміціях закони у кожному окремому випадку надавали магістратам або імператорам (*imperatores*) право дарувати римське громадянство за якісь заслуги: у 90 р. до н. е. (*lex Iulia*), у 89 р. до н. е. (*lex Plautia Papiria*), у 72 р. (*lex Gellia Cornelia*), у 42 р. (*lex Munatia Aemilia*).

Встановлення принципату супроводжувалось наповненням політичної системи Римської держави новим змістом. Уособленням “величі римського народу” стає імператор, який, окрім іншого, перебирає контроль і над даруванням громадянства. Перші імператори у цьому були дуже обережні. Август не пішов шляхом Сулли, Помпея і Цезаря, тобто наділенням міських елементів Імперії правами римського громадянства. Навпаки, він застерігав від щедрої роздачі громадянських прав, щоб не зменшилась різниця між громадянами та провінціалами¹¹⁶. З часу Августа були введені суттєві обмеження на отримання римського громадянства

¹¹³ Утченко С.Л. Юлий Цезарь... С. 310-311.

¹¹⁴ Act. 22, 27.

¹¹⁵ Cic., de leg. II, 5.

¹¹⁶ Dio Cass. LVI, 33.

лібертинами. За жодних обставин не міг отримати громадянства раб, який колись був закутий чи тортурований¹¹⁷.

Як зазначає М. Ростовцев, Август здобув свою перемогу завдяки підтримці римських громадян Італії, котрі ревно оберігали свої привілеї і панівне становище у Римській державі. Саме цим, на думку історика, пояснюється поміркованість Августа і Тіберія щодо надання прав громадянства жителям провінцій¹¹⁸. Важливо, що імператори беруть на себе функції, які раніше виконували народні збори. Імператори надавали громадянство як окремим особам, так і цілим групам. Не сумнівається у праві Тіберія це робити навіть опозиційний щодо імператорської влади оратор Кассій Север. Коли один із підлабузників заявляє принцепсу, що навіть невластива латинській мові фраза, висловлена імператором, стане латинською, Кассій Север стверджує: “Ти справді, Цезар, громадянство можеш дати людям, слову – не можеш” (*tu enim, Caesar, civitatem dare potes hominibus, verbo non potes*)¹¹⁹. Імператор Клавдій роздавав громадянство так щедро, що після смерті був висміяний Сенекою сатиричним побажанням залишити кількох іноземців на сім'я: “*Aliquos peregrinos in semen relinqui*”¹²⁰. Зокрема, у 44 р. н.е. римське громадянство отримав Волубіліс, де з цієї нагоди на честь імператора Клавдія було встановлено пам'ятну табличку. Напис на табличці засвідчує, що місто отримало Римське громадянство, право укладати законний римський шлюб та звільнення від обов'язкових державних повинностей (*impetrata civitate Romana et conubio, et oneribus remissis*)¹²¹. Особливо значущим було одержання громадянства окремою особою. Такі випадки були винятковими і тому вважались високою почестю¹²².

До політичних прав римського громадянина, окрім права голосувати у народних зборах (*jus suffragii*) та доступу до магістратур (*jus honorum*), що сукупно складало *jus publicum*, належало також право служити у війську (*jus militiae*). Водночас, служба у допоміжних підрозділах та на флоті була доступна усім вільнонародженим чоловікам. Воїни-провінціали, що відслужили у допоміжних

¹¹⁷ Suet., Aug. 40.

¹¹⁸ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство... Т. I. – С. 90-91.

¹¹⁹ Suet., Gram. 22.

¹²⁰ Sen., Apocol. 3.

¹²¹ SG 407a.

¹²² Фридлендер Л. Картины из бытовой истории Рима... С. 101.

військах, як правило (а з часу правління імператора Клавдія – обов'язково) отримували римське громадянство¹²³. Часто цілі села, особливо в дунайських та рейнських провінціях, брали участь у комплектуванні римських допоміжних загонів¹²⁴. Частина рекрутів мала обмежені права римського громадянства, і служба у легіонах давала їм можливість цих обмежень позбутись¹²⁵. Привабливість римського громадянства доведена практикою безпідставного ствердження такого статусу окремими особами, навіть під загрозою суворого покарання. Тим, хто самочинно привласнив привілеї римського громадянства (*civitatem R. usurpantes*), стинали голову на Есквілінському полі (*in campo Esquilino securi percussit*)¹²⁶.

Римська політика щодо громадянства (як і політика провінційна) вела до утворення нового типу “світової держави”. Імператор Веспасіан поширив на усю Іспанію право латинського громадянства¹²⁷ і поповнив списки вершників та сенаторів достойними представниками з числа італіків та провінціалів¹²⁸. Багатьом общинам латинське право було надане імператором Адріаном (*Latium multis civitatibus dedit*)¹²⁹. Як уже зазначалось, неухильно зростала питома вага сенаторів провінційного походження.

Втручання імператорської адміністрації та юристів призводить до зменшення сили права та звичаїв місцевих громад. У II ст. н. е. у літературних та юридичних текстах постає доктрина *Origo* (синонім *Patria*). *Origo* позначала місце, де особа була записана як громадянин, і радше відображала почуття місцевої еліти, а не була юридичною категорією. З цього часу більше не розглядається приналежність римського громадянина до колонії, муніципії чи вільного та автономного міста, а також його місце проживання, але буде мати значення місто, з якого походить його сім'я¹³⁰.

Інститут громадянства був важливим інструментом романізації

¹²³ Gilliver K. The Augustan Reform... P. 187.

¹²⁴ Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 70.

¹²⁵ Gilliver K., Goldsworthy A., Whitby M. Rome at War: Caesar and his Legacy... P. 81.

¹²⁶ Suet., Claud. 25, 3.

¹²⁷ Plin., NH, III, 30.

¹²⁸ Suet., Vesp. 9, 2.

¹²⁹ HA, Hadr. XXI, 7.

¹³⁰ Сестон В. Римское гражданство... С. 9.

та забезпечення стабільного розвитку Римської Імперії. Інтеграція провінцій та провінціалів проходила різними шляхами – через будівництво системи шляхів сполучень, через запровадження чіткої адміністрації, через доступ провінціалів на римську військову службу, однак понад усе через поширення римського громадянства (для чого, в принципі, було необхідне знання латини) та урбанізацію¹³¹. Римляни вибирали тих, кого хотіли ввести у свою общину, розбещуючи керівну еліту союзників, котрим римське громадянство надавалось як певного роду компенсація за надані послуги. На початку II ст. н. е. з тридцяти шести членів уже згадуваної асоціації хористів храму Роми та Августа у Пергамі тридцять два мали римське громадянство. Те, що це були представники місцевої еліти, засвідчує факт високого вступного внеску для нових членів – усемеро вищий за будь-яку іншу асоціацію¹³². Римське громадянство нав'язували, щоб придушити слабкі тенденції до незалежності серед завойованих¹³³. А провінційні міста уже од часу Цезаря поступово втрачають ознаки самостійних полісів і усе більше перетворюються просто на складові Імперії (*membra imperii*)¹³⁴.

В Імперії окремі атрибути римського громадянства втрачають своє практичне значення (наприклад – *jus suffragii*). За Августа нові закони все ще потребують схвалення народних зборів, які також обирають і магістратів. Є. Великанова, проаналізувавши нарративну традицію та епіграфічний матеріал, дійшла висновку, що у період правління Тіберія та Калігули лише 30% консулів були “ставлениками” принципсів¹³⁵. Однак, як говорить Діон Кассій, ніщо не робилось проти волі імператора, що прямо називав кандидатів, яких він підтримував і стежив за тим, щоб були обрані люди достойні¹³⁶. Переніс Тіберій вибори магістратів у сенат, не втративши контролю за виборами.

¹³¹ Alföldy G. The Social History of Rome... P. 104.

¹³² Price S.R.F. Rituals and power... P. 90.

¹³³ Сестон В. Римское гражданство... С. 3.

¹³⁴ Утченко С.Л. Юлий Цезарь... С. 312.

¹³⁵ Великанова Е.Н. Государственно-правовая система принципата при первых преемниках Августа (принципат Тиберию и Калигулы): Автореф. дис... канд-та ист. наук: 07.00.03/ Моск. гос. ун-т. – М., 2007. – С. 15.

¹³⁶ Dio Cass. LIII, 21; LL, 34.

Поширення римського громадянства призводило до його “знецінення”¹³⁷. Д. Брайс вважає, що од часу Антонінів (138–180 рр. н. е.) практично не було відмінності між римським та провінційним громадянином¹³⁸. Однак вона була. Суспільство цю різницю відчувало дуже гостро. Важливу інформацію для розуміння політики Риму щодо громадянства дає нам творчість Елія Арістіда – видатного представника грецького красномовства римського часу. За його словами, усі у Римській державі розділені на два класи, один – це римські громадяни, інший – їхні піддані. Усе людство розділене на римлян та не-римлян (*ἅλλοι εἰς Ῥωμαίους τε καὶ οὐ Ῥωμαίους ἀντιδιείλετε*). Під римлянином тепер розуміють не жителя міста, а цілий народ. Як зазначає Арістід, римляни не визнають чужоземцями нікого, хто може і хоче бути їм у чомусь корисним. Оратор наголошує, що інститут римського громадянства зробив можливими шлюби між громадянами різних міст, а вся ойкумена була об’єднана як одне домогосподарство (*ὡσπερ ἕνα οἶκον ἄπασαν τὴν οἰκουμένην*)¹³⁹. Римські общини у провінціях од часу Республіки мали статус колоній (*coloniae*) чи муніципій (*municipia*). Щодо общин місцевих народів вживали термін *civitas*. Колонії могли мати римське чи латинське громадянство. Як правило, при виведенні колонії з римським громадянством було задіяне менше число осіб – 200 чи 300, водночас колонія з латинським громадянством налічувала кілька тисяч осіб. Зазвичай більшість посланих у латинську колонію були латинами чи італійськими союзниками римлян. Муніципії, на відміну від колоній, були не новими поселеннями, а інкорпорованими у Римську державу завойованими містами. Водночас, починаючи од Цезаря та Августа, термін *colonia* вживається і щодо міст, які не були колоніями у традиційному розумінні цього слова¹⁴⁰. Варто пригадати плани Коммода щодо перейменування Рима у “*colonia Commodiana*”. У II ст. н. е. починають використовувати термін *civitas* і до римських,

¹³⁷ Щетинин М.Н. Император Август и распространение римского гражданства в провинциях... С. 304.

¹³⁸ Bryce J. The Ancient Roman Empire and the British Empire in India: the Diffusion of Roman and English Law throughout the World. – London; New York: Humphrey Milford; Oxford University Press, 1914. – P. 39.

¹³⁹ Aelius Aristides, XIV, 213, 214, 217, 226 (Εἰς Ῥώμην 59, 63, 74, 102).

¹⁴⁰ Reid J.S. The municipalities of the Roman Empire. – Cambridge: at the University Press, 1913. – P. 135.

і до не-римських общин та поселень. Зв'язок окремого муніципія із столицею Імперії здійснювався через провінційні збори, куди кожен муніципій делегував свого представника¹⁴¹. Отже, суть римської внутрішньої політики у II ст. н. е. може бути визначена терміном “уніфікація”. Уряд намагається нівелювати соціальні та культурні відмінності у межах *Pax Romana*.

На початок III ст. н. е. процес романізації провінцій зайшов так далеко, що у 212 р. н. е. імператор Каракалла, за більшістю джерел надав повне право римського громадянства усім вільним жителям Імперії¹⁴². Однак епіграфічний матеріал дає підстави твердити, що і після 212 р. н. е. у Римській Імперії були вільні мешканці, але без прав римського громадянства. У 1910 р. у Єгипті було знайдено так званий Гіссенський папірус 40, що містив пошкоджений текст відповідного едикту. Хоча висловлювалися різні думки щодо інтерпретації найбільш принципового фрагменту, все ж можна погодитися, що громадянство не було надане дедитиціям¹⁴³. Індивідуальний та колективний статус переїзців був задокументований протягом двох наступних століть після 212 р. н. е., хоча окремі дані непевні¹⁴⁴. На думку О. Штаерман, виняток стосувався головним чином тих територій, які давали найбільше число солдат, а метою цього винятку було забезпечити певну привабливість військової служби, що давала римське громадянство¹⁴⁵. Можливо, громадянства не отримали християни¹⁴⁶.

Діон Кассій твердить, що в основі видання *Constitutio Antoniniana* було бажання імператора розповсюдити на ширше коло людей ті податки, які сплачували римські громадяни. До речі, Каракалла ще й збільшив розмір цих податків¹⁴⁷. Мова йде зокрема про податок на спадщину. Кошти були потрібні імператору перш за все на військові видатки.

¹⁴¹ Abbot F.F., Johnson A.C. *Municipal administration in the Roman Empire...* P. 3-10, 166.

¹⁴² Dig. I, 5, 17; Dio Cass. LXXVII, 9; HA, Sev. I, 2.

¹⁴³ Ранович А. Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи // ВДИ – 1946 – № 2. – С. 70-71.

¹⁴⁴ Sherwin-White A.N. *The Roman Citizenship...* P. 387.

¹⁴⁵ Штаерман Е.М. К вопросу о дедитиции в эдикте Каракаллы // ВДИ – 1946 – № 2. – С. 88.

¹⁴⁶ Dench E. *Romulus' asylum: Roman identities from the age of Alexander to the age of Hadrian.* – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 136.

¹⁴⁷ Dio Cass. LXXVII, 9.

На думку М. Ростовцева, окрім фіскальних цілей, були й інші. Надаючи права римського громадянства муніципальним чиновникам та особам з верхніх шарів сільського населення (увівши в такий спосіб *сυνοικισμός* сільського та міського населення), а також надавши цю перевагу деяким людям із низів, Каракалла збільшив число пов'язаних міськими літургіями. Набуття нового правового статусу, позбавляло римських громадян приводу ухилитися від цього важкого тягара¹⁴⁸. Д. Хітер зазначає, що політику Каракалли не варто розглядати як процес зрівнялівки. На той час посилюються відмінності між вищим класом (*honestiores*) та нижчими прошарками (*humiliores*) суспільства. Вони були не лише обмежені у юридичних правах, ас й зазнавали покарань, які у попередні століття застосовувались лише щодо негромадян¹⁴⁹.

Донині тривають дискусії щодо політичних, фіскальних та юридичних наслідків цього акту¹⁵⁰. Наше дослідження дає підстави стверджувати, що едикт Каракалли (*Constitutio Antoniniana*) усунув правові диспропорції мешканців Риму та провінцій і відіграв визначальну роль у просуванні Риму до утворення "світової держави" нового типу.

¹⁴⁸ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство... Т. II. – С. 132-133.

¹⁴⁹ Heater D. A Brief History of Citizenship. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. – P. 37.

¹⁵⁰ Buckland W.W. Classical Roman Law // The Cambridge Ancient History. – Vol. XI. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – P. 829; Carrié J. Developments in provincial and local administration... P. 271 ff.

ПІСЛЯМОВА

Римське суспільство та римська держава у період принципату зазнали глибоких змін, що стали логічним завершенням суспільно-політичного розвитку доби Республіки. Еволюція відбувалась у двох напрямках – правовому та ідеологічному. Основні риси нового режиму сформувались уже в період правління Октавіана Августа. Його діяльність під час громадянських війн, другого тріумвірату і до січневих засідань сенату 27 р. до н. е. залишалась у межах республіканської конституції. Цей принцип – “освячення” влади імператора республіканською традицією, збережеться упродовж усього періоду принципату. Визрівання прерогатив влади принцепса базувалось на концентрації в його руках повноважень, що у добу Республіки належали різним магістратам. Перехід до нової системи управління країною певний час не усвідомлювався сучасниками. Коли ж таке усвідомлення відбулося, на допомогу Августу прийшла система офіційної пропаганди, яка була створена колом людей, пов’язаних з принцепсом спільністю політичних та економічних інтересів. Пропаганда переконувала громадян у тому, що нова система – це “відновлена Республіка” (*res publica restituta*), а влада Августа – санкціонована сенатом та римським народом. Те, що більшість громадян не мала жодного впливу на вибір магістратів, а самі магістрати не могли виконувати свої повноваження у повному обсязі, не було перешкодою. Заміна влади олігархів завуальованою монархією не лише не викликала серйозного спротиву, але й була активно підтримана більшістю населення. Якщо й були антиурядові виступи, то вони зводилися до вимог замінити конкретного принцепса кращим, але не до ліквідації принципату. Римляни визнавали *auctoritas* принцепса як *auctoritas Patris patriae*.

Успіхові пропаганди сприяли очікування суспільства, актуальність проголошених гасел. Людину легко переконати, якщо вона сама цього хоче. Римське суспільство після періоду тривалих громадянських війн прагнуло миру, спокою, впевненості у завтрашньому дні. Усе це асоціювалось із Республікою – давньою формою, що забезпечувала достойне життя їхнім дідам та прадідам. Однак політична пропаганда, попри її тотальний характер, не досягла би поставленої мети, коли б не оперувала реальними фактами. Важливою обставиною, що сприяла її успіхові, було збереження усіх політичних інститутів попередньої епохи. Скликаються

народні збори, засідає сенат, обираються вищі та нижчі магістрати. Владні повноваження магістратів доби Республіки походили від повноважень рексів царського періоду. Тому й привласнення повноважень республіканських магістратів імператором не виглядало як зміна природи Римської держави. Август використав багатий досвід трансформації республіканських інституцій, який базувався на традиціях диктатур Корнелія Сулли та Юлія Цезаря. Магістратури, сенат та народні збори стали інструментами його політики. Спадкоємці Августа, за незначним винятком, ретельно стежили за збереженням республіканської форми та її монархічного змісту.

Протягом усього періоду реальний вплив сенату на розв'язання державних питань неухильно зменшувався. Римські магістрати, значною мірою представники сенаторського стану, перетворюються з державних службовців на службовців імператора. Їхня політична та військова кар'єра прямо залежить від підтримки принцепса. Більше можливостей досягти вищого становища у суспільстві виникає у вершників. Представники *ordo equestris* активно залучаються до військової служби та роботи в імперській адміністрації. Вони служать префектами, прокураторами та на нижчих адміністративних посадах. Вершники поступово відтісняють сенаторів у виконанні командних, адміністративних та судових функцій.

Встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства. Особливу активність у цьому проявляли імператори I ст. н. е. Хоча концентрація землі у період принципату триває, дрібне та середнє селянське господарство зберігається. Протягом усього періоду принципату у сільському господарстві домінує праця вільного селянина. Проте зростає питома вага тих, хто працює на земельній ділянці як орендар, а не як власник. Колонат, що особливо активно запроваджувався у маєтках імператора, дав можливість розширити базу робочої сили на селі. Од II ст. н. е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії привела до пониження його соціального статусу. Міський плебс за принципату втрачає політичне значення та можливість впливати на розв'язання питань державного управління, але отримує те, чого прагнув і раніше і чим був цілком задоволений за нових умова

– хліб і видовища. Популярність імператорів серед плебсу була високою, причому це стосується і тих, чиє правління просенатська історіографія змалювала чорними барвами.

У добу принципату змінюється становище рабів та лібертинів у римському суспільстві. На відміну від періоду Республіки, у I – II ст. н. е. багато нащадків рабів у другому чи третьому поколінні отримують вершницьке звання та відповідні посади. Проте уже в II ст. н. е. зменшується політична роль імператорських лібертинів, що свідчить, з одного боку, про певне зменшення мобільності всередині суспільства, з іншого, – про зменшення потреби імператорської влади звертатися за підтримкою до цієї соціальної групи.

З переходом до принципату зросла соціальна мобільність. Було втрачено зв'язок між політичною активністю та військовою службою римських громадян. Хоча військові не становили окремої суспільної верстви, вони були виразно окресленою професійною групою з низкою спільних інтересів, що суттєво впливали на розвиток римського суспільства. Попри посилення зв'язків між військовими підрозділами та провінціями, де вони дислокувались, армія залишалась єдиним цілим. Ветерани були особливою суспільною групою, важливим інструментом романізації у провінціях; вони відрізнялися від решти населення суттєвими привілеями, переважно кращим матеріальним становищем та римським громадянством (до едикту Каракалли).

У період принципату не було законодавчих актів з упорядкуванням принципів передачі влади. Однак династична політика стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис і у своїй природі не змінилась від Юліїв-Клавдіїв до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, що переважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок порушувався, держава переживала серйозні потрясіння.

Велике значення для формування та розвитку системи принципату мали зміни у трактуванні правових норм і судовій практиці. Спільним для усіх імператорів I – II ст. н. е. було прагнення придушити силою державного механізму будь-яку опозицію, відкриту чи приховану. Вирішувалось це значною мірою за допомогою політичних репресій. Змінюється практика застосування *lex maiestatis*, який захищав велич і безпеку Республіки, що ототожнюється тепер з величчю та безпекою імператора. При

звинуваченнях за цим законом чи розгляді таких справ принципс міг проявити *vera clementia* – чесноту, яка стає загальноновизнаною саме за Імперії. Проявляючи милосердя, принципс бере на себе ті функції, які раніше були прерогативою народних зборів.

Важливою складовою реформ Августа було відродження моралі і традиційних римських цінностей. У цьому контексті треба розглядати заходи, спрямовані на відродження селянства, цінностей римської сім'ї та релігійну політику. Незалежно від справжніх мотивів законодавця, сімейне законодавство вкладало до рук імператора додаткові інструменти контролю за представниками вищих верств римського суспільства.

Доба принципату – це час відродження традиційної римської релігії. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Водночас набирають популярності чужоземні культу. Посилюється нагляд держави за релігійним життям. Під контроль уряду переходять жрецькі колегії. Членство імператора у них давало додаткові підстави законного обґрунтування рішення, виходячи з компетенції конкретної колегії. Зростає значення культу богів та богинь, які з якоїсь причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру. У релігійній самосвідомості римлян поєднувались віра у чудо та усвідомлення відповідальності суспільства загалом і кожного індивіда зокрема, за підтримання рівноваги у взаєминах з богами. Хоча релігійна самосвідомість римського суспільства диференціювала римлян і прихильників неримських релігій, іновірці не сприймались ворогами, що дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство переґрнів.

Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Як і культу традиційних богів, він формував зв'язок між підданим і правителем і сприймався усім населенням, за винятком іудеїв та християн. Ставши частиною римської релігії, він водночас виконував і політичні функції, об'єднуючи підданих навколо поклоніння обоженним та чинним правителям. Еволюція культу спрямована на визнання чинного імператора богом за життя. Культ імператора ідеологічно обґрунтовував панування Риму над своєю Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної

жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для прийняття християнства.

Період принципату став часом становлення християнства. Взаємини між Римом та християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Періоди загострень стосунків між християнами та державою змінювались часом спокійного співіснування. Навіть у пору гонінь на просторах Римської Імперії були регіони, де християни почували себе спокійно. Саме реалії існування у межах Римської Імперії перетворили християнство на феномен світової культури.

Час становлення принципату став часом консолідації *Pax Romana*. Провінційна політика була спрямована на інтеграцію усіх контрольованих Римом земель та посилення влади принцепса. Провінції з об'єкту дії *imperium* римського народу, реалізованого через магістратів та про-магістратів, перетворюються на територіальні складові Імперії, на які поширюється адміністративне управління, система оподаткування та оборони. З часу Флавіїв провінціали, особливо з Іспанії та південної Галлії, були впливовим угрупованням серед сенаторів. Врешті-решт, на початку III ст. н. е. італійці втратили свою абсолютну перевагу в *ordines amplissimi*. Важливим інструментом провінційної політики стало римське громадянство. Його еволюція завершилася едиктом Каракалли, що підтвердив встановлення поділу суспільства не за критерієм громадянства, а за приналежністю до *honestiores* чи *humiliores*. Романізація стала засобом інтегрування провінцій у Римську Імперію. Початок цьому процесу поклало завоювання Італії. Без романізації не було б і Римської Імперії, якою ми її знаємо. Загалом римське суспільство доби Ранньої Імперії зуміло скористатися усіма перевагами принципату і консолідуватися довкола ідеї відродження традиційних римських цінностей та імператорської влади як гаранта реалізації цієї ідеї.

Отже, незважаючи на формальну схожість державного управління доби Республіки та принципату, Рання Римська Імперія у своєму розвитку пройшла шлях від “відновленої Республіки”, коли більшість вірила, що завдяки Августу було відтворено давню традиційну форму державного устрою, до “сенатської монархії”, коли сенат залишився останньою поєднальною ланкою Риму Северів із Римом часу Республіки. За цей час постав імперський

управлінський апарат, підпорядкований не сенату та римському народу, а виключно імператору. Формування основ імператорської влади доби принципату було закладене реформою державного управління, що розпочалася у 27 та завершилася у 24 – 23 рр. до н. е. Імператор, зосередивши у своїх руках командування військом і контроль над фінансами держави, стає центральною фігурою у системі управління державою.

І соціальна, і релігійна політика римського уряду доби принципату була спрямована на зміцнення Римської Імперії та посилення у цій Імперії влади принцепса. Одні імператори, як Тіберій, ішли за Августом у збереженні республіканського декору принципату. Інші, як Калігула, не намагались приховати монархічну суть системи. Уже в руках Августа концентруються не лише повноваження республіканських магістратів, але й притаманні народним зборам функції, зокрема – надання громадянства. Август наповнив республіканську форму Римської держави новим змістом. З часом монархічні риси проступають рельєфніше, готуючи суспільство до сприйняття відвертої монархії у формі доміанату. Принципат органічно поєднав багаторівневу структуру римського суспільства та уніфіковану ідеологію імператорського Риму. Од реформ 27–23 рр. до н. е. немає достатніх підстав розглядати принципат як діархію, а термін “відновлена Республіка” як щось більше за лозунг політичної пропаганди. Чітко окреслена династична політика не залишила сумнівів щодо монархічного характеру влади римських імператорів. “Відновлена Республіка” Августа і “сенатська монархія” Олександра Севера – це різні етапи розвитку системи принципату, для якої найкраще підходить визначення – “завуальована монархія” (*veiled monarchy*).

Контroversійність чи не кожного аспекту розвитку римського суспільства та внутрішньої політики доби принципату, разом із постійним розширенням джерельної бази, – запорука перспективності подальшого дослідження проблеми. Питання культу членів імператорської сім'ї, розвиток ораторського мистецтва у період Ранньої Імперії, еволюція римського імперіалізму у добу принципату та багато інших проблем потребують уваги сучасних істориків.

SUMMARY

A period of Principate was marked by deep changes in Roman society and Roman state which had been a logical result of completion of developments in society and politics of the era of the Republic. This evolution occurred in two areas: legal and ideological. The main marks of the new regime were formed during the governance of Octavian Augustus. His steps during the civil wars, second triumvirate and before the January Senate sessions in 27 B.C., were still within the boundaries of the republican constitution. The tradition of legitimizing of the Emperor's power by the republican tradition was preserved throughout the entire period of Principate. The birth of *princeps'* supreme power was based upon concentration in his hands of various powers which previously belonged to magistrates only. The transition to a new system of power was not even noticed for some time by the citizenry. When the changes were realized, August found assistance from official propaganda machine which was created and led by a circle of people related to *princeps* by common political and economic interests. Propaganda was convincing citizens that the new political system is a renewed Republic (*res publica restituta*), Augustus' power which was sanctioned by the Senate and Roman people. It was of no consequence that most of the citizens had no influence whatsoever over magistrates' elections and that magistrates themselves were not able to perform their duties. Thus, the transition of power from oligarches, under the veil of monarchy, not only was met with no any serious opposition but, in fact, was supported by the majority of the population. Any opposition was limited to demands of substitution of a specific *princeps*, not of liquidation of Principate as institution. The Romans readily recognized *autoritas* of the *princeps* as *auctoritas Patris patriae*.

The expectations of the society and a populist message helped the propaganda to succeed. It was not difficult to convince a man who wanted to believe what he heard. After a period of long wars, including civil wars, the Roman society was seeking peace, tranquility and confidence in tomorrow. These common moods were associated with the Republic – the old, proven system which secured well-being through generations. Even then, the propaganda machine, disregarding its sheer power, would not be able to achieve its goals without support of real facts. One of the main reasons of its success was preservation of all political institutions from the former era: the national convention had been called, the Senate

was called into session, elections of magistrates of all level took place. Magistrates' powers during the Republic stemmed from the *rex* power during royal period. This is why the transfer of power from magistrates to the Emperor was not perceived as transformation of the very nature of the Roman state. Augustus merely utilized a very old tradition of transformation of the republican institution by Cornelius Sulla and Julius Caesar. Magistrates, the Senate and national conventions became mere tools of his politics. Augustus' successors, with some exceptions, were making sure that a republican form, together with its monarchist basis, had been preserved.

The Senate's influence in deciding of various issues was diminishing steadily throughout the entire period. Roman magistrates itself, mainly a representative of a senatorial clan, was transformed from the servant to the state to the servant to the Emperor. Their political and military career now was fully dependant from the *princeps*' support. The knights enjoyed more opportunities to advance upward throughout the society's ladder. Indeed, their representatives were actively involved in the Emperor's administration, as well as in the military. They serve as prefects, prosecutors or some other administrative positions of the lower level, slowly taking places of the senators in various command, administrative and judicial functions.

Along with establishment of the Principate, various steps were taken directed at rebirth of the peasantry. It was especially common for the emperors of the 1st century. While the land was still concentrated with the large landowners, the small and medium size agriculture was preserved. The work of a free peasant dominates agriculture throughout the entire period. However, the land's lessees' influence grow in comparison of the land's owners. The agricultural working force was boosted by the *colonatus* which was especially popular on the emperor's lands. Starting from the 2nd century, there was a tendency of rolling back of the pro-peasants' policies. Contrary to policies of Augustus and his immediate successors, the status of Roman peasantry diminished during a period of the early Empire. From the other hand, the urban plebs, while losing its political influence at the time of the Principate, received something else – bread and circuses. The emperors (even those who received harsh treatment from a pro-Senate historiography) were popular among the plebs.

The status of the slaves and libertines also underwent transformations during the era of Principate. In the 1st – 2nd centuries, breaking with

traditions of the Republic, many among second and third generations of the slaves had obtained status of the horsemen and other positions. From the other hand, the political influence of imperial libertines was diminished which suggests a lesser degree of the mobility in the society but, at the same time, sharply diminished use that the imperial power had for libertines.

The mobility inside of the society increased with transformation to Principate. There was no longer a connection between a political activity and military service. While the servicemen did not have a separate social status in the Roman society, they formed an influential group of professionals connected by common social interests. Despite growing connections between the military and provinces where it was stationed, the army remained to be closely bonded. The veterans formed a special group which was an important tool of provinces' Romanization, maintained a set of separate privileges inaccessible to the rest of the population and enjoyed a better compensation as well as Roman citizenship (until edits of Caracalla).

There was no law regarding the succession of power during the period of Principate. However, dynastic policies became prevalent providing the Principate with unmistakable monarchic tendencies which did not change from Julius-Claudius until Severi. The crux of the system was in ability to transfer the power to a chosen successor which often had blood relations with the Emperor. When this order was disrupted, the state was shaken by disturbances.

The changes in interpretation of the legal postulates, as well as judicial practice, played an important role in forming and development of Principate. It was common for all emperors during 1st – 2nd century to destroy any opposition – open or hidden – by the full force of the state power. This was done with repressions. Also changes the practice of *lex maiestatis*: its utilization for defense and greatness of the Republic was now transformed into a tool of protection and greatness of the emperor. When prosecuting under this law, *princeps* began utilizing *vera clementia* – honesty which became common during the imperial period. Clemency used to be a prerogative of national convention. Now it was well settled right of the *princeps*.

Rebirth of morals and traditional Roman values played an important role in Augustus' agenda, including family values, religious policies and rebirth of peasantry. Regardless of the real motives of a legislator, the family law provided the emperor with additional tools of control over the highest level of the Roman society.

Era of Principate is the time of the rebirth of traditional Roman religion. The Roman society held its gods in esteem and respect, worshipping them and hoping on their support. At the same time, some foreign cults became popular. State's supervision over the religious life increases. The priests' organizations were under government's control as well. Emperor's membership in these organizations provided the priests with significant boost to their authority to pass the judgements. The importance of the gods which were considered to be close to the emperor for one reason or another (Apollo, Venus, Diana, Mars) increased. Cult of the emperor became an important part of the religious policy. The cult of the emperor, like cults of the gods, created a connection between the governed and their governor. It was accepted by the entire population except the Christians and the Jews. The cult of the emperor serve an important political function as well, besides being a part of the Roman religion, consolidating the governed around worshipping of the emperor. The evolution of the cult led to recognition of the emperor as a living god. Thus, the cult served as ideological ground for Rome's power over its vast Empire and its people, providing Romans with the religious basis for the Emperor's power.

The Principate also was a period of developing of Christianity. The relationships between Rome and the Christianity was marked the Christians' position to the State and traditional religion, as well as acceptance of the Christianity by the Roman society. Periods of confrontation between the Christians and state were mixed with periods of tranquil coexistence. However, even during periods of persecutions, there were regions within the Roman Empire where the Christians felt safe and comfortable. The very reality of Christianity's existence within the Roman Empire transformed it into a world culture's phenomenon.

The era of Principate was also a period of *Pax Romana* consolidation. The integration of all lands under Roman control and increase of *princeps*' power has been a backbone of the policies regarding the provinces. The provinces were transformed into territorial parts of the empire under the administrative control with its common system of taxation and defense. Indeed, the provincials, especially from Spain and southern Gallia, became very influential among the senators since the time of Flavii. At the end, in the beginning of the 3rd century, the Italians lost its absolute majority in *ordines amplissimi*. The Roman citizenship became a key tool

of the provincial politics. Its evolution culminated by the edict of Caracalla which confirmed the creation of the society defined not by the citizenship but by belonging to *honestiores* or *humiliores*. Romanization was the policy used to integrate the provinces into the Roman Empire. The invasion of Italy was the beginning of this process. Indeed, there would be no Roman Empire, as we know it, without Romanization. Generally, the Roman society of the era of early Empire was able to utilize all advantages offered by Principate and to achieve consolidation around the idea of rebirth of the traditional Roman values and around the emperor's power, which was responsible for realization of these ideas.

Hence, despite of formal similarities between the system of government of era of the Republic and Principate, early Roman Empire was transformed from "renewed Republic", when the majority believed that Augustus recreated the old and traditional system of the government, to "senatorial monarchy", when the Senate remained the last link which connected the Rome of Severus with Rome of the era of the Republic. It was during that time when imperial bureaucratic apparatus, responsible directly to the Emperor, not the Senate or Roman people, was created. The basics of the emperor's power during the era of Principate were laid down via government reforms which started in 27 B.C. and were completed in 24–23 B.C. The emperor, having full control over the military and finances, became a central figure of the government.

Roman government's policy – social and religious – during the era of Principate was directed at making the power of the Roman Empire and, *princeps* particularly, stronger. Some emperor, like Tiberius, followed Augustus, in preserving the facade of the republicanism. Others, like Caligula, did not even try to conceal the very monarchical essence of the system. Augustus concentrated the power of the republican magistrates, as well as the functions of the national conventions, such as, for instance, issuance of the citizenship. As such, Augustus transformed the republican system of the Roman system. The monarchical characteristics of the government became much more obvious over time, eventually preparing the society to the acceptance of dominate as a form of monarchy. The Principate connected the multilevel structure of the Roman society with unified ideology of the imperial Rome. Starting from 27–23 B.C., there is no reasons to consider Principate as diarchy and a term the "renewed

Republic" as anything else than political propaganda. The obvious dynastic policy left no doubts regarding the monarchic character of the emperors' power. Both, Augustus' "renewed Republic" and Alexander Sever's "senate monarchy", merely two different stages of the development of the system of Principate. Perhaps, a "veiled monarchy" is the best characterization of this era.

Епіграфіка

1. Штаерман Е.М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 185-232.
2. *Corpus inscriptionum Latinarum / consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum.* – Berolini: apud G. Reimerum, 1862–.
3. *Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius / Collected by V. Ehrenberg and A. H. M. Jones.* – Oxford: Clarendon Press, 1955. – 171 p.
4. *Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero / Collected by M. P. Charlesworth.* – Cambridge: University Press, 1939. – 42 p.
5. *Inscriptiones graecae. Ed. 2. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores / Ed. J. Kirchner.* – Berolini: Apud Gualterum de Gruyter, 1935. – P. III, 1. – 362 p.
6. *Inscriptiones latinae selectae / ed. H. Dessau.* – Berolini: Apud Weidmannos, 1892-1916. – 3 vol. 5 parts.
7. *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio: ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens / Cum ineditis Io. Casp. Hagenbuchii suisque adnotationibus edidit Io. Casp. Orellius.* Turici: Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828. – Vol. I. – 570 p.; Vol. II. – 567 p.
8. *L'Année épigraphique* – Paris: Presses universitaires de France.
9. *Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum.* Edidit Wilhelmus Dittenberger. Leipzig: S. Hirzel, 1903. – Vol. I. – VII+658 p.; 1905. – Vol. II. – VII+750 p.
10. *Res gestae divi Augusti / Introduction and commentary by P. A. Brunt and J. M. Moore.* – Oxford: Oxford University Press, 1967. – VI+90 p.
11. *Select documents of the principates of the Flavian emperors. Including the year of revolution A. D. 68–96 / coll. by Michael MacCrum and Arthur G. Woodhead.* – Cambridge: University Press, 1961. – 160 s.
12. *Selections from the Greek papyri / ed. G. Milligan.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1910. – XXXII+152 p.
13. Smallwood E.M. *Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero.* – Cambridge: University Press, 1967. – 148 p.

14. Akerman J.Y. A Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. – London: E. Wilson, 1834. – Vol. I. – 507 p.
15. British Museum Catalogue: Mattingly Harold. Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. I: Augustus to Vitellius. – London: British Museum, 1923. – CCXXXI+464 p., 64 plates.
16. British Museum Catalogue: Mattingly Harold. Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. II: Vespasian to Domitian. – London: British Museum, 1930. – CV+485 p., 83 plates
17. British Museum Catalogue: Mattingly Harold. Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. III: Nerva to Hadrian. – London: British Museum, 1936. – CXCVI+640 p., 102 plates;
18. British Museum Catalogue: Mattingly Harold. Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. IV: Antoninus Pius to Commodus. – London: Trustees of the British Museum, 1968. – 858 p.
19. Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales / 2. éd. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1880. – T. I. – 544 p.
20. Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales / 2. éd. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1882. – T. II. – 447 p.
21. Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales / 2. éd. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1883. – T. III. – 427 p.
22. Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales / 2. éd. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1884. – T. IV. – 532 p.
23. Cooke W. The medallic history of Imperial Rome: from the first triumvirate, under Pompey, Crassus, and Caesar, to the removal of the imperial seat, by Constantine the Great. – London: Printed for J. Dodsley, 1781. – Vol. I. – XXXIX+507 p. + XX pl.
24. Cooke W. The medallic history of Imperial Rome: from the first triumvirate, under Pompey, Crassus, and Caesar, to the removal of the imperial seat, by Constantine the Great. – London: Printed for J. Dodsley, 1781. – Vol. II. – 502 p. + Pl. XXI-LXI.
25. Grueber H.A. Roman medallions in the British Museum. – London: British Museum, 1874. – VIII+154 p. + LXVI pl.
26. Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI+92 p. + XLII Pl.
27. Seaby H.A. Roman silver coins. Vol. I: The Republic to Augustus / 2nd ed. – London: B. A. Seaby Ltd., 1967. – 166 p.

28. Seaby H.A. Roman silver coins. Vol. II: Tiberius to Commodus / 3rd ed. – London: Seaby, 1979. – 256 p.
29. Seaby H.A. Roman silver coins. Vol. III: Pertinax to Balbinus and Papienus / 2nd ed. – London: Seaby, 1982. – 163 p.
30. The Roman Imperial Coinage: H. Mattingly, E. A. Sydenham. – London: Spink & Son, 1930. – 514 p. + XVI Pl.
31. Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute. Part II. Coins of the Roman Empire. Augustus – Domitianus. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. – 96 p.
32. Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossoliński National Institute. Part V. The reign of Marcus Aurelius and Commodus. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1989. – 121 p.
33. Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg. Band 8: Antike Münzen (Römische Republik und Augustus). Teil 6. – Erlangen: Universitätsbibliothek, 1999. – 233 s.
34. Zwicker. U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg. Band. 9: Antike Münzen (Tiberius bis Traian). Teil 7. – Erlangen: Universitätsbibliothek, 2000. – VIII + 177 s.

Літературні джерела

35. Орозий Павел. История против язычников. Кн. VI–VII. – Санкт-Петербург, 2003. – 376 с. (Лат. текст – С. 225-342).
36. Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum. – Berolini: apud Weidmannos, 1910. – Vol. I: Lib. XIV–XXV. – 387 p.
37. Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum. – Berolini: apud Weidmannos, 1910. – Vol. II. Pars I: Lib. XXVI–XXXI. – 390-604 p.
38. Aristides. Opera omnia. / Ed. W. Dindorf. – Lipsiae: libraria Weidmannia, 1829. – Vol. I. – 844 p.
39. Appian. Roman history. – Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1913. – Vol. III: The Civil Wars. Books I–III. – 567 p.
40. Appian. Roman history. – Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1913. – Vol. IV: The Civil Wars. Books III–V. – 690 p.
41. Appianus. Bellorum civilium. – Firenze: La Nuova Italia, 1958. – XIII+445 p.
42. Apuleius. Opera quae supersunt. – Lipsiae: Teubneri, 1931. – Vol. I: Metamorphoses. – VIII+296 p.
43. Aurelius Victor Sextus. De viris illustribus / Scriptores Historiae Romanae minores sex. – Lipsiae: Car. Cnoblochium, 1833. – 316 p.
44. Celsus Aulus Cornelius. De medicina. – London; Cambridge: Heinemann; Harvard University press, 1935. – Vol. I. – XII+512 p.

45. Censorinus. De die natali / Ed. altera. – Norimbergae: apud J. L. S. Lechner, 1810. – XL+216 p.
46. Cicero. Letters to Atticus. – London; New York: William Heinemann; G. P. Putnam's Sons, 1919. – 496 p.
47. Cicero Marcus Tullius. Orationes selectae XIX. – Lipsiae: Teubneri, 1853. – 470 p.
48. Cicero Marcus Tullius. De re publica, De legibus. – Cambridge, Mass: Harvard University Press; London: Heinemann, 1928. – V+533 p.
49. Cicero Marcus Tullius. De natura deorum. – London: William Heineman Ltd.; Cambridge: Harvard University Press, 1967. – 663 p.
50. Cicero Marcus Tullius. Pro L. Cornelio Balbo oratio ad iudices. – Cambridge: University Press, 1904. – 113 p.
51. Columella. On agriculture. – Cambridge: Harvard University Press, 1941. – Vol. 1: Res Rustica 1–4. – 496 p.
52. Corpus Iuris Civilis. – Berolini: Apud Weidmannos, 1889. – Vol. I: Institutiones. Digesta. – 881 p.
53. Dio Cassius. Roman History. – London: Heinemann; Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1917. – Vol. V: Books 46–50. – 544 p.
54. Dio Cassius. Historia Romana. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1829. – T. III: Lib. L–LX. – 480 p.
55. Dio Cassius. Historia Romana. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1864. – Vol. IV: Lib. LXI–LXXX. – 363 p.
56. Dio Chrysostom. Discourses 12–30. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1939. – Vol. II. – XII+436 p.
57. Dionysi Halicarnasensis. Antiquitatum Romanarum. – Lipsiae: Teubneri, 1860. – T. I: Lib. I–VI. – 328 p.
58. Eusebius. The ecclesiastical history. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University Press, 1926. – 584 p.
59. Eutropius. Breviarium Historiae Romanae. – Lipsiae: Teubneri, 1850. – 78 p.
60. Florus L. Annaeus. Rerum Romanorum. Epitome // Scriptores Historiae Romanae Minores Sex. – Lipsiae: apud Car. Knoblochium, 1833. – P. 71-140.
61. Fronto Marcus Cornelius. The correspondence. – Cambridge; London: Harvard University press; William Heinemann, 1919. – Vol. I. – LV+309 p.
62. Fronto Marcus Cornelius. The correspondence. – Cambridge; London: Harvard University press; William Heinemann, 1988. – Vol. II. – V+371 p.
63. Gai Institutiones or Institutes of Roman law / by Gaius; with a translation and commentary by Edward Poste. – Oxford: Clarendon Press, 1904. – 668 p.
64. Gellius Aulus. Noctes Atticae. – Gottingae: apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1824. – Vol. I: Lib. I–IX. – 642 p.

65. Gellius Aulus. *Noctes Atticae*. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1835. – 530 p.
66. Josephus. *Jewish antiquities*, books 18–19. – Cambridge; London: Harvard university press, 1965. – X+430 p.
67. Josephus. *The Jewish war*, books 1–3. – London; Cambridge: W. Heinemann, Massachusetts: Harvard University Press, 1967. – XXXIII, 729 p.
68. Josephus. *The Jewish war*, books 4–7. – Cambridge; London: Harvard University Press; W. Heinemann, 1928. – VI+686 p.
69. Justin. *Apologies*. – Milano: Rusconi, 1995. – 283 p.
70. Juvenal // Persius, Juvenal. *Satires / Third edition with additions*. – London: Longman, Brown & Co, 1845. – 483 p.
71. *Herodiani Historiarum libri octo*. – Berolini: Reimeri, 1826. – 177 p.
72. *Herodiani Ab excessu divi Marci libri octo / Ed. K. Stavenhagen*. – Lipsiae et Berolini: B. G. Teubner, 1922. – XII+235 p.
73. Horatius Flaccus Q. *Opera*. – Edinburgi: Mundell, Doic et Stevenson, 1806. – XXX+575 p.
74. Livius Titus. *Ab Vrbe condita*. – Lipsiae: Tauchnitz, 1857. – Vol. I: Libri I–X. – 550 p.
75. Livius Titus. *Ab Vrbe condita libri* – Lipsiae: Tauchnitz, 1860. – Vol. II: Libri XXI–XXX. – 530 p.
76. Livii Patavini T. *Historiarum ab Urbe condita*. – Oxonii: E Prelo Bartlett et Newman, 1814. – T. III: Lib. XXXI–LX. – 508 p.
77. Lucanus. *Pharsalia*. – London; Cambridge: George Bell and Sons; Deighton, Bell and Co., 1887. – CXXXI+398 p.
78. Marcus Aurelius Antoninus. *The communings with himself*. – London; New York: W. Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1916. – XXXII+414 p.
79. Martialis M. Valerii. *Epigrammaton libri*. – Leipzig: Teubner, 1976. – 417 p.
80. Minucius Felix. *Octavius/Tertullian. Minucius Felix*. – Cambridge; London: Harvard University Press; W. Heinemann, 1977. – XXVII+446 p.
81. Nepos Cornelius. *De vita excellentium imperatorum*. – Zürich: Ziegler und Söhnen, 1827. – 428 p.
82. *Novum Testamentum textus Stephanici A.D. 1550*. – Cantabrigiae; Londini: Deighton, Bell et Soc; Whittaker et Soc, 1887. – XVI+598 p.
83. Ovidius Naso P. *Carmina Amatoria*. – Berolini: Gaertneri, 1861. – 213 p.
84. Ovidius Naso P. *Metamorphoseon libri XV*. – Berolini: apud Weidmannos, 1914. – XXXIV+766 p.
85. Persius, Juvenal. *Satires / Third edition with additions*. – London: Longman, Brown & Co, 1845. – 483 p.
86. Petronius. *Cena Trimalchionis*. – Boston: B. H. Sanborn & Co., 1902. – XLVI+143 p.
87. Philostratus. *The life of Apollonius of Tyana. The Epistles of Apollonius. The Treatise of Eusebius*. – London; New York: Heinemann; the Macmillan Co., 1912. – Vol. I–II. – 591; 624 p.

88. Pliny. *Natural History*. – Cambridge; London: Harvard University press; Heinemann, 1938–1963. – 10 V.
89. Pliny. *Letters and Panegyricus*. – Cambridge; London: Harvard University press; Heinemann, 1969. – 2 V. – XXXIII+563; 586 p.
90. Plutarch. *Moralia*. – Cambridge; London: Harvard University press; William Heinemann, 1961. – V. III. – XII+600 p.
91. Plutarch. *Moralia*. – Cambridge; London: Harvard University press; William Heinemann, 1962. – V. VI. – XII+528 p.
92. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola. – Cambridge: Harvard University press, 1914. – 608 p.
93. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. III: Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus. – London; New York: W. Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1916. – X+442 p.
94. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. VI: Dion and Brutus, Timoleon and Aemilius Paulus. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1961. – X+477 p.
95. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. VII: Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1967. – X+623 p.
96. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. IX: Demetrius and Antony, Pyrrus and Caius Marius. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1968. – X+619 p.
97. Plutarchus. *Parallel Lives*. Vol. XI: Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1962. – VIII+493 p.
98. Polybius. *Polybii Historiarum quidquid superset*. T. II: Lib. IV–IX / Editio nova. – Oxonii: W. Baxter, 1823. – 541 p.
99. Quintilien et Pline le jeune: *oeuvres completes*. Paris: Firmin-Didot, 1865. – IV+808 p.
100. *Res gestae divi Augusti*. – Bristol: Oxford University press, 1978. – 90 p.
101. *Scriptores historiae Augustae*. – Lipsia: B.G. Taubner, 1865. – Vol. I. – XXXII+276 p.; Vol. II. – 362 p.
102. Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales*. – Cambridge; London: Harvard University press; W. Heinemann, 1979. – Vol. I. – XIV+467 p.
103. Seneca. *Ad Lucilium Epistulae Morales*. – London; Cambridge: W. Heinemann; Harvard University press, 1970. – Vol. II. – VI+480 p.
104. Seneca. *Apocolocyntosis* / Petronius. Seneca. *Apocolocyntosis*. – London; New York: W. Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1925. – XXII+418 p.
105. Seneca. *Moral essays*. – London; New York: W. Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1928. – Vol. I. – XVI+456 p.

106. Statius. *Silvae*. Thebaid I–IV. – London; New York: William Heinemann; G. P. Putnam's sons, 1928. – Vol. I. – XXXII+571 p.
107. Strabo. *Geography*. – London: Heinemann, 1929. – Vol. VI: Books 13–14. – 416 p.
108. Suetonii Tranquilli C. *Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis*. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1845. – 388 p.
109. Suétone. *Les Écrivains de L'Histoire Auguste, Eutrope, Sextus Rufus*. – Paris: J. J. Doubochet et compagnie, 1845. – 907 p.
110. Tacitus. Vol. I. *Histories*. Books I–III. – London; Cambridge: William Heinemann; Harvard University Press, 1962. – 479 p.
111. Tacitus. Vol. II. *Histories*. Books IV–V. *Annals*. Books I–III. – London; Cambridge: William Heinemann; Harvard University Press, 1962. – 643 p.
112. Tacitus Cornelius. *Annales*. – London: Francis & John Rivington, 1852. – Vol. I. Books I – VI. – XXVIII+336 p.
113. Tacitus Cornelius. Part II. *Annales*. Books XI – XVI. – London: Rivingtons, 1853. – 280 p.
114. Tacitus, *Historias et libros minores continens / Editio stereotypa*. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1901. – 396 p.
115. Tacitus Cornelius C. *The Histories*. – New York: Appleton & Co, 1849. – 453 p.
116. Tacitus Publius Cornelius. *Dialogus de Oratoribus*. – Turici: Ex officina Gessneriana, 1830. – I.XX+173.
117. Tacitus Cornelius. *The Works*. With an Essay on his Life and Genius. Notes, Supplements by Arthur Murphy. – Philadelphia: Thomas Wardle, 1842. – 743 p.
118. Tertullian. *Opera omnia / edidit Franciscus Oehler*. – Lipsiae: T.O. Weigel, 1853. – T. I. – 958 p.
119. Tertullian. *Apology*. *De spectaculis / Tertullian*. Minucius Felix. – Cambridge; London: Harvard University Press; W. Heinemann, 1977. – XXVII+446 p.
120. *The New Testament in the original Greek: Byzantine textform / compiled and arranged by M. A. Robinson and W. G. Pierpont*. – Southborough: Chilton Book Publishing, 2005. – XXIV+587 p.
121. Valerius Maximus. *Factorum dictorumque memorabilium libri novem / ed. J. Kappii*. Londini: Valpy, 1823. – V. I. – 482 p.
122. Vegetius Renatus Flavius. *Epitoma rei militaris*. – Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 2004. – LX+180 p.
123. Vellei Paterculi M. *Historiae Romanae*. – Lipsiae: B.G. Teubneri, 1863. – XII+124 p.
124. Virgil. *Aeneid*. Book 8. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – X+201 p.
125. Virgilius Maro P. *Aeneid*. – Philadelphia: David McKay Company, 1882. – 384 p.
126. Zosimus. *Historia nova*. – Bonnae: E. Weber, 1837. – XL+454 p.

127. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. – М.: Изд-во Магнитогорского дома печати, 1995. – 656 с.
128. Абрамзон М. Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики – Челябинск: Челябинский гос. ун-т, 1994. – 270 с.
129. Абрамзон М.Г., Фролова Н.А. Римские монеты из собрания государственного исторического музея (Часть I) // ВДИ. – 2006. – № 1. – С. 80 – 103.
130. Амосова Е.В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 88-97.
131. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. – М.: Мысль, 1989. – 336 с.
132. Базинер О.Т. *Ludi Saeculares*. Древнеримські секулярні ігри. Историко-филологическое исследование. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1901. – СХV+326 с.
133. Балахванцев А.С. К вопросу о наследовании сенаторского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев // *Ius Antiquum*. – 1996. – № 1. – С. 167 – 172.
134. Бандровский А.Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I–III вв. н. э.: Автореф. дис... канд-та ист. наук: 07.00.03/ Моск. гос. ун-т. – М., 1988. – 14 с.
135. Бандровский О.Г. Радянська історична наука про римську експансію і Карпато-Дунайський регіон (I – III ст.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 52-58.
136. Бандровский О. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н. е. за творами Тацита // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2005. – Історія. Вип. 16. – С. 108-109.
137. Бандровский О., Петrenchко О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівського університету. – Серія історична, 1996. – Вип. 31. – С. 3-9.
138. Берестенев С.Ю. Императоры и актёры // ВДИ. – 2003. – № 4. – С. 160-168.
139. Борецький М. Іван Франко і античність // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 107-112.
140. Буассье Г. Римская религия от времён Августа до Антонинов // Пер. с фр. – М.: К. Н. Николаев, 1914. – 734 с.
141. Бузескул В.П. Афинская политія Аристотеля, как источник для истории государственного строя Афинь до конца V в. – Харьков: Б.и., 1895. – 484 с.

142. Бузескул В. П. История афинской демократии / Общая ред. и вступ. ст. Э. Д. Фролова. – СПб.: ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2003. – 480 с.
143. Бузескул В.П. Афинская демократия: Общий очерк. – Харьков: Союз, 1920. – 213 с.
144. Василенко Р.П. Этруски и христианская религия // АМА. – Саратов, 1983. – Вып. 5. – С. 15 – 26.
145. Вейцківський І.І. До історії повстання рабів 198 року до н. е. в Лаціумі // Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1946. – Серія іст. Т.1. Вип. 2. – С. 150-151.
146. Вейцківський І.І. До історії спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1969. – Серія іст. Вип. 5. – С. 98-99.
147. Вейцківський І.І. Джерела вивчення історії повстань рабів у другій половині I ст. до н. е. в Сіцилії та Італії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1970. – Серія іст. Вип. 6. – С. 96-103.
148. Вейцківський І.І. До біографії Спартака // Вісник Львівського університету. – Львів, 1971. – Серія іст. Вип. 7. – С. 82-89.
149. Вейцківський І.І. Про стан вивчення джерел Спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н. е. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1973. – Серія іст. Вип. 9. – С. 132-143.
150. Великанова Е.Н. Государственно-правовая система принципата при первых преемниках Августа (принципат Тиберия и Калигулы): Автореф. дис... канд-та ист. наук: 07.00.03/ Моск. гос. ун-т. – М., 2007. – 18 с.
151. Вержбицкий К.В. Образ Тиберия в “Анналах” Тацита и проблема его достоверности // Университетский историк. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 1. – С. 27-42
152. Вержбицкий К.В. Принципат Юлиев-Клавдиев (14-68 гг.): к проблеме взаимоотношений императорской власти с римским обществом в I в. н. э. // Проблемы истории, филологии, культуры – Москва; Магнитогорск, 2002. – № 12. – С. 193-207.
153. Виппер Р.Ю. Рим и раннее христианство. – М.: АН СССР, 1954. – 268 с.
154. Виппер Р. Очерки по истории Римской империи. Рим и раннее христианство. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – Т. 2. – 480 с.
155. Вулих Н.В. Овидий и Август // ВДИ. – 1968. – № 1. – С. 151-160.
156. Вулих Н.В., Неверов О.Я. Роль искусства в пропаганде официальной идеологии принципата Августа // ВДИ. – 1988. – № 1. – С. 162-173.
157. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – Т. I. – 428 с.

158. Гольденберг В. А. Очерки по истории Римской империи в I веке н.э. Гражданская война 69 года н.э. – Харьков: Изд-во Харьковского государственного университета, 1958. – 119 с.
159. Грацианская Л. И. “География” Страбона как исторический источник : Автореф. дис... канд-та ист. наук: 07.00.03/Моск. гос. ун-т. – М., 1982. – 24 с.
160. Грацианский Н. П. Система полей у римлян по трактатам землемеров // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 52-68.
161. Дониини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). – М.: Политиздат, 1989. – 364 с.
162. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит // Университетские известия. – Киев. – 1869. – № 2-3. – С. 1-55; 1-48.
163. Драгоманов М. Император Тиберий // Университетские известия. – Киев, 1864. – № 2. – С. 1-57.
164. Дуров В. Поэзия любви и скорби / Овидий. Собрание сочинений. – СПб.: Студия Биографика, 1994. – Т. I. – С. 5-22.
165. Дюрант В. Цезарь и Христос / Пер. с англ. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 736 с.
166. Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 75-76.
167. Егоров А. Б. Вопрос о роли римского сената в политической системе принципата в историографии XIX-XX вв. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб.: Центр антиковедения СПбГУ, 2002. – С. 175-190.
168. Егоров А. Б. Проблемы титулатуры римских императоров // ВДИ. – 1988. – № 2. – С. 161-172.
169. Егоров А. Б. Рим на грани эпох. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 225 с.
170. Егоров А. Б. Правление Веспасиана и Тита // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова / Под ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. – С. 283 – 305.
171. Заборовский Я. Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н.э.) // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182-192.
172. Заборовский Я. Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н.э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха) / Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1967.

173. Зелинский Ф.Ф. Древнегреческая религия. – Киев: Синто, 1993. – 127 с.
174. Историография античной истории / Под ред. В. И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – 416 с.
175. Кадеев В.И. В. П. Бузескул как историк // Вестник Харьк. ун-та. – 1983. – № 238: История и культура докапиталистических формаций. – С. 108–116.
176. Кадеев В.И. К вопросу о культе римских императоров в Херсонесе // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1992. – № 362. – История. Вып. 25. – С. 86–90.
177. Кадеев В.И. О римском влиянии на материальную культуру Херсонеса в I–III вв. н. э. // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1993. – № 374. – История. Вып. 27. – С. 16–24.
178. Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II–III вв. н. э.) // XV Conference internationale d'études classique des Pays socialistes "Eirene": Res. des Communications. – Sofia, 1978. – S. 34–35.
179. Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 55–76.
180. Кадеев В.И., Мартемьянов О.П. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. // Античный мир и археология. – Саратов, 1990. – Вып. 7. – С. 77–86.
181. Казаков М.М. Проблема христианизации Римской империи // Исследования по зарубежной истории. – Смоленск: СГПИУ, 2000. – С. 196–204.
182. Казаков М.М. Языческие религии и христианство в I – III веке (К проблеме перехода от античности к средневековью) // Переходные эпохи в историческом развитии. – Смоленск: СГПИУ, 2001. – С. 29–44.
183. Кантор Г.М. Провинция Ликия: Отеческие законы под римской властью // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 50–77.
184. Карышковский П.О. Восстание Спартака. – М.: Изд-во политической литературы, 1958. – 62 с.
185. Карышковский П.О. Находки монет Римской империи в Ольвии // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – Вып. 2. – С. 50–75.
186. Касперавичюс М.М. Египет Римской империи // Искусство Восточного Средиземноморья I – IV веков. – Москва: Искусство, 1985. – С. 154–245.
187. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 463 с.
188. Кнабе Г.С. Категория престижности в жизни Древнего Рима // Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. – С. 143–169.
189. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: Время. Жизнь. Книги. – М.: Наука, 1981. – 208 с.

190. Кнабе Г.С. Римское общество в эпоху ранней империи // История древнего мира. – М.: Наука, 1989. – Т. 3. – С. 112-140.
191. Корелин М.С. Падение античного мирозозерцания: (культур. кризис в Рим. империи) / 2-е изд. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1901. – VIII+169 с.
192. Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 61-84.
193. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с.
194. Кривченко В.И. Помпеи. Геркуланум. Стабии. – М.: Искусство, 1981. – 221 с.
195. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: Историческая библиотека Бека. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – Том 1. – 576 с.
196. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: Историческая библиотека Бека. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – Том 2. – 509 с.
197. Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 270 с.
198. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М.: издательский отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.
199. Левек П. Эллинистический мир. – М.: Наука, 1989. – 252 с.
200. Литовченко С.Д. Армения в восточной политике Марка Антония // Вісник Харківського Університету. – Харків, 2000. – № 485. – Історія. Вип. 32. – С. 21-32.
201. Литовченко С.Д. Армянский поход Гнея Помпея // Древности. – Харьков, 2005. – С. 40-46.
202. Литовченко С.Д. Римская политика в Армении при Августе // Вісник Харківського Університету. – Харків, 1999. – № 441. – Історія. Вип. 31. – С. 55-66.
203. Лісовий І.А. Дослідження античної історії в Чехословацькій Соціалістичній Республіці (1945 – 1970) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 58-64.
204. Лісовий І.А. Дослідження античної історії і культури на Україні (1917 – 1978) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1980. – Серія іст. – Вип. 16. – С. 82-89.
205. Лісовий І.А. Питання античної історії в історіографії Німецької Демократичної Республіки 70 – 80-х років // Вісник Львівського університету. – Львів, 1983. – Серія іст. Вип. 19. – С. 60-66.
206. Лісовий І.А. Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському // УІЖ. – 1968. – № 3. – С. 96-101.

207. Лісовий І.А., Ревяко К.А. Стародавній Рим найдавнішого (царського) і республіканського періодів у польській історіографії (40 – 70-і роки) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1992. – Серія іст. Вип. 27. – С. 76-84.
208. Лісовий І.А., Пелецишин М.А. І. І. Вейцківський – дослідник античної історії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 78-81.
209. Лурье. С.Я. Архимед. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 272 с.
210. Лурье. С.Я. Геродот. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 212 с.
211. Лурье. С.Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования. – Л.: Наука, 1970. – 604 с.
212. Лурье С.Я. Язык и культура микенской Греции. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 402 с.
213. Малеваный А.М. История иллирийцев и римской провинции Иллирик. – Запорожье: Б. и., 1997. – 287 с.
214. Малеваный А.М., Чиглинцев Е.А., Шифман А.С. Классовая борьба в Древнем Мире. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 112 с.
215. Мартемьянов А. П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация, управляющий и рабочий персонал // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 123-129.
216. Махлаюк А.В. Войсковая клиентела в поздне-республіканском и раннеимперском Риме // ВДИ. – 2005. – № 3. – С. 36-57.
217. Махлаюк А.В. Политические последствия военных реформ Септимия Севера // Из истории античного общества: Межвузовский сборник / Под ред. С. К. Сизова. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1991. – С. 62-75.
218. Махлаюк А.В. Роль ораторского искусства полководца в идеологии и практике военного лидерства в Древнем Риме // ВДИ. – 2004. – № 1. – С. 31-48.
219. Машкин Н.А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 688 с.
220. Машкин Н.А. Эдикты Августа из Киренаики // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 180 – 193.
221. Межеричкий Я.Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа. – Москва; Калуга: Изд-во КГПУ, 1994. – 442 с.
222. Михайловский Ф.А. Трибунская власть в политической системе принципата. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986. – 50 с.
223. Мишина З. Выступление Максимиана и позиция сената // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 133-146.

224. Моммзен Т. История Рима. – М.; Харьков: АСТ; Фолио, 2002. – Т. V. – 749 с.
225. Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М.: Наука, 1983. – 144 с.
226. Недельский В.И. Революция рабов и происхождение христианства. – М.; Л.: АН СССР, 1936. – 73 с.
227. Немировский А.И. Евангельский Иисус как человек и проповедник // ВИ. – 1990. – № 4. – С. 112-132.
228. Нетушиль И.В. Очерк римских государственных древностей. – Харьков: М. Зильберберг и С-вья, 1908. – Т. II. Вып. 2. – 230 с.
229. Нони Д. Калигула. ← Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 350 с.
230. Отцы и учителя Церкви III века: Антология: в 2 т. – М., 1996. – Т.1. – 378 с.
231. Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима. – Москва: Искусство, 1983. – 112 + LXIV с. + 175 л. ил.
232. Парфенов В. Н. Сеян: взлет и падение // АМА. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 63-88.
233. Петrenchко О. Антикознавство в Україні у другій половині ХХ століття (проблематика та огляд публікацій) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск VII. – Дрогобич, 2003. – С. 434 – 445.
234. Петrenchко О. Антикознавство у Львівському державному університеті ім. І. Франка у другій половині ХХ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск III. – Дрогобич, 1998. – С. 253-258.
235. Петrenchко О. Дослідження історії Стародавнього Риму в сучасній українській історіографії // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення в 3-х т. Т. 3 / Українське історичне товариство та ін.; ред. Л. Винар та ін. – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 465-470.
236. Петrenchко О. Імператор Нерон очима його сучасників // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич: Вимір, 2004. – Випуск чотирнадцятий. Історія. – С. 125 – 135.
237. Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 103-107.
238. Петrenchко О. Поетичне мистецтво Горація в контексті соціальних процесів Риму // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. Матеріали людинознавчих філософських читань. – Вип. IV. – Львів, 1997. – С. 228-235.
239. Покровский И.А. История Римского права. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
240. Прешенди Ф. Несколько наблюдений относительно различия между магией и религией в римской культуре // ВДИ. – 1988. – № 3. – С. 124-134.

241. Прохненко І. А. Історія військової справи даків I ст. до н. е. – початку II ст. н. е. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2002. – 17 с.
242. V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвященная 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина // Древности. – Харьков, 2005. – С. 354-355.
243. Ранович А. Очерк истории раннехристианской церкви. – М.: ГАИЗ, 1941. – 260 с.
244. Ранович А. Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 66-80.
245. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I–III вв. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 262 с.
246. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 479 с.
247. Ревиль Ж. Религия в Риме при Северах / Пер. с фр. – М.: Книжное дело, 1898. – 320 с.
248. Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Репринтное воспроизведение издания Н. Глаголева. – М.: Терра, 1991. – 350 с.
249. Ростовцев М. История государственного откупа в Римской империи. – Санкт-Петербург: тип. И. Н. Скороходова, 1899. – XIV+304 с.
250. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи / Пер. с нем. – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – Т. I. – 400 с.
251. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи / Пер. с нем. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – Т. II. – 413 с.
252. Ростовцевъ М. Римскія свинцовыя тессеры. – С.–Петербургъ: типография И. Н. Скороходова, 1903. – 333 с. + V табл.
253. Ростовцев М. И. Рождение Римской империи. – М.: Книжная находка, 2003. – 158 с.
254. Рязанов В. В. Образ Секста Помпея в римской исторической традиции // Норция. – Воронеж. – 1999. – Вып. 4–5. – С. 132-134.
255. Сальвиоли Г. Капитализм в античном мире / Пер. с фран. – Екатеринбург: Р. В. Ц Екатеринбург, 1922. – 188 с.
256. Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 18-27.
257. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. – М.: Политиздат, 1987. – 336 с.
258. Свенцицкая И. С. Культ императора в Римской державе: от персонального обожествления к формальному культу носителя власти // Сакрализация власти в истории цивилизаций. – М:

- Центр цивилизационных и региональных исследований, 2006. – С. 236-254.
259. Сергеев В.С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме // ВДИ. – 1940. – № 2. – С. 78-95.
260. Сергеев В.С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 117-132.
261. Сергеев Д. Д. Место триумфа в формировании императорского культа (по Цицерону и Титу Ливию) // Жебелевские чтения I. Тезисы докладов научной конференции 28 – 29 октября 1997 года / пред. редкол.: д-ист. н., проф. Э. Д. Фролов. – СПб: Изд-во С.–Петербургского университета, 1998. – С. 38-39.
262. Сергеев И.П. Всадничество в политической жизни Римской империи периода кризиса III века // Древности. – Харьков, 2005. – С. 54-58.
263. Сергеев И. П. К вопросу о движущих силах кризиса III века в Римской империи // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків, 2003. – С. 60-63.
264. Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков: Майдан, 1999. – 224 с.
265. Сергеев И. П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н. е. // Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02. – Харків: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 36 с.
266. Сердюкова С.Г. Политическая элита эпохи Антонинов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2003. – Выпуск 2. – С. 241-256.
267. Сердюкова С.Г. Правление Антонина Пия. К проблеме адаптации в императорский период // Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире. Сборник научных статей / Под ред. Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 159-168.
268. Сестон В. Римское гражданство. – М.: Наука, 1970. – 13 с. // XIII международный конгресс исторических наук. – Москва, 16-23 августа 1970 г.
269. Сморгачев А.М. Сакральные ограничения консульского империя // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 154-169.
270. Содомора А. На дорозі до самого себе // Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомора. – К.: Основи, 1995. – С. 3-35.
271. Спиченко Н.К. Правовое положение городского вольноотпущенника в эпоху Римской Империи // ВДИ. – 2006. – № 3. – С. 23-39.

272. Ставнюк В.В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1988. – № 2. – С. 163-175.
273. Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 46-54.
274. Ставнюк В. Становлення Афінського поліса. – К.: Аквілон-Плюс, 2005. – 216 с.
275. Стратановский Г.А. Страбон и его «География» // Страбон. География. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 5-22.
276. Токарев А.Н. О целях семейного законодательства Октавиана Августа // Вісник Харківського університету. Історія. Вип. 36. – Харків, 2004. – С. 222 – 231.
277. Токарев А.Н. Augustus и Σεβαστος: о семантике терминов // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 165-177.
278. Толковая Библия. – Петербургъ: приложение къ журналу “Странникъ”, 1912. – Т. 10. – 519 с.
279. Тома Э. Римъ и имперія въ первые два вѣка новой эры / Пер. с фр. – СПб: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1899. – 330 с.
280. Труды В. И. Кадеева // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков, 1997. – С. 17-25.
281. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 300 с.
282. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976. – 365 с.
283. Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 255 с.
284. Федосик В.А. Киприан и античное христианство. – Минск: Университетское, 1991. – 208 с.
285. Федосик В.А. Христианская церковь в Римской империи в III–начале IV в.: (Становление христианской церкви и религиозная политика императорской власти) / Автореферат дис. доктора исторических наук: 07.00.03. – Минск, 1992. – 51 с.
286. Фридлиндер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1914. – 628 с.
287. Фролов Э. Д. Немецкая буржуазная историография античности новейшего времени (1917-1975) // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 124-175.
288. Чернышов Ю.Г. Социально-утопические идеи и миф о “золотом веке” в древнем Риме: В 2 ч. Ч. 2: Ранний принципат / Изд. 2-е,

- испр. и доп. – Новосибирск: изд-во Новосибирского университета, 1994. – 167 с.
289. Чубова А.П., Конькова Г.И., Давидова Л.И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы. – Ленинград: Искусство, 1986. – 251 с.
290. Шайд Д. Религия римлян. – М.: Новое издательство, 2006. – 280 с.
291. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Изд. 2-е.: Пер. с нем. – М.: Наука, 1986. – 384 с.
292. Шифман И.Ш. Цезарь Август. – Л.: Наука, 1990. – 200 с.
293. Штаерман Е.М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 89-110.
294. Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме. – М.: Наука, 1996. – 200 с.
295. Штаерман Е.М. К вопросу о *dediticii* в эдикте Каракаллы // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 72-88.
296. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской Империи. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.
297. Штаерман Е.М. Латинские надписи, опубликованные в 1949 – 1955 гг. // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 111-128.
298. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи / Италия и западные провинции/. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 320 с.
299. Штаерман Е.М. Проблема падения рабовладельческого строя // ВДИ. – 1953. – № 2. – С. 51-79.
300. Штаерман Е.М. Рабские коллегии и фамилии в период империи // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 71-85.
301. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. – М.: Наука, 1964. – 264 с.
302. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М.: Наука, 1987. – 320 с.
303. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи / Италия/. – М.: Наука, 1971. – 324 с.
304. Щетинин М.Н. Император Август и распространение римского гражданства в провинциях // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под редакцией проф. Э. Д. Фролова. Выпуск 3. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 285-304.
305. *A companion to Latin studies* / Ed. by J. E. Sandys. – Cambridge: Cambridge University Press, 1913. – XXXV+891 p.
306. *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – XXVI+574 p.
307. Abbot F.F. *A history and description of Roman political institutions* / 3rd ed. – Boston: Ginn, 1911. – 451 p.
308. Abbot F.F. *Society and politics in Ancient Rome*. – New York: Charles Scribner's sons, 1912. – X+267 p.

309. Abbot F.F. The common people of Ancient Rome. Studies of Roman life and literature. – New York: Charles Scribner's sons, 1911. – XII+290 p.
310. Abbot F.F., Johnson A.C. Municipal administration in the Roman Empire. – Princeton: Princeton University Press, 1926. – VII+598 p.
311. Adam A. Roman antiquities: or an account of the manners and customs of the Romans. – Glasgow: Blackie & Son, 1835. – XII+528 p.
312. Alföldy G. The Social History of Rome / Transl. from Ger. – London: Croom Helm, 1985. – 251 p.
313. Allcroft A.H., Haydon J.H. The Early Principate: history of Rome, 31 B.C.–96 A.D. / 2nd ed. – London: W. B. Clive, dateless. – XVI+256 p.
314. Allen W. The Political Atmosphere of the Reign of Tiberius // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – 1941. – LXXII. – P. 1-25
315. Alston R. Aspects of Roman history, AD 14–117. – London; New York: Routledge, 1998. – XII+272 p.
316. Alston R. Soldier and society in Roman Egypt. – London; New York: Routledge, 1998. – VIII+263 p.
317. Alston R. The military and politics // The Cambridge history of Greek and Roman warfare / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 176-197.
318. Altheim F. A History of Roman Religion / Translate from German. – London: Methuen, 1938. – XI+548 p.
319. Ando C. Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire. – Berkeley; London: University of California Press, 2000. – XXI+494 p.
320. Ando C. The Army and the Urban Elite: A Competition for Power // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 359-378.
321. Andreau J. Banking and business in the Roman world. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 176 p.
322. Antologia listu antycznego / Oprac. Jerzy Schnayder. – Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – 290 s.
323. Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe s. – Paris: Didier, 1881. – VI+530 p.
324. Auguet R. Kaligula czyli władza w rękę dwudziestolatka. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990. – 164 s.
325. Bagnall R.S. Reading papyri, writing Ancient History. – London; New York: Routledge, 1995. – XVI+128 p.
326. Bailey C. The Religion of Ancient Rome. – London: Constable, 1911. – 114 p.
327. Baker G.P. Tiberius Caesar. – New York: Dodd Mead & Co., 1929. – XI+322 p.
328. Ball W. Rome in the East. The transformation of the Empire. – London; New York: Routledge, 2000. – XX+523.

329. Baring-Gould S. *The tragedy of the Caesars: a study of the characters of the Caesars of the Julian and Claudian houses.* – London: Methuen, 1892. – Vol. I. – XIII+384 p.
330. Barker D. “The golden age is proclaimed”? *The Carmen Saeculare and the renaissance of the golden race // CQ.* – London, 1996 (No. 2). – New Series. Vol. 46. – P. 434-446.
331. Barret A.A. *Agrippina. Sex, power, and politics in the Early Empire.* – London: Routledge, 1999. – XXII+330 p.
332. Barrett A.A. *Caligula: The Corruption of Power.* – London: Batsford, 1989. – XXVI+334 p.
333. Barrett A. *Livia: first lady of Imperial Rome.* – New Haven; London: Yale University Press, 2002. – XIX+425 p.
334. Bartlet J.V. *Church life and church-order during the first four centuries.* – Oxford, 1943. – LXIV+207 p.
335. Barton C.A. *The Price of Peace in Ancient Rome // War and Peace in the Ancient World / Ed. K. A. Raaflaub.* – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 245-255.
336. Barton T. *Ancient astrology.* – London; New York: Routledge, 1994. – XXVI+245 p.
337. Baumbach M., Gerlach J., Hansen D.U., Pilhofer P. *Lukian: Der Tod des Peregrinos // Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam et Religionem pertinentia. IX.* – Darmstadt, 2005. – S. 1-257.
338. Beacham R. *The Emperor as impresario: producing the Pageantry of Power // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 151-174.
339. Bell H.I. *Egypt under the early Principate / CAH.* – Cambridge, 1934. – Vol. X. – P. 284-315.
340. Bell H.I. *Recent discoveries of biblical papyri.* – Oxford: The Clarendon Press, 1937. – 30 p.
341. Bell H.I., Skeat T.C. *Fragments of an unknown Gospel and other early Christian papyri.* – London: Trustees of the British Museum, 1935. – X+63 p.
342. Bellemore J. *Cassius Dio and the Chronology of A.D. 21 // CQ.* – 2003. – № 1. – P. 268-285
343. Berger A. *Encyclopedic dictionary of Roman law // Transactions of the American Philosophical Society.* – New ser. – V. 43. P. II. – Clark: The Lawbook Exchange, 2004. – P. 333-808.
344. Birley A.R. *Hadrian to the Antonines // CAH².* – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 132-194.
345. Birley A.R. *Making Emperors. Imperial Instrument or Independent Force? // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp.* – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 379-394.

346. Birley A. *Septimius Severus: the African Emperor*. – London: Eyre and Spottiswoode, 1971. – XIV+398 p.
347. Birley A.R. *The Roman Government of Britain*. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – XIV+532 p.
348. Bispham E. *from Asculum to Actium. The municipalization of Italy from the Social War to Augustus*. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. – XVIII+566.
349. Blagg T. *The Early Roman Empire in the West*. – Oxford: Oxbow Books, 1990. – IV+250 p.
350. Boatwright M.T. *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – XVIII+244 p.
351. Boatwright T., Gargola D.J., Talbert R.J.A. *The Romans: from village to Empire*. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2004. – XXVII+516 p.
352. Boissier G. *Cicero and his friends. A study of Roman society in the time of Caesar*. – London; Melbourne: Ward, Lock & Co., undated. – VII+399 p.
353. Bomgardner D.L. *The story of the Roman amphitheatre*. – London: Routledge, 2000. – XIX+276 p.
354. Bond S.M. *The coinage of the Early Roman Empire // GR*. – 1957. – Ser. 2. – Vol. 4. – P. 149-159.
355. Bonnefoy Yves. *Roman and European Mythologies / Transl. from French*. – Chicago; London: The University of Chicago press, 1992. – XXI+319 p.
356. Boren H.C. *Roman society: a social, economic and cultural history*. – Lexington; Toronto: Heath and Company, 1992. – XXIII+338 p.
357. Bowerman H.C. *Roman sacrificial altars. An archaeological study of monuments in Rome*. – Lancaster: The New Era Printing Company, 1913. – 103 p.
358. Bowersock G.W. *Augustus and the Greek world*. – Oxford: At the Clarendon Press, 1965. – 176 p.
359. Boyce A.A. *The Twelfth Imperial Acclamation of Septimius Severus // AJA*. – 1949. – № 4. – Vol. 53. – P. 337-344.
360. Braginton M.V. *Exile under the Roman Emperors // CJ*. – XXXIX. – 1944. – № 7. – P. 391-407.
361. Braund S.M. *Praise and Protreptic in Early Imperial Panegyric: Cicero, Seneca, Pliny // The propaganda of power: the role of panegyric in the late antiquity*. – Leiden; Boston: Brill Academic Publishers, 1998. – P. 53-76.
362. Brent A. *The Imperial Cult and the Development of Church Order: concepts and images of authority in paganism and early Christianity before the age of Cyprian*. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 1999. – XXII+402 p.

363. Brewster E. H. Roman craftsmen and tradesmen of the Early Empire. – New York: B. Franklin, 1972. – XIV+101 p.
364. Brunt P.A. Princes and Equites // *JRS*. – 1983. – Vol. 73. – P. 42-75.
365. Brunt P.A. The fall of the Roman republic: and related essays. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – XI+545 p.
366. Bryan C. Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – XII+185 p.
367. Bryant E.E. The reign of Antoninus Pius. – Cambridge: At the University Press, 1895. – XVI+216 p.
368. Bryce J. The Ancient Roman Empire and the British Empire in India: the Diffusion of Roman and English Law throughout the World. – London; New York: Humphrey Milford; Oxford University Press, 1914. – 138 p.
369. Buchan J. Augustus. – Boston: Houghton Mifflin Company; Cambridge: The University Press, 1937. – 379 p.
370. Buckland W.W. Classical Roman law // *The Cambridge Ancient History*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – 806-844.
371. Burns J. Great women of Imperial Rome: mothers and wives of the Caesar. – London: Routledge, 2007. – XXII+348 p.
372. Burrell B. Neokoroi: Greek cities and Roman emperors. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – XVIII+422 p.
373. Bury J.B. A history of the Roman Empire from its foundation to the death of Marcus Aurelius (27 B.C.–180 A.D.). – New York: Harper & Brothers, 1893. – 638 p.
374. Butler H.E. Post-Augustan poetry from Seneca to Juvenal. – Oxford: at the Clarendon Press, 1909. – VIII+48 p.
375. Campbel B.J. The Roman Army, 31 BC – AD 337 a sourcebook. – London: Routledge, 1994. – XIX+272 p.
376. Campbell J.B. War and society in Imperial Rome, 31 BC–AD 284. – London: Routledge, 2002. – XIV+208 p.
377. Campbell B. The Severan dynasty / *CAH*². – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 1 – 27.
378. Carcopino J. Daily life in Ancient Rome. – New York: Penguin books, 1978. – 365 p.
379. Cardwell E. Lectures on the coinage of the Greeks and Romans. – Oxford: J. Murray, 1832. – 236 p.
380. Carrié J.M. Developments in provincial and local administration // *CAH*². – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 269-312.
381. Carson R.A.G. Coins of the Roman Empire. – London; New York: Routledge, 1990. – 367 p. + 64 pl.
382. Carter J.B. The religious life of Ancient Rome. – Boston; New York: The Riverside Press Cambridge, 1911. – 270 p.

383. Carter J.B. The religious of Numa and other essays on the religion of Ancient Rome. – London: Macmillan & Co., 1906. – X+189 p.
384. Cartledge P., Spawforth A. Hellenistic and Roman Sparta: a tale of two cities / 2nd ed. – London: Routledge, 2002. – XV+312 p.
385. Chadwick H. The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 730 p.
386. Camplin E. Notes on the heirs of Commodus // *AJPh*. – 1979. – № 2. – Vol. 100. – P. 288-306.
387. Charlesworth M.P. Flaviana // *JRS*. – 1937. – Vol. 27, Part 1. – P. 54-62.
388. Charlesworth M.P. Gaius and Claudius // *CAH*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 653-701.
389. Charlesworth M.P. The Flavian dynasty // *CAH*. – Cambridge: At the University Press, 1936. – V. XI. – P. 1-45.
390. Chilver G. Cisalpin Gaul. Social and economic history from 49 B.C. to the death of Traian. – Oxford: Clarendon Press, 1941. – VI+235 p.
391. Cole S.E. Immortal designs: Cicero and the rise of deification at Rome (Marcus Tullius Cicero, Roman Republic). – Columbia University, 2006. – 198 p.
392. Connors C. Politics and spectacles // *The Cambridge companion to the Greek and Roman novel* / Ed. by T. Whitmarsh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 162-184.
393. Cormack J. M. R. High Priests and Macedoniarchs from Beroea // *JRS*. – 1943. – Vol. 33. Pt. 1–2. – P. 39-44.
394. Cornford F.M. Greek religious thought from Homer to the age of Alexander. – London; New York: Dent; Dutton, 1923. – XXXV+252 p.
395. Cowell F.R. The Revolutions of Ancient Rome. – London: Thames and Hudson, 1962. – 228 p.
396. Croix G. Christian Persecution, Martyrdom, and Orthodoxy / Ed. M. Whitby & J. Streeter. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 394 p.
397. Crook J.A. Augustus: power, authority, achievement // *CAH²*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – Vol X. – P. 113-146.
398. Crossan J.D. God and Empire: Jesus against Rome, then and now. – New York: Harper Collins, 2008. – 271 p.
399. Crowther N.B. Sport in Ancient times. – Westport; London: Praeger, 2007. – XXIII+183 p.
400. Cumont F. Astrology and religion among the Greeks and Romans. – New York; London: Putnam's Sons, 1912. – XXVII+208 p.
401. Cumont F. The Oriental Religions in Roman Paganism. – Chicago: The Open Court Publishing Company, 1911. – XXVI+298 p.

402. Curchin L. The Romanization of central Spain: complexity, diversity and change in a provincial hinterland. – London: Routledge, 2004. – XI+300 p.
403. Damon C. Constructing a Narrative // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 23-34.
404. Davis W.S. The influence of wealth in Imperial Rome. – New York: the Macmillan Company, 1910. – XII+340 p.
405. Del Mar A. The worship of Augustus Caesar. – New York: Cambridge Encyclopedia Co., 1900. – XXIV+346 p.
406. Dench E. Romulus' asylum: Roman identities from the age of Alexander to the age of Hadrian. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – XI+441 p.
407. Dennison W. The epigraphic sources of the writings of Gaius Suetonius Tranquillus. – New York: The Macmillan Co., 1898. – 70 p.
408. Diakonoff I.M. The paths of history. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – XI+355 p.
409. Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world. – London: Routledge, 2001. – VIII+380 p.
410. Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Ed. W. Smith. – Boston: Little, Brown and Co., 1865. – 1293.
411. Dill S. Roman Society. From Nero to Marcus Aurelius. – New York: Meridian books, 1956. – 642 p.
412. Dise R.L. Variation in Roman Administrative Practice: the Assignments of Beneficarii Consularis // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – Bonn, 1997. – № 116. – P. 284-299.
413. Dodge T.A. Caesar. – Boston; New York; Cambridge: Houghton, Mifflin & Co.; the Riverside Press, 1900. – XX+792.
414. Donati A. Epigrafia romana. La comunicazione nell'antichità. – Bologna: Mulino, 2002. – 111 p.
415. Dudley D. The civilization of Roma. – New York; London: New American Library; New English Library, 1962. – 256 p.
416. Dudley D. Roman society. – Harmondsworth: Penguin books, 1975. – XXVI+330 p.
417. Duff A.M. Freedmen in the early Roman Empire. – Oxford: Clarendon Press, 1928. – XII+252.
418. Duff J.W. Social life in Rome and Italy // CAH. – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. XI. – P. 743-774.
419. Duncan-Jones R. Money and government in the Roman Empire. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – XIX+300 p.
420. Dupont F. Daily Life in Ancient Rome / Transl. from Fr. – Oxford: Blackwell, 2001. – XI+314 p.

421. Eck W. *The Age of Augustus. New Material* by Sarolta A. Takács. – Malden; Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – VI+166 p.
422. Eck W. *The emperor and his advisers // CAH²*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – V. XI. – P. 195-213.
423. Egbert J.C. *Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. – New York; Cincinnati; Chicago: American book Company, 1923. – 480 p.
424. Ehrenberg V. *Man, state and deity: essays in ancient history*. – London: Methuen, 1974. – XI+191 p.
425. Eilers C.F. *Roman patrons of Greek cities*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – XIII+334 p.
426. Elsner J. *Image and Ritual: reflections on the Religious Appreciation of Classical Art // CQ*. – 1996. – № 2. – New Series. Vol. 46. – P. 515-531.
427. Elster J. *Imperial Rome and Christian Triumph*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – XVI+297 p.
428. *Encyklopedia Katolicka*. – Lublin: KUL, 1997. – T. VII. – 1456 s.
429. Ensslin W. *The Senate and the Army // CAH*. – Cambridge: At the university press, 1939. – V. XII. – P. 57-95.
430. Ensslin W. *The end of the Principate // CAH*. – Cambridge: At the university press, 1939. – V. XII. – P. 352-382.
431. Erdkamp P. *Introduction // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp*. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 1-3.
432. Erdkamp P. *The grain market in the Roman Empire: a social, political and economic study*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – VIII+364 p.
433. Evans J. *The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992. – XII+176 p.
434. Feeney D. *Literature and religion at Rome: cultures, context and beliefs*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 173 p.
435. Ferrero G. *The greatness and decline of Rome. Vol. IV: Rome and Egypt*. – London; Heinemann, 1908. – 291 p.
436. Ferrero G. *The greatness and decline of Rome. Vol. V: The republic of Augustus*. – London; Heinemann, 1909. – 371 p.
437. Fields N. *Roman auxiliary cavalry, AD 14–193*. – Oxford: Osprey, 2006. – 64 p.
438. Finley M.I. *Ancient history: evidence and models*. – London: Chatto & Windus, 1985. – 131 p.
439. Finley M.I. *Politics in the ancient world*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – VIII+152 p.
440. Fishwick D. *Flamen Augustorum // HSCPh*. – 1970. – Vol. 74. – P. 299-312.
441. Fishwick D. *Sanctissimum numen: emperor or god? // ZPE*. – 1991. – Bd. 89. – S. 196-200

442. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire.* – Leiden: Brill, 1991. – Vol. 1.1. – XII+194 p.
443. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire.* – Leiden: Brill, 1987. – Vol. 1.2. – VII+195-371 p.
444. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire.* – Leiden: Brill, 1991. – Vol. 2.2. – 375-626 p.
445. Fishwick D. *The Imperial Cult in the Latin West: Provincial cult.* – Leiden: Brill, 1993. – Vol. 3.1. – 248 p.
446. Fishwick D. *The deification of Claudius // CQ.* – 2002. – № 1. – P. 341-349.
447. Fishwick D. *Vae Pvto devs Fio // CQ.* – 1965. – № 1. – New Series. – Vol. 15. – P. 155-157.
448. Fishwick D. *Votive offerings to the emperor? // ZPE.* – 1990. – Bd. 80. – P. 121-130.
449. Fowler W.W. *Social life at Rome in the age of Cicero.* – London: Macmillan, 1965. – XVII+362 p.
450. Frank T. *An economic history of Rome: to the end of the Republic.* – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1920. – 310 p.
451. Frank T. *Notes on Latin Inscriptions // CPh.* – Chicago, 1924. – № 1. – Vol. 19. – P. 77-78.
452. Fredouille J. *Słownik cywilizacji rzymskiej.* – Katowice: Książnica, 1996. – 330 s.
453. Frend W.H.C. *Persecutions: genesis and legacy // The Cambridge History of Christianity. Vol. I: Origins to Constantine / Ed. by M. M. Mitchell & F. M. Young.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 503-523.
454. Friedlaender L. *Roman life and manners under the early Empire.* – London; New York: G. Routledge & Sons; E. P. Dutton & Co, undated. – Vol. I. – XXVIII+428 p.
455. Friedlaender L. *Roman life and manners under the early Empire.* – London; New York: G. Routledge & Sons; E. P. Dutton & Co, undated. – Vol. III. – XII+324 p.
456. Friedlaender L. *Roman life and manners under the early Empire.* – London; New York: G. Routledge & Sons; E. P. Dutton & Co, 1913. – Vol. IV. Appendices and notes. – VIII+718 p.
457. Frier B.W., McGinn Th.A.J. *A Casebook on Roman Family Law.* – New York: Oxford University Press, 2004. – 506 p.
458. Friesen S.J. *Imperial cults and the Apocalypse of John: reading Revelation in the ruins.* – New York; Oxford: Oxford University Press, 2001. – XIII+285 p.

459. Gage J. De Caesar à Auguste. Ou est le probleme des origines du principat? // *Revue historique*. – T. 177. – Paris. – 1936. – P. 279-342.
460. Gagos T., Potter D.S. Documents // *A Companion to the Roman Empire* / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 45-74.
461. Galinsky K. *Augustan culture: an interpretive introduction*. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – XI+474 p.
462. Gardner J.F. *Being a Roman Citizen*. – London; New York: Routledge, 1993. – VII+244 p.
463. Gardner J.F. *Women in Roman law and society*. – Bloomington: Indiana University Press, 1991. – 281 p.
464. Garnsey P., Saller R. *The Roman Empire: economy, society and culture*. – Berkeley: University of California Press, 1987. – 231 p.
465. Gibbon E. Pochód religii chrześcijańskiej, obyczaje, stan liczebny i warunki życia pierwszych chrześcijan // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – T. 2. – S. 11-59.
466. Gibbon E. Postępowanie rządu rzymskiego wobec chrześcijan od panowania Nerona do czasów panowania Konstantyna // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – T. 2. – S. 108-145.
467. Gilliver K. The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army // *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 183-200.
468. Gilliver K., Goldsworthy A., Whitby M. *Rome at War: Caesar and his Legacy*. – Oxford: Osprey, 2005. – 288 p.
469. Glover T.R. *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*. – London: Methuen, 1927. – VII+359 p.
470. Gnecci F. *Roman coins: elementary manual* // Transl. from ital. 2nd ed. – London: Spink & Son, 1903. – 216 p. + 25 pl.
471. Goldsworthy Adrian K. *The Roman Army at War 100 BC-AD 200*. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – xiv + 311 p.
472. Goldsworthy A.K. *The Complete Roman Army*. – London: Thames and Hudson, 2003. – 224 p.
473. Goldsworthy A. *Caesar's Civil War 49-44 BC* // *Rome at war: Caesar and his legacy*. – Oxford: Osprey, 2005. – P. 106-182.
474. Goodman M. *The Roman World. 44 DC-AD 180*. – London: Routledge, 1997. – XXIII+380 p.
475. Gordon M.L. The nationality of slaves under the Early Roman Empire // *JRS*. – 1924. – Vol. 14. – P. 93-111.
476. Goudineau C. *Gaul* // *CAH²*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – Vol. X. – P. 464-502.
477. Gradel I. *Emperor Worship and Roman Religion*. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – 398 p.

478. Granger F. The Worship of the Romans viewed in Relation to the Roman Temperament. – London: Methuen & Co, 1895. – 370 p.
479. Grant M. Greek and Roman historians. Information and misinformation. – London; New York: Routledge, 1995. – XI+169 p.
480. Grant M. Neron. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – 220 s.
481. Green W. Notes on the Augustan Deities // CJ. – Northfield, 1927. – Vol. 23. – №. 2. – P. 86-93.
482. Griffin M. Nero: the End of a Dynasty. – New Haven; London: Yale University Press, 1985. – 320 p.
483. Griffin M. The Flavians / CAH². – Cambridge: University Press, 2000. – Vol. XI. – P. 1 – 83.
484. Grosby S. Nationalism. A very short introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 142 p.
485. Gruen E.S. Augustus and the Making of the Principate // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 33-51.
486. Haacker K. Paul's life // The Cambridge Companion to St Paul / Ed. J. D. G. Dunn. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 19-33.
487. Haywood R.M. The African policy of Septimius Severus // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – 1940. – Vol. 71. – P. 175-185.
488. Haley E.W. Baetica felix: people and prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus. – Austin: University of Texas Press, 2003. – XVIII+277 p.
489. Halsall P. Early Western Civilization under the Sign of Gender: Europe and the Mediterranean // A Companion to Gender History. – Malden; Oxford; Melbourne: Blackwell Publishing, 2004. – P. 285-304.
490. Hammond M. City-state and World-state in Greek and Roman Political Theory until Augustus. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951. – X+217 p.
491. Hammond M. Septimius Severus, Roman bureaucrat // HSCPh. – 1940. – Vol. 51, In Honor of William Scott Ferguson. – P. 137-173.
492. Hammond M. The Sincerity of Augustus // HSCPh. – 1965. – Vol. 69. – P. 139-162.
493. Hanel N. Military Camps, *Canabae*, and *Vici*. The Archaeological Evidence // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 395-416.
494. Hansen M.H. Polis: an introduction to the ancient Greek city-state. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – VIII+237 p.
495. Harker A. Loyalty and dissidence in Roman Egypt: the case of the Acta Alexandrinorum. – New York; Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – VI+256 p.

496. Harland P.A. *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*. – Philadelphia: Fortress, 2003. – XV+399 p.
497. Harland P.A. *Connections with Elites in the World of the Early Christians // Handbook of Early Christianity: Social Science Approaches / Ed. by A. J. Blasi, J. Duhaime and P. Turcotte*. – Walnut Creek; Oxford: AltaMira Press, 2002. – XXVII+802 p.
498. Harland P.A. *Imperial Cults within Local Cultural Life: Associations in Roman Asia // Ancient History Bulletin*. – Calgary, 2003. – № 17. – P. 105-106.
499. Harlow M., Laurence R. *Growing up and growing old in Ancient Rome: a life course approach*. – London: Routledge, 2002. – VIII+184 p.
500. Hauser A. *The social history of art. Vol. I: from prehistoric times to the Middle Ages*. 3rd ed. – London; New York: Routledge, 1999. – XXIX+151 p.
501. Haynes I. *Military service and cultural identity in the auxilia / The Roman army as a community including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997 // Journal of Roman Archaeology*. Portsmouth, 1999. – Supplementary series, № 34. – P. 165-174.
502. Heater D. *A Brief History of Citizenship*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. – IV+155 p.
503. Heinze R. *Kultura Augustowska / Przekł. z niem.* – Lwów: Uniwersytet, b. r. – 176 s.
504. Hekster O. *Commodus: An Emperor at the Crossroads*. – Amsterdam: Gieben, 2002. – VI+250 p.
505. Hekster O. *The Roman Army and Propaganda // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp*. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 339-358.
506. Hekster O., Zair N. *Rome and its Empire*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. – XVI+183 p.
507. Hellems F. *Lex de imperio Vespasiani. A consideration of some of the constitutional aspects of the Principate at Rome*. – Chicago: Scott, Foresman & Co., 1902. – 25 p.
508. Henderson B.W. *Civil War and Rebellion in the Roman Empire A.D. 69–70*. – London: MacMillan and Co., 1908. – 360 p.
509. Henig M. *Religion in Roman Britain / 2nd ed.* – London: Batsford, 1995. – 263 p.
510. Herz P. *Finances and Costs of the Roman Army // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp*. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 306-322.
511. Hill G.F. *Historical Roman coins. From the earliest times to the reign of Augustus*. – London: Constable & Co., 1909. – XVIII+191 p.

512. Holleran C. The development of public entertainment venues in Rome and Italy // "Bread and circuses". Euergetism and municipal paterfamilias in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Cornell. – London: Routledge, 2003. – P. 46-60.
513. Homo L. Roman political institutions: from city to state. – London: K. Paul, Trench, Trubner & co., 1929. – XVIII+403 p.
514. Homo L. Vespasian, l'empereur du bon sens. – Paris: Albin Michel, 1949. – 398 p.
515. Hope V.M. Negotiating identity and status: the gladiators of Roman Nomes // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 179-195.
516. Hopkins K. Death and renewal. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – XX+276 p.
517. Hopkins K. Elite mobility in the Roman Empire // Past and Present. – 1965. – Vol. 32. – P. 12-26.
518. Hopkins K. Taxes and trade in the Roman Empire (200 B.C. – A.D. 400) // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 101-125.
519. Hout M. A commentary on the letters of M. Cornelius Fronto. – Leiden; Boston: Brill, 1999. – XI+725 p.
520. Howgego C.J. Ancient history from coins. – London: Routledge, 1995. – XVI+176 p.
521. Højte J.M. Roman imperial statue bases: from Augustus to Commodus. – Aarhus: Aarhus University Press, 2005. – 658 p.
522. Huidekoper F. Judaism at Rome (B.C. 76 to A.D. 140). – New York: David G. Francis, 1891. – 617 p.
523. Humphrey J.W. Ancient technology. – Westport; London: Greenwood Press, 2006. – XXIV+219 p.
524. Hunt E.J. Christianity in the second century. The case of Tatian. – London; New York: Routledge, 2003. – XII+240 p.
525. Hus Alain. Greek and Roman religion / Transl. from the Franch. – New York: Hawthorn Books, 1962. – 160 p.
526. Ibbetson D. High classical law // CAH². – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 184-199.
527. Ireland S. Roman Britain. A sourcebook / 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2008. – XVI+284 p.
528. Isserlin R. M. J. A spirit of improvement? Marble and the culture of Roman Britain // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 125-155.
529. Jackson R. Holding on to health? Bone surgery and instrumentation in the Roman Empire // Health in antiquity / Ed. by H. King. – London: Routledge, 2005. – XXII+292 p.

530. Jaczynowska M. *Historia Starożytnego Rzymu*. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – 416 s.
531. Jones H.S. *Senatus Populusque Romanus / CAH*. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 159 – 181.
532. Jones H.S. *The princeps / CAH*. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 127 – 158.
533. Jones W.B. *The Emperor Domitian*. – London; New York: Routledge, 1992. – XI+292 p.
534. Johnson W.R. *Introduction // Virgil. Aeneid*. – Indianapolis: Hackett Publishing, 2005. – LXXI+355 p.
535. Johnson A.C., Coleman-Norton P.R., Borne F.C. *Ancient roman statutes*. – Austin: University of Texas press, 1961. – XXXI+290 p.
536. Jowett G.S., O'Donnell V. *Propaganda and Persuasion / 3rd ed.* – London; New Delhi: Sage Publication Inc., 1999. – XVIII+430 p.
537. Keil J. *The Greek provinces // CAH*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 555-605.
538. Kelly C. *The Roman Empire: a very short introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 153 p.
539. Kessler D., Temin P. *Money and Prices in the Early Roman Empire // The monetary systems of the Greeks and Romans / ed. by W.V. Harris*. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 137-159.
540. Kevin H. *Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180*. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI+92 p. + XLII pl.
541. Klauck H.J. *The Roman Empire // The Cambridge History of Christianity. Vol. I: Origins to Constantine / Ed. by M. M. Mitchell & F. M. Young*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 69-83.
542. Klein I. *Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani*. – Lipsiae: Teubneri, 1881. – 130 p.
543. Kotula T. *Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna*. – Wrocław: Ossolineum, 1987. – 188 s.
544. Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars. From the third century to Alaric*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – XII+225 p.
545. Kunisz A. *Mennictwo cesarstwa Rzymskiego*. – Warszawa: Biblioteczka "Biuletynu Numizmatycznego", 1973. – 39 s.
546. Laing G.J. *Survivals of Roman religion*. – London: Harrap, 1931. – xiii+257 p.
547. Lanciani R. *Pagan and Christian Rome*. – Boston; New York: Houghton, Mifflin and company, 1892. – IX+374 p.
548. Langlands R. *Sexual morality in ancient Rome*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – VIII+399 p.
549. Łapicki B. *Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo*. – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958. – 322 s.

550. Last H. *The Fiscvs: A Note // JRS.* – London, 1944 (Parts 1–2). – Vol. 34. – P. 51–59.
551. Last H. *Rome and the Empire // CAH.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 435–478.
552. Last H. *The social policy of Augustus // CAH.* – Cambridge: At the University Press, 1934. – V. X. – P. 425–464.
553. Laurence R. *The roads of Roman Italy: mobility and cultural change.* – London: Routledge, 1999. – XIII+221 p.
554. Le Bohec Y. *La troisième légion Auguste.* – Paris: CNRS, 1989. – 632 p.
555. Le Bohec Y. *The Imperial Army.* – London: Routledge, 2000. – 304 p.
556. Lendon J. *Empire of Honour.* – Oxford: Oxford University press, 2001. – XII+320 p.
557. Lendon J.E. *Soldiers & ghosts. A history of Battle in Classical Antiquity.* – New Haven; London: Yale University Press, 2005. – XII+468 p.
558. Lenkowski S. *Z życia i kultury antyku.* – Lwów: uniwersytet, 1936. – T. III. – 357s.
559. *Letteratura e propaganda nell'Occidente latino da Augusto ai regni romanobarbarici: atti del Convegno internazionale, Arcavacata di Rende, 25–26 maggio 1998 // a cura di Franca Ela Consolino.* – Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000. – 227 p.
560. Levick B. *Claudius.* – New Haven; London: Yale University Press, 1990. – 256 p.
561. Levick B. *Julia Domna: Syrian empress.* – London: Routledge, 2007. – XXXI+244 p.
562. Levick B. *The Politics of the Early Principate // Roman Political Life 90 B.C. – A.D. 69. – Exeter studies in history. – № 7 / Ed. by T. P. Wiseman.* – Exeter: University of Exeter, 1985. – P. 45 – 68.
563. Levick B. *Tiberius the politician.* – London: Routledge, 1999. – XVI+328 p.
564. Levick B. *Vespasian.* – London: Routledge Press, 1999. – XXIII+310 p.
565. Litynski M. *Cesarz Tyberyusz w swietle nowoczesnych badan.* – Lwow, 1893. – 113 s.
566. Llewelyn S.R. *New Documents Illustrating Early Christianity 8: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published 1984–85.* – Grand Rapids; Cambridge: W. B. Erdmans Pub. Co., 1998. – 198 p.
567. Lo Cascio E. *The age of the Severans // CAH².* – Cambridge: University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 137–155.
568. Loane H.J. *Vespasian's spice market and tribute in Kind // CPh.* – XXXIX. – 1944. – № 1. – P. 10–21.
569. Lomas K. *Roman imperialism and the city in Italy // Cultural identity in the Roman Empire / Ed. by R. Laurence & J. Berry.* – London; New York: Routledge, 1998. – P. 64–78.

570. Lomas K. *Roman Italy, 338 BC–AD 200: a sourcebook.* – London: UCL Press, 1996. – XIII+274 p.
571. Lomas K. *Urban elites and cultural definition: Romanization in southern Italy // Urban society in Roman Italy / Ed. by T.J. Cornell & K. Lomas.* – London: Routledge, 2003. – P. 107-120.
572. Lomas K., Cornell T. *Introduction: patronage and benefaction in ancient Italy // “Bread and circuses”. Euergetism and municipal patronage in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Cornell.* – London: Routledge, 2003. – P. 1-11.
573. Long A.A. *Roman philosophy // The Cambridge companion to Greek and Roman philosophy / ed. by D. Sedley.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 184-210.
574. Long G. *Lex Julia et Papia Poppaea // Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* – London: John Murray, 1875. – P. 691-692.
575. Long G. *Majestas // Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* – London: John Murray, 1875. – P. 724-726.
576. Longden R.P. *Nerva and Trajan // CAH.* – Cambridge: At the university press, 1936. – V. XI. – P. 188-222.
577. Łoposzko T. *Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego.* – Lublin: UMCS, 1989. – 254 s.
578. Łoś A. *Czy II w. n.e. był początkiem kryzysu Rzymskiego społeczeństwa niewolniczego? // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1682. – Antiquitas. – № XXI. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 65-78.*
579. Łoś A. *“Dobrze Urodzeni” i “Dorobkiewiczze”: Studium socjologiczne elit miast Kampańskich od Augusta do Domicjana.* – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 378 s.
580. Lusnia S. *Urban Planning and Sculptural Display in Severan Rome: Reconstructing the Septizodium and Its Role in Dynastic Politics // AJA.* – Boston, 2006. – № 4. – P. 517-544.
581. Luttwak E.N. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third.* – Baltimore; London: the Johns Hopkins University Press, 1976. – XIV+255.
582. Lynch C.A. *Tacitus Annals, XIII, 26 // CPh. – XL. – 1945. – № 4. – P. 250-251.*
583. Mackay C. *Ancient Rome: a military and political history.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 416 p.
584. MacKendrick P. *The Mute Stones Speak. The story of archeology in Italy.* – New York; London: Penguin Books, 1988. – 492 p.
585. Malin-Boyce S. *Celts // Ancient Europe 8000 B.C.–A.D. 1000: encyclopedia of the Barbarian world / P. Bogucki & P. J. Crabtree.* – New York; London: Charles Scribner’s Sons, 2004. – P. 140-143.

586. Malitz J. Nero. – Malden; Oxford: Blackwell Pub., 2005. – XI+174 p.
587. Malloch S.J.V. The end of the Rhine mutiny in Tacitus, Suetonius, and Dio // CQ (Classical Quarterly). – Cambridge. – 2004. – № 1. – Vol 54. – P. 198-210.
588. Manfre Guglielmo. La crisi politica dell'anno 68-69 d.C. – Bologna: Zanichelli, 1947. – 149 p.
589. Mantle I.C. The roles of children in Roman religion // GR. – Cambridge, 2002. – № 1. – Vol. 49. – P. 85-196.
590. Maranon G. Tiberius: The Resentful Caesar. – New York: Duell, Sloan and Pearce, 1956. – XI+234 p.
591. Marsh F.B. The Founding of the Roman Empire. – Austin: University of Texas Press, 1922. – VII+329 p.
592. Mattingly H. The Imperial Civil Service of Rome. – Cambridge: at the University Press, 1910. – X+159 p.
593. Mattingly H. Virgil's Golden Age: Sixth Aeneid and Fourth Eclogue // CR. – Cambridge, 1934. – № 5. – Vol. XLVIII. – P. 161-165.
594. Mead R.D. Hellas and Rome. The story of Greco-Roman Civilization. – New York: New American Library, 1972. – 352 p.
595. Mellor R. Augustus and the Creation of the Roman Empire. A Brief History with Documents. – Boston; New York: Bedford; St. Martin's, 2006. – 192 p.
596. Metcalf E. Roman Imperial Numismatics // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 35-44.
597. Miles R. Constructing identities in late antiquity. – London: Routledge, 1999. – IX+262 p.
598. Millar F. A study of Cassius Dio. – Oxford: At the Clarendon Press, 1964. – 239 p.
599. Millar F. Rome, the Greek world, and the East. Vol. I: The Roman Republic and the Augustan Revolution / Ed. by H. M. Cotton & G. M. Rogers. – Chapel Hill; London: The University of North Carolina Press, 2002. – 383 p.
600. Miller P.A. Lyric texts and lyric consciousness. The birth of a genre from Archaic Greece to Augustan Rome. – London; New York: Routledge, 1994. – VIII+240 p.
601. Miller S.N. The army and the Imperial house // CAH. – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 1-56.
602. Momigliano A. Claudius: The Emperor and His Achievement. – New York: Oxford University Press, 1934. – XVI+125 p.
603. Momigliano A. Nero // CAH. – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 702-742.
604. Moore C.H. Pagan ideas of immortality during the Early Roman Empire. – Cambridge: Harvard University Press, 1918. – 64 p.

605. Morawski K. *Dwaj Cesarze Rzymscy. Tyberyusz i Hadryan.* – Krakow, 1893. – 148 s.
606. Morgan G. *69 A.D.: The Year of the Four Emperors.* – Oxford: Oxford University Press, 2006. – XIV+322 p.
607. Morley N. *Trade in Classical Antiquity.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – XIV+118 p.
608. Mounce R.H. *The Book of Revelation.* – Grand Rapids; Cambridge: W. B. Eerdmans, 1998. – XXXVI+439 p.
609. Mrozek S. *Prix et remuneration dans l'occident romain.* 31 av. n.è. – 250 de n.è. – Gdańsk: Gdańskie towarzystwo naukowe, 1975. – 142 p.
610. Mueller H.F. *Roman religion in Valerius Maximus.* – London: Routledge, 2002. – XV+266 p.
611. Muir S. C. “Look How They Love One Another”: Early Christian and Pagan Care for the Sick and Other Charity // *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity* / Ed. L. E. Vaage. – *Studies in Christianity and Judaism: Wilfrid Laurier University Press*, 2006. – P. 213-232.
612. Muirhead J. *Historical introduction to the private law of Rome* / rev. and ed. by H. Goudy. 3rd ed. / rev. and ed. by Alexander Grant. – London: A. & C. Black, 1916. – XXVIII+443 p.
613. Mullens H.G. *The revolt of the civilians // GR.* – 1948. – Vol. 17. – P. 65-77.
614. Murray W.M. *Octavian's campsite memorial for the Actian War.* – Philadelphia: American Philosophical Society, 1989. – XI+172 p.
615. Naiden F.S. *Ancient Supplication.* – New York; Oxford: Oxford University Press, 2006. – XIV+426 p.
616. Nelson N. *The Value of Epigraphic Evidence in the interpretation of Latin Historical Literature // CJ.* – XXXVII. – 1942. – № 5. – P. 281-290.
617. Newman K. *The Third Book: Defining a Poetic Self // Brill's companion to Propertius* / ed. by Hans-Christian Günther. – Leiden: Brill, 2006. – P. 319-352.
618. Nicolet C. *Dictatorship in Rome // Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism* / Ed. by P. Baer & M. Richter. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 263-278.
619. Nicolet C. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire.* – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991. – VIII+230 p.
620. Nipperdey K. *Notes / Tacitus Cornelius. Annales.* London: Francis & J. Rivington, 1852. – Part. I: Lib. I–VI. – 336 p.
621. Nock A.D. *Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero // CAH.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1934. – Vol. X. – P. 465-511.

622. North J.A. *Roman Religion*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 101 p.
623. Oertel F. *The economic life of the Empire // CAH*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – Vol. XII. – P. 232-281.
624. Ogden D. *Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: a sourcebook*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – X+353 p.
625. Oko J. *Mownica rzymska (Rostra romana)*. – Wilno: skład Gł. w księgarni sw. Wojciecha, 1926. – 29 s.
626. Osborne R. *Introduction: Roman poverty in context / Poverty in the Roman world*. Ed. by Margaret Atkins and Robin Osborne. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. – P. 1-20.
627. Packer J.E., Burge J., Gagliardo M.C. *Looking again at Pompey's Theater: the 2005 excavation season // AJA*. – Boston, 2007. – Vol. 111. – № 3. – P. 505-522.
628. Pagan V.E. *Conspiracy narratives in Roman history*. – Austin: University of Texas Press, 2004. – VIII+197 p.
629. Parker J.H. *The Archaeology of Rome. Part VII. The Flavian Amphitheatre, commonly called the Colosseum*. – Oxford; London: James Parker and Co; John Murray, 1876. – XVI+68 p. + XXXVI Pl.
630. Parkin T.G. *Demography and Roman Society*. – Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1992. – XVI+225 p.;
631. Parkin T. *Out of Sight, Out of Mind: Elderly Members of the Roman Family // The Roman family in Italy: Status, Sentiment, Space / Ed. B. Rawson, P. Weaver*. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 123-148.
632. Patterson J.R. *Settlement, city and elite in Samnium and Lycia // City and country in the Ancient World / Ed. by J. Rich & A. Wallace-Hadrill*. – London; New York: Routledge, 1992. – P. 150-172.
633. Patterson J.R. *The emperor and the cities of Italy // "Bread and circuses". Euergetism and municipal patronage in Roman Italy / Ed. by K. Lomas and T. Cornell*. – London: Routledge, 2003. – P. 89-104.
634. Peachin M. *Rome the Superpower: 96–235 // A Companion to the Roman Empire / Ed. By David S. Potter*. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – 126-152.
635. Pellison M. *Roman life in Pliny's time*. – Philadelphia: G. W. Jacobs & Co., 1897. – 315 p.
636. Penrose J. *Rome and her enemies: an Empire created and destroyed by war*. – London: Osprey Publishing, 2005. – 304 p.
637. Peterson E.H. *Working the Angles*. – Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1990. – V+137 p.
638. Petit P. *La Paix romaine*. – Paris: Presses Universitaires de France, 1967. – 414 p.
639. Phang S.E. *Military Documents, Languages, and Literacy // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp*. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 286-305.

640. Platnauer M. The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus. – London: Oxford University Press, 1918. – VI+221 p.
641. Platner S.B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome / Completed and revised by T. Ashby. London: Oxford University Press, 1929. – XXIII+609 p.
642. Porter M.W. What Rome was built with: a description of the stones employed in ancient times for its building and decoration. – London; Oxford: Henry Frowde, 1907. – VIII+108 p.
643. Potter D.S. Literary texts and the Roman historian. – London; New York: Routledge, 1999. – IX+228 p.
644. Potter D.S. The Roman Empire at bay: A.D. 180–395. – London; New York: Routledge, 2004. – XXII+762 p.
645. Premerstein A. Werden und Wesen des Prinzipats. – München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei der C.H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München, 1937. – XII+290 s.
646. Price S.R.F. Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult // JRS. – 1980. – Vol. 70. – P. 28-43.
647. Price S.R.F. Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult // JHS. – 1984. – Vol. 104. – P. 79-95.
648. Price S.R.F. Rituals and power: The Roman imperial cult in Asia Minor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 289 p.
649. Price S.R.F. The place of religion: Rome in the early Empire // CAH². – Cambridge, 1996. – Vol. X. – P. 812-847.
650. Prosopographia imperii Romani: saec. 1. 2. 3 / edita consilio et auctoritate Academiae litterarum borussicae. – Berolini; Lipsiae: apud Walter de Gruyter, 1933. – Pars I. – 375 p.
651. Pullen H.W. Handbook of ancient Roman marbles or history and description of all ancient columns and surface marbles still existing in Rome, with a list of the building in which they are found. – London: John Murray, 1894. – 205 p.
652. Putnam M. Artifices of Eternity: Horace's Fourth Book of Odes. – Ithaca; London: Cornell University Press, 1996. – 352 p.
653. Putnam M. C. J. Horace's Carmen saeculare: ritual magic and the poet's art. – New Haven: Yale University Press, 2000. – VIII+182 p.
654. Quigley C. The evolution of civilizations : an introduction to historical analysis. – Indianapolis: Liberty Press, 1979. – 442 p.
655. Ramsay W.M. Studies in the Roman Province Galatia // JRS. – 1922. – Vol. 12. – P. 147-186
656. Ramsay W.M. The Church in the Roman Empire. – London: Hodder and Stoughton, 1893. – XVI+494 p.
657. Ramsay W.M. The social basis of Roman power in Asia Minor. – Aberdeen: Aberdeen University Press, 1941. – XII+305 p.

658. Rathbone D. *Military finance and supply* // *The Cambridge history of Greek and Roman warfare* / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 158-176.
659. Reid J.S. *The municipalities of the Roman Empire*. – Cambridge: at the University Press, 1913. – XV+548 p.
660. Richardson J.S. *The language of empire: Rome and the idea of empire from the third century BC to the second century AD*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – IX+220 p.
661. Riggsby A.M. *Caesar in Gaul and Rome: war in words*. – Austin: University of Texas Press, 2006. – X+271 p.
662. Robinson O.F. *Ancient Rome. City planning and administration*. – London; New York: Routledge, 1992. – IX+236 p.
663. Roby H.J. *Roman private law in the times of Cicero and of the Antonines*. – Cambridge: at the University Press, 1902. – Vol. I. – XXXII+543 p.
664. Rogers R.S. *Studies in the reign of Tiberius. Some Imperial virtues of Tiberius and Drusus Julius Caesar*. – Baltimore: the Johns Hopkins Press, 1943. – IX+181 p.
665. Rogers R.S. *The Conspiracy of Agrippina* // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – 1931. – LXII. – P. 141-168.
666. Rosenstein N. *War and Peace, Fear and Reconciliation at Rome* // *War and Peace in the Ancient World* / Ed. K. A. Raaflaub. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 226-244.
667. Roth J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 BC–AD 235)*. – Leiden: Brill, 1998. – XXI+400 p.
668. Rowe G. *The Emergence of monarchy: 44 BCE–96 CE* // *A Companion to the Roman Empire* / Ed. By David S. Potter. – Malden; Oxford: Blackwell, 2006. – P. 114-125.
669. Rudich V. *Political Dissidence under Nero. The Price of Dissimulation*. – London; New York: Routledge, 1993. – XXXIV+354 p.
670. Russo L. *The Forgotten Revolution: how science was born in 300 BC and why it had to be reborn*. – Berlin: Springer, 2004. – IX+487 p.
671. Ruth T. *The problem of Claudius: some aspects of a character study*. – Baltimore: Lord Baltimore Press, 1916. – 138 p.
672. Saddington D.B. *Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets* // *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 201-217.
673. Saller R.P. *Patriarchy, property and death in the Roman family*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 264 p.
674. Sanders H.A. *Suetonius in the Civil Service under Hadrian* // *AJPh*. – LXV. – 1944. – № 2. – P. 112-124.

675. Scheidel W. *Emperors, Aristocrats, and the Grim Reaper: Towards a Demographic Profile of the Roman Elite // CQ. – New Series. – 1999. – Vol. 49. – № 1. – P. 254-281.*
676. Scheidel W. *Marriage, Families, and Survival: Demographic Aspects // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 417-434.*
677. Scheithauer A. *Kaiserliche Bautätigkeit in Rom. Das Echo in der antiken Literatur. – Stuttgart: Steiner, 2000. – 338 s.*
678. Schlinkert D. *Ordo senatorius und nobilitas: die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike. – Stuttgart: Franz Steiner, 1996. – VIII+311 p.*
679. Schmitz L. *Ludi Saeculares // A Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Ed. W. Smith. London: John Murray, 1875. – P. 716 – 717.*
680. Schmitz L. *Senatus // A Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Ed. W. Smith. – London: John Murray, 1875. – P. 1016-1022.*
681. Schoder R.V. *Masterpieces of Greek Art / 2nd ed. – New York: New York Graphic Society, 1965. – 192 p. + 112 Pl.*
682. Scott K. *Emperor Worship in Ovid // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1930. – Vol. 61. – P. 43-69.*
683. Scott K. *The imperial cult under the Flavians. – Stuttgart; Berlin: W. Kohlhammer, 1936. – VIII+204 p.*
684. Scramuzza V.M. *The emperor Claudius. – Cambridge; London: Harvard University Press; H. Milford, 1940. – 328 p.*
685. Scullard H.H. *From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68. – London: Methuen, 1959. – XI+450 p.*
686. Seager R. *Tiberius / 2nd ed. – Madlen; Oxford: Blackwell, 2005. – XVIII+310 p.*
687. Severy B. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire. – New York; London: Routledge, 2003. – XIV+280 p.*
688. Shero L.R. *Augustus and his Associates// CJ. – XXXVII. – 1941. – № 2. – P. 87-94.*
689. Sherwin-White A.N. *The Roman Citizenship / 2nd ed. – Oxford: At the Clarendon Press, 1980. – X+486 p.*
690. Sherk R.K. *Rome and the Greek East to the death of Augustus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 200 p.*
691. Shotter D. *Augustus Caesar. – London: Routledge, 1991. – X+98 p.*
692. Shotter D. *Nero / 2nd ed. – London: Routledge, 2005. – X+117 p.*
693. Shotter D. *Roman Britain. – London: Routledge, 1998. – XIV+98 p.*
694. Shotter D. *Roman Historians and the Roman Coinage // GR. – New York. – 1978. – № 2. – P. 156 – 168.*
695. Shotter D. *Tiberius Caesar / 2nd ed. – London: Routledge, 2004. – XIII+109 p.*

696. Shuckburgh E. S. *Augustus: the life and times of the founder of the Roman Empire (B.C. 63–A.D. 14)*. – London; Leipsic: T. Fisher Unwin, 1908. – XII+318 p.
697. Sicker M. *Between Rome and Jerusalem: 300 years of Roman-Judean relations*. – Westport; London: Praeger, 2001. – 201 p.
698. Sidebotham S.E. *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. – A.D. 217*. – Leiden: Brill Academic Publishers, 1986. – XI+226 p.
699. Sidebottom H. *International relations // The Cambridge history of Greek and Roman warfare / ed. by P. Sabin, H. van Wees and M. Whitby*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – Vol. II. – P. 3-29.
700. Simon E. *Gods in harmony: the Etruscan Pantheon // The religion of the Etruscans / Ed. N. Thomson de Grummond & E. Simon*. – Austin: University of Texas Press, 2006. – P. 45-65.
701. Slingerland H. D. *Claudian Policymaking and the Early Imperial Repression of Judaism at Rome*. – Atlanta: Scholars Press, 1997. – XI+283 p.
702. Smith C.E. *Tiberius and the Roman Empire*. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1942. – V+281 p.
703. Smith W. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. – Boston: Little, Brown and Co., 1867. – 1096 p.
704. Smith W. *Dictionary of Greek and Roman antiquities*. – Boston: C. Little and J. Brown, 1870. – XII+1293 p.
705. Smith W. *A school dictionary of Greek and Roman antiquities*. – New-York: Harper & Brothers, 1851. – 373 p.
706. Sobocinski M.G. *Visualizing Ceremony: The Design and Audience of the Ludi Saeculares Coinage of Domitian // AJA*. – Boston: Archeological Institute of America, 2006. – № 4. – P. 581-602.
707. Southern P. *The Roman army. A social and institutional history*. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2006. – X+383 p.
708. Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. – London: Routledge, 2001. – XII+401 p.
709. Spaeth B.S. *The Roman Goddess Ceres*. – Austin: University of Texas Press, 1996. – XVI+256 p.
710. Spence-Jones H. *The Early Christians in Rome / 2nd ed.* – London: Methuen & Co., 1911. – XXXII+409 p.
711. Stamper J. *The Architecture of Roman Temples*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – XV+287 p.
712. Staples A. *From good goddess to vestal virgins: sex and category in Roman religion*. – London: Routledge, 1998. – X+207 p.
713. Steel C.E.W. *Cicero, Rhetoric, and Empire*. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 254 p.

714. Stevenson G.H. *The Imperial Administration* // CAH. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 182-217.
715. Stevenson G.H. *The Army and Navy* // CAH. – Cambridge: University Press, 1934. – Vol. X. – P. 218 – 238.
716. Stevenson S.W. *A dictionary of Roman Coins, republican and imperial.* – London: George Bell and sons, 1889. – VIII+929 p.
717. Stewart P. *Statues in roman society: representation and response.* – Oxford: Oxford University Press, 2003. – XVI+333 p.
718. Stoll O. *The Religions of the Armies* // *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P.451-476.
719. Story W.W. *Roba di Roma.* – London: Chapman and Hall, 1866. – Vol. II. – 318 p.
720. Streeter B.H. *The rise of Christianity* // CAH. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – V. XI. – P. 253 – 293
721. Strobel K. *Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great* // *A Companion to the Roman Army* / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 267-285.
722. Strong A. *Roman sculpture from Augustus to Constantine.* – London: Duckworth & Co; New York: Charles scribner's sons, 1907. – 408 p.
723. Suder W. *A Study of the Age and Sex Structure of Population in the Western Provinces of the Roman Empire.* – Wrocław: wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – 93 p.
724. Suder W. *Moralność i płodność. Kryzys demograficzny arystokracji rzymskiej na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e.* // *Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas. Kryzysy państwa rzymskiego: republika i cesarstwo* / pod redakcja Tadeusza Kotuli i Andrzeja Ładomirskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 91-103.
725. Sutherland C.H.V. *Aerarium and fiscus during the Early Empire* // *AJPh.* – 1945. – № 2. – Vol. 66. – P. 151-170.
726. Swan P.M. *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History. Books 55-56 (9 D.C.–A.D. 14).* – Oxford: Oxford University Press, 2004. – XX+428 p.
727. Swift L.J. *Early Christian Views on Violence, War, and Peace* // *War and Peace in the Ancient World* / Ed. K. A. Raafaub. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 245-255.
728. Syme R. *The Son of the Emperor Macrinus* // *Phoenix.* – Winnipeg, 1972. – № 3. – Vol. 26. – P. 275 – 291.
729. Syme R. *The Roman Revolution.* – Oxford: At the Clarendon Press, 1939. – XI+568 p.
730. Syme R. *Tacitus.* – Oxford: At the Clarendon press, 1958. – V. I-II. – XII+464; 466-856 p.

731. Tacitus. *The Annals. Books I-VI* / Ed. By W. F. Allen. – Boston; London: Ginn & Co., 1899. – 444 p.
732. Takács S.A. *Vestal virgins, sibyls, and matrons: women in Roman religion*. – Austin: University of Texas Press, 2008. – XXIII+194 p.
733. Tالياferro M. *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. – Oxford: Princeton University Press, 2000. – XVIII+243 p.
734. Tani A.D. *Sketches of Ancient Roman life*. – Rome: The Roman Mail Office, 1914. – 126 p.
735. Tarver J.C. *Tiberius the tyrant*. – Westminster: Archibald Constable & Co., 1902. – 450 p.
736. Taylor L.R. *New Light on the History of the Secular Games* // *AJPh*. – Baltimore. – Vol. 55. – № 2, 1934. – P. 101-120.
737. Taylor L.R. *Party Politics in the Age of Caesar*. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1961. – VIII+250 p.
738. Taylor P.M. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era* / 3rd ed. – Manchester: Manchester University Press, 2003. – P. 35-50.
739. Taylor T.M. *A constitutional and political history of Rome from the earliest times to the reign of Domitian* / 2nd ed. – London: Methuen & Co., 1910. – X+507 p.
740. Temin P. *A market economy in the Early Roman Empire* // *JRS*. – 2001. – Vol. 91. – P. 169-181.
741. *The Death of the Messiah: from Gethsemane to the grave: a commentary on the Passion narratives in the four gospels: volume one* / Raymond E. Brown: Doubleday. – New York, 1994. – XII+877 p.
742. Timonen A. *Cruelty and death: Roman historians' scenes of Imperial violence from Commodus to Philippus Arabs*. – Turku: Turun Yliopisto, 2000. – 273 p.
743. Tomlinson R.A. *From Mycenae to Constantinople: the evolution of the ancient city*. – London: Routledge, 1992. – XIII+238 p.
744. Torelli M. *Studies in the Romanization of Italy* / ed. H. Fracchia and M. Gualtieri. – Edmonton: University of Alberta Press, 1995. – XIX+262 p.
745. Tracy H.I. *Notes on Plutarch's Biographical Method* // *CJ*. – 1942. – № 4. – P. 213-221.
746. Van Nostrand J.J. *The reorganization of Spain by Augustus*. – Berkeley: University of California Press, 1916. – P. 83-154.
747. Vermeule C. *Roman art: early Republic to late Empire*. – Boston: Department of Classical Art, Museum of Fine Arts, 1979. – X+424 p.
748. Vidman L. *Fasti Ostienses*. – Praha: Academia, 1982. – 162 p.
749. Wagenvoort H. *De oorsprong der Ludi Saeculares*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1951. – 37 p.

750. Wagenvoort H. *Studies in Roman literature, culture, and religion.* – Leiden: E. J. Brill, 1956. – 316 p.
751. Wallace-Hadrill A. *The imperial court / CAH².* – Cambridge: University Press, 1996. – Vol. X. – P. 283-308.
752. Warde Fowler W. *Julius Caesar and the foundation of the Roman Imperial system.* – New York; London: The Knickerbocker Press. – XX+389 p.
753. Warrior V.M. *Roman Religion.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 184 p.
754. Waters K.H. *The Second Dynasty of Rome // Phoenix.* – Winnipeg, 1963. – № 3. – Vol. 17. – P. 198-218.
755. Weber W. *Hadrian // CAH.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – Vol. XI. – P. 294- 324.
756. Webster G. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* – Totowa: Barnes & Noble Books, 1985. – 343 p.
757. Webster G. *The Roman invasion of Britain.* – London: Batsford, 1993. – 224 p.
758. Weigall A. *Nero, emperor of Rome.* – London: T. Butterworth, 1930. – 319 p.
759. Wellesley K. *The year of the four emperors / 3rd ed.* – London; New York: Routledge, 2000. – XXVI+241 p.
760. Wells C.M. *Romanization in Western Europe // CR.* – 1994. – № 1. –P. 132-133.
761. Wells C.M. *The German policy of Augustus: an examination of the archaeological evidence.* – Oxford: Clarendon Press, 1972. – XXIV+337 p.
762. Wells C. *The Roman Empire / 2nd ed.* – London: Fontana Press, 1992. – XV+366 p.
763. Wendland P. *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum.* – Tübingen: Mohr, 1912. – X+448 s.
764. Wesch-Klein G. *Recruits and Veterans // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp.* – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 435-450.
765. White P. *Poets in the New Milieu: realigning // The Cambridge companion to the Age of Augustus / ed. by K. Galinsky* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 321-339.
766. Wiedemann T. *Emperors and gladiators.* – London; New York: Routledge, 1995. – XVIII+198 p.
767. Williams G. *The Curse of Exile: A Study of Ovid's Ibis.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 146 p.
768. Williams M. *The Jewish Family in Judaea from Pompey to Hadrian – the Limits of Romanization // The Roman family in the Empire: Rome,*

- Italy, and beyond / ed. by M. George. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 159-182.
769. Wiseman T.P. Remus: A Roman Myth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – XV+243 p.
770. Wissowa Georg. Religion und Kultus der Römer. – München: Beck, 1902. – XII+534 s.
771. Woolf G. Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1998. – XV+296 p.
772. Wyke M. The Roman mistress: ancient and modern representations. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2002. – X+452 p.
773. Yamauchi E.M. Jesus outside the New Testament: what is the evidence? // Jesus under fire / Ed. by M. J. Wilkins & J. P. Moreland. – Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1995. – P. 207-230.
774. Yavetz Z. Plebs and princeps. – New Brunswick; Oxford: Transaction books, 1988. – XX+170 p.
775. Zanker P. The power of images in the age of Augustus / Transl. from the Germ. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988 – VII+385 p.
776. Zoll F. O składzie senatu Rzymskiego na zasadzie ustawy Ovinia. – Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1885. – 26 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ім'я Августа Октавіана (*Imperator Caesar Augustus*) до покажчика не внесено.

- Авідій Кассій (*Avidius Cassius*) – 274, 277, 283.
Авідій Север (*Avidius Severus*) – 78.
Авл Геллій (*Aulus Gellius*) – 38, 110, 312.
Авл Постумій (*Aulus Postumius*) – 143.
Авраам (*Abraham*) – 215.
Аврелій Віктор (*Aurelius Victor*) – 188, 292.
Агрікола (*Cnaeus Julius Agricola*) – 56.
Агріппа (*Marcus Vipsanius Agrippa*) – 100, 125, 228, 287.
Агріппа Постум (*Agrippa Postumus*) – 275, 288.
Агріппіна (*Agrippina*) – дочка Агріппи, дружина Германіка, мати Калігули – 275.
Агріппіна (*Agrippina*) – дочка Агріппіни та Германіка, мати Нерона – 33, 111, 174.
Адріан (*Publius Aelius Hadrianus*) – 33, 44, 48, 53, 60, 61, 63, 72–75, 80, 86, 93, 119, 122, 123, 125, 138, 141, 149, 169, 172, 174, 175, 201, 205–207, 227–230, 234, 242, 245, 247, 273, 274, 277, 282, 284, 290, 292, 306, 312, 317.
Азіатик (*Asiaticus*) – 57.
Азіній Галл (*Lucius Asinius Gallus*) – 276.
Акцій (*Actius*) – 107.
Альбін (*Albinus*) – 97.
Альфен Вар (*Alfenus Varus*) – 115.
Андрокл (*Androclus*) – 110.
Аніцій Церіал (*Anicius Cerialis*) – 275.
Анк Марцій (*Ancus Marcius*) – 114.
Аннія Луцілла (*Annia Lucilla*) – 277.
Антистій (*Antistius Sostianus*) – 282.
Антоній (*Marcus Antonius*) – 78, 101, 137, 156, 172, 187, 248, 255, 256, 257.
Антоній Муза (*Antonius Musa*) – 57, 97.
Антоній Полемон (*Antonius Polemo*) – 228.
Антонін Пій (*Antoninus Pius*) – 48, 58, 122, 123, 138, 169, 173, 188, 190, 197, 205–207, 214, 225, 228, 229, 257, 259, 262, 273, 284, 292, 293.
Антоніни (*Antonini*) – 49, 58, 62, 63, 72, 91, 104, 113, 164, 200, 230, 234, 258, 259, 264, 273, 282–284, 291–294, 296, 319.
Анхіс (*Anchises*) – 185.
Апелл (*Apella*) – 98.
Апідій Мерула (*Apidius Merula*) – 45.
Апіон (*Apion*) – 110.
Аполлоній (*Apollonius*) – 215.
Аполлоній Тіанський (*Apollonius Tyana*) – 300.
Аппіан (*Appianus*) – 45, 160.
Арріан (*Arrianus*) – 80.
Аррія (*Arria*) – 276.
Апулей (*Apulejus*) – 74, 87, 141, 149.
Арей (*Areus*) – 158.
Арій Антонін (*Arrius Antoninus*) – 214.
Арміній (*Arminius*) – 43, 57, 260, 314.
Арнуфіс (*Arnuphis*) – 213.

- Арріан Матур (*Arrianus Maturus*) – 80.
Арулен Рустик (*Arulenus Rusticus*) – 280.
Атілій Тіціан (*Atilius Titianus*) – 273.
Атія (*Atia*) – мати Октавіана Августа, племінниця Гаю Юлію Цезарю – 166, 186.
Аттік (*Atticus*) – 132.
Афер (*Afer*) – 97.
Ацилій Глабріон (*Acilius Glabrio*) – 281.
Балбілл (*Tiberius Claudius Balbillus*) – 150, 151.
Бар-Кохба (*Simon bar Kokhba*) – 196.
Баря Соран (*Barea Soranus*) – 280.
Бассіен Руф (*Marcus Bassaeus Rufus*) – 78.
Бетіліен Басс (*Betilienus Bassus*) – 278.
Батілл (*Bathyllus*) – 104.
Бібліада (*Bibliada*) – 212.
Британік (*Tiberius Claudius Caesar Britannicus*) – син імператора Клавдія – 272.
Брут (*Decimus Junius Brutus*) – 261
Брут (*Marcus Junius Brutus*) – 244, 248, 290.
Валезій (*Valesius*) – 180, 181.
Валерії (*Valerii*) – 181, 248.
Валерій Максим (*Valerius Maximus*) – 130.
Валерій Поплікола (*Publius Valerius Poplicola*) – 181.
Валерій Тарентін (*Manius Valerius Tarentinus*) – 181.
Вар (*Publius Quintilius Varus*) – 43, 70, 233, 260, 309.
Варрон (*Marcus Terentius Varro*) – 126.
Варрон Мурена (*Aulus Terentius Varro Murena*) – 275.
Вегетій (*Flavius Vegetius Renatus*) – 159.
Веллей Патеркул (*Vellejus Paterculus*) – 8, 10, 218, 256.
Вергілій (*Vergilius*) – 87, 89, 134, 181, 256, 262.
Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus*) – 19, 41, 45, 47, 57, 61, 91, 98, 103, 105, 118, 133, 139, 146–148, 151, 169, 173, 174, 188, 228–230, 234, 239, 245, 246, 249, 253, 257, 258, 264, 266, 273, 276, 290, 291, 300, 301, 317.
Віндекс (*Gajus Julius Vindex*) – 138.
Вініціан (*Annius Vinicianus*) – 276.
Вістілія (*Vistilia*) – мати Цезонії, дружини імператора Калігули – 34.
Вітеллій (*Aulus Vitellius*) – 57, 61, 78, 91, 123, 148, 151, 188, 234, 249, 257, 264, 267, 290, 295.
Вітеллій Луцій (*Lucius Vitellius*) – 188.
Вітрувій (*Marcus Vitruvius Pollio*) – 96.
Гай Бебій Аттік (*Gajus Baebius Atticus*) – 59.
Гай Бібул (*Gajus Bibulus*) – 238.
Гай Велій Руф (*Gajus Velius Rufus*) – 59.
Гай Гракх (*Gajus Gracchus*) – 52.
Гай Клавдій (*Gajus Claudius*) – 49.
Гай Курцій (*Gajus Curtius*) – протеже Ціцерона – 40.
Гай Турраній (*Gajus Turranius*) – 58.
Гай Цезар (*Gajus Caesar*) – онук Августа – 52, 288, 289.
Гальба (*Servius Sulpicius Galba*) – 57, 91, 119, 228, 238, 246, 249, 264, 267, 284, 290, 291, 295.
Ганнібал (*Hannibal*) – 142.
Гатерій Агріппа (*Haterius Agrippa*) – 221.

- Гелій (*Helius*) – 119.
- Гельвідій Пріск (*Helvidius Priscus*) – 273, 280.
- Геренній Сенеціон (*Herennius Senecio*) – 280.
- Германік (*Germanicus*) – племінник імператора Тіберія – 289.
- Гермоген Тарсійський (*Hermogenes Tarsensis*) – 282.
- Геродіан (*Herodianus*) – 149, 167, 235.
- Гета (*Lucius Septimius Geta*) – 260, 293.
- Гігін (*Hyginus*) – 87.
- Гістр (*Hister*) – 117.
- Гней Ноній (*Cnaeus Nonius*) – 275.
- Гней Октавій Тіціній Капітон (*Gnaeus Octavius Titinius Capito*) – 59.
- Гомулл (*Valerius Homullus*) – 229.
- Горатій (*Quintus Horatius Flaccus*) – 87, 89, 95, 96, 130, 132, 140, 151, 152, 180, 181, 185, 204, 256, 261.
- Горм (*Hormus*) – 57.
- Гортал (*Hortalus*) – онук Квінта Гортензія – 39.
- Граціан (*Gratianus*) – 135.
- Децій Мунд (*Decius Mundus*) – 144.
- Діадумен (*Diadumenus*) – 294.
- Дідій Юліан (*Marcus Didius Salvius Julianus*) – 111, 230, 264.
- Діодор (*Diodorus*) – кіфаред, про якого згадує Светоній – 98.
- Діон Кассій (*Dio(n) Cassius*) – 8, 10, 39, 76, 111, 132, 139, 140, 141, 159, 160, 165, 167, 198, 199, 213, 218, 219, 221, 235, 242, 243, 272, 282, 289, 290, 293, 302, 308, 318, 320.
- Діон Хрисостом (*Δίων Χρυσόστομος*) – 109.
- Діонісій з Галікарнасу (*Dionysius Halicarnassus*) – 37.
- Доміціан (*Titus Flavius Domitianus*) – 15, 45, 47, 55, 59, 61, 72, 79, 108, 109, 121, 136, 138, 139, 146, 147, 148, 151, 153, 173, 174, 178, 183, 184, 188–191, 199, 200, 226, 227, 230, 235, 244, 245, 259, 263, 266, 273, 274, 276, 278, 280–284, 291.
- Доміцілла (*Flavia Domitilla*) – дружина Тіта Флавія Клементя – 199.
- Доріфор (*Doryphorus*) – 121.
- Друз (*Drusus Caesar*) – син імператора Тіберія – 289.
- Елагабал (*Varius Avitus Bassianus Heliogabalus*) – 47, 119, 294.
- Елій Арістід (*Aelius Aristides*) – 10, 74, 95, 233, 236, 312, 319.
- Емілій Еліан (*Aemilius Aelianus*) – 261.
- Емілій Папініан (*Aemilius Papinianus*) – 62.
- Еней (*Aeneas*) – 143, 256.
- Епрій Марцелл (*Eprius Marcellus*) – 276.
- Євсевій (*Eusebius Pamphili Caesariensis*) – 205, 207, 209, 210, 212, 213, 215.
- Євтропій (*Eutropius*) – 206, 207.
- Зоїл (*Zoilus*) – 117.
- Зосім (*Zosimus*) – 117.
- Ікел (*Icelus*) – 57, 119.
- Ірод Агріппа (*Herodes Agrippa I*) – 118.
- Калігула (*Gaius Caesar*) – 34, 40, 56, 57, 60, 61, 72, 99, 101, 104, 107–109, 118, 120, 133, 144–146, 173, 225, 232, 233, 235, 236, 245, 249, 257, 264, 275, 278, 279, 281–284, 290, 298, 300, 318, 327.
- Калліст (*Callistus*) – 118.
- Кальпурній Красс (*Calpurnius Crassus*) – 277.
- Каніній Галл (*Caninius Gallus*) – 143.
- Капітолін (*Julius Capitolinus*) – 206, 213.

- Каракалла (*Marcus Aurelius Antoninus*) – 32, 68, 81, 93, 149, 153, 164, 235, 260, 262, 263, 289, 294, 295, 320, 321, 324, 326.
- Карринат Секунд (*Carrinas Secundus*) – 281.
- Касперій Еліан (*Casperius Aelianus*) – 277.
- Кассій (*Gajus Cassius Longinus*) – 248.
- Кассій Асклепідот (*Cassius Asclepiodotus*) – 280.
- Кассій Патавін (*Cassius Patavinus*) – 261.
- Кассій Север (*Cassius Severus*) – 271, 280, 316.
- Катіліна (*Lucius Sergius Catilina*) – 44.
- Катулл Мессалін (*Lucius Valerius Catullus Messallinus*) – 230.
- Квінт Валерій (*Quintus Valerius*) – 40.
- Квінт Варій Гемін (*Quintus Varius Geminus*) – 46.
- Квінт Вібій Крісп (*Quintus Vibius Crispus*) – 239.
- Квінт Гортензій (*Quintus Hortensius Hortalus*) – 39.
- Квінт Лігарій (*Quintus Ligarius*) – 261.
- Квінт Овідій (*Quintus Ovidius*) – 280.
- Кір (*Cyrus*) – римлянин, про якого згадує Ціцерон – 39.
- Клавдій (*Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus*) – 44–47, 56, 59–61, 67, 69, 72, 77, 100–102, 104, 118, 121–123, 133, 136, 146, 166, 168, 169, 172, 174, 183, 185, 187–190, 197, 208, 221, 226, 228, 229, 232, 233, 243–245, 248, 253, 257, 265, 272, 275, 276, 290, 291, 316, 317.
- Клавдій Помпеян (*Claudius Pompejanus*) – 293.
- Клавдія (*Claudia*) – 142.
- Клеандр (*Cleander*) – 46.
- Клеопатра (*Cleopatra*) – 158, 255, 256.
- Климент Олександрійський (*Clemens Alexandrinus*) – 207, 210.
- Клодій (*Publius Clodius Pulcher*) – 39.
- Колумелла (*Columella*) – 85, 87, 88, 115.
- Коммод (*Lucius Aurelius Commodus*) – 16, 46, 52, 61, 62, 109, 113, 123, 138, 139, 149, 164, 166, 174, 190, 213, 243, 257, 262, 274, 277, 278, 282–284, 290, 292–295, 297, 319.
- Коран (*Coranus*) – 97.
- Корнелій Галл (*Gajus Cornelius Gallus*) – 229.
- Корнелій Непот (*Cornelius Nepos*) – 33, 132.
- Корнелій Сенеціон (*Cornelius Senecio*) – 54.
- Корнелій Фуск (*Cornelius Fuscus*) – 54.
- Корнелія (*Cornelia*) – 136.
- Корнелія (*Cornelia*) – 147.
- Коссін (*Cossinus*) – 229.
- Костянтин (*Flavius Valerius Constantinus*) – 13, 195, 259, 268.
- Котта Максим (*Marcus Aurelius Cotta Maximus Messalinus*) – 117.
- Коттан (*Cottanus*) – 118.
- Красс (*Marcus Licinius Crassus*) – 38.
- Крез (*Croesus*) – 118.
- Кремуцій Корд (*Crementius Cordus*) – 10.
- Кресцент (*Crescens*) – 209.
- Ксеркс (*Xerxes*) – цар Персії – 133, 300.
- Курцій Руф (*Curtius Rufus*) – 46.
- Лабієн (*Titus Labienus*) – 280.
- Лампрідій (*Aelius Lampridius*) – 206, 215.
- Ларцій Македон (*Larcius Macedon*) – 46, 115.

- Лентул Гетулік (*Cnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus*) – 278.
Лепід (*Marcus Aemilius Lepidus*) – 135.
Лівій (*Titus Livius*) – 39, 67, 132, 142, 144, 168.
Лівія (*Livia Drusilla*) – друга дружина Августа, мати імператора Тіберія – 33, 34, 136.
Лісандр (*Lysander*) – 157.
Лісіпп (*Lysippus*) – 100.
Ліцініан (*Valerius Licinianus*) – 281.
Лузій Квієт (*Lusius Quietus*) – 277.
Лукан (*Lucanus*) – 101.
Лукулл (*Lucius Licinius Lucullus*) – 38.
Луп (*Lupus*) – 98.
Луцій Антоній Сатурнін (*Lucius Antonius Saturninus*) – 276.
Луцій Вер (*Lucius Ceionius Commodus*) – 104, 230, 264, 292.
Луцій Вібій Лентул (*Lucius Vibius Lentulus*) – 61.
Луцій Волузій Меціан (*Lucius Volusius Maecianus*) – 63.
Луцій Елій (*Lucius Aelius*) – 292.
Луцій Мунацій Планк (*Lucius Munatius Plancus*) – 159.
Луцій Юлій Цезар (*Lucius Julius Caesar*) – 314.
Луцілій (*Lucilius Junior*) – 280.
Луцілій Капітон (*Lucilius Capito*) – 62.
Луцій Цезар (*Lucius Caesar*) – онук Августа – 52, 288, 289.
Максим Цесоній (*Maximus Caesonius*) – 280.
Максिमін (*Maximinus*) – 68.
Макрін (*Marcus Opellius Macrinus*) – 58, 294, 295.
Манцін (*Mancinus*) – 97.
Марк Аврелій (*Marcus Aurelius Antoninus*) – 47, 48, 59, 63, 70, 86, 104, 110, 113, 123, 136, 143, 150, 205–207, 209, 210, 212, 213, 217, 226, 230, 243, 257–260, 264, 274, 277, 280, 281, 284, 292, 293.
Марк Вініцій (*Marcus Vinicius*) – 49.
Марк Бассей Руф (*Marcus Bassaeus Rufus*) – 59.
Марк Сілан (*Marcus Junius Silanus*) – 300.
Марій (*Gajus Marius*) – 38, 271.
Марцелл (*Marcus Claudius Marcellus*) – небіж та зять Августа – 97, 117, 287, 288.
Марціал (*Marcus Valerius Martialis*) – 34, 40, 53, 87, 97–99, 105, 117, 173, 187, 188, 280.
Марціан (*Julius Marcianus*) – 113.
Марція (*Marcia*) – 213.
Меммій Регул (*Memmius Regulus*) – 273.
Мессала (*Marcus Valerius Messalla Corvinus*) – 256, 276.
Меттій Помпузіан (*Mettius Pompusianus*) – 151.
Меценат (*Cajus Cilnius Maecenas*) – 53, 58, 104, 228, 302.
Мініцій Макрін (*Minicius Macrinus*) – 53.
Мініцій Фундан (*Gajus Minicius Fundanus*) – 206.
Мінуцій Фелікс (*Marcus Minucius Felix*) – 211.
Мосх (*Moschus*) – 119.
Музіка Скурран (*Musicus Csurranus*) – 242.
Муцій Сцевола (*Gajus Mucius Cordus Scaevola*) – 211.
Нарцис (*Narcissus*) – 115, 120.
Нератій Пріск (*Lucius Neratius Priscus*) – 228.
Нерва (*Marcus Cocceius Nerva*) – 59, 103, 151, 169, 200, 230, 250, 259, 262, 264, 266, 277, 290, 292.

- Нерон (*Tiberius Claudius Nero*) – 33, 39, 46, 59, 61, 63, 67, 70, 85, 88, 90, 103, 105, 109, 114, 118, 119, 121, 138, 139, 146, 150, 151, 153, 163, 170, 173, 174, 194, 197, 198, 200, 203, 204, 216, 222, 228, 229, 234, 238, 239, 242, 245–249, 257, 272, 273, 276, 280–284, 290, 291, 295, 300, 301.
- Нерон Клавдій Друз (*Nero Claudius Drusus*) – 162.
- Нерон Цезар (*Nero Caesar*) – 111.
- Нума (*Numa Pompilius*) – 159.
- Овідій (*Publius Ovidius Naso*) – 9, 53, 87, 132, 139, 142, 144, 145, 166, 270, 279, 280, 297, 311.
- Оклатиній Адвент (*Oclatinus Adventus*) – 78.
- Олександр Македонський (*Alexander Magnus*) – 153, 156, 158, 166, 254, 311.
- Оріген (*Origenes*) – 215.
- Орозій (*Orosius*) – 207, 210, 212, 215, 232.
- Отон (*Marcus Salvius Otho*) – 91, 119, 151, 249, 267, 295.
- Павло Апостол (*Paul Apostle*) – 197, 198, 215, 216.
- Паллант (*Pallas*) – 115, 120, 121, 228.
- Пауліна (*Paulina*) – 144.
- Педаній Секунд (*Lucius Pedanius Secundus*) – 111, 121, 122.
- Пертінакс (*Publius Helvius Pertinax*) – 46, 78, 249, 290, 293.
- Песценній Нігер (*Pescennius Niger*) – 47, 78.
- Петроній (*Petronius*) – 87, 117, 122.
- Пізон (*Gaius Calpurnius Piso*) – 276.
- Пізон (*Gaius Calpurnius Piso Licinianus*) – 291.
- Пізон (*Gnaeus Calpurnius Piso*) – консул 23 р. до н. е. – 243.
- Пізон (*Gnaeus Calpurnius Piso*) – син попереднього, консул 7 р до н.е., намісник Сирії у 17 р. н. е. – 34.
- Пілад (*Pylades*) – 104.
- Планціна (*Plancina*) – дружина Гнея Кальпурнія Пізона – 34.
- Платорій Непот (*Platorius Nepos*) – 229.
- Пліній Молодший (*Gajus Plinius Caecilius (Junior)*) – 10, 36, 53, 69–71, 88, 92, 109, 114, 115, 119, 122, 147, 153, 174, 195, 201–205, 226, 243, 265, 273, 278, 281.
- Пліній Старший (*Gajus Plinius Secundus (Major)*) – 55, 87, 88, 92, 95, 96, 158, 187, 239, 249.
- Плутарх (*Plutarch*) – 10, 37, 158, 166, 276.
- Полібій (*Polybius*) – історик – 8, 236, 237, 312.
- Полібій (*Polybius*) – лібертин імператора Клавдія – 115, 120.
- Полікарп (*Polycarpus Smyrnaeus*) – 208, 211.
- Полікліт (*Polyclitus*) – 118.
- Полліон Азіній (*Gaius Asinius Pollio*) – 10, 276.
- Помпей Великий (*Gnaeus Pompeius Magnus*) – 20, 42, 67, 83, 268, 315.
- Помпей (*Pompeius*) – римський вершник – 64.
- Помпей Секст (*Sextus Pompeius*) – син Помпея Великого – 159, 172, 255.
- Помпея Плотіна (*Pompeia Plotina*) – дружина Траяна – 33.
- Помпонія Грецина (*Pomponia Graecina*) – 199.
- Порфірій (*Porphyrius*) – 209.
- Посідоній (*Posidonius*) – філософ-стоїк – 98.
- Потін; Пофін (*Pothinus*) – 208.
- Прісціан (*Priscianus*) – 273.
- Проперцій (*Propertius*) – 87.
- Проперцій Целер (*Propertius Celer*) – 45.

- Птолемеї (*Ptolemaei*) – 246, 308, 311.
Птолемей (*Ptolemaeus*) – 278.
Публій Сервілій Ісаврик (*Publius Servilius Vatia Isauricus*) – 162.
Рем (*Remus*) – 132.
Ромул (*Romulus*) – 37, 132, 166, 219, 239.
Рубеллій Плавт (*Gajus Rubellius Plautus*) – 280.
Сабін (*Sabinus*) – 97.
Саллюстій Крісп (*Sallustius Crispus*) – внучатий племінник історика Саллюстія – 53.
Сальвідіен Орфіт (*Salvidienus Orfitus*) – 281.
Сальвідіен Руф (*Quintus Salvidienus Rufus*) – 229.
Север Олександр (*Alexander Severus*) – 7, 58, 68, 149, 172, 214, 215, 227–229, 235, 236, 245, 262, 264, 284, 287, 294, 295, 327.
Север Септімій (*Lucius Septimius Severus*) – 47, 56, 59, 62, 63, 71, 75, 76, 79, 93, 141, 164, 171, 172, 184, 190, 196, 214, 230, 234, 243, 245, 246, 248, 249, 258–260, 263, 267, 268, 284, 289, 290, 292–294, 299.
Секст Афраній Бурр (*Sextus Afranius Burrus*) – 59.
Секст Ноній (*Sextus Nonius*) 301.
Секстій (*Quintus Sextius Niger*) – 53.
Селевк (*Seleucus*) – граммати́ст – 270.
Сенека Молодший (*Lucius Annaeus Seneca*) – 10, 98, 99, 114, 122, 150, 229, 249, 272, 280, 281, 316.
Сервіан (*Lucius Julius Ursus Servianus*) – 206.
Серран (*Serranus*) – 97.
Сеян (*Lucius Aelius Sejanus*) – 58, 108, 228, 275, 282, 290.
Светоній (*Cajus Suetonius Tranquillus*) – 10, 36, 39, 44, 52, 59, 132, 137, 141, 146, 150, 151, 158, 167, 173, 185, 187, 197–199, 201, 208, 229, 233, 240, 243, 272, 274–276, 282.
Сілан (*Gaius Junius Silanus*) – 224.
Сільван Граніан (*Quintus Licinius Silvanus Granianus Quadronius Proculus*) – 206.
Скантия (*Scantia*) – 136.
Скрібоній Лібон Друз (*Marcus Scribonius Libo Drusus*) – 275.
Спартіан (*Aelius Spartianus*) – 214.
Статілій Корвін (*Statilius Corvinus*) – 276.
Стефаніон (*Stephanio*) – 187.
Страбон (*Strabo*) – 84, 221, 242.
Сулла (*Lucius Cornelius Sulla (Felix)*) – 38, 60, 83, 87, 172, 240, 251, 271, 315, 323.
Тацит (*Publius Cornelius Tacitus*) – 8, 10, 15, 39, 46, 47, 53, 54, 56–58, 63, 67, 68, 85, 95, 100, 101, 107, 109, 115, 167, 189, 197, 199–201, 218, 222, 228, 231, 240, 242, 255, 272, 274, 276, 282, 289, 291, 306.
Теренцій Юніор (*Terentius Junior*) – 53.
Терпн (*Terpnus*) – 98.
Тертуліан (*Tertullianus*) – 104, 151, 203–205, 207, 208, 212, 213, 216.
Тимотеї (*Timotheos*) – 216.
Тіберій (*Tiberius Claudius Nero*) – 13, 33, 34, 39, 41, 44, 45, 47, 56–59, 64, 72, 74, 75, 77, 80, 81, 85, 100, 103, 106–108, 110, 111, 118, 125, 132, 136, 140, 141, 143, 144, 146, 150, 152, 153, 165, 169, 172, 175, 194, 221, 227–229, 232, 242, 245, 248, 250, 265, 270, 271, 275, 278, 280, 282, 284, 286–291, 303, 316, 318, 327.
Тіберій Гемел (*Tiberius Gemellus*) – онук імператора Тіберія – 52, 289.
Тіберій Плавт Сільван Еліан (*Tiberius Plautius Silvanus Aelianus*) – 169.
Тібулл (*Tibullus*) – 87,
Тіцій (*Titius*) – 97.

- Телесілла (*Telesilla*) – римлянка, про яку згадує Марціал – 34.
- Тіт (*Titus Flavius Vespasianus*) – 103, 106, 146, 147, 151, 169, 228, 230, 238, 259, 263, 266, 267, 276, 291.
- Тразея (*Publius Clodius Thrasea Paetus*) – 204, 280, 283.
- Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) – 7, 35, 36, 44, 48, 61, 63, 69–71, 81, 102, 114, 118, 119, 138, 168, 169, 174, 195, 201–206, 208, 211, 212, 217, 222, 226–228, 243, 250, 257, 264, 265, 267–269, 273, 274, 277, 284, 290, 292.
- Трімальхіон (*Trimalchio*) – 88, 117.
- Тулл Гостілій (*Tullus Hostilius*) – 159.
- Умбоній Сіло (*Umbonius Silo*) – 45.
- Фабріцій Вейєнтон (*Fabricius Vejentio*) – 280.
- Фанній Цепіон (*Fannius Caepio*) – 274.
- Феодосій (Theodosius I) – 127.
- Філіпп Араб (*Marcus Julius Philippus*) – 191.
- Флавії (*Flavii*) – 15, 48, 61, 74, 91, 95, 129, 146, 147, 173, 189, 190, 200, 223, 226, 234, 264, 273, 283, 284, 291, 296, 300, 326.
- Флавій Йосиф (*Flavius Josephus*) – 107, 109, 139, 144, 145, 160.
- Флавій Клемент (*Titus Flavius Clemens*) – 199.
- Флор (*Florus*) – 151.
- Фронтон (*Fronto*) – 89, 104.
- Фульвій (*Fulvius*) – 229.
- Фурій Камілл Скрібоніан (*Furius Camillus Scribonianus*) – 236, 275.
- Христос (*Christus*) – 146, 194, 196, 202, 206, 211, 215.
- Цезар (*Gajus Julius Caesar*) – 20, 22, 38, 40, 42, 52, 53, 67, 69, 78, 83, 101, 127, 129, 134, 137, 138, 156, 158, 172, 185, 226, 239–241, 251, 255, 261, 268, 287, 290, 304, 310, 314, 315, 318, 319, 323.
- Цезонія (*Caesonia*) – дружина імператора Калігули – 34.
- Цельс (*Aulus Cornelius Celsus*) – 108.
- Цензорін (*Censorinus*) – 52.
- Цереллій (*Quintus Caerellius*) – 52.
- Цеціна Пет (*Caecina Paetus*) – 276.
- Цингоній Варрон (*Cingonius Varro*) – 121.
- Цівіліс (*Civilis*) – 57.
- Ціцерон (*Marcus Tullius Cicero*) – 39, 40, 54, 126, 130, 135, 140, 238, 254, 261, 267, 315.
- Ювенал (*Decimus Junius Juvenalis*) – 9, 74, 79, 87, 97, 98, 117, 118, 144, 151, 227, 230, 283.
- Юлій Вер (*Julius Verus*) – 230.
- Юлій Грецін (*Julius Graecinus*) – 56.
- Юлій Кан (*Julius Canus*) – 281.
- Юлій Пелігн (*Julius Paelignus*) – 233.
- Юлій Пріск (*Julius Priscus*) – 78.
- Юлія (*Julia*) – дочка Августа – 34, 287, 288.
- Юлія (*Julia*) – дочка Тіта Флавія – 263.
- Юлія Маммея (*Julia Mamaea*) – 215.
- Юній Галліон (*Junius Gallio*) – 80.
- Юній Новат (*Junius Novatus*) – 261.
- Юній Сілан (*Lucius Junius Silanus*) – 272.
- Юст Катоній (*Justus Catonius*) – 77.
- Юстин Мученик (*Justinus Martyr*) – 197, 207.

Предметний покажчик

- Августа (*Augusta*) – 136.
авгур (*augur*) – 55, 135, 204.
Авіньйон (*Avignon*) – 162.
Агдістис (*Agdistis*) – 145.
Адоніс (*Adonis*) – 144.
Акцій (*Actium*) – 127, 137, 182, 187, 256.
Алки (*Alcis*) – 309.
Анцій (*Antium*) – 198, 301.
Азія (*Asia*) – 272, 276, 62, 89, 161, 162, 210, 214.
Аллоброги (*Allobroges*) – 47, 210.
анімізм (*animism*) – 152.
Анубіс (*Anubis*) – 142, 144, 149.
Апенніни (*Appenninus*) – 188.
Апіс (*Apis*) – 141.
Аполлон (*Apollo*) – 128, 132, 133, 137, 138, 142, 154, 166, 173, 178, 180, 183–187, 191, 287, 325.
Аратіспі (*Aratispi*) – 168.
Арголіда (*Argolis*) – 142.
Арелата (*Arelas*) – 261, 262.
Арпократ (*Arpocrates*) – 142.
Асклепій, Ескулап (*Aesculapius*) – 142, 209.
астролог (*mathematicus*) – 150, 151, 153, 282.
астрологія (*mathematica*) – 150, 151.
Атаргатіс (*Atargatis*) – 146.
ауспіцій (*auspicium*) – 131, 135.
Афіни (*Athenae*) – 161, 172, 173, 207.
Африка (*Africa*) – 75, 88, 90, 236, 239, 243, 249, 297, 298–300, 312.
Ахайя (*Achaia*) – 248, 301.
Беневент (*Beneventum*) – 268, 276, 310.
Бетіка (*Baetica*) – 45, 48, 168, 297.
Бононія (*Bononia*) – 96.
Боскореале (*Boscoreale*) – 70.
Британія (*Britannia*) – 118, 119, 147, 171, 175, 229, 242, 302.
Бріксія (*Brixia*) – 96.
Везувій (*Vesuvius*) – 199.
Венафр (*Venafrum*) – 96.
Венера (*Venus*) – 106, 133, 138, 144, 145, 154, 185, 287, 325.
Верона (*Verona*) – 116.
Веста (*Vesta*) – 133, 136, 146.
весталка (*Vestalis*) – 136, 139, 142, 146.
ветерани (*veterani*) – 32, 68, 72, 73, 75, 79, 81, 83, 85, 87, 107, 148, 245, 300–302, 324.
Вівтар Миру (*Ara Pacis*) – 135, 139, 258.
Від (*Via*) – 169.
Відень (*Vindobona*) – 125.
Відродження (*Renascentia*) – 125.
Вієнна (*Vienna*) – 47, 210.
Вікторія (*Victoria*) – 149.
Вірменія (*Armenia*) – 267.
Віфінія і Понт (*Bithynia et Pontus*) – 201, 205.
Волубіліс (*Volubilis*) – 316.
Гадес (*Gades*) – 304.
Галлія (*Gallia*) – 48, 75, 118, 209, 210, 213, 307, 326.
Галлія Лугдунська (*Gallia Lugdunensis*) – 138, 242.
Галлія Цисальпінська (*Gallia Cisalpina*) – 232.
гаруспек (*haruspex*) – 146, 187.
Геліос (*Helios*) – 173.
геній (*genius*) – 163, 239.
Геркуланум (*Herculaneum*) – 199.
Геркулес (*Hercules*) – 137, 148, 164, 166, 190.
Германія (*Germania*) – 42, 77, 162, 233, 260, 276, 278, 290, 302, 309.
Гермес (*Hermes*) – 137, 150.
герой (ἥρωας) – 157, 166.
Гланум (*Glanum*) – 162.
Гор (*Horus*) – 149.
Греція (*Graecia*) – 8, 12, 89, 119, 182, 254, 268, 300.
Далмація (*Dalmatia*) – 59, 297.
декуріон (*decurio*) – 32, 73, 84.
децемвіри (*decemviri*) – 50.
децимація (*decimatio*) – 77.
діадохі (διάδοχος) – 158.
Діана (*Diana*) – 154, 178, 180, 183–186, 325.
Діоніс (*Dionysos*) – 172.
Діспатер (*Dis (Ditis) Pater*) – 148, 177, 178, 180, 181, 184, 185.
донатива (*donativum*) – 80.

- Достаток (*Copia*) – 185.
 друїди (*Druidae*) – 140, 146.
 Ебес (*Ebusus*) – 304, 305.
 едуї (*Aedui*) – 47, 307.
 Еллада (*Hellas*) – 173, 297.
 Епідавр (*Epidaurus*) – 142.
 Епір (*Epirus*) – 297.
 ерарій (*aerarium, aerarium militare*) – 80,
 225, 242–245, 247, 250.
 Ерік (*Erycus*) – 133.
 Есквілін (*Esquiliae*) – 317.
 Етрурія (*Etruria*) – 170, 314.
 Ефес (*Ephesus*) – 151, 161, 162, 170, 172,
 257, 292.
 Єгипет (*Aegyptus*) – 43, 58, 63, 89, 91,
 141, 147, 150, 166, 171, 178, 229, 246,
 247, 249, 250, 255, 256, 298, 299, 303,
 308, 311, 320.
 звичаї предків (*mores majorum*) – 87, 88,
 129, 180.
 Згода (*Concordia*) – 139, 263, 264.
 Ізіда (*Isis*) – 141, 142–145, 147–149.
 Ілітія (*Ἰλιθία*) – 184.
 імперій (*imperium*) – 7, 297, 299, 131.
 Індія (*India*) – 175, 308.
 Іспанія (*Hispania*) – 48, 168, 170, 274,
 290, 304, 317, 326.
 італіки (*Italici*), італійці (*Itali*) – 47, 48,
 60, 61, 70, 74, 178, 265, 314, 317, 326.
 Йорк (*York*) – 171.
 Кампанія (*Campania*) – 79, 199.
 Капітолій (*Capitolium*) – 133, 137, 142,
 183–186, 275.
 Каппадокія (*Cappadocia*) – 80, 233.
 Капрі (*Capreae*) – 110, 275, 282.
 Капуя (*Capua*) – 85, 96.
 Кастор (*Castor*) – 145, 309.
 квестура (*quaestura*) – 41, 42.
 квіндецемвіри (*XV virum sacris faciundis*)
 – 135, 143, 180, 183, 184, 189.
 Квірін (*Quirinus*) – 132.
 Кібела (*Cybele*) – 142, 143, 145, 149.
 Кізік (*Cyzicus*) – 170, 175.
 Кіклади (*Cyclades*) – 210.
 Кілікія (*Cilicia*) – 89, 315.
 Кіпр (*Cyprus*) – 173, 300.
 Кірена (*Cyrene*) – 220, 222, 297, 300.
 клієнт (*cliens*) – 40, 81, 92, 163, 223, 239,
 240, 248, 299.
 колонія (*colonia*) – 47, 79, 85, 95, 96, 101,
 107, 310, 317, 319.
 колон (*colonus, γεωργός*) – 84, 86, 90, 92.
 Компіталії (*Compitalia*) – 134, 163.
 консул (*consul*) – 42, 46, 47, 49, 67, 78,
 117, 119, 131, 137, 151, 162, 165, 169,
 199, 206, 221, 224, 226, 228, 233, 273–
 276, 278, 285, 300, 314, 318.
 консулат (*consulatus*) – 38, 42, 46, 56, 67,
 119, 222, 243, 288, 290, 292, 299.
 Кос (*Cos*) – 161.
 Кремона (*Cremona*) – 148.
 Крит (*Creta*) – 210, 271, 297, 300.
 Лаодікея (*Laodicea*) – 170.
 Ларисса (*Larissa*) – 207.
 лар (*lar*) – 132, 134, 160, 163, 168, 172,
 215.
 латифундія (*latifundium*) – 87, 89.
 Латона (*Latona*) – 184, 186.
 Лібер (*Liber*) – 133, 143, 148.
 Лібера (*Libera*) – 133, 143, 148.
 лібертин (*libertinus, libertus,*
ἀπελευθέρως, ἐξελευθέρως) – 46,
 47, 54, 56, 57, 61, 69, 90, 113, 115–124,
 143, 147, 153, 228, 232, 234, 240, 243,
 244, 250, 257, 272, 275, 276, 298, 313,
 316, 324.
 Лівія (*Libya*) – 297.
 Лідія (*Lydia*) – 145.
 Ліон; Лугдун (*Lyon; Lugdunum*) – 47, 162,
 208, 210, 241.
 Луперкалії (*Lupercalia*) – 134.
 Люціна (*Lucina*) – 184.
 Мавританія (*Mauritania*) – 245, 263, 278.
 магія (*magia*) – 151–153.
 Македонія (*Macedonia*) – 297, 301.
 Марс (*Mars*) – 106, 128, 132, 133, 137,
 138, 154, 178, 187, 325.
 Мала Азія (*Asia minor*) – 89, 151, 161,
 206, 228, 288.
 Малага (*Malaca*) – 304.
 Медиолан (*Mediolanum*) – 310.
 Мезія (*Moesia*) – 138.
 Месопотамія (*Mesopotamia*) – 246.
 Мілет (*Miletus*) – 133, 173.
 Мінерва (*Minerva*) – 132, 135, 190, 308.
 Мілос (*Milos*) – 210.
 Мітра (*Mithras*) – 143, 149.

- муніципій (*municipium*) – 47, 54, 85, 91,
 106, 116, 171, 315, 317, 319, 320.
 наганарвали (*Naharvali*) – 309.
 Надія (*Spes*) – 132, 133, 265.
 Нарбона (*Narbo*) – 164.
 Нарбонська Галлія (*Gallia Narbonensis*)
 – 47, 173, 261, 301.
 Немауз (*Nemausum*) – 301.
 Нептун (*Neptunus*) – 137, 148, 305.
 Нікея (*Nicaea*) – 161.
 Нікомедія (*Nicomedia*) – 161, 174.
 Ніл (*Nilus*) – 175, 209.
 Норік (*Noricum*) – 59.
 Нумідія (*Numidia*) – 263, 297.
 Нучерія (*Nuceria*) – 85.
 Орфей (*Orpheus*) – 215.
 Остія (*Ostia*) – 267.
 острів Ескулапа (*insula Aesculapii*) – 123.
 Пад (*Padus*) – 188.
 Палатинський пагорб (*collis Palatinus*)
 – 132, 145, 183, 187, 215.
 Палестина (*Palaestina*) – 101, 194, 197.
 Пандатарія (*Pandataria*) – 199.
 панегірик (*panegyricus*) – 119.
 Паннонія (*Pannonia*) – 59, 84, 290.
 Патавія (*Patavium*) – 310.
 патрицій (*patricius*) – 42, 46, 85, 97, 165,
 167, 276.
 патрон (*patronus*) – 40, 78, 92, 117, 119,
 121, 223, 224, 239, 299.
 пенати (*Penates*) – 132, 163.
 Пергам (*Pergamum*) – 161, 170, 318.
 Пессінунт (*Pessinus*) – 142.
 Поллукс (*Pollux*) – 145, 309.
 Помпеї (*Pompeii*) – 97, 106, 174, 198, 199.
 понтифік (*pontifex*) – 125, 129, 134–136,
 141, 204.
 претор (*praetor*) – 39, 44, 46, 108, 121,
 140, 189, 221, 226, 231–233, 245, 271,
 282.
 преторіанці (*praetoriani*) – 47, 59, 67, 68,
 69, 71, 76, 77, 80, 107, 111, 264, 276,
 277, 295.
 префект (*praefectus*) – 41, 58, 62, 63, 75,
 234, 242, 245, 246, 297–299, 323.
 Пріма Порта (*Prima Porta*) – 70.
 провінціали (*provinciales*) – 31, 47, 48,
 52, 60, 61, 74–95, 99, 129, 166, 274, 299,
 308, 311, 312, 315–318, 326.
 пролетар (*proletarius*) – 99, 113.
 проскрипції (*proscriptio*) – 38, 45, 87,
 239, 240.
 прокуратор (*procurator*) – 56, 58–63, 86,
 120, 173, 232, 233, 243, 244, 246–248,
 297–299, 311, 323.
 Путеолі (*Puteoli*) – 162, 174, 250.
 раб (*servus*) – 32, 33, 46, 71, 83, 84, 90–93,
 97, 108–111, 113–124, 141, 142, 194,
 202, 208, 211, 212, 221, 232, 241–244,
 247, 250, 265, 272, 275–277, 309, 314,
 316, 324.
 Равенна (*Ravenna*) – 232.
 Реата (*Reate*) – 301.
 рескрипт (*rescriptum*) – 123, 202, 205–
 207.
 Реція (*Raetia*) – 59.
 Рома (*Roma*) – 138, 161, 162, 166, 170,
 175.
 Сабора (*Sabora*) – 303.
 салії (*Salii*) – 136, 159.
 сальтус (*saltus*) – 89, 91.
 Самос (*Samos*) – 157.
 Сарди (*Sardis*) – 305.
 Сардинія (*Sardinia*) – 143, 144, 170, 297.
 Себек (*Sebec*) – 256.
 Сегеста (*Segesta*) – 133.
 сенатусконсульт (*senatus consultum*)
 – 118, 183, 186, 221.
 септемвіри (*VII virum eponum*) – 135.
 Серапіс (*Serapis*) – 141–143, 147–149,
 206.
 Сицилія (*Sicilia*) – 56, 133, 297.
 Сільван (*Silvanus*) – 148.
 Сіракузи (*Syracusae*) – 107, 133.
 Смірна (*Smyrna*) – 170, 208, 211, 228.
 Сол (*Sol*) – 148.
 стоїк, стоїчний (*Stoicus*) – 110, 150, 281,
 283, 284.
 Страсбург (*Argentoratus*) – 67.
 суспільна земля (*ager publicus*) – 86, 90,
 297.
 Тарент (*Tarentum*) – 178, 301.
 Тарракон (*Tarraco*) – 163.
 Тарс (*Tarsos*) – 315.
 Тевтобурзький ліс (*Teutoburgiensis*) – 43, 77.
 тессера (*tessera*) – 102, 103, 289.
 Тібр (*Tiberis*) – 9, 44, 123, 142, 144, 152,
 177, 180, 184, 209, 314.

- Тіхе (Τύχη) – 149.
 Томи (Tomi) – 9.
 трибун плебейський (*tribunus plebis*)
 – 42, 49, 100, 165, 220–222, 273, 275.
 узіпи (*Usipetes*) – 302.
 Фессалоніки (*Thessalonica*) – 207.
 феціали (*fetiales*) – 135, 146.
 Фідій (*Phidias*) – 145.
 Філадельфія (*Philadelphia*) – 145, 170.
 фіск (*fiscus*) – 242–244, 247, 250.
 фламін (*flamen*) – 134, 136, 169.
 Флора (*Flora*) – 133.
 Флоралії (*Floralia*) – 108.
 Фортуна (*Fortuna*) – 98, 99, 122, 149.
 Фортуна вершників (*Fortuna equitum*)
 – 55.
 Фрізи (*Frisii*) – 245.
 херуски (*Cherusci*) – 57, 260.
 цирк Фламінія (*Circus Flaminius*) – 134.
 Юнона (*Juno*) – 128, 132, 135, 148, 164,
 184.
 Юпітер (*Juppiter*) – 128, 132, 133–136,
 147, 148, 152, 156, 157, 161–164, 166,
 175, 184.
 Янікул (*Janiculum*) – 114.
 Янус (*Janus*) – 133, 219, 257, 258.
 ценз (*census*) – 32, 39, 44, 45, 53, 56, 60,
 87, 95, 117, 118, 188, 239.
 цензор (*ensor*) – 38, 39, 55, 56, 239.
 центуріон (*centurio*) – 35, 47, 59, 60, 62,
 68, 69, 73, 74, 77, 78, 85, 87, 249.
 центуріонат (*centurionatus*) – 59.
 Церера (*Ceres*) – 132, 133, 143, 184, 253,
 267.
a rationibus – 61, 20.
ab commentariis praefecti praetorio – 60.
accensus – 96.
adoption 292.
adulter, adulterium – 34, 35.
advocatus fisci – 60.
aequitas – 262.
album senatorium – 239.
amicitia – 52, 227.
annona et spectaculum – 104.
apparitor – 269.
auctoritas – 22, 31, 160, 222, 223, 234,
 328.
augurium salutis – 134.
Augustalis – 163.
auxilia – 67, 70.
campus Martius – 139, 258.
caput – 312.
centenarii – 62.
circus Maximus – 105.
civis Romanus – 313.
civitas – 82, 93, 312, 314–317, 319.
classarius – 75.
clavus angustus – 55.
clavus latus – 38, 55.
clementia – 206, 261, 263, 280, 325, 330.
collegium – 96.
colonia Commodiana 164, 319.
Compitalia 134, 163.
Concilia – 169, 170.
concilium Galliarum – 170.
Concordia – 263, 264.
concordia ordihum – 264.
congiaria – 102–104, 267.
congus – 102.
consilarii Augustorum – 60.
consilium principis – 63, 226, 227.
Constitutio Antoniniana – 32, 93, 320, 321.
contiones militares – 279.
corona civica – 77.
cultus – 130.
cum manu – 34.
curator frumenti ex s.c. – 102.
curator veteranorum – 68.
cursus honorum – 42, 59, 63, 160, 231.
De die natalie – 52.
De idololatria – 151.
decemviri stlitibus judicandis – 41.
dediticius – 313.
deportation – 279.
dues – 125, 164, 172, 173, 200.
Diale flamonium – 134.
divinus – 164, 215.
divus – 45, 59, 133, 158, 161, 164, 168, 170,
 172, 175, 259, 261, 294, 299, 301–303.
dominus – 115, 119, 122, 123, 173, 200.
domus – 32.
ducenarii – 62.
dux – 119.
equites inlustres (illustres) 64.
exercitus Romanus – 76.
exsilium – 279.
familia – 32, 116.
Fasti Ostienses – 273.

- feriae publicae* – 129.
fides – 52, 55, 119.
Flamen Augustalis – 170.
flamen Romae et Augusti – 169, 170.
foedus – 52.
Forum Clodii – 170.
Fratres Arvales 87, 135.
frumentatio – 102.
Gemma Augustea – 162.
gradus – 102.
Hispania Citerior – 170.
Hispania Tarraconensis – 163.
Hispania Ulterior – 38.
Hercules Invictus – 137.
Hercules Romanus – 164.
Hermannsdenkmal – 43.
honestiores – 32, 73, 93, 119, 321, 326, 332.
Honos – 22, 261, 262, 264.
horreum – 102, 304.
humiliores – 32, 93, 321, 326, 332.
Hygia, Ἵγίεια – 139.
ignominia – 77, 84.
imperator destinatus – 294.
imperium infinitum – 300.
imperium maius – 300.
imperium proconsulare – 222, 300.
impotentia muliebris – 262.
incisi – 102.
ingenuus – 56, 69, 116.
interregnum – 285.
iustitia – 261, 262.
Juno Regina – 132.
Juppiter Feretrius – 132.
Juppiter Libertas – 132.
Juppiter Tonans – 132.
jus commercii – 313, 314.
jus connubii – 306, 313.
jus honorum – 316.
jus Latii – 313.
jus migrandi – 314.
jus militiae – 316.
jus privatum – 313.
jus publicum – 316.
jus suffragii – 316, 318.
jus trium liberorum – 36.
Juventas – 132.
lararium – 215.
Latinus – 72, 313.
lectio senatus – 39.
legatus – 119, 230, 238, 297, 303.
legatus iuridicus – 43.
legatus legionis – 42.
Leptis Magna – 48.
lex Aelia Sentia – 116.
lex Apuleia de maiestate – 271.
lex Claudia – 49.
lex Cornelia – 271.
lex de imperio Vespasiani – 10, 221, 234, 291.
lex Fufia Caninia – 116.
lex Gellia Cornelia – 315.
lex Iulia de adulteriis – 35.
lex Iulia de civitate Latinis et sociis – 314, 315.
lex Iulia de civitate Transpadanis danda – 314.
lex Iulia de maritandis ordinibus – 35, 64, 182.
lex Iulia de maiestate – 271, 272, 277, 324, 330.
lex Munatia Aemilia – 315.
lex Ovinia – 37.
lex Papia Poppaea – 35, 64, 182.
lex Plautia Papiria – 314, 315.
lex Roscia theatralis – 55.
lex Rufrena – 158.
lex Varia – 271.
Liber Pater – 148.
liberallitas – 264.
Libertas – 257, 259.
libri Sibyllini – 135.
Ludi Martiales – 137.
Ludi Saeculares – 134, 136, 177–179, 181–185, 187, 189–191, 259.
Ludi Tarentini – 180, 190.
Lupercal – 132.
lustralis – 183.
magister Augustalis – 163.
magister e plebe – 111.
magistratus – 8, 58, 299.
Magna Mater – 132.
maiestas – 8, 273.
maiestas populi Romani – 315.
manumissio (manumitto) – 116.
Mars Ultor – 137, 138.
mater familias – 33.
Mauretania Tingitana – 245.

- milites* – 69, 245.
moderatio – 265.
mores – 9, 55.
munera – 107, 109, 110.
negotium – 52.
novum saeculum – 181.
Numen Augusti – 163, 164.
obsecratio – 146.
Oppidum Ubiorum – 162.
ordo – 31, 48, 52, 53.
ordo decurionum – 54, 73, 303.
ordo equestris (secundus) – 41, 48, 52–58,
 60–62, 64, 95, 108, 109, 118, 159, 233,
 323.
ordo senatorius (amplissimus) – 37, 40, 44,
 48, 50, 53–56, 58, 94, 95, 227.
Origo – 317.
paganus – 85.
panem et circenses – 101, 210.
Parcae – 184.
parentis patriae – 103.
pater familias – 32, 40, 109, 163, 223.
Pater patriae – 103, 159, 167, 223, 322,
 328.
Patria – 317.
patria potestas – 32.
patrimonium laticlavium – 117.
patrimonium principis – 59, 91, 249.
Pax – 138–140, 160, 257, 258, 261.
pax deorum – 131.
Pax Romana – 95, 257, 258, 320, 326, 331.
peregrinus – 72, 313, 316.
pietas – 129, 206, 262, 263.
plebs – 53, 55, 95, 101, 164, 329.
plebs Romana – 101.
plebs rustica – 84.
plebs sordida – 109.
plebs urbana – 84, 94, 96, 101, 329.
pomerium – 165.
Pons Sublicius – 114.
Pontifex Maximus – 135, 146, 222, 302,
 303.
populus Romanus – 101, 159, 163, 219,
 238, 261, 265, 267, 315.
potestas – 32, 165, 219, 220, 221, 223, 234,
 238, 265, 271, 303.
praefectura alae – 59.
praefectura Urbis – 44.
praefectus Aegypti – 62, 63, 150, 246.
praefectus aerarii – 43.
praefectus annonae – 58, 62, 102.
praefectus classis – 62, 232.
praefectus equitum – 41.
praefectus feriarum Latinarum – 41.
praefectus frumentii – 102.
praefectus praetorii (praetorio) – 58, 60,
 62, 63, 78, 205, 228, 233, 234, 274, 275,
 277.
praefectus urbis – 43, 58, 111, 205, 290.
praefectus vigilum – 62.
praeses – 119, 298.
primipilaris – 73.
primores equitum – 63, 109.
princeps civitatis – 7.
principes juventutis – 52.
principes senatus – 7.
probatio – 70.
proconsulare imperium maius – 222.
procurator a loricata – 61.
procurator bibliothecarum – 62.
procurator monetae – 61.
procurator patrimonii – 62.
procurator usiacus – 247.
proles – 99.
Pudor – 261.
quasi colonus – 90.
quattuorviri viarum curandarum – 41.
quaestor classicus – 232.
quirites – 69.
ratio usiaca – 247.
religio – 125, 129, 141, 167, 203.
Res gestae divi Augusti – 10, 101, 167, 257,
 260, 266.
res publica restituta – 257, 265, 322, 328.
rusticus – 85.
S. Maria ad Martyres – 125.
S. Maria Nuova – 125.
S. Maria Rotonda – 125.
sacerdos Romae et Augusti – 169.
sacramentum – 71, 129, 143.
Sancta Maria Antiqua – 125.
scriba – 97.
senatores peditarii – 38.
senatus consultum Silanianum – 224.
senectus – 37.
senex – 37.
Septimontium – 108.
sevir Augustalis – 163.

- sevir equitum Romanorum* – 41.
sexagenarii – 62.
sexagenarii a consiliis sacris – 60, 62.
sine manu – 34.
societates equitum Romanorum – 54.
sodales Antoniniani – 169.
sodales Augustales – 169.
sodales Augustales Claudiales – 169.
sodales Cocceiani Ulpiales Hadrianales
 – 169.
sodales Flaviales Titiales – 169.
sodales Nerviales – 169.
sodales Titii – 133, 134.
spectaculum – 104, 105, 108, 110.
speculator – 274.
splendidus eques Romanus – 63.
status civitatis – 312.
status familiae – 312.
status libertatis – 312.
stuprum – 35.
suffimentum – 183.
supra numerum – 69.
Tellus – 166.
tessera frumentaria – 102.
tesserae nummariae – 102.
transvectio – 41, 56.
trecenarii – 62, 63.
Tres Galliae – 170.
tres militiae equestres – 59.
tribunal – 102.
tribunus militum – 41, 59.
triumviri capitales – 41.
triumviri monetales – 41.
urbs aeterna – 7.
urbs sacra – 141.
venatio – 105, 106.
Venus Genetrix – 138.
verna – 113.
vexillum veteranorum – 68.
vicarius – 70.
vicomagister – 163.
vicominister – 163.
vicus – 111.
vigintiviratus – 41.
vir egregius – 63.
vir eminentissimus – 63.
vir perfectissimus – 63.
voluntarius – 70.
voluptates – 110.
ἀγροϊκος – 84.
ἀνὴρ διασημότητος – 63.
ἀνὴρ ἐξοχώτατος – 63.
ἀνὴρ κράτιστος – 63.
ἀπελεύθερος – 57.
ἀποθέωσις – 155, 167.
Ἀποξυόμενος – 100.
ἀρχιερεύς – 169.
ἀρχιερεύς τῶν Σεβαστῶν – 170.
Ἀσιάρχης – 169.
αὐτοκράτωρ – 221.
βασιλεία – 284.
βουλευτικὸν τμήμα – 39.
Γαλατάρχης – 169.
γερουσία – 37.
δεσπότης – 265.
δημοκρατία – 8, 218.
διοικητής – 311.
ἐξελευθέρος – 69.
ἐπιμελητής – 111.
Εἰρήνη – 139, 222.
ἐρκάνη – 102.
θεά – 161, 164.
θεῖος – 164.
θεός – 141, 149, 159, 173, 242.
κάθάρσιον – 183.
Κοῖνα – 169, 170.
μεσαγροϊκος – 84.
Μοῖραι – 184.
μοναρχία – 8, 218.
νεωκόροι – 175.
οἰκογενής – 113.
Ὀμόνοια – 139, 263.
πολιτικός – 84.
πρόκριτος – 265.
προσκύνησις – 235.
Σεβαστυς – 160, 161.
Σεβαστυς Σωτήρ – 161.
συνέδριον – 37.
χιλιάρχος – 41.

Сучасні автори

- Абрамзон М. – 75, 129, 156, 266, 287.
Айрленд С. (Ireland S.) – 140.
Акімов А. – 17.
Альтгейм Ф. (Altheim F.) – 127.
Альфельді Г. (Alföldy G.) – 31, 40, 114.
Андо К. (Ando C.) – 219, 299.
- Базінер О. – 178, 188.
Бакер Г. (Baker G.) – 281.
Бандровський О. – 15.
Баркер Д. (Barker D.) – 179.
Батлер Х. (Butler H.) – 253.
Бейлі С. – 163.
Берін-Голд С. (Baring-Gould S.) – 282.
Берлі Е. (Birley A.) – 66.
Білецький А. – 12.
Борецький М. – 12.
Брант П. (Brunt P.) – 58, 64, 118.
Браян К. (Bryan C.) – 195.
Буасьє Г. (Boissier G.) – 126, 148, 155,
167, 178, 187.
Бузескул В. – 11.
- Вагенворт Г. (Wagenvoort H.) – 20, 178,
182.
Вайзман Т. (Wiseman T.) – 253.
Василенко Р. – 178.
Вебер В. (Weber W.) – 76.
Вейцківський І. – 14.
Веліканова Є. – 318.
Вержбицький К. – 21.
Вікерт Л. (Wickert L.) – 22.
Віллемс П. (Willems P.) – 18.
Віппер Р. – 195.
Вулф Г. (Woolf G.) – 307.
- Галінський К. (Galinsky K.) – 179.
Гаммонд М. (Hammond M.) – 252.
Гарднер Д. (Gardner J.) – 34.
Гарнсей П. (Garnsey P.) – 237.
Гейдж Д. (Gage J.) – 24.
Гейнзе Р. (Heinze R.) – 126.
Гекстер О. (Hekster O.) – 253.
- Гіббон Е. (Gibbon E.) – 18, 194, 285.
Голдсуорсі А. (Goldsworthy A.) – 66.
Головач У. – 12.
Гольденберг В. – 15.
Градел І. (Gradel I.) – 155, 169, 174.
Грейнджера Ф. (Granger F.) – 66.
Грін В. (Green W.) – 127.
Гріффін М. (Griffin M.) – 291.
- Даф А. (Duff A.) – 61.
Даф Д. (Duff J.) – 144.
Дель Мар О. (Del Mar A.) – 155.
Дессау Г. (Dessau H.) – 10.
Джоунс Г. (Jones H.) – 39, 286.
Діл С. (Dill S.) – 161.
Дмитрієв О. – 13.
Донаті А. (Donati A.) – 253.
Драгоманов М. – 12, 13, 18, 282.
Дункан-Джонс Р. (Duncan-Jones R.) – 79.
Д'яконов І. – 22.
Д'ячков С. – 17.
- Еббот Ф. (Abbot F.) – 282.
Екк В. – 161.
Елснер Д. (Elsner J.) – 125.
Енслін В. (Ensslin W.) – 235.
Еренберг В. (Ehrenberg V.) – 21.
Ертель Ф. (Oertel F.) – 82.
- Єгоров О. – 7, 22, 24, 223, 231, 234, 271,
284, 291.
- Заборовський Я. – 13.
Зелінський Ф. – 196.
- Кадеєв В. – 15.
Кантор Г. – 311.
Каришковський П. – 11.
Каутський К. – 195.
Квіглі К. – 91.
Кислюк О. – 12.
Кнабе Г. – 23, 192, 283.
Кобів Й. – 12.

- Коваль Д. – 12.
 Корелін М. – 126.
 Котула Т. (Kotula T.) – 196.
 Коуелл Ф. (Cowell F.) – 227.
 Кріст К. (Christ K.) – 65, 195, 196, 283, 284.
 Кроссан Д. (Crossan J.) – 23.
 Крук Д. (Crook J.) – 286.
 Кузіцин В. – 13, 83.
 Кумонт Ф. (Cumont F.) – 156.
- Лапіцький Б. (Łapicki B.) – 215.
 Ле Боєк (Le Bohec Y.) – 24.
 Лебедев О. – 195, 196, 210, 213, 214.
 Левік Б. (Levick B.) – 104, 253.
 Лендон Д. (Lendon J.) – 22, 271.
 Ленковський С. (Lenkowski S.) – 253.
 Литвинов В. – 12.
 Лісовий І. – 14.
 Літинський М. (Litynski M.) – 231.
 Ліговченко С. – 17.
 Лонгден Р. (Longden R.) – 67.
 Лопощко Т. – 94.
 Лучук Т. – 12.
 Лур'є С. – 12.
 Лютвак Е. (Luttwak E.) – 21, 65, 77, 286.
- Макей К. (Mackay C.) – 287, 292.
 Маккендрік П. (MacKendrick P.) – 253.
 Мальований О. – 13.
 Маренон Г. (Maranon G.) – 289.
 Мартем'янов О. – 17, 90.
 Марш Ф. (Marsh F.) – 21, 42.
 Маттінглі Г. (Mattingly H.) – 75, 185.
 Махлаюк О. – 81.
 Машкін М. – 23, 57, 223, 224.
 Межерицький Я. – 168, 286.
 Мейер Е. (Meyer E.) – 18.
 Меллор Р. (Mellor R.) – 43, 224.
 Мерфі А. (Murphy A.) – 46.
 Михайловський Ф. – 7, 19.
 Міспуле Ж. (Mispoulet J.) – 18.
 Моммзен Т. (Mommsen T.) – 18, 296.
 Мушак Ю. – 12.
 Мюррей В. (Murray W.) – 137.
- Неверов О. – 264, 289.
 Ніколе К. (Nicolet C.) – 22.
 Нок А. (Nock A.) – 126.
 Норт Д. (North J.) – 128, 171.
- Омо Л. (Homo L.) – 19, 234.
 Ореллі Й. (Orelli J.) – 10.
- Петерсон Е. (Peterson E.) – 260.
 Пічін М. (Peachin M.) – 287.
 Покровський Й. – 34.
 Портер М. (Porter M.) – 268.
 Прайс С. (Price S.) – 180.
 Премерштейн А. (Premerstein A.) – 19.
 Прешенді Ф. – 153.
 Пуллен Х. (Pullen H.) – 268.
 Путнам М. (Putnam M.) – 182.
- Рамсей В. (Ramsay W.) – 195, 305.
 Ранович А. – 23, 259.
 Роджерс Р. – 265.
 Ростовцев М. – 20, 43, 67, 83, 88, 91, 95, 100, 224, 237, 277, 283, 316, 321.
 Роу Г. (Rowe G.) – 21.
 Рут Т. (Ruth T.) – 272.
 Рязанов В. – 255.
- Сайм Р. (Syme R.) – 42, 94, 223, 294, 300.
 Саллер Р. (Saller R.) – 237.
 Сальвіолі Г. (Salvioli G.) – 54.
 Свенціцька І. – 89, 90, 156, 195.
 Севері Б. (Severy B.) – 129, 179.
 Сергеев В. – 23, 89, 230.
 Сергеев Д. – 156.
 Сергєєв І. – 16, 17, 225, 235.
 Ситник О. – 15.
 Скот К. (Scott K.) – 155.
 Скуллард Х. (Scullard H.) – 224.
 Сміт Ч. (Smith C.) – 271.
 Содомора А. – 12.
 Сорочан С. – 15.
 Спейс Б. (Spraeth B.) – 253.
 Ставнюк В. – 12.
 Стаплс А. (Staples A.) – 128.
 Стол О. (Stoll O.) – 129.

- Таліаферро М. (Taliaferro M.) – 237.
Тейлор Л. (Taylor L.) – 178.
Тейлор Т. (Taylor T.) – 19, 240.
Тейлор Ф. (Taylor P.) – 253.
Темін П. (Temin P.) – 114.
Тен Б. – 12.
Тіллемон С. (Le Nain de Tillemont,
Louis-Sébastien) – 18.
Токарев А. – 17, 160, 179.
Уеллс К. (Wells C.) – 25.
Уолас-Хедрілл Е. (Wallace-Hadrill A.)
– 286.
Утченко С. – 23, 223, 300, 314.
Федорова О. – 200.
Федосик В. – 196.
Ферреро Г. (Ferrero G.) – 18.
Фіні Д. (Feeney D.) – 128, 156, 180, 181.
Франко І. – 11.
Френд У. (*Frend W.*) – 203.
Хайнес Я. (Haynes I.) – 129.
Хас А. (Hus A.) – 127.
Хеллемс Ф. (Hellems F.) – 231.
Хеммонд М. (Hammond M.) – 20, 234.
Хітер Д. (Heater D.) – 321.
Цанкер П. (Zanker P.) – 178.
Чернишов Ю. – 179.
Шайд Д. (Sceid J.) – 128, 155, 160.
Шахермайр Ф. (Schachermeyr F.) – 20.
Шервін-Уайт А. (Sherwin-White A.) –
314.
Шерк Р. (Sherk R.) – 161.
Шеро Л. (Shero L.) – 24.
Шифман І. – 24, 252.
Шоттер Д. (Shotter D.) – 140, 231, 265,
286.
Штаерман О. – 10, 24, 82, 85, 87, 88, 113,
128, 156, 160, 223, 320.
Щегінін М. – 72.
Явец Ц. – 94.
Ямаучі Е. (Yamauchi E.) – 194.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПЕТРЕЧКО ОЛЕГ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

в I – на поч. III ст. н. е.:

від “відновленої” Республіки до сенатської
монархії

Монографія

Технічний редактор Світлана СЕНИК
Комп'ютерне верстання Любов СЕМЕНОВИЧ

Формат 60x90 $\frac{1}{16}$
Умовн. друк. арк. 24,8.
Тираж 300 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного
університету імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Дорошенка, 41

СВІДОЦТВО

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:

Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.